

ІНСТИТУТ ЗАКОНОДАВСТВА ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

*Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису*

БЛАЖІВСЬКА НАТАЛІЯ ЄВГЕНІВНА

УДК 347.2/.3:341.645

ДИСЕРТАЦІЯ

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ ЗАСАДИ
ЗАСТОСУВАННЯ ПРАКТИКИ ЄСПЛ ПРИ ЗАХИСТІ МАЙНОВИХ ПРАВ**

12.00.03 – цивільне право і цивільний процес;
сімейне право; міжнародне приватне право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Н.Є. Блажівська

Науковий консультант:

СТЕФАНЧУК Руслан Олексійович,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
заслужений діяч науки і техніки України

Київ – 2020

АНОТАЦІЯ

Блажівська Н. Є. «Теоретико-методологічні та прикладні засади застосування практики ЄСПЛ при захисті майнових прав». – *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису*

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». – Інститут законодавства Верховної Ради України. Тернопільський національний економічний університет. Тернопіль, 2020.

За результатами дисертаційного дослідження розроблені теоретико-методологічні засади застосування практики ЄСПЛ, дано загальну характеристику захисту майнових прав відповідно до практики ЄСПЛ, встановлені особливості застосування практики ЄСПЛ при захисті окремих майнових прав, а також підготовлені рекомендації в частині удосконалення застосування практики ЄСПЛ при захисті майнових прав в Україні.

У роботі досліджено теоретико-методологічні засади застосування практики ЄСПЛ. Зроблено висновок, що, формулюючи правові позиції, ЄСПЛ встановлює єдині стандарти правопорядку для держав – учасниць ЄКПЛ і виходить у своїх рішеннях за рамки тлумачення і конкретизації права, створюючи прецеденти як повноцінні джерела права. При цьому норми ЄКПЛ застосовуються у тому вигляді, в якому вони розтлумачені ЄСПЛ. Зазначене, незважаючи на відсутність юридичного закріплення, визнається всіма державами – учасницями Ради Європи незалежно від того, до якої правової сім'ї належить правова система тієї чи іншої країни – учасниці ЄКПЛ, а також від того, чи визнає вона джерелом права судовий прецедент. Попри прагнення до однакового застосування ЄКПЛ та еволютивне тлумачення закріплених у ній прав і свобод, тлумачення внутрішнього права має здійснюватися насамперед національними органами судової влади. Такий принциповий підхід обумовлений тим, що судові органи держав – учасниць ЄКПЛ здатні краще

оцінити обставини й умови її реалізації на своїй території з урахуванням національних особливостей. Втручання ЄСПЛ допускається лише у випадку свавілля з боку внутрішньодержавних органів. Однак необхідно враховувати той факт, що межі оцінки встановлюються саме ЄСПЛ, а не національними органами державної влади. Історико-правовий аналіз прецедентного права та практики ЄСПЛ надає можливість констатувати: з часом вказані межі національної кваліфікації поступово звужуються.

Доведено, що рішення ЄСПЛ володіють основними ознаками джерела цивільного права, що дає змогу віднести їх до останніх. Вони являють собою констатацію факту про наявність або відсутність порушення ЄКПЛ, обов'язкову для виконання державою-відповідачем і наділену прямою дією у національних правових системах держав – учасниць ЄКПЛ, а в деяких випадках таку, що зумовлює перегляд судових актів, винесених національними судами стосовно заявника. Важливим аргументом на користь цієї позиції є те, що рішенням ЄСПЛ притаманні, зокрема, такі ознаки джерела цивільного права, як загальний та обов'язковий характер, а також володіння юридичною силою.

У дисертації дано загальну характеристику захисту майнових прав відповідно до практики ЄСПЛ, зокрема розкрито концепцію майна. Так, автономність поняття майна надає ЄСПЛ можливість досить лояльно ставитися до його змісту та включати у нього не лише матеріальні речі в традиційному їх розумінні, а й, зокрема, право на зайняття адвокатською діяльністю, ліцензію на зайняття певним видом діяльності, право на відшкодування експортного ПДВ і надмірно сплаченого податку, право на зайняття риболовецьким промислом, доменне ім'я, частку у статутному капіталі товариства з обмеженою відповідальністю тощо. При цьому категорія «майно» відповідно до статті 1 Першого протоколу включає у себе не лише майно, яке належить особі на праві власності, а й майно, на яке в особі є законне право, наприклад, право оренди. При цьому формальна відсутність в особі законних прав на майно із врахуванням конкретних обставин справи не виключає охорони майнового інтересу на підставі статті 1 Першого протоколу.

Обґрунтовано, що широкий підхід до розуміння майна як існуючого та належного особі майна продиктований правовим статусом ЄСПЛ як наднаціонального органу, який покликаний вирішувати спори за участю країн, які належать до різних правових систем. Однак такий об'єктивний фактор не виключає власного прагнення ЄСПЛ до найбільш повного захисту такого фундаментального права, як право власності, що становить економічне підґрунтя свободи та правового статусу особистості.

Аргументовано, що будь-яке втручання у здійснення майнових прав обов'язково порушує справедливий баланс між потребами суспільства і вимогами захисту основних прав кожного. Прагнення до досягнення цього балансу відображене в структурі статті 1 Першого протоколу загалом і в її другій частині зокрема. У кожному випадку втручання у здійснення майнових прав має існувати розумне співвідношення пропорційності між використувуваними засобами та переслідуваною метою. При цьому держава користується широкою свободою розсуду як щодо вибору засобів виконання, так і стосовно з'ясування, чи виправдані наслідки виконання суспільними інтересами для досягнення конкретної мети. Проте, визнаючи за державою такі широкі межі розсуду, ЄСПЛ не може відступати від своєї контролюючої функції та має встановити, чи був досягнутий необхідний баланс із врахуванням прав заявників на безперешкодне користування майном відповідно до статті 1 Першого протоколу.

Доведено, що для того, щоб визначити, чи дотримано необхідний баланс, доцільно враховувати умови компенсації, передбачені внутрішнім законодавством. У разі невиплати певної суми, яка в розумних межах відповідає вартості майна, позбавлення власності являє собою серйозне порушення. Невиплата компенсації може бути виправдана на підставі статті 1 Першого протоколу лише за виключних обставин.

У дисертації вперше проаналізовано умови застосування справедливої сатисфакції при захисті майнових прав. Зокрема, підсумовано, що відшкодування шкоди у випадку втручання у здійснення майнових прав може

виражатися у двох формах: компенсація та відшкодування збитків. Їхні справжні цілі різняться. Так, компенсація є умовою позбавлення майна. Саме тому майнові права, на відміну від інших прав людини, з моменту втручання у їх здійснення не порушують вимоги статті 1 Першого протоколу у випадку отримання власником компенсації. Відшкодування шкоди, з одного боку, є формою компенсації, присудженої власникам, коли умови втручання у здійснення майнових прав не можуть бути дотримані. Звідси випливає, що компенсація та відшкодування збитків ґрунтуються на різних законних підставах. Компенсація базується на статті 1 Першого протоколу, водночас стаття 50 ЄКПЛ забезпечує базис для відшкодування збитків у формі справедливої сатисфакції. Ці відмінності пояснюють, чому стаття 1 Першого протоколу не може забезпечувати реституцію майна, тоді як стаття 50 ЄКПЛ може. Однак вони не мають стояти на шляху справедливої сатисфакції для власників, позбавлених свого майна з порушенням умов, викладених у статті 1 Першого протоколу.

Окрема увага в роботі приділена висвітленню особливостей застосування практики ЄСПЛ під час захисту окремих майнових прав. Доведено, що для застосування автономного правового поняття «право власності», розробленого в практиці ЄСПЛ, необхідно насамперед знайти відповідне його змісту суб'єктивне цивільне право, закріплене в національному законодавстві, чи власне право власності, чи інше речове право, чи право інтелектуальної власності, чи корпоративне право, чи зобов'язальне право, чи інше майнове право. Однак при цьому тлумачення та застосування норм національного права має здійснюватися з урахуванням практики ЄСПЛ таким чином, щоби не обмежувати зміст права, яке захищається ЄКПЛ.

Зроблено висновок, що на етапі пошуку національного відповідника автономному правовому поняттю, виробленому практикою ЄСПЛ, якраз і можуть з'явитися прогалини у вітчизняному законодавстві. Якщо у національному праві немає відповідного автономному правовому поняттю суб'єктивного цивільного майнового права, то зміст майнового активу, який

охороняється статтею 1 Першого протоколу, варто тлумачити як охоронюваний законом інтерес. Якщо у національному праві закріплене відповідне суб'єктивне цивільне майнове право, але його зміст не відповідає змісту автономного правового поняття, то таке право має підлягати розширювальному тлумаченню для того, щоби забезпечити дотримання положень ЄКПЛ і практики ЄСПЛ.

При цьому майнові суб'єктивні цивільні права повинні володіти низкою ознак, щоб їх можна було визнати майном у розумінні статті 1 Першого протоколу: таке право має економічну цінність, яка більш-менш точно може бути виражена в грошовому еквіваленті; право на майно – суб'єктивне цивільне право, тому, власне, майном може бути лише таке право, що є цивільним за своєю природою; таке право мусить бути достатньо визначеним.

Аргументовано, що практика ЄСПЛ поширює поняття «майно» й на майновий інтерес, пов'язаний із використанням нематеріальних активів, таких як гудвіл та (або) клієнтура, а також особистих немайнових благ (зображення, імені, інших ознак, які індивідуалізують фізичну особу) в комерційних цілях.

Обґрунтовано, що допоки право на гудвіл та (або) клієнтуру формально не закріплено на рівні національного законодавства, можливість володіння, користування гудвілом та (або) клієнтурою, їх захист повинен визнаватись охоронюваним законом інтересом. З урахуванням реформування законодавчого регулювання здійснення професійної та підприємницької діяльності нагальна необхідність легального закріплення права на гудвіл та (або) клієнтуру.

Зроблено висновок, що наразі немає підстав для запровадження окремого суб'єктивного права, яке було б спрямоване на комерційне використання зображення, імені, інших ознак, які індивідуалізують фізичну особу. Для цього достатньо змісту вже закріплених особистих немайнових прав, зокрема таких, як: право на ім'я; право на повагу до гідності та честі; право на повагу до людини, яка померла; право на індивідуальність; право на особисті папери;

охорона інтересів фізичної особи, яка зображена на фотографіях та в інших художніх творах.

Ключові слова: Європейський суд з прав людини, стаття 1 Першого протоколу, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, майно, справедливий баланс, легітимна (законна) мета, захист майнових прав, право власності, право на чуже майно, право інтелектуальної власності, корпоративне право, зобов'язальне право вимоги, нематеріальні об'єкти, корпоративна вуаль, гудвіл, справедлива сатисфакція, компенсація, реституція, спадкові спори, конфіскація, публічний (суспільний) інтерес.

SUMMARY

Blazhivska N. Ye. “Theoretical, Methodological and Application Bases for Applying the ECtHR Case Law in Property Rights Protection”. – *Qualifying paper as manuscript.*

Thesis for the Degree of Doctor of Law with major in 12.00.03 «Civil Law and Civil Process; Family Law; International Private Law». – Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine. Ternopil National Economic University. Ternopil, 2020.

Based on the research efforts made within the framework of the Thesis, the author has developed the theoretical and methodological bases for the ECtHR case law application, and gives the general characterization of property rights protection in line with the ECtHR case law, and also identifies the specific features of the ECtHR case law application in the protection of particular property rights, and offers recommendations for improving the ECtHR case law application in property rights protection in Ukraine.

The paper investigates the theoretical and methodological bases for the application of the ECtHR case law. The author comes to the conclusion that in formulating legal positions, the European Court establishes uniform standards of law order for the States - ECnHR Contracting Parties, and in its judgments goes beyond

interpretation and detalization of law creating precedents as full-fledged sources of law. At the same time, the provisions of the ECnHR are applied in the form in which they are interpreted by the ECtHR. Despite no consolidation in law, the above-mentioned is recognized by all Member States of the Council of Europe, regardless of the legal family to which the legal system of the ECnHR Contracting State belongs, and regardless of whether this State recognizes the source of law as a legal precedent. Despite the orientation towards a consistent application of the ECnHR and the evolutive interpretation of the rights and freedoms enshrined therein, domestic law should be interpreted primarily by national judicial authorities. Such a principled approach stems from the fact that judicial authorities of the ECnHR Contracting States are better able to assess the circumstances and conditions of its implementation in their respective territory, with due regard for national specifics. The EtHR may intervene only in case domestic authorities resort to arbitrariness. However, it should be borne in mind that the boundaries of assessment are set by the ECtHR and not by the national public authorities. A historical and legal analysis of the ECtHR case law and practice allows asserting that over time these boundaries of national qualification are gradually narrowed.

The author proves that ECtHR judgments have the main features of a source of civil law and, therefore, they may be regarded as the latter. They represent a statement of the fact of whether the ECnHR has or has not been breached, which statement is binding on the Respondent State and has a direct effect in the national legal systems of the ECnHR Contracting States, in some cases entailing a review of judicial acts issued by national courts against the applicant. An important argument in favor of this position is that the ECtHR judgments are characterized, in particular, by such signs of the source of civil law as general and binding nature and also possession of legal force.

The Thesis offers a general characterization of property rights protection in line with the ECtHR case law, in particular, explains the concept of property. Thus, owing to the autonomy of the property concept, the ECtHR may treat its content in a rather loyal way and include into it, along with material things in their traditional sense, also

such things as the right to attorney-at-law practice, a license to certain activity, the right to export VAT and overpaid tax refund, the right to engage in fishing, a domain name, a share in the authorized capital of a limited liability company and etc. At the same time, the category "property" according to Article 1 of Protocol No. 1 comprises not only the property which a person owns by virtue of the ownership right, but also the property to which the person has a sound legal right, for example, the right of lease. In such a case, if a person formally does not have legal rights to property, given specific circumstances of the case, this does not exclude the possibility of protection of his/her property interest under Article 1 of Protocol No. 1.

The author proves that a broad approach to the understanding of property as the existing property owned by a person stems from the ECtHR's legal status as a supranational body designated to resolve disputes involving countries which belong to different legal systems. However, such an objective factor does not exclude the ECtHR's own orientation towards the most complete protection of such a fundamental right as the right of possession being the economic basis of an individual's freedom and legal status.

The author argues that any interference with the exercise of property rights always disturbs a fair balance between the needs of society and the requirement to protect everyone's fundamental rights. An endeavor to achieve this balance is reflected in the structure of Article 1 of Protocol No.1, in general and in its second part, in particular. In each case of interference with the exercise of property rights, there should be a reasonable balance of proportionality between the means employed and the aim pursued. At the same time, the State enjoys wide discretion both in choosing the means of implementation and in determining whether the consequences of such implementation are justified by the public interest for the achievement of a specific goal. However, recognizing that the State may enjoy such a wide margin of discretion, the ECtHR may not step back from its regulatory function and should establish whether the necessary balance has been established, with due regard for the applicants' rights to peaceful enjoyment of possessions under Article 1 of Protocol No.1.

It is proved that while determining whether the necessary balance is maintained, it is advisable to consider the terms of compensation provided for by national law. If a certain amount is not paid representing, within reasonable limits, the value of property, deprivation of property constitutes a serious violation. Non-payment of compensation may be justified under Article 1 of Protocol No. 1 only in exceptional circumstances.

In this Thesis, the author for the first time analyzes the conditions of fair satisfaction in the event of property rights protection. As a summary, the author particularly argues that in case of interference with the exercise of property rights the reimbursement of damage may take two forms: compensation and reparation. Their underlying goals are different. Thus, compensation is a requirement in case of property deprivation. That is why property rights, unlike other human rights, do not breach the requirements of Article 1 of Protocol No.1 from the moment of interference in the exercise thereof, provided that the owner receives compensation. Reparation, on the one part, is a form of compensation awarded to owners where the terms of interference with the exercise of property rights can not be met. Hence it follows that compensation and reparation are based on different legal grounds. Compensation is based on Article 1 of Protocol No.1, and at the same time Article 50 of the ECnHR provides the basis for reparation in the form of just satisfaction. These differences explain why Article 1 of Protocol No. 1 can not provide for property restitution, whereas Article 50 of the ECnHR can do it. However, they should not stand in the way of just satisfaction for owners deprived of their property in violation of the provisions set out in Article 1 of Protocol No.1.

The Thesis brings into special focus and highlights the specifics of the ECtHR case law application in the event of particular property rights protection. It is proved that with a view to applying the autonomous legal concept “right of possession” elaborated in the ECtHR case law, it is necessary first of all to find the subjective civil right having a respective content and contained in national legislation, or the right of possession proper, or another right in rem, or intellectual property right, or a corporate right, or right in personam, or any other property right. However, in such a

case the provisions of national law should be interpreted and applied with due regard for the ECtHR case law in such a way as not to limit the content of the right protected by the ECnHR.

The author comes to the conclusion that at the stage of searching for a national analogue of the autonomous legal concept worked out by the ECtHR case law, there is a particular context in which gaps in domestic legislation may appear. If national law does not contain the subjective civil property right corresponding to the autonomous legal concept, the content of a property asset protected by Article 1 of Protocol No. 1 should be interpreted as a legally protected interest. And if national law contains a respective subjective civil property right but its content is inconsistent with the content of the autonomous legal concept, such a right should be given an extended interpretation with a view to ensuring compliance with the provisions of the ECnHR and the ECtHR case law.

At the same time, subjective civil property rights should have a number of features to be recognized as property in the meaning of Article 1 of Protocol No.1: such a right has an economic value which can be expressed in monetary terms more or less accurately; the right to property is a subjective civil right and, therefore, in fact, only the right which is civil in nature can be property; such a right should be sufficiently certain.

The author argues that the ECtHR case law also extends the concept of "property" to property interest involving the use of intangible assets, such as goodwill and/or clientele, as well as personal non-property benefits (image, name, other features which individualize an individual) for commercial purposes.

It is proved that as long as the right to goodwill and/or clientele is not formally enshrined at the level of national legislation, the capability to possess and use goodwill and/or clientele, and protection of the same, should be recognized as a legally protected interest. Given the reform of the legislative regulation of professional and business activities, currently there is an urgent need for consolidation in law of the right to goodwill and/or clientele.

The author concludes that so far there are no reasons for the introduction of a separate subjective right which would be aimed at the commercial use of image, name or other features which individualize an individual. For this purpose, the content of personal non-property rights, which have already been introduced, is quite enough, such as: the right to a name; the right to dignity and honor; the right to respect for a deceased person; the right to individuality; the right to personal papers; protection of interests of an individual depicted in photographs and other works of art.

Keywords: European Court of Human Rights, Article 1 of Protocol No.1, Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, property, fair balance, legitimate (legal) purpose, protection of property rights, right of possession, right to another's property, intellectual property right, corporate right, right of claim in personam, intangible objects, corporate veil, goodwill, just satisfaction, compensation, restitution, inheritance disputes, confiscation, public (social) interest.

Список публікацій здобувача:

Монографії одноосібні

1. Блажівська Н.Є. Застосування практики Європейського суду з прав людини при захисті майнових прав : монографія. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2018. 532 с.

Статті у наукових і фахових виданнях України, включених до міжнародних наукометричних баз

2. Блажівська Н. Права на торговельну марку у практиці Європейського суду з прав людини. *Вісник Вищого адміністративного суду України*. 2008. № 3. С. 99-107.

3. Блажівська Н. Проблематика тотожності торговельних марок та ймовірності введення в оману споживачів в європейському праві. *Юридичний журнал*. 2008. № 1. С. 66-72.

4. Блажівська Н. Щодо деяких аспектів права на справедливий суд у контексті статті 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод і практики Європейського суду з прав людини. *Вісник Вищого адміністративного суду України*. 2010. № 3. С. 47-52.

5. Блажівська Н. Виконання рішень Європейського суду з прав людини. Порівняльний аспект. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2010. № 2. С. 83-89.

6. Блажівська Н. Вплив тлумачення змісту фундаментальних прав людини на практику розгляду податкових спорів. *Вісник Вищого адміністративного суду України*. 2013. № 4. С. 41-45.

7. Блажівська Н. Оподаткування і права людини. Дещо про практику розгляду податкових спорів. *Юридичний вісник України*. 2014. № 5 (1-7 лютого). С. 12.

8. Блажівська Н. Європейська конвенція з прав людини та основоположних свобод і практика Європейського суду з прав людини як обмежувальний інструмент для парламенту (вступ до проблематики). *Вісник Вищого адміністративного суду України*. 2014. № 4. С. 21-25.

9. Блажівська Н. Межі допустимої критики судді в демократичному суспільстві: позиція Європейського суду з прав людини. *Юридичний вісник України*. 2015. № 36 (12-18 вересня). С. 9.

10. Блажівська Н. Обмежувальний інструмент для парламенту. Ним має стати Європейська конвенція з прав людини та основоположних свобод і практика Європейського суду з прав людини. *Юридичний вісник України*. 2015. № 1/2 (3-23 січня). С. 10.

11. Блажівська Н. Є. «Пропорційність» як підстава обмеження права власності відповідно до практики Європейського суду з прав людини. *Науково-практичний фаховий збірник наукових праць «Прикарпатський юридичний вісник»*. 2017. № 5 (20). С. 51-55.

12. Блажівська Н. Є. Обмеження права власності відповідно до статті 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних

свобод. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2017. № 29. Том 1. С. 120-123.

13. Блажівська Н. Є. Особливості застосування компенсації та реституції Європейським судом з прав людини з метою захисту права власності. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 3. С. 267-271.

14. Блажівська Н. Є. Суб'єкти права власності та захист їхніх прав відповідно до практики Європейського суду з прав людини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2017. № 47. Том 1. С. 104-107.

15. Блажівська Н. Є. Вплив інфляції на захист майнових прав у контексті практики Європейського суду з прав людини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2018. № 34. С. 54-57.

16. Блажівська Н. Є. До питання про місце рішень Європейського суду з прав людини у національній правовій системі. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 4. С. 218-222.

17. Блажівська Н. Є. Загальна характеристика застосування практики Європейського суду з прав людини під час захисту зобов'язального права вимоги. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. Том 2. 2018. № 35. С. 7-11.

18. Блажівська Н. Є. Загальна характеристика захисту прав інтелектуальної власності в практиці Європейського суду з прав людини. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2018. № 5. С. 83-92.

19. Блажівська Н. Є. Захист гудвілу та клієнтури відповідно до практики ЄСПЛ. *Право України*. 2018. № 5. С. 224-238.

20. Блажівська Н. Є. Критерії пропорційності мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення як обмеження права власності в практиці Європейського суду з прав людини. *Право України*. 2018. № 7. С. 219-231.

21. Блажівська Н. Є. Мораторій на звернення стягнення на майно боржника в законодавстві України та в практиці ЄСПЛ. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 12. С. 5-9.

22. Блажівська Н. Обмеження прав інтелектуальної власності відповідно до практики Європейського суду з прав людини. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2018. № 6. С. 133-141.

23. Блажівська Н. Є. Підстави та способи захисту корпоративних прав у практиці ЄСПЛ. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2018 № 6. С. 27-33.

24. Блажівська Н. Є. Пілотні рішення Європейського суду з прав людини: поняття та процедура прийняття. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2018. Том 21. С. 20-26.

25. Блажівська Н. Є. Поняття «справедливий баланс» у практиці Європейського суду з прав людини. *Актуальні проблеми правознавства*. 2018. № 1. С. 55-62.

26. Блажівська Н. Є. Права на чуже майно в практиці Європейського суду з прав людини. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 5. С. 107-111.

27. Блажівська Н. Є. Правова природа рішень Європейського суду з прав людини. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2018. № 2. С. 131-136.

28. Блажівська Н. Є. Практика ЄСПЛ щодо захисту майнових інтересів фізичної особи у разі використання зображення, імені, інших ознак, які її індивідуалізують. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2018. № 53. С. 76-80.

29. Блажівська Н. Є. Прецедентний характер рішень Європейського суду з прав людини. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2018. № 2. С. 156-159.

30. Блажівська Н. Є. Тлумачення поняття майна у практиці Європейського суду з прав людини. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 10. С. 219-223.

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав

31. Блажівська Н. Є. Механізм реалізації позитивної юридичної відповідальності держави на підставі статті 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2017. № 6. С. 14-19.

32. Блажівська Н. Є. Зняття корпоративної вуалі в практиці ЄСПЛ. *Eurasian Academic Research Journal*. 2017. № 12. С. 21-28.

33. Блажівська Н. Є. Принципи тлумачення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. *Eurasian Academic Research Journal*. 2018. № 1. С. 55-62.

34. Блажівська Н. Є. Межі інтерпретаційної діяльності Європейського суду з прав людини. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2018. № 3 (31). С. 144-148.

35. Блажівська Н. Є. Практика ЄСПЛ щодо вирішення спадкових спорів. *Eurasian Academic Research Journal*. 2018. № 8. С. 67-77.

36. Блаживская Н. Е. Содержание принципа законности в соответствии со статьей 1 Первого Протокола к Конвенции о защите прав человека и основных свобод. *Legea si Viata*. 2018. № 1. С. 7-10.

Тези, доповіді та інші матеріали міжнародних та вітчизняних конференцій

37. Блажівська Н. Є. До питання про експропріацію в практиці Європейського суду з прав людини. *Місце юридичних наук у формуванні правової культури сучасної людини* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 22-23 грудня 2017 р. Ч. 1. Запоріжжя : Істина, 2017. С. 125-129.

38. Блажівська Н. Є. Правові підстави позбавлення права власності відповідно до практики Європейського суду з прав людини. *Проблеми подальшого вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав* : матеріали круглого столу,

присвяченого пам'яті проф. Азімова Ч. Н. (м. Харків, 21 грудня 2017 року). Х.: Право, 2017. С. 76-81.

39. Блажівська Н. Є. Поняття «суспільні інтереси» в контексті практики Європейського суду з прав людини. *Тенденції розвитку юридичної науки в інформаційному суспільстві* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 29-30 грудня 2017 року) / за ред. Г. О. Ульянової; уклад.: О. В. Дикий, Ю. Д. Батан. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 67-71.

40. Блажівська Н.Є. «Три норми» статті 1 Першого Протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. *Актуальні проблеми приватного права* : матеріали наук.-практ. конф., присвяч. 96-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В.П. Маслова (Харків, 14 лютого 2018 року). Харків: Право, 2018. С. 130-134.

41. Блажівська Н. Є. Вплив рішень Європейського суду з прав людини на нормотворчу та правозастосовну практику національних органів. *Particularitățile adaptării legislației Republicii Moldova și Ucrainei la legislația Uniunii Europene* : conferința internațională științifico-practică, 23-24 martie, 2018 / com. org.: V. Vujor (președinte) [et al.]. Chișinău : Iulian, 2018. С. 320-323.

42. Блажівська Н. Є. Теорія «горизонтальної дії» прав людини у практиці Європейського суду з прав людини. *Modern Jurisprudence of the European Union: the interaction of law, rulemaking and practice*: International scientific conference (April, 17, 2018). Lublin, 2018. P. 192-197.

43. Блаживская Н. Е. Юридическая сила решений Европейского суда по правам человека. *Теоретико-прикладные проблемы реализации и защиты субъективных прав в контексте инновационного социально-экономического развития общества* : тез. докл. междунар. науч.-практ. конф., посвящ. памяти Н. Г. Юркевича, Минск, 20-21 апр. 2018 г. / Белорус. гос. ун-т ; О.Н. Здрок (отв. ред.) [и др.]. Минск: БГУ, 2018. С. 433-436.

ЗМІСТ

Перелік умовних позначень.....	20
Вступ.....	21
Розділ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЗАСТОСУВАННЯ ПРАКТИКИ ЄСПЛ.....	35
1.1. Теоретико-методологічне обґрунтування застосування практики ЄСПЛ при захисті майнових прав.....	35
1.1.1. <i>Теорія «горизонтальної дії» прав людини.....</i>	35
1.1.2. <i>Концепція позитивних обов'язків держави та її значення для захисту майнових прав.....</i>	50
1.2. Поняття та правова природа практики ЄСПЛ.....	61
1.2.1. <i>Прецедентна природа рішень ЄСПЛ.....</i>	61
1.2.2. <i>Інтерпретаційна природа рішень ЄСПЛ.....</i>	71
1.3. Принципи тлумачення ЄКПЛ та їх значення при застосуванні практики ЄСПЛ.....	87
1.3.1. <i>Система принципів тлумачення ЄКПЛ.....</i>	87
1.3.2. <i>Правозастосовче значення принципів тлумачення ЄКПЛ.....</i>	97
1.4. Практика ЄСПЛ як джерело цивільного права.....	105
1.4.1. <i>Місце практики ЄСПЛ у системі джерел цивільного права.....</i>	105
1.4.2. <i>Особливості застосування практики ЄСПЛ як джерела цивільного права.....</i>	113
Висновки до Розділу 1.....	122
Розділ 2 ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗАХИСТУ МАЙНОВИХ ПРАВ ВІДПОВІДНО ДО ПРАКТИКИ ЄСПЛ.....	130
2.1. Система майнових прав, захист яких здійснюється відповідно до практики ЄСПЛ.....	130
2.1.1. <i>Загальна характеристика концепції «майна» відповідно до практики ЄСПЛ.....</i>	130
2.1.2. <i>Проекція концепції «майна» відповідно до практики ЄСПЛ на систему майнових прав у цивільному праві України.....</i>	142
2.2. Порушення майнових прав відповідно до практики ЄСПЛ.	151
2.2.1. <i>Позбавлення майна.....</i>	151
2.2.2. <i>Контроль за використанням майна.....</i>	166
2.3. Підстави й умови правомірного обмеження майнових прав відповідно до практики ЄСПЛ.....	176
2.3.1. <i>Законність втручання.....</i>	176
2.3.2. <i>Легітимна ціль.....</i>	189
2.3.3. <i>Справедливий баланс.....</i>	198
2.4. Судовий захист майнових прав відповідно до практики ЄСПЛ.....	227
2.4.1. <i>Суб'єкт, уповноважений на захист майнових прав.....</i>	227

2.4.2.	<i>Способи захисту майнових прав відповідно до практики ЄСПЛ.....</i>	235
2.5.	Справедлива сатисфакція як спосіб захисту майнових прав відповідно до практики ЄСПЛ.....	243
2.5.1.	<i>Умови застосування справедливої компенсації при захисті майнових прав.....</i>	243
2.5.2.	<i>Шкода, яка відшкодовується при справедливій компенсації....</i>	251
	Висновки до Розділу 2.....	267
Розділ 3	ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ПРАКТИКИ ЄСПЛ ПІД ЧАС ЗАХИСТУ ОКРЕМИХ МАЙНОВИХ ПРАВ.....	274
3.1.	Захист права власності й інших речових прав	274
3.1.1.	<i>Право власності у практиці ЄСПЛ.....</i>	274
3.1.2.	<i>Права на чуже майно в практиці ЄСПЛ.....</i>	291
3.2.	Захист прав інтелектуальної власності.....	311
3.2.1.	<i>Загальна характеристика захисту прав інтелектуальної власності у практиці ЄСПЛ.....</i>	311
3.2.2.	<i>Обмеження прав інтелектуальної власності відповідно до практики ЄСПЛ.....</i>	320
3.3.	Захист корпоративних прав.....	329
3.3.1.	<i>Підстави та способи захисту корпоративних прав у практиці ЄСПЛ.....</i>	329
3.3.2.	<i>Зняття корпоративної вуалі у практиці ЄСПЛ.....</i>	340
3.4.	Застосування практики ЄСПЛ при захисті зобов'язальних прав вимоги.....	350
3.4.1.	<i>Загальна характеристика застосування практики ЄСПЛ при захисті зобов'язальних прав вимоги.....</i>	350
3.4.2.	<i>Мораторій на звернення стягнення на майно боржника в законодавстві України та у практиці ЄСПЛ.....</i>	361
3.5.	Застосування практики ЄСПЛ при захисті майнових прав на інші нематеріальні об'єкти.....	372
3.5.1.	<i>Захист гудвілу та клієнтури відповідно до практики ЄСПЛ....</i>	372
3.5.2.	<i>Практика ЄСПЛ щодо захисту майнових інтересів фізичної особи при використанні зображення, імені, інших ознак, які її індивідуалізують.....</i>	386
3.6.	Застосування практики ЄСПЛ при вирішенні спадкових спорів.....	396
	Висновки до Розділу 3.....	408
	Висновки.....	414
	Список використаних джерел.....	420
Додаток 1	Список публікацій і відомості про апробацію результатів дисертації.....	493

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини;

ЄКПЛ – Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод;

Перший протокол – Перший протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод;

ЦК України – Цивільний кодекс України.

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Право власності є фундаментальним правом і підґрунтям ринкової економіки. Забезпечення ефективної нормативно-правової бази й інституційного механізму, які гарантують захист цього права від необґрунтованого та свавільного втручання з боку держави і третіх осіб та дозволяють власнику вільно реалізувати свої законні інтереси та правомочності, – одне з найважливіших завдань законотворця.

Суспільні відносини у сфері власності постійно розвиваються, еволюціонують. Змінюється і правове регулювання інституту права власності, удосконалюються нормативно-правова база і заснована на її застосуванні юридична практика, відбуваються гармонізація та уніфікація національних підходів і правових доктрин, розширення компетенції наднаціональних органів та інститутів у сфері регулювання майнових правовідносин.

Можна перелічити низку питань, пов'язаних із регламентацією права власності, які сьогодні становлять об'єкт живих дискусій. Серед них – питання про коло об'єктів права власності, яке набуває дедалі більшої актуальності у зв'язку з тим, що на сучасному етапі розвитку нашої держави зростає значення таких нематеріальних цінностей, як інтелектуальна власність, ділова репутація тощо. Не менш важливим стає поширення дії юридичних норм про право власності на трудові, соціальні й інші суспільні відносини, які мають майнову складову, зважаючи на залежність рівня життя широких груп населення від отримання різноманітних соціальних пільг, допомог і пенсій.

Однією з актуальних і надскладних убачається проблема допустимого втручання у здійснення права власності. З одного боку, людина, її права та свободи на сучасному етапі розвитку України визнані найвищою цінністю. Держава як не повинна втручатися у здійснення права власності, так і зобов'язана вживати усіх необхідних заходів, якими можна забезпечити захист цього права від будь-яких втручань і посягань з боку третіх осіб. Із другого

боку, захист інтересів суспільства, забезпечення його поступального та сталого розвитку можуть стати причиною того, що майнові інтереси окремої особи будуть принесені в жертву задля досягнення вищих цілей. До якої міри може бути обмежене право власності окремої особи з метою захисту інтересів суспільства? Наскільки захист тих чи інших інтересів суспільства виправдовує введення подібних обмежень? Яким чином при цьому може бути дотриманий баланс публічних і приватних інтересів? На ці та багато інших запитань досі немає однозначних відповідей.

На сучасному етапі розвитку Україна прагне до активної співпраці з державами – членами Ради Європи та Європейського Союзу і поступової інтеграції в єдиний загальноєвропейський правовий простір. У зв'язку з цим питання приведення національного законодавства та правозастосовної практики у сфері права власності як основної економічної категорії і фундаментального права людини у відповідність до європейських стандартів набуває дедалі більшої актуальності та потребує першочергового вирішення. Розв'язання окресленої проблеми, безумовно, має відповідати інтересам українського суспільства та держави і стати закономірною відповіддю на ті процеси і зміни, які відбуваються у соціальній та економічній сферах нашої країни.

Детальний аналіз підходів до захисту майнових прав ЄСПЛ необхідно здійснити для приведення національного законодавства у відповідність до європейських стандартів та сприяння громадянам України і вітчизняним юридичним особам ефективніше відстоювати свої інтереси у національних судових інстанціях.

Усе зазначене визначило актуальність обраної теми.

Доцільно зазначити, що проблеми застосування практики ЄСПЛ стали предметом досліджень у багатьох працях науковців. Ідеться передусім про роботи: М. В. Буроменського, В. Г. Буткевича, О. О. Гріненко, В. Н. Денисова, В. І. Євінтова, О. В. Задорожнього, О. М. Клименко, О. Л. Копиленка,

І. І. Лукашука, В. В. Мицика, В. П. Паліюка, П. М. Рабіновича, В. М. Репецького, К. О. Савчука, С. В. Шевчука, І. В. Яковюка та ін.

Водночас проблематиці застосування практики ЄСПЛ під час захисту майнових прав увагу приділено, зокрема, в наукових працях: В. Г. Буткевича, О. С. Данелія, О. В. Дзери, Т. І. Дудаш, Б. Л. Зимненка, О. І. Котляр, Н. С. Кузнецової, Р. А. Майданика, В. І. Манукяна, В. Є. Мармазова, І. В. Мінгазова, А. М. Мірошниченка, Т. Н. Нешатаєва, В. П. Паліюка, П. М. Рабіновича, С. П. Рабіновича, Р. Б. Сабодаша, Є. Г. Савельєва, С. В. Шевчука.

Що ж стосується західної правової науки, то проблематику застосування практики ЄСПЛ при захисті майнових прав розглядали такі вчені, як: Т. Allen, М. Ambrus, С. А. Anghelescu, G. Boroi, R. Arigho, F. Besselink, D. Beyleveld, R. Boot, J. Callewaert, A. Coban, M. R. Cohen, G. Czepek, N. Desyatnikova, U. Deutsch, M. Emberland, I. Forrester, M. Gillman, D. Haider, L. Helfer, A. Koch, U. Kriebaum, M. Marochini, D. Melkonyan, M. Stiernstrom, S. Tishler, L. Wildhaber та ін.

Як бачимо, прецедентна практика ЄСПЛ у сфері захисту майнових прав є предметом дослідження багатьох учених. Однак варто зауважити, що інститут права власності складний і багатогранний і, як наслідок, практика ЄСПЛ щодо його захисту настільки широка та різна, що далеко не всі правові позиції ЄСПЛ відображено і піддано детальному аналізу у вітчизняній науці. Крім того, ЄСПЛ трактує ЄКПЛ як «живий» інструмент, у зв'язку з чим підходи ЄСПЛ до розуміння окремих положень ЄКПЛ і протоколів до неї, зокрема й положень, які стосуються права власності, еволюціонують, зазнають із часом суттєвих змін. Тому існує необхідність здійснити аналіз нових підходів ЄСПЛ до захисту майнових прав та удосконалити теоретико-методологічні і прикладні засади застосування цієї практики при захисті майнових прав.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.
Дисертацію виконано відповідно до плану науково-дослідних робіт відділу теорії та практики законотворчої діяльності Інституту законодавства Верховної

Ради України у межах науково-дослідної теми «Науково-правове забезпечення законотворчої діяльності» (державний реєстраційний № 0104U006963).

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження полягає у визначенні та виявленні теоретико-методологічних і прикладних засад застосування практики ЄСПЛ в умовах трансформації правової системи держави та імплементації правових позицій ЄСПЛ у національне законодавство з метою підвищення рівня ефективності захисту майнових прав.

Для досягнення поставленої мети визначено такі основні завдання:

- здійснити теоретико-методологічне обґрунтування застосування практики ЄСПЛ при захисті майнових прав;
- розкрити правову природу практики ЄСПЛ, зокрема і як джерела цивільного права;
- з'ясувати принципи тлумачення ЄСПЛ та їх значення при застосуванні практики ЄСПЛ;
- визначити систему майнових прав, захист яких здійснюється відповідно до практики ЄСПЛ;
- обґрунтувати зміст порушення майнових прав відповідно до практики ЄСПЛ;
- виявити підстави й умови правомірного втручання у майнові права;
- узагальнити способи захисту майнових прав відповідно до практики ЄСПЛ;
- виявити теоретичні та практичні проблеми застосування практики ЄСПЛ при захисті окремих майнових прав, зокрема: прав на чуже майно, прав інтелектуальної власності, корпоративних прав, зобов'язальних прав вимоги;
- розробити науково обґрунтовані рекомендації щодо вдосконалення застосування практики ЄСПЛ у частині захисту майнових прав особи.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у процесі захисту права власності згідно із цивільним законодавством України та практикою ЄСПЛ.

Предметом дослідження є практика застосування ЄСПЛ статті 1 Першого протоколу до ЄКПЛ та засади імплементації правових позицій ЄСПЛ стосовно тлумачення зазначених положень у цивільне законодавство і судову практику України.

Методи дослідження. У процесі дослідження застосовано як загальний діалектичний метод, так і спеціальні методи наукового пізнання дійсності. Серед іншого, в основу дослідження застосування практики ЄСПЛ при захисті майнових прав у різних країнах покладено застосування комплексного компаративного методу, який включає у себе методи зіставлення, протиставлення, а також системний, функціональний, аксіологічний, синергетичний методи і метод комплексного аналізу, що дав змогу вирішити складні теоретичні проблеми порівняльного правознавства за допомогою використання досягнень правової науки інших держав (*підрозділи 1.3, 1.4*). Особливе місце серед методів дослідження посідає історико-правовий метод, який надав можливість розкрити правову природу практики ЄСПЛ та історичні передумови виникнення і формування концепції позитивних обов'язків держави (*підрозділи 1.1, 1.2*). Окрім того, під час дослідження особливостей захисту ЄСПЛ майнових прав у роботі широко застосовано метод системного аналізу (*підрозділи 2.1–2.5*). За допомогою наукових методів абстрагування та узагальнення, аналізу і синтезу здійснено наукове опрацювання особливостей застосування практики ЄСПЛ при захисті окремих майнових прав (*підрозділи 3.1–3.6*). У роботі також застосовано теоретико-прогностичний метод, за допомогою якого сформульовано бачення перспектив імплементації правових позицій ЄСПЛ у національне законодавство, а також розроблені пропозиції щодо вдосконалення цивільного законодавства України в частині застосування практики ЄСПЛ при захисті майнових прав (*підрозділи 2.5, 3.3–3.6*).

Наукова новизна отриманих результатів. У дисертації вперше досліджено теоретико-методологічні та прикладні засади застосування практики ЄСПЛ при захисті майнових прав, визначено доктринальні засади

імплементатії правових позицій ЄСПЛ, що зорієнтовані на підвищення рівня ефективності захисту майнових прав.

Сформульовано такі нові або такі, що мають елементи новизни, наукові положення, які виносяться на захист:

Уперше:

1) обґрунтовано існування трьох моделей застосування судового прецеденту: а) модель виняткової аналогії, відповідно до якої кожне судове рішення розглядається як приклад правильного розгляду справи на підставі всіх наявних у розпорядженні суду фактів; б) модель стверджуючого правила, яка полягає в тому, що судові рішення сприймаються як акти, у яких закріплено певні правила, обов'язкові для застосування нижчестоящими судами під час розгляду аналогічних справ; в) принципово-зразкова модель, згідно з якою судові рішення, які ґрунтуються на певних правових принципах, можуть бути використані під час розгляду аналогічних справ у майбутньому, а також для подальшого розвитку та вдосконалення правової системи (прикладом останньої моделі слугують рішення ЄСПЛ);

2) надано визначення поняттю «законне (легітимне) очікування», під яким пропонується розуміти характеристику активу, в тому числі права вимоги, що ґрунтується на законі чи іншому нормативно-правовому акті та (або) підтверджується судовою практикою;

3) доведено, що відповідно до практики ЄСПЛ втручання у майнове право особи повинно відбуватися з урахуванням таких обов'язкових умов: по-перше, позбавлення майна має здійснюватися на законній підставі; по-друге, воно повинно переслідувати загальні (суспільні) інтереси; по-третє, держава може здійснювати контроль за використанням майна, дотримуючись формальної (закон) і матеріальної (суспільні інтереси) підстав;

4) аргументовано, що встановлення режиму володіння майном, а також тимчасове вилучення майна є різновидами прояву контролю за використанням майна у розумінні частини 2 статті 1 Першого протоколу до ЄКПЛ;

5) доведено, що відсутність розумної компенсації у випадку позбавлення особи майнових прав є очевидним порушенням статті 1 Першого протоколу до ЄКПЛ, оскільки покладає на особу індивідуальний і надмірний тягар, що свідчить про недотримання необхідного балансу; водночас цілковита відсутність компенсації може бути виправдана у виключних випадках з урахуванням інтересів суспільства та конкретних обставин, в умовах яких відбувається втручання у здійснення майнових прав;

б) аргументовано, що жертвою порушення відповідно до статті 1 Першого протоколу до ЄКПЛ є особа, чії права безпосередньо були порушені оскаржуваною дією чи бездіяльністю або ж були піддані загрозі такого порушення з боку держави, у тому числі з боку приватних неурядових організацій і товариств, учасників юридичних осіб, арбітражних керуючих, підприємств та установ комунальної форми власності;

7) доведено, що завдання збитків особі внаслідок впливу інфляційних процесів являє собою позбавлення особи майна відповідно до статті 1 Першого протоколу до ЄКПЛ;

8) обґрунтовано, що для застосування автономного правового поняття «право власності», розробленого у практиці ЄСПЛ, необхідно насамперед знайти відповідне його змісту суб'єктивне цивільне право, закріплене в національному законодавстві, чи власне право власності, чи інше речове право, чи право інтелектуальної власності, чи корпоративне право, чи зобов'язальне право, чи інше майнове право;

9) аргументовано твердження: якщо у національному праві немає відповідного автономному правовому поняттю суб'єктивного цивільного майнового права, то зміст майнового активу, що охороняється статтею 1 Першого протоколу до ЄКПЛ, потрібно тлумачити як охоронюваний законом майновий інтерес, охоронюваність якого впливає із визнання практики ЄСПЛ джерелом права;

10) встановлено, що у практиці ЄСПЛ інститут зняття корпоративної вуалі застосовується для визначення: чи були державою дотримані конвенційні

права при притягненні учасників (засновників) господарської організації за зобов'язаннями останньої; чи мають учасники (засновники) господарської організації право самостійно звернутися до ЄСПЛ щодо порушень, які безпосередньо стосуються тільки господарської організації;

11) визначено підходи, які застосовуються у практиці ЄСПЛ при встановленні підстав для зняття корпоративної вуалі: жорсткий – застосування судом підстав, наявність або відсутність яких однозначно свідчить про необхідність зняття корпоративної вуалі; гнучкий – означає, що кожна підстава зняття корпоративної вуалі має бути оцінена, виходячи з обставин конкретної справи;

12) доведено, що доки право на гудвіл і (або) клієнтуру формально не закріплено на рівні національного законодавства, можливість володіння, користування гудвілом і (або) клієнтурою, їх захист повинен визнаватись охоронюваним законом майновим інтересом;

Удосконалено:

13) основні способи тлумачення ЄКПЛ, до яких належать: а) автономне тлумачення, відповідно до якого ЄСПЛ самостійно оцінює обсяг конкретних понять і виробляє їх єдине значення; б) метод захисту рикошетом, що дає змогу ЄСПЛ визнавати та захищати ті права, які безпосередньо не закріплені в ЄКПЛ, але тісно пов'язані з її положеннями чи побічно впливають із них; в) еволютивне тлумачення, відповідно до якого ЄКПЛ являє собою «живий інструмент» (living instrument) і має тлумачитися з урахуванням умов сьогодення; г) тлумачення, засноване на подальшій (наступній) практиці застосування договору, що ґрунтується на положеннях статті 31 Віденської конвенції про право міжнародних договорів;

14) визначення конвенційного тлумачення, під яким розуміють різновид делегованого (легального) тлумачення ЄСПЛ положень ЄКПЛ і Протоколів до неї, яке здійснюється безпосередньо у процесі правозастосовної діяльності, має загальнообов'язковий і нормативний характер для вирішення спору по суті та носить для судів держав – учасниць ЄКПЛ обов'язковий характер;

15) вимоги, які повинен задовольняти національний закон, щоб відповідати принципу верховенства права, який становить зміст усіх статей ЄКПЛ, зокрема й статті 1 Першого протоколу до неї: по-перше, обсяг поняття «закон» охоплює як писане право (до нього відносяться, зокрема, підзаконні нормативно-правові акти, а також документи, прийняті компетентними розпорядчими органами на підставі делегованих парламентом повноважень із прийняття відповідних рішень), так і прецедентне право; по-друге, національний закон має бути якісним, доступним і передбачуваним;

16) положення, відповідно до якого термін «розумна компенсація» у практиці ЄСПЛ не гарантує відшкодування повної ринкової вартості втраченого майна;

17) поняття «майно» згідно зі статтею 1 Першого протоколу до ЄКПЛ, яке розуміється у двох значеннях: по-перше, під цим терміном мається на увазі існуюче та належне особі майно, а саме: грошові кошти, цінні папери, транспортні засоби, жилі приміщення (будинки, квартири), земельні ділянки, об'єкти будівництва, майнові комплекси (підприємства), засоби індивідуалізації, об'єкти авторського права й інші блага, які мають майнову цінність; по-друге, цим поняттям охоплюється так званий актив, зокрема й право вимоги, стосовно якого заявник може стверджувати, що в нього наявне обґрунтоване та законне очікування отримати у майбутньому можливість ефективного здійснення майнового права;

18) механізм забезпечення державою Україна дотримання статті 1 Першого протоколу до ЄКПЛ у результаті запровадження обмеження обігу земель сільськогосподарського призначення шляхом: забезпечення правової невизначеності відповідного законодавства через встановлення чітких часових меж дії обмежувальних заходів; забезпечення співмірності обмежувальних заходів із проголошеною ціллю за допомогою поступового зменшення таких заборон та обтяжень; зняття надмірного тягаря із власників земельних ділянок сільськогосподарського призначення через запровадження гнучкого характеру обмежень, які можуть бути переглянуті в індивідуальному порядку;

19) твердження про те, що корпоративні права учасника господарського товариства, які витікають із права його участі в цьому товаристві, не є особистими немайновими правами, оскільки право участі у товаристві може передаватися винятково разом з іншими складовими прав учасника товариства – майновими правами;

20) аргументацію щодо необхідності приведення закріплених у законодавстві України мораторіїв на звернення стягнення на майно боржника у відповідність до практики ЄСПЛ, забезпечивши їх пропорційність задекларованим цілям шляхом: визначення строку дії кожного мораторію, якщо тільки інше не обумовлено ціллю його встановлення; запровадження за можливості гнучкого механізму застосування мораторію у вигляді альтернативних способів задоволення вимог кредитора та (або) можливості оскарження застосування мораторію в індивідуальному порядку; гарантування кредиторам права на отримання компенсації втрат, завданих унаслідок застосування мораторію;

21) твердження, що доки немає підстав для запровадження окремого суб'єктивного права, яке було б спрямоване на комерційне використання зображення, імені, інших ознак, які індивідуалізують фізичну особу, достатньо змісту вже закріплених особистих немайнових прав, зокрема: права на ім'я; права на повагу до гідності та честі; права на повагу до людини, яка померла; права на індивідуальність; права на особисті папери; права на охорону інтересів фізичної особи, яка зображена на фотографіях та в інших художніх творах;

Дістали подальшого розвитку:

22) визначення пілотного рішення як остаточного рішення у справі, в якому ЄСПЛ визнає порушення ЄКПЛ, а також встановлює, що подібне порушення має масовий характер через структурну (або системну) дисфункцію правової системи держави-відповідача, унаслідок чого зобов'язує останню вжити певних заходів загального характеру;

23) положення, відповідно до якого межі компетенції ЄСПЛ визначаються: нормами ЄКПЛ і Протоколів до неї; нормами міжнародного

права у межах наданої державою згоди; імперативними нормами загального міжнародного права незалежно від наявності такої згоди;

24) положення, що ЄКПЛ не гарантує права на пенсію за віком чи якусь іншу соціальну допомогу в конкретному розмірі, однак вимога, яка стосується пенсії чи соціальної допомоги, може підпадати під дію статті 1 Першого протоколу до ЄКПЛ у випадку, якщо достатньою мірою встановлено, що вона впливає із положень національного законодавства та підтверджена рішенням суду, яке набрало законної сили;

25) аргументація, що з'ясування змісту поняття «інтереси суспільства» належить до компетенції власне держави – учасниці ЄКПЛ, а не ЄСПЛ;

26) положення, згідно з яким у разі вирішення питання про дотримання справедливої рівноваги (балансу) між інтересами суспільства та вимогами захисту прав окремої особи відповідно до статті 1 Першого протоколу до ЄКПЛ має враховуватися добросовісність поведінки особи у разі придбання нею майна;

27) аргументація, що у випадку втручання у права, гарантовані статтею 1 Першого протоколу до ЄКПЛ, повинен бути дотриманий справедливий баланс (розумна пропорційність) між потребами суспільства та вимогами захисту основних прав конкретної особи;

28) положення, що, оцінюючи відповідність втручання у здійснення майнових прав вимогам закону, національні суди повинні тлумачити та застосовувати внутрішнє право згідно із вимогами ЄКПЛ;

29) можливість захисту відповідно до статті 1 Першого протоколу до ЄКПЛ незаконного володіння, зокрема й такого, що не може вважатися добросовісним, наприклад, якщо заявник заволодів майном незаконно та знав про незаконність свого володіння;

30) аргументація виникнення в особи, яка подала заявку на реєстрацію товарної марки, легітимних очікувань, що цю заявку буде розглянуто відповідно до чинного законодавства, якщо тільки вона відповідає іншим матеріально-правовим і процесуально-правовим умовам, які стосуються

процедури реєстрації. Це означає, що відмова в наданні правової охорони такій заявці є втручанням у право, передбачене статтею 1 Першого протоколу до ЄКПЛ, та може набути ознак порушення вказаного права;

31) твердження, що практика ЄСПЛ розглядає захист прав інтелектуальної власності як правомірну підставу обмеження свободи вираження поглядів, при цьому за державою визнається широка свобода розсуду;

32) аргументація того, що практика ЄСПЛ допускає компенсацію моральної шкоди у договірних зобов'язаннях;

33) розуміння права на прийняття спадщини як активу, який особа має законні сподівання отримати у майбутньому, захист якого здійснюється відповідно до статті 1 Першого протоколу до ЄКПЛ.

Практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що вони можуть бути використанні у:

– науково-дослідних цілях – для подальшого дослідження універсальних проблем застосування практики ЄСПЛ при захисті майнових прав;

– правотворчій діяльності – під час розробки та прийняття нормативних актів, спрямованих на забезпечення ефективності застосування практики ЄСПЛ при захисті майнових прав;

– правозастосуванні – для оптимізації та підвищення рівня судової практики у сфері застосування практики ЄСПЛ при захисті майнових прав;

– освітньому процесі – при підготовці підручників і навчальних посібників, інших освітніх ресурсів, а також викладанні навчальних дисциплін із проблем застосування практики ЄСПЛ при захисті майнових прав.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійною завершеною науковою працею, у якій висвітлені теоретико-методологічні та прикладні засади застосування практики ЄСПЛ при захисті майнових прав. Викладені у дисертації наукові положення, висновки та рекомендації, які виносяться на захист, сформульовані дисертанткою самостійно.

Апробація матеріалів дисертації. Теоретичні та практичні висновки дисертаційного дослідження доповідалися й обговорювалися на наукових заходах: 1) міжнародній науково-практичній конференції «Місце юридичних наук у формуванні правової культури сучасної людини» (Запоріжжя, 22–23 грудня 2017 року); 2) круглому столі, присвяченому пам'яті проф. Азімова Ч. Н. «Проблеми подальшого вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав» (Харків, 21 грудня 2017 року); 3) міжнародній науково-практичній конференції «Тенденції розвитку юридичної науки в інформаційному суспільстві» (Одеса, 29–30 грудня 2017 року); 4) науково-практичній конференції, присвяченій 96-й річниці з дня народження д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслова «Актуальні проблеми приватного права» (Харків, 14 лютого 2018 року); 5) міжнародній науково-практичній конференції «Particularitățile adaptării legislației Republicii Moldova și Ucrainei la legislația Uniunii Europene» (Chisinau, 23–24 martie, 2018); 6) міжнародній науковій конференції «Modern Jurisprudence of the European Union: the interaction of law, rulemaking and practice» (Lublin, April, 17, 2018); 7) международной научно-практической конференции, посвященной памяти Н. Г. Юркевича «Теоретико-прикладные проблемы реализации и защиты субъективных прав в контексте инновационного социально-экономического развития общества» (Минск, 20–21 апреля 2018 года).

Публікації. Основні теоретичні положення та висновки дисертації викладено у 43 публікаціях: 1 одноосібній монографії «Теоретико-методологічні та прикладні засади застосування практики ЄСПЛ при захисті майнових прав», 35 наукових статтях у наукових періодичних виданнях інших держав і виданнях України, включених до міжнародних наукометричних баз, а також у збірниках наукових праць України й інших держав, у матеріалах і тезах доповідей 7 науково-практичних конференцій і круглих столів.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, які охоплюють п'ятнадцять підрозділів, з висновками до кожного з

розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (657 найменувань, з них 451 – іноземними мовами) та додатка.

Загальний обсяг дисертації – 498 сторінок (з них анотація – 16 сторінок, список використаних джерел – 73 сторінки, додаток – 6 сторінок), обсяг основного тексту – 399 сторінок. Додаток містить список публікацій здобувача і відомості про апробацію результатів дисертації.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЗАСТОСУВАННЯ ПРАКТИКИ ЄСПЛ

1.1. Теоретико-методологічне обґрунтування застосування практики ЄСПЛ при захисті майнових прав

1.1.1. Теорія «горизонтальної дії» прав людини

Протягом тривалого періоду часу загальноприйнятою була думка, що міжнародне право про права людини не покладає жодних обов'язків на приватних фізичних осіб, на відміну від держав, які несуть обов'язки, покликані охороняти права індивідів. Інакше кажучи, право у сфері прав людини діє вертикально, а не горизонтально. Однак у минулому столітті ця позиція зазнала певних змін. Так, Комісія ООН з прав людини вирішила спрямувати право у сфері прав людини в горизонтальному напрямі: приватні особи повинні мати не лише права, а й обов'язки, якими наділяються як суспільство загалом, так і окремі його індивіди зокрема. У результаті вказана Комісія прийняла два важливі документи: проект Декларації про соціальну відповідальність людини, у якому було передбачено обов'язки індивідів перед суспільством [119], і Норми про відповідальність транснаціональних корпорацій та інших комерційних організацій щодо прав людини [308]. Незважаючи на те, що ці документи отримали певне схвалення, їх не прийняли. На думку окремих науковців, у разі прийняття зазначених документів було би завдано непоправної шкоди праву у сфері прав людини [240].

Відповідно до проекту Декларації про соціальну відповідальність людини соціальними обов'язками наділено особистість, організацію, групу, офіційну владу (стаття 4). Також (із відсиланням до статті 29 Загальної декларації прав людини 1948 року) в указаному документі встановлено, що кожен індивід зобов'язаний брати участь у захисті та розвитку всіх прав людини, визнаних у цьому суспільстві, і співпрацювати задля цього з державою (стаття 6) [53].

У проекті Декларації про соціальну відповідальність людини закріплено широкий перелік обов'язків особистості, серед яких, зокрема: робити вклад у забезпечення того, щоби процес захисту та розвитку прав людини на міжнародному рівні відбувався з повагою до цілей і принципів Статуту ООН (стаття 9); реалізовувати свої права і свободи з турботою та повагою до прав інших осіб, до безпеки суспільства і його моралі (стаття 12); захищати свою сім'ю, соціальну групу, суспільство в цілому (стаття 13); піклуватися про навколишнє середовище (стаття 15); працювати (статт 24); максимально розвивати свої інтелектуальні, духовні, фізичні й емоційні здібності (стаття 25).

Норми про відповідальність транснаціональних корпорацій та інших комерційних організацій щодо прав людини закріплюють обов'язки щодо: захисту прав людини на міжнародному та національному рівнях (стаття А); забезпечення рівних можливостей і відсутності дискримінації (стаття В); утримання від злочинів проти людини й інших порушень гуманітарного права (стаття С); додержання трудових прав (стаття D); додержання норм національного права та поваги суверенітету (стаття Е); турботи про споживачів і про навколишнє середовище (статті F, G).

Варто наголосити, що спроби інкорпорувати приватні обов'язки у право в сфері прав людини робили й раніше. Такі обов'язки можна розподілити у дві групи. Перша група містить обов'язки, які несуть індивіди перед суспільством або державою (наприклад, обов'язок дотримуватися законів держави). Хоча ці обов'язки вважають горизонтальними, на практиці вони: вертикальні, оскільки спонукають діяти в інтересах суспільства; протилежні вертикальним обов'язкам держави захищати індивідуальні права людини. Такі, так би мовити, конверсійні обов'язки, на думку дослідників, підривають права людини, оскільки держава може посилатися на них із метою невиконання обов'язків, які вона несе перед індивідами на підставі права у сфері прав людини. Задля уникнення цієї небезпеки, право у сфері прав людини, як правило, відмовляється наводити перелік конверсійних обов'язків і забороняє державі посилатися на такі обов'язки для обмеження прав людини.

Другу групу приватних обов'язків становлять так звані корелятивні обов'язки, які зобов'язують осіб поважати права інших. Ці обов'язки є справді горизонтальними, оскільки виникають між особами на одному рівні й, на відміну від конверсійних обов'язків, покликані сприяти здійсненню прав людини. Проте з різних причин (практичних або політичних) право у сфері прав людини не закріплює багато корелятивних обов'язків. Держава має захищати права людини від порушень із боку інших осіб і забезпечувати виконання відповідних обов'язків. Право у сфері прав людини встановлює незначну кількість приватних обов'язків, закріплюючи обов'язок щодо забезпечення їхнього виконання за державою. Так, у межах міжнародного кримінального права право у сфері прав людини прямо закріплює декілька обов'язків (наприклад, обов'язок не вчиняти геноциду), і через такі організації, як Міжнародний кримінальний суд, забезпечує примусове їх виконання в обмежених умовах. Зазначені обов'язки, на думку дослідників, можна уявити у вигляді піраміди, найнижчий рівень якої презентує найменший рівень залучення міжнародного права [240].

Наведений підхід щодо приватних обов'язків, як уважають науковці, має декілька важливих переваг [151]. Однак при цьому необхідно враховувати, що він: по-перше, не повинен завдавати шкоди, а саме: має бути обмежений корелятивними обов'язками та не повинен створювати підґрунтя для виникнення конверсійних обов'язків; по-друге, має передбачати непрямі обов'язки, а у випадку встановлення прямих обов'язків не повинен допускати покладення непрямих обов'язків.

Варто зауважити, що у проекті Декларації про соціальну відповідальність людини не було дотримано викладеного підходу. Цей документ являє собою зібрання конверсійних обов'язків, що здатне певною мірою звести нанівець приватні обов'язки у договорах про права людини. У свою чергу, Норми про відповідальність транснаціональних корпорацій та інших комерційних організацій щодо прав людини були спробою розробити повноцінний кодекс норм поведінки для суб'єктів підприємницької діяльності, до якого право у

сфері прав людини не зовсім має стосунок, оскільки такі обов'язки надмірно багатозначні.

Незважаючи на відхилення досліджуваних документів, не має підстав стверджувати про відсутність місця для приватних обов'язків у сфері прав людини. Вони відіграють важливу роль, тому що право у сфері прав людини може зробити більше задля розвитку специфічних приватних обов'язків із метою захисту прав людини. Однак прихильники запровадження приватних обов'язків мають гарантувати, що такі нововведення посилять так званий горизонтальний ефект у сфері прав людини.

Необхідно зауважити, що на стадії розробки теорії сучасних прав людини неодноразово вносилися пропозиції щодо закріплення деяких обов'язків. Хоча прихильники останнього презентували обов'язки такими, що корелюють із правами людини (а саме: обов'язки поважати чи доповнювати певні права), більшість із таких пропозицій насправді були обов'язками індивідів перед суспільством або державою, беручи до уваги те, що люди мають моральні та юридичні обов'язки, так само як і права, та що міжнародне право не має їх розмежовувати. Перший документ, у якому було закріплено як права, так і обов'язки людини, є Американська декларація про права і обов'язки людини [19] (про що, власне, свідчить його назва), схвалена латиноамериканськими країнами та США у травні 1948 року.

Автори Загальної декларації прав людини [419] застосували аналогічний підхід. Однак вони дійшли такого висновку: незважаючи на те, що люди, безумовно, мають обов'язки перед суспільством, будь-яка спроба прописати ці обов'язки в міжнародному праві на основі їхньої рівності дасть змогу державам обмежувати деякі з них. У результаті, було вирішено не наводити перелік приватних обов'язків. Водночас автори документа не заперечували той факт, що у національному праві наявні конверсійні обов'язки, якими наділені індивіди перед державою, а також те, що такі обов'язки інколи переважають заборону обмеження прав людини. Тому більшу увагу було приділено питанню передбачення обмежень щодо здатності держави обмежувати права людини.

Загальна декларація прав людини стала доленосним документом у сфері прав людини. У прийнятих далі двох міжнародних пактах – Американській та Європейській конвенціях з прав людини – цей підхід було розвинено – встановлення приватних обов'язків належало до компетенції держав, передбачено способи, за допомогою яких держави можуть запроваджувати приватні обов'язки з метою обмеження здійснення прав людини.

Розглянемо більш детально зазначені міжнародно-правові акти.

Хоча прийняття Американської декларації у часі частково збігалось з підготовкою Загальної декларації, перший документ було завершено та схвалено раніше, у травні 1948 року. Американська декларація містить один розділ, присвячений правам і обов'язкам [19]. Багато з цих прав пізніше було передбачено у Загальній декларації, зокрема громадянські та політичні права (права на життя, свободу вираження думки та поглядів, на захист у кримінальних провадженнях), а також економічні, соціальні й культурні права (права на охорону здоров'я, освіту, працю і соціальний захист). Деякі з цих обов'язків кореспондують певним правам, однак один чи два є корелятивними. Натомість, аналіз більшості обов'язків, які кореспондують правам, дає змогу стверджувати, що кожна особа наділена обов'язком виконувати те, що раніше було визначено як право. Наприклад, у Декларації закріплено перелік прав на освіту, на участь в управлінні і на працю, а також список обов'язків отримувати освіту, голосувати та працювати. Крім цих прав, в Американській декларації містяться обов'язки, які жодним чином не стосуються прав, зокрема: обов'язок дотримуватися законів держави, сплачувати податки, співпрацювати із державою та суспільством задля загального добробуту, проходити воєнну службу.

За винятком декількох корелятивних обов'язків, усі інші обов'язки у Декларації винятково такі, які необхідно виконувати перед державою чи суспільством. У цьому аспекті вони виражають соціальні інтереси та можуть обмежувати або переважувати права, закріплені у Декларації. У зв'язку з цим постають запитання: «Що має переважати у конфлікті між такими обов'язками

та правами?», «Які соціальні інтереси можуть обмежувати права людини?». Відповіді на них містяться у статті 28 Американської декларації, в якій ідеться про те, що права людини можуть бути обмежені задля забезпечення прав інших осіб, безпеки усіх із метою досягнення загального добробуту та встановлення демократії. Однак із наведеного випливає, що такий перелік занадто широкий і значно розширює коло можливостей держави в обмеженні прав людини на підставі зазначеного.

Розробники Загальної декларації мали на меті застосувати аналогічний підхід, однак, відмовившись від закріплення переліку обов'язків, як це мало місце в Американській декларації, автори цього документа наголосили на тому, що права є більш важливими, ніж якісь інтереси. Водночас це не дає підстав стверджувати, що усі права людини мають завжди переважати над усіма іншими інтересами. На думку авторів Загальної декларації, не можна заперечувати важливість обов'язків перед суспільством. Люди повинні поважати права інших і діяти на благо суспільства. Кожне суспільство має покладати певні обов'язки на приватних осіб і робити це незалежно від закріплення їх переліку у міжнародному договорі. Відмова наводити перелік обов'язків означає, що обов'язки перед суспільством повинні бути закріплені, радше, у національному, ніж міжнародному праві. Однак залишається невирішеним питання стосовно дискреції держави у вирішенні того, які інтереси переважають над правами людини. На думку розробників Загальної декларації, відповідь на це питання необхідно буде надати у майбутньому.

Протягом наступних двох десятиліть після прийняття декларацій у 1948 році було прийнято ще чотири важливі документи: Міжнародний пакт про громадянські і політичні права [203], Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права [204], ЄКПЛ [135], Американська конвенція про права людини [18]. У цих документах більш чітко визначено дозволені межі здійснення конкретних прав, але водночас вилучено перелік приватних обов'язків.

У зазначених документах містяться заборони для влади обмежувати здійснення прав людини. Так, держави можуть обмежувати права людини лише на підставі закону та якщо це не суперечить власне природі таких прав і здійснюється з метою підвищення рівня загального добробуту у демократичному суспільстві. При цьому розробники вказаних міжнародних актів більше уваги приділили обмеженню саме громадянських і політичних прав. Особливі вимоги вони висунули до обмеження таких прав, як право на життя та свободу. Стосовно ж прав на свободу переміщення, віросповідання, вираження поглядів, зборів, об'єднання ці документи містять загальні приписи для влади у випадку їхнього обмеження. Зокрема, обмеження у здійсненні таких прав допускаються лише на підставі закону й лише тоді, коли цього вимагає захист національної безпеки, публічного порядку, моралі, прав або свобод інших людей, а також коли це необхідно у демократичному суспільстві. Водночас права на недискримінацію, на життя, на відсутність тортур, рабства та зворотну дію кримінальних законів мають пріоритет над будь-якими соціальними інтересами та не підлягають жодним обмеженням.

Що ж до приватних обов'язків, то у ЄКПЛ про них взагалі не згадано, а в Американській конвенції про права людини закріплено тільки одне положення, а саме: «Кожна людина має обов'язки перед своєю сім'єю, її громадою та людством» [18]. У двох інших із вказаних документів посилання на приватні обов'язки містяться лише у преамбулах. Так, індивіди мають обов'язки перед іншими індивідами та перед громадою, до якої належать [203].

У свою чергу, в Африканській хартії прав людини і народів [3], схваленій Організацією Африканської Єдності у 1981 році, на відміну від розглянутих вище міжнародних документів, міститься перелік приватних обов'язків і для влади передбачено менші за обсягом права щодо обмеження у здійсненні прав. Так, у Африканській хартії прав людини і народів ідеться про те, що кожна людина має обов'язки перед нацією. Зокрема, як зазначено у статті 29 цього документа, кожна людина має обов'язки: зберігати свою національну єдність, розвиваючи власні фізичні та розумові здібності; не чинити дії, спрямовані

проти безпеки держави, громадянином якої вона є; зберігати і посилювати соціальну та національну солідарність, особливо коли існує загроза останній; зберігати й посилювати національну незалежність і територіальну єдність країни та сприяти її захисту відповідно до закону.

Закріплені в Африканській хартії прав людини і народів повноваження держави щодо обмеження здійснення прав людини є досить розмитими. Так, у статті 27 вказаного документа наведено загальне правило, відповідно до якого права та свободи кожної людини мають здійснюватися з повагою до прав інших і в інтересах колективної безпеки, моральності та загального інтересу. Більше того, у Африканській хартії прав людини і народів містяться положення, які надають державам можливість обмежувати здійснення конкретних прав на підставі їхнього законодавства.

У розглянутих договорах із прав людини, в яких не наведено переліку конверсійних обов'язків, покладених на індивідів перед суспільством, передбачено, що приватні особи можуть порушувати права людини та створювати підставу для виникнення корелятивних обов'язків, які мають на меті захистити права людини від таких порушень. Ці горизонтальні права спрямовують приватні обов'язки у чотирьох напрямках. Зокрема, на найнижчому рівні право у сфері прав людини передбачає, що держави наділені загальними обов'язками обмежувати приватні дії, які втручаються у здійснення прав людини, однак залишає за державою завдання із визначення приватних обов'язків. На іншому рівні право у сфері прав людини закріплює безпосередньо приватні обов'язки, які держави мають виконувати. На вищому рівні право у сфері прав людини безпосередньо покладає обов'язки на приватних осіб, але відносить це до сфери дії національного права. І, нарешті, на найвищому рівні право у сфері прав людини запроваджує приватні обов'язки на міжнародному рівні через діяльність міжнародних трибуналів або інших інститутів [240].

Тривалий час панувала точка зору, згідно з якою міжнародне право не може покладати обов'язки на приватних осіб, оскільки вони не є суб'єктами

міжнародного права, на відміну від держави, і лише суб'єкти міжнародного права можуть мати права й обов'язки на підставі міжнародного права. Однак сьогодні ситуація докорінно змінилася. Приватні особи можуть мати права у межах міжнародного права, про що свідчить існування останнього. Крім того, приватні особи наділені обов'язками, зокрема, не вчиняти воєнних злочинів, злочинів проти людства чи геноциду. Тому міжнародне право на законних підставах може безпосередньо покладати горизонтальні обов'язки на усіх приватних осіб, не порушуючи права інших людей. Єдине, чого бракує, то це практичної чи політичної здатності забезпечувати (зокрема й у примусовому порядку) виконання таких обов'язків. Очевидно, національне право має більше можливостей щодо регламентації поведінки приватних осіб, ніж міжнародне право. До того ж ні національний уряд, ні більшість громадян навряд чи будуть підтримувати поширення компетенції міжнародних інститутів стосовно захисту прав людини на відносини приватного втручання. Більше того, закріплення приватних обов'язків на рівні міжнародного права у сфері прав людини приховує реальну загрозу для захисту прав людини.

Усе викладене свідчить на користь залишення регламентації приватних порушень прав людини у сфері дії національного права. Однак наявні суттєві підстави не віддавати ці питання повною мірою на розсуд держави. Так, регулюючи приватну поведінку особи, держава не завжди здатна запобігти втручанням останньої у здійснення прав інших осіб, позаяк досить часто владу контролює так звана еліта, не зацікавлена у захисті прав інших, і навіть у демократичній державі влада не завжди забезпечує захист прав меншості. Саме в такому випадку, на думку науковців, необхідним є втручання міжнародного права у сфері прав людини [240].

Як уже йшлося, на найнижчому рівні піраміди приватних обов'язків право у сфері прав людини лише зазначає про обов'язки, однак питання їхньої конкретизації та забезпечення виконання залишає на розсуд держави. Обов'язок держави на цьому рівні мінімальний, вона лише гарантує, що права людини захищаються від приватного втручання. Проте межі перевірки

дотримання обов'язку є досить широкими, що не виключає ситуації порушення прав осіб. Зазначене повною мірою демонструє стаття 2 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [203], відповідно до якої від держави вимагається поважати та гарантувати закріплені у цьому Пакті права усіх індивідів, які знаходяться на її території та підпадають під дію юрисдикції держави.

Право у сфері прав людини визначає приватні обов'язки через договори і у більшості випадків за допомогою міжнародних інститутів, які наділені повноваженнями тлумачити право у сфері права людини. Оскільки кількість таких угод та інститутів постійно зростає, то, відповідно, збільшується обсяг обов'язків на другому рівні піраміди приватних обов'язків.

Так, у міжнародних кримінальних договорах закріплено різноманітні приватні загрози здійсненню прав людини. Зокрема, міжнародне кримінальне право вказує на приватні обов'язки, які співвідносяться з такими конкретними правами людини, як, приміром, право на життя. Це право встановлює перелік приватних обов'язків у сферах, в яких національне право окремої держави є безсилим. Наприклад, міжнародні договори вимагають від держав екстрадувати осіб, обвинувачених у торгівлі наркотичними засобами чи вчиненні терористичних актів у випадку проблематичного визначення юрисдикції, до якої належить розслідування таких злочинів, або у разі вчинення правопорушення у сфері цивільної авіації, яка за природою є міжнародною.

Такі регіональні трибунали, як ЄСПЛ, Міжамериканський суд з прав людини та Африканський суд з прав людини і народів здатні приймати рішення, які сторін зв'язують зобов'язаннями на основі договорів. У цьому аспекті найбільш активним є ЄСПЛ, більшість рішень якого містить закріплення непрямих приватних обов'язків [45].

Зрозуміло, що наявна суттєва відмінність між регіональними домовленостями, інститути яких мають право здійснювати обов'язкове тлумачення, і глобальними угодами, які передбачають значну дискрецію для сторін у вирішенні того, якою мірою сприймати тлумачення таких положень.

Однак навіть на підставі регіональних домовленостей держави наділені широким обсягом повноважень щодо визначення регіональних обов'язків і забезпечення їхнього виконання.

На найвищому рівні піраміди приватних обов'язків, як уже було вказано, міжнародне право безпосередньо встановлює лише декілька корелятивних обов'язків для приватних осіб. Усі ці обов'язки належать до сфери міжнародного кримінального права. Наочним прикладом може слугувати Конвенція про запобігання злочину геноциду і покарання за нього [99], у якій ідеться про визнання геноциду злочином на підставі міжнародного права, якому сторони повинні запобігати та карати.

Окрім того, у певних випадках міжнародне право не лише встановлює обов'язки та безпосередньо покладає їх на приватних осіб, воно ще й забезпечує їхнє примусове виконання за допомогою міжнародних інститутів. До останніх належить, зокрема, Міжнародний кримінальний суд.

Однак варто зауважити, що більшість горизонтальних обов'язків відповідно до права у сфері прав людини залишається предметом лише непрямого покладення на приватних осіб і забезпечення їхнього виконання.

Як уже йшлося, донедавна загальноприйнятим було уявлення про те, що міжнародне право про права людини наділяє індивідів комплексом прав, а держав – сукупністю кореспондуючих обов'язків. У зв'язку з цим існувала думка, що норми міжнародного права про права людини регулюють суспільні («вертикальні») відносини між особою і державою, передбачаючи обов'язки насамперед для держави. Доктрина міжнародного права виходила з того, що норми міжнародного права про права людини не регулюють безпосередньо внутрішньодержавні відносини між фізичними чи юридичними особами. Однак із розвитком міжнародного права ситуація змінюється.

У західній юридичній літературі дедалі частіше вчені роблять спроби обґрунтувати існування «горизонтальних» прав у міжнародному праві про права людини. Із аналізу подібних теорій випливає, що під горизонтальними правами людини зарубіжні вчені розуміють норми, передбачені міжнародними

стандартами у сфері прав особи, які регулюють відносини між державою та особою, а також внутрішньодержавні відносини між приватноправовими суб'єктами (індивідами чи корпораціями), наділеними взаємними правами й обов'язками [240].

Для початку визначимо, що таке горизонтальні відносини. Деякі науковці критерієм горизонтальних відносин називають наявність або відсутність юридичної влади в однієї зі сторін цих відносин [8, с. 34]. Інакше кажучи, йдеться про здатність однієї зі сторін правових відносин змінювати їх (наприклад, відносини між двома індивідами). Коли в жодної зі сторін такої можливості та здатності немає, йдеться про горизонтальні правовідносини.

Стосовно того, чи є горизонтальними права, що передбачені в ЄКПЛ, предметом спеціального розгляду в ЄСПЛ, останній зазначив, що у певних ситуаціях і насамперед пов'язаних зі статтею 8 ЄКПЛ [539], держави-учасниці мають захищати позитивні права індивідів, а не тільки утримуватися від втручання в їхні права [180]. У деяких випадках ЄСПЛ наголошує, що держава може відповідати за те, що не запобігла юридичній поведінці індивіда, наслідком якої стало порушення реалізації конвенційних прав іншої особи. ЄСПЛ також зазначив, що повага до статті 8 ЄКПЛ може зумовити комплекс заходів, спрямованих на захист поваги приватного життя, в тому числі у сфері відносин між самими індивідами [180].

Підтвердженням горизонтального характеру прав, закріплених в ЄКПЛ, є, зокрема, розглянута ЄСПЛ справа «Pla and Puncernau v. Andorra» [332]. Особливість цієї справи полягала в тому, що вона не була пов'язана із дискримінацією з боку держави. Зі змісту рішення у цій справі випливає два важливі висновки: ЄСПЛ втрутився у правила тлумачення приватноправових документів, що застосовуються національним судом; ним було створено прецедент застосування положень ЄКПЛ до відносин між приватними особами. Згадане рішення ЄСПЛ свідчить про те, що виконання дискримінаційного заповіту може бути порушенням ЄКПЛ. Зазначене підтверджує горизонтальний характер прав, передбачених ЄКПЛ, який уже отримав певне визнання. При

цьому залишається невирішеним наступний момент. Якщо положення ЄКПЛ є горизонтальними, то таким має бути і її правило про необхідні обмеження прав людини в демократичному суспільстві. Отже, причини обмеження прав людини можуть виникнути як у держави, так і в індивіда. У зв'язку з цим підлягає уточненню питання про те, які саме обмежувальні заходи можуть бути визнані необхідними.

Таким чином, дослідники окресленої проблематики поділяють обов'язки людини на дві групи: зворотні (конверсійні) та корелятивні [238]. Зворотними вважаються ті обов'язки, які індивід має перед державою і суспільством (приміром, обов'язок підкорятися законам держави). Хоча такі обов'язки можуть вважатися горизонтальними, насправді вони вертикальні, позаяк їх застосовує держава, яка діє від імені суспільства. Вони кореспондують вертикальним обов'язкам держави розвивати та захищати права людини. Зворотні обов'язки здатні підірвати права людини, тому що держави можуть використовувати їх на протипагу своїм обов'язкам перед індивідами. У зв'язку із зазначеним міжнародне право про права людини намагається уникати закріплення переліку зворотних обов'язків та утримує держави від їх використання як привід для обмеження прав людини.

Корелятивні обов'язки зобов'язують людину поважати права інших людей. Такі обов'язки є горизонтальними, позаяк виникають між суб'єктами одного правового рівня. Крім того, корелятивні обов'язки сприяють подальшому розвитку прав людини. Однак у міжнародному праві про права людини не закріплено таких прав. Це пов'язано з тим, що власне держави мають захищати права людини від порушень із боку інших приватних суб'єктів. Деталізацію та забезпечення цих обов'язків міжнародне право залишає державам. Корелятивні обов'язки можна вибудувати у формі піраміди, на нижньому рівні якої втручання міжнародного права є мінімальним, а на верхньому – максимальним [491, с. 194].

Ідея про горизонтальні права людини достатньо поширена у конституціях деяких держав. Так, згідно з частиною 3 статті 34 Конституції Папуа Нова

Гвінея [96] кожне право застосовується між індивідами, так само як між державними органами й індивідами, а також у відносинах між корпораціями та асоціаціями, за винятком випадків, прямо передбачених Конституцією. Аналогічну норму містить частина 2 статті 8 Конституції Південно-Африканської Республіки [98]. У ній ідеться про те, що права людини юридично пов'язують фізичних осіб та організації, якщо це можливо, з урахуванням природи таких прав і кореспондуючих їм обов'язків.

Доцільно зазначити, що вертикальний і горизонтальний підходи до прав людини – це крайнощі. Тому в чистому вигляді вертикальний або горизонтальний підхід застосовується не так часто. На практиці існує безліч проміжних варіантів. Зокрема, деякі науковці виділяють додатково: 1) непрямий горизонтальний підхід (індивіди не можуть вживати заходів проти інших індивідів на підставі порушення положень про права людини, проте суди у своїй практиці можуть керуватися цінностями, закріпленими в цих положеннях); 2) застосування прав людини до всього права (усе право підпорядковане фундаментальним правам людини; відносини між приватними особами втрачають приватний характер, коли потрапляють під безпосереднє регулювання національного права; на цьому етапі держава як законодавець зобов'язана діяти таким чином, щоби захищати права людини, передбачені в конституції) [238].

Існування горизонтальних прав людини підтверджується також національною судовою практикою. Таким чином, визнання горизонтальних прав людини в сучасних умовах впливає з міжнародного та національного правозастосування. Однак таке визнання породжує низку теоретичних і практичних проблем.

По-перше, теорія горизонтальних прав людини – це ще одна спроба обґрунтувати пряму дію міжнародного права у сфері внутрішньодержавних відносин. Подібні заяви припускають, що міжнародні норми безпосередньо регулюють відносини приватних осіб (індивідів і корпорацій), створюють у них взаємні права й обов'язки. Ця теорія приховує чимало загроз, оскільки

намагається розширити сферу дії міжнародного права за рахунок вторгнення у сферу внутрішньодержавних відносин. Така теоретична «експансія» здійснюється державами, які уникають взяття на себе міжнародних зобов'язань у сфері прав людини.

У літературі наявна точка зору, згідно з якою горизонтальні права в міжнародному праві прав людини не існують [240]. Положення міжнародного права прав людини, будучи міжнародними нормами, об'єктивно позбавлені можливості регулювати внутрішньодержавні відносини між приватними особами. Горизонтальні права, на думку деяких науковців, можуть з'явитися тільки на рівні національного права. Саме у національному правопорядку в результаті узгодження міжнародного та внутрішньодержавного права з'являється нова норма, яка регулює права й обов'язки приватних суб'єктів.

По-друге, сама по собі поява нової норми національного права про права людини не зумовлює автоматично її горизонтальне застосування. Така норма може бути тільки засобом захисту особистості від незаконних дій держави та не призначається для регулювання приватних відносин. Визначення сфери дії норми національного права – прерогатива держави.

Питання про горизонтальні права людини в Україні не врегульоване чинним законодавством. Сьогодні немає жодних підстав стверджувати, що передбачені міжнародними стандартами обов'язки держави перед особистістю мають бути перекладені в сферу приватних відносин. Доцільним необхідно визнати існування у сучасній правовій системі непрямого горизонтального підходу: індивіди можуть вживати заходів проти інших індивідів на підставі порушення міжнародних положень про права людини, але суди використовують у своїй практиці цінності, закріплені в міжнародних договорах про захист прав людини.

1.1.2. Концепція позитивних обов'язків держави та її значення для захисту майнових прав

Витоки доктрини позитивних зобов'язань держави беруть початок у класичних конституційних доктринах природного права та суспільного договору, які було втілено у двох історичних національних документах: Декларації незалежності США 1776 року й у програмному документі Великої французької революції – Декларації прав людини і громадянина 1789 року [644, с. 27]. Ці акти заклали фундамент для обмеженого конституційного правління, за якого державна влада не є абсолютною, а зв'язана певними обов'язками перед людьми та здатна забезпечити дотримання основних прав людини.

Декларація незалежності США 1776 року стала першим документом в історії людства, у якому зафіксовано ідеї політичного лібералізму та закладено основоположні принципи взаємовідносин між людиною і державою, зокрема: збереження невід'ємних природних прав людини; легітимність державної влади; обмеження державної влади; обов'язок державної влади забезпечити збереження невід'ємних природних прав людини.

Не менше значення для конституювання ідеї обов'язку держави перед людиною мала і Декларація прав людини і громадянина 1789 року, в основу якої було покладено три складові вчення Ж.-Ж. Руссо: невід'ємні права особи; невідчужуваний суверенітет нації; природний суспільний порядок. Цей документ відкинув притаманну доктрині абсолютної влади ідею обов'язку людини перед державою та став утіленням принципу вищості прав людини стосовно держави та ідеї державного обов'язку перед людиною забезпечити її природні права, що лежать в основі доктрини лібералізму, побудованої на ідеї свободи [644, с. 27].

Отже, класична ліберальна доктрина природних прав заклала основи, а перші декларації інституціоналізували ідею обов'язків держави щодо невтручання у сферу індивідуальної свободи, поваги до прав людини, їх

забезпечення, захисту та сприяння реалізації. Крім того, Декларація прав людини і громадянина 1789 року заклала концептуальну модель юридичного визнання прав людини, що стала світовою моделлю. Про це свідчить, зокрема, мовна та змістовна близькість положень цього документа та Загальної декларації прав людини 1948 року, яка запозичила основні ідеї доктрин епохи просвітництва [644, с. 27].

У західноєвропейській правовій науці про концепцію позитивних зобов'язань держави зазначено, зокрема, у роботі відомого науковця Л. Дюгі «Конституційне право. Загальна теорія держави» [522, с. 379], окремий підрозділ якої присвячений позитивним зобов'язанням держави. У ній, з-поміж іншого, вказано, що на державу покладаються позитивні обов'язки, в тому числі забезпечити лікування хворим, а також засоби для існування особам похилого віку, слабким і невиліковно хворим.

Загалом у юриспруденції прийнято поділяти права людини на негативні та позитивні залежно від механізму їхньої реалізації свободи особи. Негативні права людини визначають негативний аспект свободи й охороняють людину від небажаного втручання з боку держави в сферу її особистих прав і свобод (наприклад, права: на життя, свободу думки, слова, віросповідання, недискримінацію, не піддаватися тортурам, на мирні зібрання та об'єднання). Негативні права людини встановлюють негативні зобов'язання держави утримуватися від будь-яких дій, спрямованих на їх порушення чи незаконне обмеження. Позитивні права людини закріплюють позитивний аспект свободи, їх реалізація неможлива без відповідного забезпечення з боку державних інституцій. До них належать насамперед соціальні, економічні та культурні права, а саме права на: працю, відпочинок, соціальний захист, охорону здоров'я, гідний рівень життя.

У другій половині ХХ століття в країнах – членах Ради Європи починає формуватися абсолютно новий підхід до розуміння доктрини позитивних зобов'язань держави, зумовлений передусім практикою ЄСПЛ. Так, у діяльності останнього можна помітити тенденцію до поширення позитивних

зобов'язань держави на права, закріплені у ЄКПЛ, які за природою є негативними правами, адже йдеться переважно про основні громадянські та політичні права. Відтак, сьогодні майже у всіх положеннях ЄКПЛ у контексті їхнього тлумачення ЄСПЛ закріплено, так би мовити, подвійні вимоги щодо реалізації державою своїх зобов'язань – позитивні та негативні.

Варто зауважити, що ЄСПЛ не надає визначення позитивним зобов'язанням держави, однак із аналізу його рішень можна зробити висновок, що вони вимагають від держави вжиття певних заходів, спрямованих на захист основних прав людини [8, с. 32]. Такі заходи можуть бути як юридичними (наприклад, притягти до юридичної відповідальності винних осіб або встановити правила для регламентації поведінки певних категорій осіб), так і практичними (потребують упровадження з боку держави всіх практичних засобів для запобігання вбивству чи нанесенню тілесних ушкоджень особам, які перебувають під вартою). Тобто права мають бути забезпечені не тільки *de jure*, але і *de facto* [646]. Водночас держава є вільною у виборі конкретних заходів, які підлягають застосуванню для ефективного захисту закріплених у ЄКПЛ прав людини. У цьому аспекті заслуговує на увагу позиція науковця С. В. Шевчука, відповідно до якої позитивні зобов'язання держави не можуть вважатися такими, що визначають конкретні дії держави. Єдиним критерієм для визначення того, чи дотримувалась держава цього обов'язку, є ефективність її дій у конкретній ситуації [653, с. 59].

Проаналізувавши практику ЄСПЛ, можна зробити висновок, що позитивні зобов'язання відрізняються від негативних тим, що перші вимагають активного втручання держави в реалізацію прав людини, а другі потребують її утримання від такого втручання. У разі невиконання позитивних зобов'язань порушення прав людини відбуватиметься через відсутність активних дій з боку держави, а у випадку порушення негативних зобов'язань – в результаті перешкоджання чи обмеження в реалізації прав людини своїми активними діями. Якщо ж втручання держави в сферу реалізації прав людини мало місце, то підлягає встановленню, чи було таке втручання передбачене законом, чи

переслідувало воно законну мету та чи було пропорційним із урахуванням суспільної необхідності та переслідуваної мети [475, с. 15]. Отже, саме через позитивні зобов'язання держави щодо забезпечення реалізації прав людини й основоположних свобод у відносинах між приватними особами забезпечується їх так звана горизонтальна дія, тобто проблематика прав людини ретранслюється у горизонтальні стосунки між індивідами та їх об'єднаннями [646].

Позитивні зобов'язання держави можна поділити на субстантивні та процедурні [8, с. 33]. Субстантивні (матеріальні) зобов'язання – це зобов'язання, які вимагають від держави вжиття заходів, необхідних для повного володіння та користування правами людини. У свою чергу, процедурні зобов'язання вимагають від держави запровадження юридичних процедур із метою ефективнішого захисту осіб, забезпечення достатніх юридичних засобів реагування на випадки порушення прав людини.

Окремим видом позитивного зобов'язання є обов'язок держави у разі відповідного звернення особи розглянути питання про те, чи мало місце порушення її прав, гарантованих ЄКПЛ та протоколами до неї, а у разі виявлення такого порушення – припинити його і виплатити особі належну компенсацію. При цьому порушення може полягати також у невиконанні позитивних зобов'язань щодо здійснення активних дій, за відсутності яких користування благом не є можливим.

З огляду на те, що концепція позитивних зобов'язань держави суттєво розширює коло її обов'язків, необхідно визначити нормативні підстави закріплення таких обов'язків, зокрема й у тексті ЄКПЛ. Загальною юридичною підставою позитивних зобов'язань держави в межах ЄКПЛ є стаття 1, згідно з якою держави гарантують кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, права та свободи, передбачені ЄКПЛ. Практика ЄСПЛ демонструє, що ця стаття – не просто «наріжний камінь» всієї конвенційної системи, а самостійне джерело загальних зобов'язань держави у сфері прав людини, у тому числі юридична підстава позитивних зобов'язань.

Необхідно також наголосити на тенденції, що намітилась у сучасній практиці ЄСПЛ щодо виведення позитивних зобов'язань із «комбінації» конкретних правозахисних положень ЄКПЛ і загального принципу верховенства права, який ЄСПЛ розглядає як один із основоположних принципів демократичного суспільства, притаманний усім статтям ЄКПЛ [238]. Ґрунтуючись на положеннях ЄКПЛ і загальних принципах європейського права, всі позитивні зобов'язання держави переслідують однакову мету – ефективне застосування ЄКПЛ. Зазначене можна продемонструвати на рішенні ЄСПЛ у справі «Airey v. Ireland» [7], в якому ЄСПЛ виклав відому правову позицію, відповідно до якої ЄКПЛ прагне гарантувати не права, які є теоретичними чи ілюзорними, а практичні й ефективні права. Отже, недостатньо власне факту існування юридичних засобів прав людини, необхідно також, щоб вони реально й успішно використовувались, на що й спрямована доктрина позитивних зобов'язань держави.

Таким чином, у сучасному європейському праві прав людини та практиці ЄСПЛ докладно розроблена концепція позитивних зобов'язань держави, спрямованих на сприяння реалізації та забезпеченню ефективного механізму захисту основоположних прав людини, а також запобіганню їх порушенням з боку третіх осіб. Саме виконання (невиконання) державою своїх позитивних зобов'язань у випадках порушення того чи іншого права, передбаченого ЄКПЛ, фактично є предметом розгляду цієї міжнародної судової установи [**Помилка! Джерело посилання не знайдено.**, с. 112].

Варто наголосити, що що, на відміну від “традиційного” розуміння позитивних зобов'язань, орієнтованого на захист соціально-економічних прав та забезпечення їх прогресивної реалізації, сучасна доктрина позитивних зобов'язань вимагає від держави вживати певних заходів, наслідком яких є запобігання порушенням, зокрема і з боку приватних осіб [645, с. 106]. Розвиток доктрини позитивних зобов'язань держави ЄСПЛ надав можливість визначити основні принципи, які закладають стандарти таких зобов'язань щодо різних основоположних прав і свобод [307], а саме:

1) разом із негативними зобов'язаннями держави утримуватися від неправомірного втручання гарантовані ЄКПЛ права і свободи забезпечені також позитивними зобов'язаннями навіть тоді, коли вони прямо не передбачені в її тексті [277];

2) принципи, які застосовуються до позитивних і негативних зобов'язань держав, подібні: незалежно від того, чи справа стосується позитивного обов'язку держави, чи втручання органу державної влади у здійснення певного права, критерії, що використовуються, суттєво не відрізняються; в обох випадках необхідно звертати увагу на досягнення справедливого балансу між інтересами окремої людини та суспільства загалом [181];

3) висновок про наявність або відсутність позитивного обов'язку приймається з урахуванням справедливого балансу між загальними інтересами суспільства й інтересами особи, пошук якого притаманний усім конвенційним положенням. Обсяг конкретних позитивних обов'язків відрізнятиметься залежно від ситуацій, що виникають у договірних державах, і варіантів дій, які вони обирають, зважаючи на труднощі, пов'язані з підтриманням правопорядку в суспільстві, вибір пріоритетів і наявні ресурси [647, с. 8]. Проте цей обов'язок не можна тлумачити у спосіб, який покладав би на органи державної влади надмірний або непропорційний тягар [316];

4) у своїй практиці ЄСПЛ послідовно розвиває доктрину позитивних зобов'язань держави та додає до неї нові елементи.

Отже, сьогодні в результаті еволюції змісту ЄКПЛ фактично всі положення, які закладають її правозахисні стандарти, містять «подвійні» вимоги до держави: заборону неправомірного втручання у реалізацію прав і свобод та позитивні обов'язки щодо їх забезпечення і захисту. Таким чином, розвинута ЄСПЛ та визнана іншими міжнародними правозахисними установами й авторитетними правовими школами доктрина позитивних зобов'язань держави є універсальним інструментом оцінки ефективності виконання останньою свого конституційного обов'язку щодо утвердження та

забезпечення прав і свобод людини, який закріплений у статті 3 Конституції України.

Держава несе відповідальність також на підставі так званої позитивної відповідальності, притаманної усім статтям ЄКПЛ, зокрема і статті 1 Першого протоколу. Наочною ілюстрацією механізму дії позитивної відповідальності держави щодо окремих статей ЄКПЛ можуть бути наведені нижче рішення ЄСПЛ.

У справі «Makaratzis v. Greece» [274] розглядалось питання про дотримання країною-учасницею статті 2 ЄКПЛ у зв'язку зі скаргою на порушення права на життя в результаті неналежної медичної допомоги, відсутності ефективного засобу правового захисту, а також порушення гарантій проти нелюдського та такого, що принижує гідність, поводження стосовно особи, яка відбувала покарання у вигляді позбавлення волі. ЄСПЛ, розглядаючи обставини справи, зробив висновок, що стаття 2 ЄКПЛ вимагає від держави не лише утримуватися від «умисного» позбавлення волі, а й уживати відповідних заходів, спрямованих на збереження життя тих, хто перебуває під її владою. Позитивний обов'язок потребує прийняття державою норм, які зобов'язують будь-які медичні заклади вживати відповідних заходів щодо захисту життя пацієнтів.

Прикладом визнання позитивних зобов'язань держави відповідно до статті 1 Першого протоколу є рішення ЄСПЛ у справі «Oneryildiz v. Turkey» [315]. Йдеться про скаргу, в якій заявники стверджували, посилаючись на статті 2, 8 і 13 ЄКПЛ та статтю 1 Першого протоколу, що національні органи були винні у смерті їхніх близьких родичів і знищенні їхнього майна в результаті вибуху метану, який відбувся на муніципальному звалищі. Розглянувши обставини справи, ЄСПЛ зауважив, що ефективне здійснення права, яке охороняється статтею 1 Першого протоколу, не передбачає наявності одного лише обов'язку держави не втручатися і може вимагати забезпечення позитивних заходів, спрямованих на захист, особливо якщо існує прямий зв'язок між заходами, прийняття яких заявник має право очікувати від

державних органів, і ефективним користуванням його майном. На думку ЄСПЛ, у цій праві мало місце порушення позитивного обов'язку, оскільки державні органи та службовці не зробили всього від них залежного, щоби захистити майнові інтереси заявника. Таким чином, ЄСПЛ визнав, що позитивний обов'язок, закріплений у статті 1 Першого протоколу, вимагав від національних органів вжиття вказаних заходів із метою уникнути руйнування будинку заявника.

У справі «Plechanow v. Poland» [334] заявники стверджували про порушення їх прав з огляду на те, що їхні позови про компенсацію за проведену націоналізацію майна були відхилені через пред'явлення до неналежного відповідача. ЄСПЛ, дослідивши обставини справи, зробив висновок, що заявники стали жертвами адміністративних реформ, неоднозначної судової практики та відсутності правової визначеності й послідовності, оскільки держава не виконала свій позитивний обов'язок щодо забезпечення вжиття заходів, які гарантують право заявників на ефективне користування їхнім майном. Як наслідок, мало місце порушення справедливої рівноваги між вимогами публічного інтересу та необхідністю захисту права заявників.

У справах стосовно тривалого невиконання рішень, які вступили в силу, позиція ЄСПЛ у питанні позитивних зобов'язань зводиться до того, що міра відповідальності держави в межах статті 6 ЄКПЛ і статті 1 Першого протоколу різниться залежно від того, чи є боржником Висока Договірна Сторона у розумінні статті 34 ЄКПЛ, чи приватна особа. У першому випадку правозастосовна практика ЄСПЛ виходить із того, що держава повинна виконати відповідне судове рішення повністю та в належний строк. Якщо боржником є приватна особа, то ситуація складається дещо по-іншому, оскільки держава, як правило, не несе відповідальності за боргами приватних осіб і її обов'язки згідно з вказаними конвенційними положеннями зводяться до забезпечення необхідної допомоги кредиторі при виконанні відповідних судових рішень про присудження грошових коштів, наприклад, через службу судових приставів – виконавців, чи процедуру банкрутства. Таким чином, якщо

влада зобов'язана діяти, щоби виконати судове рішення, і не виконала свого обов'язку, її бездіяльність може за певних обставин потягти відповідальність держави на підставі частини 1 статті 6 ЄКПЛ та статті 1 Першого протоколу. Завдання ЄСПЛ у таких випадках – розглянути, чи були вжиті владою заходи належними та достатніми і чи діяла влада зі старанням під час надання боржнику допомоги у виконанні судового рішення [71].

Аналогічний підхід відображено і в рішенні у справі «Fuklev v. Ukraine» [154]. У ньому ЄСПЛ зазначив, зокрема, наступне. На підставі статті 1 ЄКПЛ Високі Договірні Сторони забезпечують кожному, хто знаходиться під їхньою юрисдикцією, права та свободи, визначені в ЄКПЛ. Обов'язок забезпечити ефективне дотримання прав, закріплених у цьому документі, може виражатися в позитивному зобов'язанні держави. У таких умовах держава не може просто залишатися пасивною. Що ж до права, гарантованого статтею 1 Першого протоколу, то цей позитивний обов'язок може зумовити вжиття певних заходів, необхідних для захисту права власності навіть у справах, які стосуються судових спорів між приватними особами та компаніями. Це означає, зокрема, що держави зобов'язані забезпечити, аби закріплені в законодавстві процедури виконання рішення суду відповідали зазначеному. ЄСПЛ постановив, що характер виконавчого провадження, його загальна тривалість порушили «сприятливий» баланс, який повинен дотримуватися між забезпеченням публічного інтересу та необхідністю захисту права заявника на вільне володіння майном. Відповідно, держава не виконала свій обов'язок щодо забезпечення заявнику ефективного користування своїм правом власності, гарантованим статтею 1 Першого протоколу.

Підставою позитивної відповідальності згідно зі статтею 1 Першого протоколу може слугувати порушення статті 6 ЄКПЛ у частині порушення судом розумного строку для розгляду справи, оскільки держава зобов'язана дотримуватись судової процедури, яка має втілювати у життя необхідні гарантії судового розгляду та яка надасть можливість національним судам ефективно і справедливо вирішувати усі питання між приватними особами [380].

Нездатність держави-відповідача у цій справі забезпечити права особи на справедливий судовий розгляд, предметом якого були вимоги про оскарження низки рішень загальних зборів акціонерів, прийнятих на порушення закону, що слугувало причиною зниження долі участі заявника із 49 % до 20,7 % статутного капіталу, , на думку ЄСПЛ, стала достатньою підставою для визнання факту порушення «справедливого балансу» в межах статті 1 Першого протоколу у зв'язку з тим, що держава не виконала свій обов'язок стосовно забезпечення ефективного користування заявником своїм правом власності.

Зв'язок позитивної відповідальності держави у межах статті 6 ЄКПЛ та статті 1 Першого протоколу убачається також у необхідності забезпечення правових засобів захисту порушених прав [500, с. 49]. Так, у рішенні в справі «Blumberga v. Latvia» [49] ЄСПЛ наголосив, що навіть якщо втручання у майнові права заявниці здійснюють приватні особи, у держави – учасниці ЄКПЛ виникають позитивні обов'язки щодо забезпечення правовою системою достатнього захисту майнових прав і надання адекватних заходів правового захисту для утвердження цих прав. Окрім того, якщо втручання має злочинний характер, то цей обов'язок вимагає від влади проведення ефективного кримінального розслідування. Навіть враховуючи те, що справа заявниці стосувалася спору між приватними особами, держава зобов'язана забезпечити сторонам судові процедури, які надають необхідні процесуальні гарантії.

Беручи до уваги суспільну значимість діяльності, що здійснюється приватною компанією, ЄСПЛ може зробити висновок про притягнення держави до позитивної відповідальності за її дії. Так, у справі «Geotech Kancev GmbH v. Germany» [165] ЄСПЛ вказав, що оскільки жоден державний орган не контролював дотримання колективних договорів, утримання зборів переслідувало законну мету в загальних інтересах, адже інспекційна система була спрямована на захист прав будівельних працівників загалом. Однак заявники мали право на інформацію про те, що ці збори використовують із належною метою. Однак вони не мали доступу до таких відомостей. Хоча держава мала широкі межі свободи розсуду стосовно організації ринку праці,

система передачі повноважень регулювання істотних трудових питань незалежним організаціям вимагає відповідальності останніх за свою діяльність. Таким чином, держава наділена позитивним обов'язком захищати інтереси заявників.

На останок зазначемо, що концепція позитивних обов'язків держави щодо захисту майнових прав знаходить своє підтвердження і на рівні судової практики України. Так Велика Палата Верховного Суду у постанові від 4 вересня 2019 року по справі № 265/6582/16-ц [574] зазначила, що за статтею 1 Першого протоколу до Конвенції поряд із негативним обов'язком утриматися від неправомірного втручання у право мирного володіння майном держава має позитивні обов'язки гарантувати кожному, хто перебуває під її юрисдикцією, ефективне використання цього права та його відновлення у разі порушення. Позитивні обов'язки можуть передбачати певні заходи, необхідні для захисту права власності, а саме: у матеріальному аспекті: держава має забезпечити у своїй правовій системі юридичні гарантії реалізації права власності (превентивні обов'язки) та засоби правового захисту, за допомогою яких потерпілий від втручання у це право може його захистити, зокрема, вимагаючи відшкодування збитків за будь-яку втрату (компенсаційні обов'язки); у процесуальному аспекті: хоча стаття 1 Першого протоколу до Конвенції не встановлює чітких процедурних вимог, існування позитивних обов'язків процесуального характеру відповідно до цього положення визнані ЄСПЛ як у справах, що стосуються державних органів, так і у спорах між приватними особами. Відсутність у законодавстві України відповідних приписів щодо відшкодування власникові шкоди, заподіяної його об'єкту нежитлової нерухомості терористичним актом, не перешкоджає особі, яка вважає, що стосовно її права власності на таке майно певний позитивний обов'язок не був виконаний, вимагати від держави компенсації за це невиконання на підставі статті 1 Першого протоколу до Конвенції. Проте залежно від змісту порушення та зумовлених ним наслідків для потерпілого означена компенсація з огляду на практику ЄСПЛ може суттєво відрізнитися: у разі встановлення факту

порушення державою позитивних обов'язків розробити компенсаційні механізми за втручання, зокрема, у право мирного володіння майном і провести об'єктивне й ефективне розслідування факту втручання у це право, відсутні підстави для висновку про те, що така компенсація має передбачати відшкодування реальної вартості пошкодженого (знищеного) майна; тоді як за порушення негативного обов'язку не втручатися у вказане право держава може бути зобов'язана відшкодувати шкоду, завдану майну, у повному обсязі.

1.2. Поняття та правова природа практики ЄСПЛ

1.2.1. Прецедентна природа рішень ЄСПЛ

Питанню про природу актів ЄСПЛ у юридичній літературі приділяється багато уваги. Вітчизняні вчені дискутують переважно стосовно питання визнання прецедентного характеру рішень ЄСПЛ, у зв'язку з чим існує потреба визначити місце рішень ЄСПЛ в національній правовій системі з урахуванням її належності до романо-германської правової системи.

Одразу необхідно зазначити, що рішення ЄСПЛ є судовими актами, які в деяких країнах – учасницях Ради Європи офіційно визнаються джерелом національного права. Зокрема, в Україні був прийнятий Закон України від 23 лютого 2006 року № 3477-IV «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», згідно зі статтею 17 якого суди зобов'язані застосовувати при розгляді справ практику ЄСПЛ як джерело національного права [585]. Інакше кажучи, український законодавець офіційно визнає прецедент джерелом внутрішньодержавного права.

Правовий прецедент – це один із видів джерел права. У сучасній юридичній доктрині наявна позиція, відповідно до якої у національній правовій системі в тій чи іншій формі прецедент завжди існував як джерело права (наприклад, у випадках застосування закону та права за аналогією). Аналогічну

позицію щодо цього питання займає В. М. Жуйков, який розглядає судову практику, закріплену в деяких постановах Пленуму Верховного Суду України, як джерело права [524, с. 76]. Заслуговує на увагу визначення поняття «судовий прецедент», запропоноване одним із суддів ЄСПЛ: суть прецеденту полягає в тому, що він має бути застосований у справах, подібних до тих, які вже ЄСПЛ розглядав, тобто тих, що мають аналогічний характер [406].

Зміст поняття «прецедент» стосовно діяльності ЄСПЛ відрізняється від англосаксонської доктрини прецеденту, відповідно до якої кожен суд зобов'язаний застосовувати до обставин справи *ratio decidendi* (правові позиції) будь-якого рішення, прийнятого вищим судом, а суди апеляційної інстанції (крім Палати лордів) зв'язані власними попередніми рішеннями [406].

Правова позиція ЄСПЛ щодо своїх прецедентів докорінно відрізняється від позицій судів системи загального права. Так, у рішенні в справі «*Charman v. United Kingdom*» [83] ЄСПЛ заявив, що він дотримується принципу прецеденту та робить це в інтересах законної визначеності, прогнозованості й рівності перед законом. При цьому ЄСПЛ враховує зміни політичних, економічних, соціальних і культурних умов у державах – учасницях ЄКПЛ. Це той випадок, коли ЄСПЛ залишає за собою право змінювати раніше існуючий прецедент відповідно до реалій сучасного громадянського суспільства.

У справі «*Delcourt v. Belgium*» [109] ЄСПЛ розглянув юридичну ситуацію, коли Генеральний прокурор Бельгії виступав як державний обвинувач, а потім взяв участь у нараді суддів як радник без права голосу. ЄСПЛ визнав відсутність порушення частини 1 статті 6 ЄКПЛ. Однак позиція ЄСПЛ була змінена через двадцять один рік шляхом прийняття рішення у справі «*Borgers v. Belgium*» [55], в якому ЄСПЛ аргументував зміну раніше існуючого прецеденту внаслідок істотної еволюції в його практиці щодо захисту прав і принципу рівності процесуальних можливостей.

У процесі своєї діяльності ЄСПЛ виробляє правові позиції. Правова позиція (*ratio decidendi*) – це частина акта (рішення) ЄСПЛ, що містить норми права, на основі яких дозволяється розглядати справу [112]. Тобто *ratio*

decidendi міститься у мотивувальній частині акта ЄСПЛ. Отже, правова позиція являє собою результат аналізу аргументів і висновків ЄСПЛ, що утворюють правовий зміст судового рішення.

Значення правових позицій ЄСПЛ обумовлене тим, що вони є ключем до розуміння сенсу та змісту ЄКПЛ загалом, а також окремих прав і свобод людини, гарантованих ЄКПЛ. Саме в мотивувальній частині акта ЄСПЛ містяться результати його інтерпретаційної діяльності щодо з'ясування змісту норми ЄКПЛ та її застосування у конкретній справі.

Варто зазначити, що власне ЄСПЛ не використовує у своїх актах термін «правова позиція». Однак правові позиції ЄСПЛ можна виділити на основі двох ознак.

1. Багаторазовість повторення ЄСПЛ одного разу закріпленої (декларованої) позиції стосовно розуміння та тлумачення норм ЄКПЛ. Необхідно вказати, що ознака «багаторазовість повторення» не означає незмінність правових позицій ЄСПЛ. Правові позиції постійно трансформуються й адаптуються до мінливих умов розвитку та пріоритетів сучасного громадянського суспільства.

2. Правові позиції завжди містяться в мотивувальній частині рішення ЄСПЛ, оскільки становлять основу логічного його обґрунтування [112].

Отже, правовими позиціями ЄСПЛ є загальні правила, що склалися у процесі розгляду скарг і підтвердилися багаторазовим застосуванням.

ЄСПЛ посилається на винесені ним раніше рішення для аргументації своєї позиції з конкретного питання та слідує правилу прецеденту. При цьому, на відміну від правових позицій, правило прецеденту було запозичене ЄСПЛ із англосаксонської системи права, тоді як правові позиції є або результатом тлумачення ЄСПЛ норм ЄКПЛ відповідно до обставин конкретної справи, або результатом створення нового правового положення [241].

Доцільно поділяти правові позиції на правові позиції тлумачення та правові позиції прецеденту. Вироблені правові позиції ЄСПЛ утворюють систему його правових прецедентів. Деякі вчені кваліфікують правові позиції

як квазінорми і як постійні та загальні підстави прийняття судом всіх наступних рішень в аналогічних справах, тобто мають для нього значення правового прецеденту [241].

Поряд із правовими позиціями ЄСПЛ застосовує так звані автономні правові поняття. Автономні поняття – це результат багаторічної практики тлумачення ЄСПЛ дефініцій, закріплених у ЄКПЛ. Спочатку, оцінюючи обставини кожної конкретної справи, ЄСПЛ прагнув зрозуміти та врахувати позицію держави-відповідача під час визначення змісту й обсягу відповідних правових понять. Як з'ясувалося, це непросто, тому що в державах – учасницях Ради Європи діють різні правові системи, а законодавство та правозастосовна практика кожної з них мають численні особливості, застосувати які під час вирішення кожної справи не убачається можливим, позаяк вимагає ретельного аналізу національного права. Крім того, ЄСПЛ також має враховувати особливості юридичної термінології держав, оскільки одне і те ж правове поняття може мати різний зміст у різних державах.

Відтак, обсяг гарантій, який держави – учасниці ЄКПЛ мають забезпечити особам, які перебувають під їх юрисдикцією, відрізняється залежно від того, наскільки широко в національному законодавстві розуміється той чи інший правовий термін. Наслідком вказаного стану речей є, приміром, така ситуація: держави, намагаючись уникнути відповідальності за порушення прав і свобод людини, гарантованих ЄКПЛ, фактично можуть вдатися до обмежувального тлумачення деяких правових термінів.

Сукупність перерахованих факторів призвела до того, що ЄСПЛ поступово виробив власне уявлення про те, що входить у зміст того чи іншого поняття. Позиція ЄСПЛ щодо обсягу та змісту термінів, закріплених у ЄКПЛ, поступово набула незалежного, автономного характеру. Аналіз автономних правових понять ЄСПЛ має суттєве значення через декілька причин. Передусім зміст та обсяг автономних правових понять, як правило, суттєво відрізняється від змісту й обсягу аналогічних правових понять у національному законодавстві держав – учасниць ЄКПЛ. Наприклад, із точки зору українського

законодавства поняття «суд» охоплює суди загальної юрисдикції, господарські та адміністративні суди і Конституційний Суд України. Автономне ж значення поняття суду, з точки зору ЄКПЛ, значно ширше. Відповідно до прецедентного права ЄСПЛ, дефініція «суд» застосовується до органу, який відповідає таким вимогам: незалежність як щодо виконавчої влади, так і стосовно сторін у процесі; тривалий характер мандата членів; процесуальні гарантії, які пред'являються до органів правосуддя. Керуючись цими критеріями, ЄСПЛ прирівняв до суду, зокрема, регіональні та національні ради орденів лікарів (справа «Gautrin and Others v. France» [161]), адвокатські спільноти (справи «Casado Coca v. Spain» [78]).

Відмінності у змісті й обсязі автономних правових понять у національних правових системах держав – учасниць ЄКПЛ породжують необхідність чіткого встановлення цих відмінностей та аналізу особливостей підходів ЄСПЛ до їх тлумачення. При цьому автономні поняття можуть вироблятися як у прецедентах тлумачення, так і в прецедентах ЄСПЛ.

Правові позиції прецеденту й автономні правові поняття – це складові елементи системи прецедентного права ЄСПЛ. Місце автономних правових понять у системі прецедентного права ЄСПЛ обумовлено такими загальними ознаками:

- правові позиції, прецеденти й автономні поняття покликані заповнити прогалини ЄКПЛ;
- ЄСПЛ формулює правові позиції та автономні поняття на власний розсуд [305].

Водночас правові позиції та автономні поняття різняться, що дає змогу їх диференціювати. На відміну від автономних понять, для правових позицій багаторазовість застосування є обов'язковою ознакою. Правові позиції ЄСПЛ виробляє щодо певного права, гарантованого ЄКПЛ, а автономне поняття використовує для конкретного терміна, закріпленого у певній статті ЄКПЛ (наприклад, автономні значення понять «цивільні права і обов'язки», «суд», «майно» тощо). Для того, щоби правовий термін став автономним поняттям,

багаторазовість його застосування ЄСПЛ під час розгляду скарг про порушення прав і свобод людини, гарантованих ЄКПЛ, не вимагається [305].

Необхідно зауважити, що обов'язковість рішень ЄСПЛ – це не єдиний критерій для визнання його рішень прецедентами. Отже, не можна стверджувати, що рішення ЄСПЛ є прецедентами тільки тому, що вони обов'язкові для виконання будь-якою країною.

Однак деякі вчені ставлять під сумнів прецедентний характер рішень ЄСПЛ. Наприклад, Г.В. Мальцев вважає, що у діяльності ЄСПЛ немає імпровізованої нормотворчості, його рішення засновані на ЄКПЛ, пов'язані з іншими нормативними актами Ради Європи. ЄСПЛ може вільно інтерпретувати матеріальні та процесуальні норми ЄКПЛ, проте відступати від них або змінювати їх не має права. Свобода інтерпретації в жодному разі не є рівнозначною свободі створення нової норми, тому в рішеннях ЄСПЛ не міститься основної ознаки судового прецеденту як самостійної форми права. Про який судовий прецедент, на думку вченого, можна говорити, якщо в основу рішення у первинній справі покладено не створену в порядку судової правотворчості, а опубліковану, заздалегідь відому писану норму, хоча б і поспецифічному інтерпретовану ЄСПЛ [551, с. 455].

Однак із такою позицією складно погодитися. Наприклад, для ряду країн характерне застосування прецедентів іноземної держави, не кажучи вже про прецеденти міждержавних органів правосуддя. У юридичній літературі зазначається навіть про наднаціональний характер судових прецедентів як ознаку джерела права. Що ж до аргументу про відсутність ефективного механізму забезпечення виконання рішень ЄСПЛ, то зазначене може стосуватися усіх міжнародних норм. Держави добровільно обмежують свої суверенні права, визнають їх джерелами свого внутрішнього права та зобов'язуються дотримуватися їх у внутрішньодержавній практиці. Крім того, відповідно до норм *jus cogens* (вищого порядку) щодо всіх суб'єктів міжнародного публічного права діє принцип добровільного виконання міждержавних зобов'язань, згідно з яким правове регулювання щодо

дотримання та виконання міжнародних норм здійснюється диспозитивним методом [438].

ЄКПЛ містить не тільки матеріальні норми права. Необхідно враховувати, що вона була прийнята 1950 року і, незважаючи на те, що в неї вносилися незначні зміни у вигляді протоколів, ЄКПЛ не може регулювати всі суспільні відносини, що виникають у сучасному суспільстві. З цієї причини ЄСПЛ за допомогою еволютивного тлумачення формує правову позицію, яка відповідає основним принципам, закладеним у ЄКПЛ, її духу, а рішення, в якому закріплено таку нову правову позицію, вважається прецедентом. Зазначене дає підставу стверджувати, що рішення ЄСПЛ містять імпровізовану нормотворчість.

Рішення ЄСПЛ не потрібно розглядати лише як правозастосовний акт, який констатує факт порушення ЄКПЛ і визначає санкції у вигляді компенсації потерпілому. Рішення ЄСПЛ необхідно розглядати як документи, що містять його правові позиції, на основі яких були винесені відповідні рішення. Акти, прийняті ЄСПЛ за результатами розгляду конкретних справ, мають певні особливості, що відрізняють їх як від звичайних актів правозастосування, прийнятих судами під час розгляду справ і застосування чинного закону, так і від актів нормативного характеру, прийнятих органами державної влади, наділеними правотворчими повноваженнями у встановленому порядку [488, с. 158].

Передусім акти ЄСПЛ:

1) створюють, формулюють нове юридичне становище, новий підхід до вирішення правової ситуації для конкретного випадку, тобто носять умовно казуальний характер для вирішення конфлікту між приватною особою та державою;

2) реалізують повноваження ЄСПЛ, закріплені у статті 32 ЄКПЛ, щодо прийняття рішень із усіх питань, які стосуються тлумачення та застосування положень ЄКПЛ, одночасно формулюючи автономні правові поняття у системі нормативного регулювання ЄКПЛ прав людини;

3) набувають характеру повторюваного та неодноразово застосовуваного правила надалі, але не у зв'язку з особливим розпорядженням, а в результаті визнання судовими органами держав – учасниць ЄКПЛ, які під час прийняття рішень звертаються до правових позицій, сформульованих у рішеннях ЄСПЛ щодо окремих прав;

4) приймаються не з ініціативи ЄСПЛ, а на підставі заяви (скарги) зацікавленої, як правило, приватної особи;

5) спрямовані на вироблення єдиного правового підходу до вирішення певних категорій справ, тобто реалізують принцип визначеності права, стабільності правового регулювання [166].

Зазначені особливості актів ЄСПЛ дають змогу зробити висновок, що вони є джерелом правового регулювання, які носять яскраво виражений обов'язковий (одночасно і казуальний, і нормативний) характер та містять правове начало, спрямоване на захист прав і свобод, гарантованих ЄКПЛ. Таким чином, прецедентний характер рішень ЄСПЛ надає можливість зробити наступний висновок: практика ЄСПЛ свідчить, що, виробляючи свої правові позиції прецедентів, ЄСПЛ встановлює єдині стандарти правопорядку для держав – учасниць ЄКПЛ і виходить у своїх рішеннях за рамки тлумачення та конкретизації права, створюючи прецеденти як повноцінні джерела права.

Із прецедентною природою рішень ЄСПЛ тісно пов'язана така їхня властивість, як юридична сила. Проблема стосовно юридичної сили рішень ЄСПЛ досить широка, тому розглянемо найбільш важливі її аспекти.

Аналіз чинного національного законодавства, зокрема Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [585], дає підстави стверджувати, що законодавець визнає правові позиції ЄСПЛ, закріплені у рішеннях проти України, обов'язковими. Однак невирішеним залишається питання про статус рішень ЄСПЛ, винесених проти інших держав – членів Ради Європи.

Буквальне тлумачення чинного законодавства України дає змогу зазначити про обов'язковість для нашої держави лише тієї частини практики

ЄСПЛ, що формується під час розгляду справ у зв'язку із порушеннями Україною своїх конвенційних обов'язків. Питання про значення для національної правової системи практики ЄСПЛ, сформованої без участі України, не отримало прямого вирішення у законодавстві України та не має однозначної оцінки у вітчизняній науковій літературі.

ЄКПЛ залишає відкритим питання про юридичну силу рішень ЄСПЛ, винесених стосовно інших держав, у межах національної правової системи. Відповідно до статті 46 ЄКПЛ Договірні Сторони зобов'язуються виконувати остаточні рішення ЄСПЛ лише у тих справах, в яких вони виступають сторонами [539].

Як уже зазначалося, у вітчизняній юридичній науці не вироблено єдиної позиції щодо статусу рішень ЄСПЛ проти інших держав у межах вітчизняної правової системи.

Так, деякі дослідники вважають, що, враховуючи сформований у Європі міжнародно-правовий звичай та еволюцію конституційних традицій країн континенту, рішення ЄСПЛ розглядаються усіма учасниками ЄКПЛ та їх судовими органами як такі, що мають прецедентне значення та дотримання яких є юридично обов'язковим [525, с. 20].

На думку Н.С. Бондаря, для держав, які не брали участі у справі, рішення ЄСПЛ є обов'язковими у частині офіційного (нормативного) тлумачення конвенційних положень, що є правовою позицією ЄСПЛ [503, с. 123]. Прецедентно-зобов'язувальна сила таких рішень, як вважає автор, впливає з тієї обставини, що тлумачення міжнародного договору органом, юрисдикція якого визнана державами-учасницями, є невід'ємним елементом юридичного змісту договірних норм, які не можуть застосовуватися всупереч цьому тлумаченню [503, с. 123].

Багато дослідників розмежовує юридичну силу рішень ЄСПЛ щодо України та рішень ЄСПЛ стосовно інших держав, використовуючи таке формулювання: рішення ЄСПЛ у справах за участю України є для нашої країни обов'язковими, а решту рішень має бути враховано [533, с. 157]. Так,

наприклад, у науковій літературі наявна така точка зору, відповідно до якої: справи щодо України є юридично обов'язковими для неї в аспекті резолютивної частини (присудження компенсації) та правових позицій; правові позиції рішень проти інших держав мають братися до уваги [533, с. 157]. Необхідність врахування правових позицій, які містяться у рішеннях, прийнятих ЄСПЛ стосовно інших держав, учені пояснюють міркуваннями доцільності: дотримання цих правових позицій сприятиме уникненню порушень, які вже були предметом розгляду та щодо яких уже сформульовані правові позиції ЄСПЛ стосовно інших країн [654, с. 124].

Доцільно наголосити, що прецедентна практика ЄСПЛ почала формуватися задовго до ратифікації Україною ЄКПЛ, тому, відповідно, правові позиції, які містяться у рішеннях ЄСПЛ стосовно України, – не вичерпний перелік вироблених ним правових позицій. Окрім того, рішення ЄСПЛ у справах проти України ґрунтуються на раніше винесених рішеннях проти інших держав – членів Ради Європи. Якщо Україна визнає тільки правові позиції, сформульовані в рішеннях за скаргами проти України і не визнає іншу прецедентну практику, це означає, що наша держава матиме справу, як правило, з так званим голим текстом ЄКПЛ. У зв'язку з цим врахування правових позицій, які закріплені у рішеннях ЄСПЛ, винесених щодо інших держав, сприятиме попередженню можливих порушень ЄКПЛ з боку національних державних органів [484, с. 135].

Водночас окремі науковці вказують на те, що покладення юридичного обов'язку, закріпленого у рішенні ЄСПЛ, на державу, яка не брала участі в процесі, не вислухавши останню про обставини справи, означало би порушення загальнообов'язкового принципу міжнародного права *audiatur et altera pars*, який приписує необхідність вислухати протилежну сторону [541, с. 51]. Цей принцип логічно впливає з права на справедливий судовий розгляд, яке відображене, з, в статті 6 ЄКПЛ.

Таким чином, проведений аналіз законодавства та юридичної доктрини надає можливість зробити висновок, що рішення ЄСПЛ, у тому числі ті, які

винесені проти інших держав – учасниць ЄКПЛ, мають в Україні обов’язкову юридичну силу та є джерелами права, законодавець і правозастосовні органи їх мають враховувати [461, с. 436].

1.2.2. Інтерпретаційна природа рішень ЄСПЛ

У процесі розгляду конкретних скарг приватних осіб на дії та рішення органів і посадових осіб держав – учасниць Ради Європи ЄСПЛ одночасно вирішує важливе завдання – тлумачення норм ЄКПЛ, забезпечуючи їй однаковий характер. Зміст норм, закріплених у документі, суттєво доповнюється та уточнюється у судовій практиці ЄСПЛ, що фактично є другим найважливішим джерелом загальноєвропейських стандартів прав людини.

ЄСПЛ відповідно до норм ЄКПЛ має право приймати такі види актів:

- рішення з окремих питань, наприклад про прийнятність або неприйнятність заяв (стаття 45);
- рішення у конкретній справі з подальшою їх публікацією (статті 42–44);
- звернення колегії при розгляді справи (стаття 43);
- консультативні висновки на запит Комітету міністрів (стаття 47) [539].

Визнання юрисдикції ЄСПЛ обов’язковою з питань тлумачення і застосування норм ЄКПЛ означає визнання обов’язкової сили рішень ЄСПЛ, а також визнання і застосування норм ЄКПЛ в тому розумінні, в якому вони тлумачаться у рішеннях ЄСПЛ.

У теорії права тлумачення як попередній етап реалізації права займає важливе місце у функціонуванні права, оскільки за допомогою тлумачення розкривається та уточнюється зміст конкретної норми права, а також забезпечується її однакове й ефективне застосування [458, с. 201]. За допомогою тлумачення уточнюються більш конкретні елементи та обставини, необхідні для правозастосовної діяльності. Зокрема, встановлюється основна мета прийняття закону чи іншого нормативного акта, що містить розглянуті

норми, його роль і призначення, можливі наслідки його застосування, з'ясовуються умови застосування цього акта, його місце в системі законодавства та характер його взаємозв'язків з іншими актами [627, с. 443].

Під час вивчення акта тлумачення права визначається зміст, який мав на увазі законодавець. Досягається його точне й однакове розуміння та однакове на всій території дії нормативно-правового акта застосування. Тлумачення як правове поняття правознавці визначають по-різному. Так, Ю.Л. Власов визначає тлумачення як особливий вид діяльності державних органів, посадових осіб, громадян та їх об'єднань, спрямований на розкриття змісту правових норм і виявлення закріпленої у них державної волі. Він наголошує, що тлумачення є одним із найважливіших елементів, а точніше, умов успішної правотворчої та особливо правозастосовної діяльності [508, с. 50]. В.Л. Горбатюк зауважує, що тлумачення має визначальне значення для розуміння сенсу та змісту будь-якого міжнародного договору, особливо у зв'язку з процесами глобалізації [512, с. 83]. За допомогою тлумачення здійснюється універсалізація правових стандартів у сфері прав людини, забезпечується однаковість у визначенні змісту й обсягу загальновизнаних прав і свобод людини. Що ж до діяльності ЄСПЛ, то під тлумаченням розуміється з'ясування точного сенсу, змісту правової норми ЄКПЛ [182]. Завдання та мета тлумачення полягають у тому, щоби встановити зміст норм ЄКПЛ і правильно їх застосувати.

Інтерпретаційні акти ЄСПЛ розраховані на багаторазове застосування та використання невизначеним колом осіб (у цьому вбачається нормативний характер його актів тлумачення). ЄСПЛ, один раз витлумачивши норму ЄКПЛ, неодноразово використовує таке тлумачення у своїх рішеннях. Окрім того, первісне рішення ЄСПЛ, що містить зразок тлумачення норм ЄКПЛ, є прецедентом тлумачення. Прецедент тлумачення являє собою пілотне тлумачення ЄСПЛ норм ЄКПЛ, яке надалі застосовується як зразок тлумачення норм ЄКПЛ під час розгляду аналогічних спорів з іншим суб'єктним складом [474, с. 145].

Рішення ЄСПЛ відіграють важливу роль як акти тлумачення права. ЄСПЛ сприяє однаковому розумінню норм ЄКПЛ країнами-учасницями. Отже, норми ЄКПЛ держави мають розуміти і тлумачити так само, як їх тлумачить ЄСПЛ у процесі розгляду різних звернень приватних осіб. Сьогодні суди практично всіх держав – учасниць ЄКПЛ досліджують рішення ЄСПЛ і посилаються на них для правильного застосування норм ЄКПЛ.

Аналізуючи рішення ЄСПЛ як акти тлумачення права, можна виділити такі їх ознаки:

1) містять загальні й уточнюючі роз'яснення правил поведінки і, відповідно, є актами авторитетного судового органу, а не нормативними правилами;

2) адресовані, як правило, учасникам процесу – заявникам і державам – учасникам спору як адресатам відповідних норм права;

3) мають обов'язковий характер;

4) мають пряму дію [124].

Пряма дія рішень ЄСПЛ у внутрішньому праві держав – учасниць ЄКПЛ становить унікальну особливість механізму ЄКПЛ. Судова влада держави – учасниці ЄКПЛ безпосередньо інтегрує вимоги ЄКПЛ у внутрішнє право, не чекаючи, коли це зроблять інші гілки державної влади.

Повноваження ЄСПЛ щодо тлумачення ЄКПЛ поширюється на всі норми ЄКПЛ. Для розуміння рішень ЄСПЛ як актів тлумачення права потрібно визначити, який вид тлумачення використовує ЄСПЛ. У сучасній теорії права офіційне тлумачення прийнято класифікувати на два види – нормативне і казуальне [648, с. 509]. Нормативне тлумачення – це роз'яснення загального характеру, яке має на меті надати орієнтир для правозастосування і належить до необмеженої кількості випадків. Таке тлумачення може бути викликане як незрозумілістю закону, неадекватним вираженням волі законодавця, так і неправильним розумінням закону. Казуальне тлумачення також є офіційним (тобто має юридичну силу), але, на відміну від нормативного, поширюється тільки на конкретний випадок, розглянутий у конкретній справі. Виступаючи

обов'язковим тільки для певного випадку, казуальне тлумачення слугує зразком для інших органів, які розглядають аналогічні справи чи застосовують відповідну норму.

Де-юре рішення ЄСПЛ є обов'язковим до виконання лише для конкретного адресата – держави-учасниці, стосовно якої його було винесено. Інакше кажучи, рішення ЄСПЛ – казуальний акт тлумачення. Однак відповідно до ЄКПЛ ЄСПЛ належить право на нормативне легальне тлумачення всіх її норм, що встановлює загальнообов'язковий характер його інтерпретаційних актів. ЄСПЛ, розглядаючи справу та формулюючи у рішенні тлумачення норм ЄКПЛ, визначає не тільки поведінку сторони у спорі, а й порядок реалізації норми. Визнаючи рішення ЄСПЛ юридично обов'язковим, сторони зобов'язані надалі щоразу під час застосування положень ЄКПЛ враховувати рішення ЄСПЛ щодо тлумачення норм ЄКПЛ.

Таким чином, недотримання усіма державами-учасницями положень ЄКПЛ в інтерпретованому вигляді у рішеннях ЄСПЛ слугує підставою для визнання відповідної держави порушником міжнародних зобов'язань. Тобто судова практика ЄСПЛ набуває нормативності, встановлюючи обов'язкові для всіх держав – учасниць Ради Європи правила поведінки. Проте ЄСПЛ у своїх рішеннях неодноразово наголошував, що він не має займатися абстрактним контролем за виконанням норм ЄКПЛ, а повинен обмежити свій розгляд питаннями, що виникають у конкретному випадку, який він розглядає [171].

У правовій доктрині виділяють три види тлумачення за обсягом: буквальне, обмежувальне та розширювальне [648, с. 511]. Буквальне тлумачення – це тлумачення, за якого текстуальний вираз норми права та її дійсний сенс збігаються, тобто дух і буква закону співпадають. Таких норм більшість. Однак законодавцю не завжди вдається повністю поєднати дух і букву правової норми, й тоді правозастосувачу доводиться вдаватися до розширювального чи обмежувального тлумачення. Обмежувальне тлумачення – це тлумачення, за якого нормі права надається більш вузький зміст, ніж це випливає з буквального тексту норми, що тлумачиться. Розширене тлумачення

– це тлумачення, за якого нормі права надається більш широкий зміст, ніж її словесне вираження.

Згідно з практикою ЄСПЛ основним застосовуваним видом тлумачення норм ЄКПЛ за обсягом під час розгляду скарг заявників є розширювальне. Так, на думку колишнього Голови ЄСПЛ Рудольфа Бернхардта, ЄКПЛ необхідно тлумачити та застосовувати як «живий інструмент», зважаючи на розвиток суспільства й не обов'язково згідно з намірами батьків-засновників у 1950 році [352]. Крім того, в рішенні у справі «Feu v. Austria» ЄСПЛ зазначив, що обмежувальне тлумачення прав і свобод особистості, гарантованих ЄКПЛ, суперечить об'єкту та меті цього договору [145].

Сьогодні ЄСПЛ, розкриваючи зміст та обсяг прав і свобод людини, гарантованих ЄКПЛ, тлумачить їх так широко, як дозволяє йому мета ЄКПЛ. Інтерпретаційна діяльність ЄСПЛ не обмежується простим роз'ясненням міжнародно-договірних норм. Зважаючи на еволютивний спосіб, інтерпретація ЄКПЛ розглядається не як сукупність застиглих норм, а як документ, який постійно розвивається і має тлумачитися в аспекті сучасних умов. Основною формою реалізації еволютивного підходу є розширене тлумачення низки понять, передбачених ЄКПЛ.

Про використання еволютивного способу тлумачення ЄКПЛ йшлося в одній зі справ, де, зокрема, було зазначено, що ЄСПЛ має звичай дотримуватися їх і застосовувати уроки в інтересах правової стабільності та послідовного розвитку судової практики, що стосується ЄКПЛ [352]. Це не перешкоджає ЄСПЛ відступати від норм ЄКПЛ, якщо цього вимагають крайні причини. Така різка зміна може бути виправданою, якщо вона слугуватиме гарантією того, що тлумачення ЄКПЛ розвивається разом із суспільством і відповідає актуальним умовам.

Необхідно також наголосити, що існують межі еволютивного тлумачення – воно не має перетворитися на судовий активізм. Роз'яснення змісту норм ЄКПЛ повинно відповідати ідеалам і цінностям громадянського суспільства.

Постійно вказуючи, що ЄКПЛ є «живим документом», ЄСПЛ демонструє здатність виводити з неї положення, далекі від початкових намірів авторів її тексту. В результаті, як зазначають деякі експерти, діяльність ЄСПЛ іноді перетворюється на справжню законодавчу політику [352]. Аксиоматичною стала формула, відповідно до якої норми ЄКПЛ діють у тому вигляді, в якому вони витлумачені ЄСПЛ. Формула ніде не зафіксована, але визнається всіма державами – учасницями Ради Європи незалежно від того, до якої правової сім'ї належить правова система тієї чи іншої країни-учасниці, чи визнає вона джерелом права судовий прецедент або ні.

Однак помилково стверджувати, що влада ЄСПЛ є необмеженою. Судова практика ЄСПЛ ґрунтується на жорстких принципах і методах тлумачення норм ЄКПЛ, використання яких призводить, як правило, до розширення змісту та гарантій закріплених ЄКПЛ прав і свобод [405]. Ідеться про такі принципи.

1. Принцип автономного тлумачення. Терміни, які використовуються в статтях ЄКПЛ, можуть мати різний зміст у національних правових системах держав – учасниць Ради Європи, що породжує небезпеку колізій у сфері охорони відповідних прав і свобод на території різних країн.

Щоб уникнути подібної небезпеки ЄСПЛ самостійно оцінює обсяг пропонованих понять і виробляє їх єдине значення. Наприклад, термін «закон», який використовується у багатьох статтях ЄКПЛ, інтерпретується ЄСПЛ в матеріальному сенсі, тобто може позначати будь-яке джерело права конкретної країни, прийняте відповідно до національної конституції, навіть якщо воно виходить не від законодавчої, а від виконавчої або судової гілок влади. Водночас стосовно випадків допустимих обмежень прав особистості ЄСПЛ пред'являє до законів низку вимог, зокрема, він має бути доступним для громадян, тобто опублікованим (вимога доступності), досить чітко визначати умови та порядок обмеження суб'єктивного права (вимога передбачуваності).

2. Метод захисту рикошетом – один із найбільш потужних методів, наявних в арсеналі ЄСПЛ. Він надає можливість останньому визнавати та захищати ті права, які безпосередньо не закріплені в ЄКПЛ, але тісно пов'язані

з її положеннями або побічно впливають із них. Такими похідними правами ЄСПЛ у різний час були визнані, наприклад, право людини на зображення та право на здорове навколишнє середовище (виведені зі статті 8 ЄКПЛ про право на повагу до приватного та сімейного життя), а також право на виконання судових рішень. Метод захисту рикошетом призводить також до включення в судову практику ЄСПЛ ряду соціальних прав, які пов'язані з гарантованими в ЄКПЛ особистими та політичними правами (наприклад, право на гідний рівень життя, охорону здоров'я чи сприятливі умови праці).

Однак, незважаючи на прагнення до однакового застосування ЄКПЛ та еволютивне тлумачення закріплених у ній прав і свобод, ЄСПЛ нагадує, що тлумачення внутрішнього права передусім має здійснюватися національними органами судової влади. Такий принциповий підхід обумовлений тим, що судові органи держав-учасниць здатні краще оцінити обставини й умови реалізації ЄКПЛ на своїй території з урахуванням національних особливостей. Втручання ЄСПЛ допускається лише у випадку свавілля з боку внутрішньодержавних органів [405].

З урахуванням викладених обставин ЄСПЛ залишає за національною владою певну автономію у сфері оцінки, яка може бути більш-менш широкою залежно від конкретного права чи фактичної ситуації. Однак не можна не враховувати той факт, що межі оцінки встановлюються саме ЄСПЛ, а не національними органами державної влади. Історико-правовий аналіз прецедентного права та практики ЄСПЛ дає змогу констатувати, що з часом вказані межі національної кваліфікації поступово звужуються.

ЄСПЛ, реалізуючи правозастосовну функцію, не тільки усвідомлює, а й роз'яснює у формі індивідуального акта положення ЄКПЛ. Всі форми реалізації права так чи інакше пов'язані з тлумаченням, оскільки правові норми мають загальний, абстрактний характер і застосовуються до конкретних ситуацій. Необхідність тлумачення ЄКПЛ зумовлена також специфікою юридичної техніки, стислістю, використанням спеціальних термінів, юридичних конструкцій, логічними зв'язками норм права одна з одною усередині одного

нормативного акта, зв'язками, що існують між різними нормативними документами, й іншими подібними обставинами.

ЄСПЛ здійснює делеговане (легальне) тлумачення, оскільки відповідно до загальної теорії права такою діяльністю мають право займатися уповноважені органи, які не приймали правові норми, але яким надано право їхнього тлумачення. Згідно зі статтею 32 ЄКПЛ до компетенції ЄСПЛ віднесені всі питання, що стосуються тлумачення положень ЄКПЛ.

Зважаючи на викладене, можна запропонувати таке визначення поняття конвенційного тлумачення. Конвенційне тлумачення – це акт делегованого (легального) тлумачення ЄСПЛ положень ЄКПЛ, яке здійснюється безпосередньо у процесі правозастосовної діяльності, має загальнообов'язковий і нормативний характер у межах конкретної справи та є для судів держав – учасниць ЄКПЛ зобов'язальним.

Тлумачення норми права тісно пов'язане з конкретизацією. У правотворчості конкретизація зводиться до видання підзаконних нормативних актів органами, що володіють правотворчою компетенцією. У правозастосуванні вона полягає в уточненні (деталізації) гіпотези, диспозиції або санкції юридичної норми, необхідному для «прив'язки» її до конкретного випадку, що потребує правового вирішення. Положення, зафіксовані в рішеннях ЄСПЛ, мають значення стандарту, якому держава повинна слідувати з метою недопущення порушення ЄКПЛ і який має бути нею дотриманий надалі в разі повторення аналогічних ситуацій. Аналізуючи ці питання, Є. О. Зверев запропонував використовувати поняття «правоположення», під яким розуміють такі загальні веління правозастосовних органів, які з найбільшою точністю відображають волю законодавця та є порівняно самостійним засобом юридичного впливу на суб'єктів суспільних відносин [527, с. 98].

Тлумачення та конкретизація права – основні джерела правоположень, які формує ЄСПЛ. Жоден правозастосовний акт не приймається без попереднього з'ясування змісту відповідних правових норм. Причому результати з'ясування так чи інакше об'єктивуються в рішенні у конкретній справі. Проте в одних

випадках вони ніяк особливо не оформлюються, в інших – спеціально обумовлюються у мотивувальній частині правозастосовного акта. Це відбувається, зазвичай, тоді, коли у зв'язку з можливим різним розумінням права виникає необхідність спеціально наголосити на єдино правильному змісті правових приписів.

Один із проблемних аспектів тлумачення норм ЄКПЛ пов'язаний з різними варіантами її застосування. Оскільки ЄКПЛ може застосовуватися як частина правової системи України, її положення можуть бути витлумачені національними органами правосуддя. Однак тлумачення здійснює, власне, і ЄСПЛ. У зв'язку з цим не виключається ситуація, за якої тлумачення ЄКПЛ національними судами відрізнятиметься від тлумачення її норм у ЄСПЛ. Очевидно, що пріоритетним буде тлумачення ЄКПЛ останнім. Тлумачення ЄСПЛ положень ЄКПЛ обумовлено тим, що, розглядаючи скарги про порушення прав і свобод, гарантованих ЄКПЛ, на предмет їх прийнятності та суті, ЄСПЛ керується не внутрішнім правом відповідної держави, а власними правовими стандартами [438, с. 87].

Практика тлумачення ЄСПЛ положень ЄКПЛ має визначальне значення для розуміння гарантій прав і свобод людини, закріплених у ЄКПЛ. Цим обумовлені його правові позиції, а також поняття, які мають автономне значення відповідно до ЄКПЛ і, будучи результатом тривалої практики тлумачення ЄСПЛ положень ЄКПЛ, сприяють досягненню основної мети – ефективного захисту основних прав і свобод людини та громадянина.

Таким чином, практика ЄСПЛ у межах конвенційного тлумачення має важливе значення для національних судів країн – учасниць ЄКПЛ у процесі з'ясування нормативного змісту того чи іншого правового інституту, його ключових (універсальних) параметрів, нормативного змісту конвенційних норм, порядку вирішення колізій, меж допустимого обмеження конвенційних прав. Завдання ЄСПЛ під час здійснення тлумачення не полягає в тому, щоби підміняти національні судові органи. На національні органи, а саме суди, покладено завдання щодо тлумачення внутрішнього законодавства, навіть коли

внутрішнє право відсилає до положень міжнародного права чи міжнародних договорів. ЄСПЛ лише перевіряє відповідність ЄКПЛ і результатів такого тлумачення.

Важливе значення для кращого усвідомлення сутності інтерпретаційної діяльності, яку здійснює ЄСПЛ, набуває питання пілотних рішень, що становить безумовний інтерес для юридичної науки. По-перше, це – самостійний вид рішень ЄСПЛ, які виносяться у межах особливої правової процедури. По-друге, це – унікальне міжнародно-правове явище. По-третє, це – комплексне вивчення питань, пов'язаних із пілотними рішеннями, дасть змогу збагатити знання про діяльність ЄСПЛ загалом. Окрім того, власне необхідність існування подібного виду рішень є відображенням проблем, із якими стикається ЄСПЛ під час здійснення правосуддя: кожне пілотне рішення демонструє конкретні системні чи структурні проблеми правових систем держав – учасниць ЄКПЛ [480, с. 20].

Визначення поняття «пілотне рішення» не наведено ні в офіційних документах, ні в юридичній літературі. Однак фактично у першому ж пілотному рішенні були сформульовані його ознаки. Згодом їх регулярно відтворювали у пілотних рішеннях, прийнятих надалі. Нарешті, 2011 року ці ознаки були закріплені Регламенті ЄСПЛ (правило 61) та продовжують зберігати чинність в новій його редакції [354].

Перше пілотне рішення ЄСПЛ виніс 22 червня 2004 року в справі «Broniowski v. Poland» [63]. У цій справі заявник не міг домогтися, щоб польська влада виплатила йому компенсацію за експропріацію після Другої світової війни. Влада посилалася на відсутність грошових коштів. У своєму рішенні ЄСПЛ визнав порушення права власності та відклав розгляд питання про присудження справедливої сатисфакції, закликавши державу-відповідача вжити додатково до індивідуальних заходів у справі заходи загального характеру. Подібні заходи, на думку ЄСПЛ, сприяли б відновленню прав близько 80 тисяч потенційних заявників, які перебувають в аналогічній ситуації. Польща у стислі терміни виконала свої зобов'язання згідно з цим

рішенням ЄСПЛ та уклала із заявником мирову угоду, що надало ЄСПЛ можливість вилучити заяву з реєстру розглянутих справ.

Пілотне рішення можна визначити як остаточне рішення у справі, в якому ЄСПЛ визнає порушення ЄКПЛ, а також встановлює, що подібне порушення масове внаслідок структурної (або системної) дисфункції правової системи держави-відповідача, і наказує цій державі вжити певний вид заходів загального характеру.

Необхідність появи інституту пілотних рішень пов'язана з наявністю системних або структурних дисфункцій національних правових систем держав-учасниць ЄКПЛ. Окрім того, процедура пілотних рішень є відгуком на рекомендації Комітету міністрів Ради Європи. Так, Комітет міністрів запропонував ЄСПЛ, наскільки це можливо, вказувати у своїх рішеннях, визнаючи порушення ЄКПЛ, яка системна проблема лежить в основі порушення та джерело цієї проблеми, особливо коли вона виникає у численних скаргах, щоб допомогти державам знайти прийнятне рішення і Комітету міністрів контролювати виконання рішень.

Процедура прийняття пілотного рішення покладає на державу-відповідача юридичний обов'язок вжити заходів загального характеру, тобто заходів організаційного, адміністративного чи законодавчого характеру (переважно ЄСПЛ самостійно вказує на характер необхідних для вжиття заходів), які усувають причини порушення ЄКПЛ та які не допускають їх порушення надалі.

На думку суддів ЄСПЛ, процедура пілотного рішення сприятиме розгляду аналогічних справ у пришвидшеному порядку, оскільки всі скарги, які надійдуть після прийняття пілотного рішення, будуть заморожені на рік, щоб надати державі можливість вирішити проблему шляхом створення ефективного засобу правового захисту та досягнути зі всіма заявниками мирових угод [328].

Правило 61 Регламенту передбачає також, що ЄСПЛ перед тим, як ініціювати процедуру пілотного рішення насамперед має запитати думку сторін про те, чи скарга викликана існуванням такої проблеми чи наявністю

дисфункції у відповідача, а також про те, чи прийнятно розглядати скаргу в межах такої процедури. При цьому в правилі 61 не наведено переліку факторів, які дають змогу визначити, чи підходить застосування процедури пілотного рішення до конкретного випадку, чи виправдане ініціювання процедури відповідними фактами та юридичними питаннями, пов'язаними з багатьма порушеннями. Процедура пілотного рішення намагається об'єднати три ключові питання: інтереси тих, чиї права були порушені (припинення порушення прав ЄКПЛ і виплата компенсації), інтереси національних органів у подоланні структурних і системних проблем, інтереси належного здійснення європейського правосуддя.

Відповідно до згаданого правила, ЄСПЛ має визначити характер встановленої ним системної проблеми чи аналогічної дисфункції, а також вид заходів щодо вирішення вказаної проблеми, які відповідач повинен вжити на національному рівні згідно з вимогами, наведеними у резолютивній частині рішення. У зв'язку з цим ЄСПЛ має право відкласти вирішення питання про справедливу компенсацію повністю або частково до вжиття відповідачем індивідуальних заходів чи заходів загального характеру, зазначених у пілотному рішенні. Проте конкретні стандарти й умови, за наявності яких ЄСПЛ має право відкласти вирішення зазначеного питання, не визначені, тому він приймає рішення на власний розсуд та із врахуванням практики раніше винесених пілотних рішень.

На думку окремих дослідників, у правилі 61 Регламенту нечітко сформульовані необхідні елементи процедури пілотного рішення. Крім того, не наведено роз'яснення критеріїв визначення, коли розгляд окремих категорій скарг може бути відкладений, а коли категорично недопустимим є відкладення розгляду деяких категорій скарг [328]. У Регламенті лише зазначено, що ЄСПЛ у будь-який час може розглянути відкладену скаргу, якщо вирішить, що цього потребують інтереси належного здійснення правосуддя. Зрозуміло, що у випадках, коли йдеться про безпосередню загрозу життю, здоров'ю чи

недоторканності заявника, розгляд скарги, як правило, не відкладають на тривалий термін.

У Положенні про мирне врегулювання спору закріплено, що така угода має містити заяву держави-відповідача про виконання заходів загального характеру, вказаних у пілотному рішенні, а також про заходи щодо відновлення прав, доступних іншим особам, які звернулися зі скаргою, або потенційним заявникам. Таким чином, найбільш важливою метою правила 61 є насамперед юридичне оформлення розробок, отриманих у процесі всієї еволюції процедури пілотного рішення, починаючи з резолюції Комітету міністрів Ради Європи 2004 року та першого пілотного рішення у справі «Broniowski v. Poland» й завершуючи підсумковими положеннями декларацій, прийнятих на конференціях за участю членів Ради Європи, а також рішеннями, винесеними до закріплення правила 61 в Регламенті.

Ініціювання процедури пілотного рішення не охоплює та не відображає всі факти порушень і пов'язані з ними юридичні проблеми, з якими мають справу заявники, зокрема й зумовлені структурною проблемою. ЄСПЛ обирає лише найбільш нагальні й ключові структурні проблеми та вказує на вжиття заходів загального характеру, необхідних передусім для вирішення найбільш гострої дисфункції. При цьому більшість структурних проблем пов'язані з іншими проблемами, які існують усередині національної правової системи. У зв'язку з цим ЄСПЛ повинен бути уважним і коректним у формулюванні структурної проблеми, щоби надалі це дало йому змогу реалізувати загальні заходи повною мірою.

Багато науковців наголошує: особливість процедури пілотного рішення полягає в тому, що, виносячи його, ЄСПЛ бере на себе роль суду першої інстанції, зобов'язуючи державу здійснити конкретні дії [80]. При цьому процедура пілотного рішення виявляє нову можливість у розгляді та врегулюванні значних категорій подібних скарг і посилює перспективи забезпечення ефективного дотримання ЄКПЛ.

У літературі виписано дві підстави застосування повної процедури пілотного рішення [179]. По-перше, таку процедуру можна і потрібно застосовувати у всіх ситуаціях, коли ЄСПЛ дійшов висновку, що інші засоби переконання не будуть ефективними. По-друге, така процедура може бути корисною в ситуаціях, коли у державі прихильники та противники розв'язання проблеми відповідно до ЄКПЛ заходять у глухий кут. Тому рішення ЄСПЛ може слугувати додатковим аргументом і зсунути «баланс» у потрібному напрямі.

Деякі вчені зауважують, що в результаті застосування процедури пілотного рішення формується правова позиція стосовно тлумачення певних положень ЄКПЛ і протоколів до неї, яка допомагає ЄСПЛ надалі ефективно й оперативно розглядати справи, а також сприяє швидкому та ефективному усуненню недоліків, які стосуються захисту порушених прав у національному правопорядку [80].

Незважаючи на позитивні відгуки стосовно процедури пілотного рішення, наявні й негативні міркування щодо цього. Так, у літературі висловлено таку позицію: коли ЄСПЛ вказує державі на необхідність внесення змін у законодавство для вирішення проблеми, яка зачіпає не тільки права заявника, а й інших осіб, він таким чином «узурпує» відповідні повноваження Комітету міністрів Ради Європи [80].

Ще одним аспектом дослідження правової природи процедури пілотного рішення є нові властивості та якості ЄСПЛ, які набуваються ним внаслідок застосування цієї процедури. Так, ЄСПЛ у межах процедури пілотного рішення наділив себе законотворчими повноваженнями, оскільки така процедура вказує на конституційну функцію ЄСПЛ, відповідно, що ЄКПЛ – це конституційний елемент європейського суспільного порядку [258, с. 352].

На думку окремих науковців, процедура пілотного рішення – не лише процедура, що оцінює дотримання положень ЄКПЛ державою-відповідачем, а й процедура судової законотворчості, яка передбачає внесення змін у законодавство до виправлення системного дефекту його внутрішнього

правопорядку [179]. Водночас багато вчених виступає за обмеження компетенції ЄСПЛ, зокрема і в межах процедури пілотного рішення як варіант недопущення конфліктів між конвенційною системою та національними правовими системами в майбутньому [258, с. 352]. Однак із наведеною точкою зору не можна погодитися, оскільки, по-перше, ефективний розвиток процедури пілотного рішення як для ЄСПЛ, так і для держав-відповідачів є можливим у разі взаємної довіри та відкритості. По-друге, подолання структурних проблем можливе у випадку рівного та вільного доступу ЄСПЛ до джерела виявленої дисфункції. За наявності обмежень у правових системах держав-відповідачів для виконання заходів загального характеру процедура пілотного рішення не буде ефективною. І, нарешті, по-третє, удосконалення процедури можливе значною мірою завдяки співпраці усіх членів Ради Європи і розвитку прецедентної практики ЄСПЛ щодо виявлення та усунення структурних проблем. Ще одним приводом для критики процедури пілотного рішення є вибір ЄСПЛ першої поданої заяви для вивчення системного порушення ЄКПЛ, що оскаржувалося в інших аналогічних скаргах. Сьогодні один із недоліків правової бази процедури пілотного рішення – відсутність ясності у визначенні процедурних питань. Проте це вказує на «обережний» підхід ЄСПЛ до встановленої процедури, прагнення до її застосування лише у виняткових ситуаціях, коли, по-перше, наявна впевненість, що виявлені порушення дійсно є наслідком наявності структурної проблеми; по-друге, держава-відповідач може забезпечити реалізацію зазначених заходів загального характеру; по-третє, ЄСПЛ неодноразово вказував державі на недопущення надалі аналогічних порушень під час винесення попередніх рішень.

При цьому відсутність конкретних меж і критеріїв при вирішенні питання про застосування процедури пілотного рішення для ЄСПЛ вигідна умова, позаяк така обставина не зобов'язує часто застосовувати цю процедуру. Крім того, правотворче визначення деяких питань процедури пілотного рішення убачається досить складним із точки зору юридичної техніки, тому ЄСПЛ не спішає щодо цього [442].

Таким чином, процедуру пілотного рішення було розроблено як засіб для ефективної боротьби з масовими порушеннями конвенційних прав системного характеру, які приводять до повторюваних скарг. Шляхом процедури пілотного рішення ЄСПЛ намагається подолати наявні структурні проблеми у сфері прав людини шляхом: виявлення дефектів, які виникають із системної проблеми на національному рівні; забезпечення ефективності реалізації приписаних заходів загального характеру національною владою. Процедура пілотного рішення є більш ефективним засобом впливу ЄСПЛ на невжиття загальних заходів державою-відповідачем, оскільки види відповідальності за порушення зобов'язань, відповідно до статті 46 ЄКПЛ, є менш дієвими заходами [539]. Процедура пілотного рішення дає змогу вийти за предметні межі індивідуальної скарги та перенести правові наслідки на необмежене коло осіб, права яких порушені, а також коли існує загроза порушення аналогічних прав унаслідок наявності в національній правовій системі держави-відповідача структурної дисфункції та практики, не сумісної з ЄКПЛ.

Закріпивши механізм пілотного рішення, ЄСПЛ наділив себе новою функцією – можливістю вказувати державам-відповідачам на конкретні способи усунення виявлених порушень ЄКПЛ у межах національної правової системи. Не можна стверджувати, що процедура пілотного рішення є вирішенням усіх проблем, пов'язаних із надмірним навантаженням ЄСПЛ. Однак у цієї процедури є потенціал, здатний зменшити обсяг навантаження та усунути деякі структурні (системні) проблеми. Адже процедуру пілотного рішення було розроблено для того, щоби сприяти державам-членам у виконанні своїх обов'язків в межах конвенційної системи шляхом усунення структурних проблем на національному рівні.

Незважаючи на те, що процедура пілотного рішення надає можливість ЄСПЛ виходити за межі конкретної справи, вона приводить до скорочення розгляду аналогічних скарг і застосування загальних заходів стосовно необмеженого кола громадян як потенційних заявників ЄСПЛ. Зрозуміло, немає жодної гарантії, що конкретний випадок застосування процедури

пілотного рішення здатний повною мірою відобразити різноманітні факти та правові питання, пов'язані з численними порушеннями. Дійсно, подібні сумніви можуть виникати як у держав-відповідачів, так і у ЄСПЛ. Але сьогодні останній намагається максимально розвивати процедури, у межах яких конвенційний механізм захисту прав надає можливість усунути не просто одиничний факт порушень, а й причини допущених порушень із боку держави-відповідача.

Процедура пілотного рішення – природна реакція ЄСПЛ у відповідь на збільшення обсягу навантаження, а також підстава для початку розвитку новаторської процедури, що дала ЄСПЛ змогу використовувати інший підхід до вирішення проблемних питань. Варто наголосити, що реалізація загальних заходів є основним ідеологічним елементом процедури пілотного рішення, оскільки юридична мета такої процедури – усунення структурної проблеми правової системи держави-відповідача. При цьому необхідно й надалі вдосконалювати та регламентувати стандарти, положення, які повною мірою розкривали би сутність і парадигму розвитку цієї процедури.

1.3. Принципи тлумачення ЄКПЛ та їх значення при застосуванні практики ЄСПЛ

1.3.1. Система принципів тлумачення ЄКПЛ

Аргументація ЄСПЛ ґрунтується на таких основних принципах тлумачення ЄКПЛ: свободи розсуду держави (the margin of appreciation), субсидіарності (subsidiarity) та пропорційності (proportionality). Ці принципи є так званими трьома китами тлумачення ЄКПЛ. Інші принципи, способи, методи та доктрини тлумачення – похідні від зазначених основних принципів тлумачення ЄКПЛ [489, с. 55].

Принцип свободи розсуду держави означає, що держава володіє усією повнотою публічної влади для встановлення та реалізації ефективних заходів захисту і забезпечення реалізації конвенційних прав. Така свобода розсуду визнається як за законодавцем, так і за правозастосовними органами. Цей принцип обґрунтовується тим, що держава-відповідач перебуває у кращому становищі порівняно із суддями ЄСПЛ стосовно питання з'ясування соціальних потреб [184]. При цьому межі такої дискреції визначаються ЄКПЛ у тому вигляді, як вона тлумачиться відповідно до усталеної практики ЄСПЛ, і відрізняються залежно від гарантованого ЄКПЛ права, конвенційних цілей, категорії осіб і закріплених у європейських правопорядках нових стандартів. Окрім того, межі свободи розсуду залежать від стандарту «якості закону», що вимагається відповідно до ЄКПЛ, якості процедури прийняття рішення та ефективності внутрішніх засобів правового захисту.

Принцип субсидіарності означає, що ЄСПЛ здійснює контроль за реалізацією державою свободи розсуду щодо забезпечення конвенційних прав. Згідно з цим принципом до завдань ЄСПЛ належить не підміна національних судів, а контроль за відповідністю їхніх рішень положенням ЄКПЛ. Проте ЄСПЛ не обмежується лише з'ясуванням того, чи діяла держава у межах своєї свободи розумно та добросовісно. Він також здійснює контроль за виконанням державою зобов'язань, які випливають із ЄКПЛ [262].

Принцип пропорційності являє собою основний підхід ЄСПЛ до оцінки реалізації державою своєї свободи розсуду стосовно забезпечення конвенційних прав [262]. Його сутність полягає у здійсненні контролю в певній послідовності, що дає змогу проаналізувати діяльність держави на відповідність ЄКПЛ у конкретній справі. Принцип пропорційності охоплює послідовно змінювані одна одну стадії: допустимість, необхідність і балансування. На стадії допустимості втручання вирішують питання про те, чи має місце втручання у конвенційне право, чи передбачене таке втручання законом і чи переслідує воно легітимну мету. На другій стадії з'ясовують, чи є втручання належним засобом для досягнення легітимної мети (розумність) і чи

виключається її досягнення іншими способами, які не вимагають такого ступеня втручання (адекватність). На завершальній стадії встановлюють, чи превалює конкуруюче право або законний інтерес над конвенційним правом, стосовно якого мало місце втручання (балансування).

На підставі вказаних принципів тлумачення ЄСПЛ використовує такі основні способи конвенційної нормотворчості, що розширює зміст конвенційних зобов'язань держави поза їхньою волею: систематичне тлумачення понять (наприклад, для встановлення права доступу до правосуддя, відсутнього у тексті ЄКПЛ); телеологічне тлумачення понять, інакше кажучи, відповідно до цілей ЄКПЛ; автономне тлумачення понять (наприклад, поняття «майно», яке не збігається з національними дефініціями); лінгвістичне тлумачення понять із пошуком того змісту поняття, що відповідає офіційному тексту ЄКПЛ, але з пріоритетом тієї мови, яка надає можливість для ширшого тлумачення; кваліфікація спірних правовідносин (приміром, кваліфікація спадкових правовідносин як сімейних, які, врешті-решт, підпадають під дію статті 8 ЄКПЛ); оцінка ризиків втручання у право (наприклад, достатньо піддатися ризику втручання, щоби набути суб'єктивне право на захист від нього); оцінка суворості передбачуваного покарання; еволютивне тлумачення (коли ЄКПЛ розуміється як «живий» документ) [262].

ЄСПЛ у своїй практиці поєднує вказані способи нормативного тлумачення. Однак найбільша загроза державному суверенітету випливає з тлумачення ЄКПЛ як «живого» документа, що здійснюється з використанням «європейського консенсусу» [186]. При цьому власне методика визначення цієї згоди, яка застосовується ЄСПЛ із кінця 70-х років минулого століття, залишається невизначеною та необґрунтованою.

ЄСПЛ знаходить «європейський консенсус» у законодавстві договірних держав і країн із подібним правопорядком, міжнародних договорах, у «м'якому праві» актів органів Ради Європи і ООН та інших міжнародних організацій, в практиці інших міжнародних судів, у європейській суспільній думці та навіть в експертній (науковій) згоді [502, с. 255]. Проте чіткі кількісні та якісні

показники виявлення «європейського консенсусу» відсутні. Незрозуміло, приміром, яка кількість країн має висловити свою прихильність до тих чи інших стандартів, щоби вони набули значення загальноєвропейських. При цьому щоразу кількісне співвідношення європейської згоди та якісні форми її вираження можуть бути різними.

На думку окремих дослідників, просте комбінування законодавства різних країн надає лише поверхневе уявлення про досліджуване питання, оскільки однакове об'єктивне регулювання, як правило, по-різному відображається у контексті національних особливостей різних країн. Тому поєднання нормативного досвіду держав є механічним і не відображає достовірний результат. Окрім того, під час визначення «європейського консенсусу» не враховується думка тієї чи іншої держави [279]. ЄСПЛ, на відміну від національних судів, не перебуває у системі державних органів, відповідно, не має свого місця у механізмі стримувань і противаг, де його рішення можуть бути урівноважені законодавцем. Як наслідок, у ЄСПЛ відсутній досвід участі у владних відносинах і його уявлення про демократію та поділ влади умовний. ЄСПЛ не може за обмежений період часу усвідомити глибинні особливості тих чи інших правовідносин, помітити зміну соціальних, економічних і політичних умов, моральних та духовних орієнтирів суспільства. Відсутність чітких меж між європейським контролем і свободою розсуду держави призводить до того, що стандарти діяльності ЄСПЛ, закріплені в ЄКПЛ, стають розмитими та невизначеними. Зазначене відкриває можливість для вибіркового ставлення ЄСПЛ до тієї чи іншої держави з урахуванням обставин, які не мають стосунку до конкретної справи [279].

Таким чином, як стверджують окремі науковці, принципи тлумачення ЄКПЛ надають ЄСПЛ можливість свавільно визначати, виходячи зі сформованого на підставі політичних мотивів його ставлення до тієї чи іншої держави, виконання чи невиконання нею конвенційних зобов'язань, зокрема й таких, які встановлює власне ЄСПЛ. У результаті ці принципи не можуть бути визнані абсолютно юридично придатними [279].

Незважаючи на відсутність у тексті ЄКПЛ термінів, які позначають досліджувані принципи, вони імпліцитно містяться в кожній її нормі та чітко виражені в окремих статтях, наприклад: у статті 1, яка встановлює обов'язок держави забезпечити кожному, хто перебуває під її юрисдикцією, конвенційні права, виражено одночасно принцип свободи розсуду стосовно виконання цього обов'язку; у статті 19, яка визначає заснування ЄСПЛ із метою дотримання державами конвенційних зобов'язань, передбачено одночасно його субсидіарну роль у забезпеченні конвенційних прав; у статті 18, яка містить правило, згідно з яким дозволені обмеження конвенційних прав не мають застосовуватися в непередбачуваних цілях, вказано також на принцип пропорційності [539].

Згідно з ЄКПЛ держава володіє свободою розсуду у виборі засобів забезпечення прав людини, що є одним із суттєвих параметрів, які враховує ЄСПЛ під час здійснення контролю. При цьому згідно зі статтями 26 і 27 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року кожен чинний договір обов'язковий для його учасників і має ними добросовісно виконуватися, а учасник не може посилається на положення свого внутрішнього права як виправдання для невиконання ним договору. В аспекті ЄКПЛ зміст цих положень полягає в тому, що держава не може перешкоджати ЄСПЛ у його самостійній оцінці національних засобів забезпечення конвенційних прав та визначати обов'язкові для ЄСПЛ параметри перевірки виконання ним конвенційних зобов'язань.

Відповідно до статті 31 Віденської конвенції при тлумаченні договору разом із контекстом враховується подальша практика його застосування, що встановлює домовленість учасників стосовно його тлумачення [506]. Тому, визнавши *ipso facto* і без спеціальної згоди юрисдикцію ЄСПЛ обов'язковою з питань тлумачення та застосування ЄКПЛ, Україна погодилася як з правомірністю принципів тлумачення ЄКПЛ, так і з практикою їх застосування ЄСПЛ. Із зазначеного випливає, що принципи тлумачення ЄКПЛ та усталена практика їх застосування ЄСПЛ ґрунтуються на міжнародному й

національному праві, а тому є юридично обґрунтованими та придатними для тлумачення ЄКПЛ.

Водночас ЄСПЛ, застосовуючи принципи тлумачення ЄКПЛ, не враховує наявність внутрішньодержавних ефективних засобів захисту конвенційних прав. Окрім того, він ігнорує обсяг добровільно взятих на себе державою конвенційних зобов'язань та особливості національного правопорядку, пов'язані з верховенством ЄКПЛ.

Один із основних аргументів проти принципів тлумачення ЄКПЛ полягає у тому, що, застосовуючи їх, ЄСПЛ покладає на державу виконання обов'язків, не передбачених ЄКПЛ, мотивуючи це «живим» характером конвенційного права та європейською згодою [352]. Для того, щоби зрозуміти такий прояв принципів тлумачення ЄКПЛ, необхідно відштовхуватися від системного уявлення про конвенційний правопорядок. Останній ґрунтується на міжнародному праві та не лише інтегрально взаємопов'язаний із правопорядками демократичних держав – членів Ради Європи, а й зв'язує ці правопорядки один з одним, утворюючи унікальний загальноєвропейський правопорядок. У зв'язку з цим приєднання до ЄКПЛ означає більше, ніж ратифікація міжнародного договору. Це – приєднання до усталеного правопорядку зі всіма його особливостями й обов'язок синхронізувати національне право з конвенційним правопорядком, зокрема й з іншими національними правопорядками.

Зміст принципу пропорційності та технологія його застосування у межах конвенційного правопорядку вказують на те, що цей принцип раціональний і правильний, оскільки передбачає зважування конкурентних суб'єктивних прав (законних інтересів), які впливають із моралі та права. Безумовно, це не гарантує досконалість рішень, винесених на підставі такого принципу. Однак допущені у певних випадках помилки є помилками правозастосувачів, які можуть неправильно його застосувати, і не характеризують власне принцип пропорційності.

Межі компетенції ЄСПЛ визначаються: нормами ЄКПЛ і протоколів до неї; нормами міжнародного права мірою, сумісною зі «спеціальною згодою» держав, вираженою у зазначених актах; імперативними нормами загального міжнародного права незалежно від узгодженості з такою згодою [352]. Тобто в процесі тлумачення та застосування ЄКПЛ і протоколів до неї ЄСПЛ неминуче звертається не лише до закріплених у них норм, а й до інших норм міжнародного права. Наприклад, у своїй практиці ЄСПЛ звертався до різних міжнародних договорів, міжнародних звичаїв, загальних принципів права, судових рішень, актів міжнародних органів та організацій, доктрини тощо. Таким чином, незважаючи на те, що ЄКПЛ є спеціальним міжнародним договором, а створений на її основі режим – спеціальним, це не означає, що ЄСПЛ не може звертатися до норм міжнародного права, відмінних від норм ЄКПЛ і протоколів до неї. Як зазначає ЄСПЛ, ЄКПЛ не може тлумачитися у вакуумі; з одного боку, необхідно пам'ятати про особливий характер ЄКПЛ як договору про права людини, а з другого – враховувати відповідні норми міжнародного права.

В аспекті досліджуваної проблематики важливим убачається аналіз концепції еволютивного тлумачення та «подальшої практики застосування договору». Так, у статті 31 Віденської конвенції про право міжнародних договорів встановлено, що договір необхідно тлумачити добросовісно, відповідно до звичайного значення, яке варто надати термінам договору в його контексті, а також в аспекті об'єкта та цілей договору. У свою чергу, в статті 32 цієї Конвенції передбачено можливість звернення до додаткових засобів тлумачення, зокрема й до підготовчих матеріалів і до обставин укладення договору [506]. Безумовно, як відмітила Комісія міжнародного права ООН, регіональні міжнародні суди з прав людини не ставлять під сумнів застосовність загального правила тлумачення міжнародних договорів, але особливий характер застосовуваних ними договорів впливає на їхні підходи до тлумачення таких договорів [352].

Так, ЄСПЛ неодноразово наголошував, що ЄКПЛ являє собою «живий інструмент» (living instrument) і має тлумачитися у контексті сучасних умов [205]. Підкреслюючи значимість еволютивного підходу до тлумачення ЄКПЛ, ЄСПЛ відмічає необхідність відмови від надмірного використання історичних інтерпретацій. З одного боку, підставою для такого способу тлумачення ЄКПЛ, як еволютивне тлумачення, є положення вказаної Віденської конвенції, зокрема статті 31. У Преамбулі до ЄКПЛ передбачено, що одним із засобів досягнення цілей Ради Європи є захист і розвиток прав людини та основоположних свобод. Таким чином, метою системи захисту прав людини, передбаченої ЄКПЛ, є, зокрема, розвиток стандартів прав людини, закріплених у ЄКПЛ. Як зазначається у спільній особливій думці ряду суддів ЄСПЛ у справі «*Hatton and Others v. the United Kingdom*» [181], еволютивне тлумачення ЄСПЛ положень ЄКПЛ загалом прогресивне у тому розумінні, що воно послідовно розширює та підвищує рівень захисту, який гарантує закріплені в ЄКПЛ права і свободи з метою розвитку європейського публічного порядку.

Однак, незважаючи на позитивне значення еволютивного тлумачення, його застосування у практиці ЄСПЛ породжує серйозну проблему в аспекті верховенства права – проблему встановлення меж такого еволютивного тлумачення. Все ж таки ЄКПЛ – це міжнародний договір і наскільки правомірним є покладення ЄСПЛ на держави – учасниці ЄКПЛ обов'язків, які вони не приймали в очевидному вигляді в момент підписання договору.

В особливій спільній думці у справі «*Feldbrugge v. The Netherlands*» [142] ряд суддів ЄСПЛ висловили позицію, відповідно до якої: еволютивне тлумачення дає змогу ЄСПЛ гнучкі та нестійкі поняття, закріплені в ЄКПЛ, тлумачити в аспекті сучасних умов, однак воно не дозволяє включати у зміст ЄКПЛ абсолютно нові поняття чи сфери застосування, оскільки це – законодавча функція, яка належить державам – членам Ради Європи. Однак таке широке обмеження щодо еволютивного тлумачення не завжди може бути дотримане на практиці, позаяк ЄСПЛ неминуче змушений оперувати поняттями, які прямо не закріплені в ЄКПЛ, а саме: еволютивне тлумачення

має на меті, зокрема, включити у сферу дії ЄКПЛ нові сфери суспільних відносин. Водночас позиція ЄСПЛ надмірно гнучка – не зовсім зрозуміло, що таке «право, яке не було включене в ЄКПЛ і протоколи до неї із самого початку» і як відрізнити «нове право» від нового аспекту вже закріпленого в ЄКПЛ права. У контексті наведеного не викликає здивування і певна непослідовність практики ЄСПЛ щодо застосування цього критерію.

Як зазначається у спільній особливій думці ряду суддів ЄСПЛ у справі «Hirst v. the United Kingdom» [193], ЄСПЛ не є законодавцем і має бути обережним, щоби приймати на себе законодавчі функції, а еволютивне тлумачення повинно мати достатні підстави у вигляді змінюваних умов життя суспільства держав – учасниць ЄКПЛ, включаючи консенсус стосовно того, яких стандартів необхідно досягнути.

Саме наявність консенсусу європейських держав може бути підставою для еволютивного тлумачення положень ЄКПЛ та надає ЄСПЛ можливість дотримуватись під час здійснення такого тлумачення принципу правової визначеності, оскільки, по-перше, консенсус виникає не водночас, а по-друге, він формується відкрито у вигляді практики країн, спрямованої на визнання та реалізацію відповідних стандартів прав людини, свідчить про зародження і формування нової звичайної норми міжнародного права й законодавцем є вже власне держави, а не ЄСПЛ.

Разом із тим прямої залежності між європейським консенсусом і еволютивним тлумаченням немає. В окремих випадках ЄСПЛ відходить від принципу консенсусу та шукає докази наявності лише загальних цінностей, тенденцій розвитку міжнародного права загалом. Викладене зумовлює те, що багато позицій ЄСПЛ із окремих питань не є безспірними, про що свідчить, зокрема, і перегляд відповідних рішень у Великій палаті ЄСПЛ, і наявність особливих думок суддів ЄСПЛ щодо окремих аспектів еволютивного тлумачення положень ЄКПЛ [205].

Окрім еволютивного тлумачення, у міжнародній практиці застосовується і така техніка тлумачення міжнародних договорів, як тлумачення, засноване на

подальшій (наступній) практиці застосування договору. У науці вказано на такі ознаки цієї практики: умисність, послідовність і зв'язок із застосуванням інтерпретованого договору [123]. Комісія міжнародного права ООН, розглядаючи концепцію подальшої практики як засобу тлумачення, вказала на наявність двох способів розуміння такої практики – вузького та широкого за ознакою наявності чітко розпізнаваної згоди між сторонами. На відміну від подальшої практики у широкому значенні, подальша практика у вузькому розумінні передбачає наявність такої згоди і ґрунтується на положеннях статті 31 Віденської конвенції, у якій визначено, що разом із контекстом враховується, зокрема, подальша практика застосування договору, яка встановлює згоду учасників щодо його тлумачення [123].

Як уже зазначалося, еволютивне тлумачення ЄКПЛ також ґрунтується на подальшій практиці держав. Відмінність еволютивного тлумачення та подальшої практики у вузькому розумінні полягає в тому, що остання є результатом намірів сторін тлумачити міжнародний договір за допомогою конкретного способу, в той час як еволютивне тлумачення не завжди так тісно пов'язане з наявністю чіткої згоди держав – учасниць ЄКПЛ.

У цьому аспекті заслуговують на увагу приклади використання подальшої практики в діяльності ЄСПЛ як засобу тлумачення ЄКПЛ і протоколів до неї. Так, цікавою убачається практика прийняття ЄСПЛ рішень у порядку так званої пілотної процедури, в процесі якої виявляються наявні у державі структурні або системні проблеми, зокрема й пов'язані з недоліками законодавства [171]. Вважається, що держава зобов'язана з метою виконання відповідного рішення усунути виявлені проблеми, у тому числі шляхом внесення відповідних змін у національне законодавство. У зв'язку з цим актуальним є розвиток інституту виконання рішень ЄСПЛ. Так, у практику виконання рішень ЄСПЛ увійшло вжиття державою заходів загального й індивідуального характеру, що підтверджується правовими позиціями ЄСПЛ. Наприклад, в резолютивній частині рішення у справі «Oleksander Volkov v.

Ukraine» [314] ЄСПЛ вказав на необхідність якнайшвидшого відновлення заявника на посаді судді Верховного Суду.

Таким чином, застосування ЄСПЛ таких особливих підходів до тлумачення, як еволютивне тлумачення і подальша практика застосування, безумовно, допускаються з точки зору міжнародного права, що зумовлено особливим характером ЄКПЛ як міжнародного договору про права людини. Однак їх застосування має бути здійснене з дотриманням принципу правової визначеності, а також принципу стримування ЄСПЛ, з одного боку, і принципу забезпечення реальних та ефективних, а не теоретичних та ілюзорних прав, з другого боку. Це убачається можливим лише за умови, що ЄСПЛ і держави – учасниці ЄКПЛ діятимуть узгоджено стосовно розвитку та вдосконалення прав і свобод, гарантованих ЄКПЛ.

Отже, принципи тлумачення ЄКПЛ ґрунтуються на ЄКПЛ і узгоджуються з основними законами країн – учасниць ЄКПЛ. Вони правильно й об'єктивно застосовуються в практиці ЄСПЛ у справах проти держав – членів Ради Європи. При цьому широта європейського контролю стосовно останніх визначається неефективністю національних засобів забезпечення конвенційних прав.

1.3.2. Правозастосовче значення принципів тлумачення ЄКПЛ

ЄСПЛ є одним із основних органів Ради Європи, міжнародна регіональна організація, створена 1949 року. Основна мета діяльності Ради Європи – розвиток і захист фундаментальних прав людини та посилення ролі закону. ЄСПЛ є міжнародним судовим органом, який має справу переважно з індивідуальними заявами, які подаються на підставі статті 34 ЄКПЛ. Конвенційна система, заснована у 1950 році, спочатку складалася з двох органів: квазіюрідичної Комісії та Суду, які функціонували до 1998 року, допоки не набрав чинності Протокол № 11, яким було припинено діяльність

Комісії. Цим же Протоколом внесені зміни до статті 19 ЄКПЛ, яка і передбачала створення єдиного постійного органу – ЄСПЛ. Його основне завдання полягає у слідкуванні за додержанням зобов'язань, взятих на себе державами – учасницями ЄКПЛ на підставі ЄКПЛ.

У статті 46 ЄКПЛ зазначено про обов'язковий характер рішень ЄСПЛ: держави мають виконувати остаточні рішення ЄСПЛ у будь-якій справі, в якій вони є сторонами.

Держави – учасниці ЄКПЛ та ЄСПЛ поділяють відповідальність за забезпечення ефективної імплементації ЄКПЛ, зумовленої фундаментальним принципом субсидіарності. Однак усупереч принципу субсидіарності, на якому ґрунтується уся конвенційна система, значна кількість справ, що розглядається ЄСПЛ (особливо численні повторювані справи) завдають шкоди ефективності та достовірності конвенційної системи [219]. Тому періодично виникають питання, яким чином можна забезпечити ефективність конвенційної системи у майбутньому. Ці питання були предметом розгляду, зокрема, на Конференції Міністрів стосовно майбутнього ЄСПЛ, яка відбулася у Інтерлакені (Швейцарія) у лютому 2010 року і на якій було схвалено Інтерлакенську Декларацію і План дій [188]. Окрім того, ці ж самі питання було порушено на Ізмірській конференції у квітні 2011 року [189], а також на Брайтонській конференції у квітні 2012 року [190]. Так, у Декларації Брайтонської конференції від держав – учасниць ЄКПЛ вимагається вживати усіх необхідних заходів на національному рівні з метою запобігання порушенням, а також нести відповідальність за належну імплементацію ЄКПЛ у національне законодавство. Більше того, національні суди мають враховувати положення ЄКПЛ і практику ЄСПЛ під час здійснення правосуддя.

Заслуговує на увагу Декларація Інтерлакенської конференції, в якій наголошується на субсидіарній природі наглядового механізму, передбаченого ЄКПЛ, а також зазначається про фундаментальну роль національної влади (а саме: урядів, судів, парламентів) у гарантуванні та захисті прав людини на національному рівні.

Відповідно до статті 1 ЄКПЛ, основну відповідальність за імплементацію та забезпечення виконання прав і свобод, гарантованих ЄКПЛ, покладено на національні органи влади. Зазначене свідчить про субсидіарний характер ЄСПЛ стосовно національної системи гарантування прав людини. Про вказаний субсидіарний характер зазначено у статтях 13 і 35 ЄКПЛ. Так, ЄСПЛ має втручатися лише у випадку безсилля національних органів влади, тобто коли держава не здатна забезпечити ефективний захист прав, гарантованих ЄКПЛ. А це означає, що конвенційна система відіграє лише другорядну роль у гарантуванні фундаментальних прав на національному рівні; основна роль відводиться національним органам влади й особливо національним судам.

При цьому додаткове значення діяльності ЄСПЛ проявляється у двох видах субсидіарності: 1) змістовна субсидіарність; 2) процедурна субсидіарність. Змістовна субсидіарність належить до сфери відповідальності за прийняття рішень, водночас процедурна – до сфери відносин між ЄСПЛ і національною владою.

Одним із практичних проявів змістовного аспекту субсидіарності є доктрина меж свободи розсуду, яка була предметом розгляду на Брайтонській конференції. Так, держави – учасниці ЄКПЛ наділені свободою розсуду у вирішенні того, як застосовувати й імплементувати ЄКПЛ, зважаючи на конкретні обставини справи. Зазначене підтверджує субсидіарний характер конвенційної системи у захисті прав людини на національному рівні, оскільки національні органи влади в принципі перебувають у кращому становищі, ніж міжнародний суд, у визначенні місцевих потреб та умов. У цьому аспекті завдання ЄСПЛ – переглядати, чи відповідають ЄКПЛ (із врахуванням свободи розсуду) прийняті державою рішення [493, с. 22].

Зазначене підтверджується і практикою ЄСПЛ, зокрема рішенням останнього у справі «Sukhovetskyu v. Ukraine» [393], яке стосувалося виборчих прав на підставі статті 3 Першого Протоколу і в якому ЄСПЛ вкотре наголосив на субсидіарному значенні ЄКПЛ, зазначивши, що національні органи влади краще обізнані, ніж міжнародний суд, про місцеві потреби.

Таким чином, конвенційний механізм покликаний допомогти національним органам влади (судам) у ефективній імплементації конвенційних стандартів.

Субсидіарний характер порядку подачі скарги до ЄСПЛ чітко прослідковується у статтях 13 і 35 ЄКПЛ (так звана процедурна субсидіарність). Відповідно до статті 13 національна влада уповноважена забезпечити на національному рівні ефективний засіб захисту з метою припинення порушення конвенційних прав; у статті 35 вміщено правило вичерпання національних засобів юридичного захисту перед зверненням зі скаргою до ЄСПЛ, які мають бути достатніми, доступними й ефективними на практиці.

Необхідно відмітити, що про субсидіарний принцип конвенційної системи зазначено і в статті 34 ЄКПЛ, у якій встановлено вимоги до осіб зі статусом жертви.

Правові позиції ЄСПЛ є певною мірою квазінормами, які містять у собі інтерпретацію правових понять в аспекті ЄКПЛ. У кожній національній правовій системі вони мають специфіку, обумовлену численними факторами, серед яких визначальними є юридичні. У конституціях різних держав по-різному закріплено співвідношення міжнародного та національного права. Незалежно від особливостей входження норм ЄКПЛ і рішень ЄСПЛ у національну правову систему останні підлягають виконанню, що передбачає виконання резолютивної частини та прецедентної норми, яка міститься у мотивувальній частині рішення ЄСПЛ.

ЄКПЛ і рішення ЄСПЛ впливають на національні системи права. Від того, яким чином і в якій формі рішення ЄСПЛ впливають на національні правові системи, залежить якість реалізації та ефективність виконання рішень ЄСПЛ [496, с. 10].

Для розуміння процесу впливу рішень ЄСПЛ на національні правові системи доречно використовувати поняття «сприйняття». Сприйняття рішень ЄСПЛ національними правовими системами нерозривно пов'язане з правовою

рецепцією. Рецепція включає передбачає два істотні моменти: по-перше, сприйняття національним правом приписів норм ЄКПЛ через механізм її ратифікації або схвалення; по-друге, передачу прав та обов'язків, покладених ЄКПЛ на держав – учасниць Ради Європи з метою безпосередньої їх реалізації. При цьому власне норма права, що міститься в ЄКПЛ, текстуально залишається незмінною.

Необхідно вказати, що більшість держав – учасниць ЄКПЛ виходять із пріоритету останньої над національними нормами права. При цьому ряд держав наділяє ЄКПЛ юридичною, а не конституційною цінністю закону [387].

Сприйняття ЄКПЛ відрізняється залежно від того, який принцип – моністичний або дуалістичний – передбачений у конституції держави [255]. Включення норм міжнародних договорів у національне право відбувається двома способами. Відповідно до поширеної моністичної системи, міжнародний договір стає інтегрованою частиною національного права після його ратифікації. У дуалістичній системі імплементація договорів може відбуватися не шляхом ратифікації, а у спосіб прийняття спеціального закону чи внесення, згідно з положеннями міжнародного договору, змін у чинне національне законодавство.

У кожній державі – учасниці Ради Європи норми ЄКПЛ посідають центральне місце в національній правовій системі. Місце норм ЄКПЛ у національному законодавстві встановлює пріоритет національних норм або норм ЄКПЛ. Від того, яка норма – національна або конвенційна – має пріоритет, залежить ефективність виконання рішень ЄСПЛ. Так, в Австрії ЄКПЛ підписав президент країни та ратифікувала національна рада, але її не було визнано рівнозначною конституції аж до 1964 року, і тільки після реформи федеральної конституції ЄКПЛ набула конституційного значення. У Конституції Австрії встановлено, що загальновизнані норми міжнародного права діють як складова частина федерального права [30]. В Італії норми ЄКПЛ мають пріоритет над внутрішньонаціональними нормами. У Конституції Італійської Республіки визначено, що правопорядок Італії цілком узгоджується

із загальноновизнаними нормами міжнародного права [97]. В Конституції Португальської Республіки норми та принципи загального чи звичайного міжнародного права є складовою частиною португальського права [335]. У Федеративній Республіці Німеччина, відповідно до рішення Конституційного Суду, рішення ЄСПЛ фактично не мають пріоритету над конституційними нормами [39].

Залежно від того, яке місце в національному праві займають норми ЄКПЛ, її держав-учасниць можна умовно класифікувати на такі групи: 1) держави, у яких норми ЄКПЛ мають пріоритет над національними нормами права (зокрема, Латвія, Україна); 2) держави, в яких норми ЄКПЛ наділені статусом конституційного закону (приміром, Австрія, Швейцарія); 3) держави, у яких норми ЄКПЛ мають статус звичайного закону (наприклад, Німеччина, Італія, Іспанія, Туреччина, Греція, Португалія, Фінляндія, Данія); 4) держави, в яких норми ЄКПЛ не мають юридичної сили в національному праві доти, доки норми ЄКПЛ не набудуть статусу національного закону (зокрема, Ірландія) [255].

Важливий аспект сприйняття рішень ЄСПЛ національними правовими системами пов'язаний із діяльністю національних судів держав – учасниць Ради Європи. Сприйняття залежить від ступеня інтеграції норм ЄКПЛ у національну правову систему конкретної держави, а також від правосвідомості та правової культури конкретного судді [494, с. 9].

Рішення ЄСПЛ, безумовно, впливають на нормотворчу діяльність національних органів. Нормотворчості відведене центральне місце в діяльності будь-якого державного апарату, саме за його результатами судять про ступінь демократичності, цивілізованості та культурного розвитку в країні. В основу нормотворчого процесу покладено, з одного боку, потреби суспільства, що постійно розвивається, а з другого – необхідність забезпечення базових цінностей, характерних для будь-якої держави та пов'язаних із захистом прав і свобод особистості, державного суверенітету, національних інтересів та безпеки [466, с. 322].

Правові позиції ЄСПЛ покликані впливати на нормотворчу діяльність держав – учасниць Ради Європи у сфері захисту прав і свобод людини. Одразу після того, як держава виявила протиріччя між національними правовими актами та позиціями ЄСПЛ, вона зобов'язана згідно з ЄКПЛ привести своє законодавство у відповідність до норм права Ради Європи та актів ЄСПЛ. Однак держави неохоче визнають обов'язковість правових позицій ЄСПЛ у рішеннях, прийнятих стосовно інших держав.

Основний керівний орган Ради Європи – Комітет міністрів – в своїх рекомендаційних актах неодноразово просив держав – учасниць ЄКПЛ привести національні правові акти у відповідність до конвенційних норм і рішень ЄСПЛ. У відповідних Рекомендаціях (наприклад, Recommendation N Rec (2004) 6 of the Committee of Ministers to member states on the improvement of domestic remedies) [343] Комітет міністрів рекомендує національним парламентам акцентувати увагу на правових позиціях і практиці ЄСПЛ для запобігання вчиненню нових аналогічних порушень. У багатьох країнах – учасницях ЄКПЛ зазначені рекомендації враховують і прийняті державами нормативно-правові акти відповідають як нормам ЄКПЛ, так і правовим позиціям рішень ЄСПЛ.

У юридичній літературі існує думка, що ефективність виконання рішень ЄСПЛ не залежить від нормотворчої діяльності національних органів [114]. У зв'язку з цим важливим є приклад Італії, яка ще в 2005 році була лідером за кількістю невиконаних рішень ЄСПЛ. Як відомо, велика кількість скарг, спрямованих до ЄСПЛ проти Італійської Республіки, пов'язані з тривалими судовими розглядами в національних судах. Парламент Італії ухвалив низку законів для вдосконалення діяльності судів із розгляду спорів у судах, зокрема, було проведено реструктуризацію судів першої інстанції, введено посади аналітиків, обов'язком яких стало виявлення невідповідностей законів Італії нормам ЄКПЛ і правовим позиціям ЄСПЛ. Під впливом ЄСПЛ парламент Італії прийняв закон про заходи щодо пришвидшення судових розглядів і скорочення періоду очікування для зменшення кількості зловживань строками судових

розглядів. Результат таких заходів щодо вдосконалення національного законодавства Італії – суттєве зменшення кількості скарг до ЄСПЛ. Також в Італії було прийнято закон, спрямований на своєчасне забезпечення парламенту інформацією стосовно судових справ і вжиття необхідних законодавчих заходів у зв'язку з рішеннями ЄСПЛ [114]. Таким чином, на прикладі Італії видно, що, по-перше, дієві закони сприяють ефективному виконанню рішень ЄСПЛ, а по-друге, рішення ЄСПЛ, безумовно, впливають на нормотворчу діяльність держав – учасниць ЄКПЛ.

Ядро ідеї загальноєвропейської системи правосуддя полягає в тому, що норми ЄКПЛ мають застосовувати внутрішньодержавні органи, забезпечуючи ефективний захист прав людини. У зв'язку з цим можна стверджувати, що ефективність реалізації рішень ЄСПЛ насамперед залежить від правозастосовної діяльності.

Застосуванням правових норм займаються компетентні органи та посадові особи в межах наданих їм повноважень. Такі повноваження притаманні як національним судам, так і ЄСПЛ. Спори, які розглядає ЄСПЛ, вже були предметом розгляду внутрішньодержавних органів. Тому питання захисту прав людини, що виникають у кожній конкретній справі, ніколи не розглядаються абстрактно. ЄСПЛ доводиться враховувати не тільки обставини конкретної справи, а й аргументи, наведені сторонами.

Очевидно, що виконання рішень ЄСПЛ передбачає постійну взаємодію між ним і національними судами. Існує кілька способів взаємодії ЄСПЛ і національних судів у правозастосовній діяльності, які наведені нижче.

1. Національні суди під час вирішення конкретного спору можуть застосовувати норми ЄКПЛ за допомогою посилань на рішення ЄСПЛ, оскільки в них надано тлумачення норм ЄКПЛ. У таких випадках національні суди застосовують створені ЄКПЛ норми права через рішення ЄСПЛ.

2. Національні суди можуть приймати рішення з урахуванням норм ЄКПЛ, але без урахування рішень ЄСПЛ. Така ситуація виникає, якщо ЄСПЛ ще не виробив правову позицію щодо застосування норми ЄКПЛ у конкретній

ситуації. У цьому випадку національний суд самостійно тлумачить норми ЄКПЛ, і лише пізніше правомірність такого тлумачення може бути оскаржено в ЄСПЛ.

3. Національні суди не враховують рішення ЄСПЛ, тому що останній ще не виробив єдиного рішення з того чи іншого питання. Воно може бути знайдене національними судами і згодом сприйняте або підтверджене ЄСПЛ. Необхідно відмітити, що подібне трапляється нечасто, адже практично всі важливі аспекти захисту прав людини охоплені практикою ЄСПЛ [387].

Таким чином, практика ЄСПЛ має суттєвий, а інколи і безпрецедентний вплив на правозастосовну діяльність держав – учасниць ЄКПЛ, зокрема й України. Як свідчить зарубіжний досвід, рішення ЄСПЛ в одній конкретній справі може спонукати державу не тільки прийняти окремий закон, а й здійснити серйозні інституційні зміни. Звісно ж, кожне рішення ЄСПЛ має постійно перебувати в полі зору правозастосувачів.

1.4. Практика ЄСПЛ як джерело цивільного права

1.4.1. Місце практики ЄСПЛ у системі джерел цивільного права

У вітчизняній і зарубіжній літературі протягом останніх років багато уваги приділялося природі рішень ЄСПЛ. Дискусії точаться переважно щодо визнання прецедентного характеру рішень, які приймаються у конкретній справі конкретного громадянина проти конкретної держави. Досліджуються, зокрема, питання обов'язковості винесеного рішення для іншої держави, а у випадку позитивної відповіді – обов'язковості якої частини рішення – резолютивної чи мотивувальної. Але при цьому не вивчаються фактори, які можуть обґрунтувати виключення із загальних правил.

По-перше, багато залежить від того, яка правова система функціонує в конкретній державі. Одна справа, якщо це романо-германська правова система,

проте інша справа – коли англосаксонська. Зрозуміло, що є особливості сприйняття рішень ЄСПЛ як джерела права в мусульманській країні.

По-друге, необхідно враховувати, що у конституціях різних держав по-різному визначено місце міжнародного права у його співвідношенні з національним. Одна справа, коли якісь норми міжнародного права стають частиною системи законодавства чи системи права в національній державі, та інша, якщо вони входять у правову систему і, як наслідок, функціонують у цій державі разом із іншими елементами, які входять в цю систему, паралельно з ними.

По-третє, національний правопорядок може по-різному визначати місце та роль різних органів своєї держави, у зв'язку з чим обов'язковість рішень ЄСПЛ для держави загалом може по-різному конкретизуватися стосовно законодавчої, виконавчої чи судової влади [468, с. 219].

У контексті досліджуваної проблематики виникає запитання: «Чи не виходять рішення ЄСПЛ за межі національної правової сфери?». У межах посилення взаємозалежності держав виділяють три рівні взаємодії правових систем: зближення правових систем; міжнародна взаємодія національних правових систем, коли в одній системі надається юридичне значення нормам іншої; взаємодія національної та міжнародної правових систем [620, с. 28].

Правові системи включають у себе не лише власне джерела права, а й інші засоби організації інтеграційних зв'язків держав, зокрема, створювані ними міжнародні (міждержавні) організації. Цілі, принципи та методи інтеграції є неоднаковими, що відображається у відмінностях цілей, принципів, функцій і методів діяльності міжнародних організацій. У межах міжнародних організацій створені органи, які мають право виносити обов'язкові для держав – учасниць міжнародної організації рішення і контролювати їх виконання. Наприклад, ЄСПЛ і Комітет міністрів Ради Європи.

Загальновизнаний факт, що міжнародні організації є тією формою співробітництва держав, що дає змогу поєднувати повагу їхньої суверенності з обмеженням їхньої відокремленості у певних сферах державного управління та

державної діяльності. Спочатку зазначене стосувалось тих сфер державної діяльності, без інтернаціоналізації регулювання яких функціонування механізму світового ринку та формування світового господарства були би ускладнені (пошта, телеграф, метрологія, залізничний транспорт, геодезія, метеорологія тощо). Подальший розвиток науки й техніки, диверсифікація та ускладнення господарських зв'язків зумовили розширення сфери застосування інституту міжнародних організацій. Якщо на початку 90-х років минулого століття їх було всього 19, то сьогодні налічується близько 500 у різних галузях міжнародного співробітництва: політичного, економічного, із соціальних питань, питань науки, культури, освіти, охорони здоров'я [426].

І року в рік збільшується обсяг суспільних відносин, які врегульовані не лише нормами внутрішньодержавного, а й міжнародного права. З'являється тенденція пристосування внутрішньодержавних інститутів до виконання вимог міжнародного права, а також посилення ролі міжнародних інститутів і механізмів, що зумовлено об'єктивним зростанням взаємозалежності держав, необхідністю підвищення рівня управління міжнародною системою, розвитком регіональної та субрегіональної інтеграції в Європі [630, с. 95]. Зазначене визначає необхідність врегулювання меж поведінки, узгодження дій та інтересів, ієрархії (співвідношення) національних і міждержавних органів та інститутів, їх компетенції, розробки механізму, що забезпечує розмежування юрисдикції національного й інтеграційного права. При цьому незалежність національних правопорядків, яка є невід'ємною характеристикою державного суверенітету, вимагає, щоби зближення та уніфікація національно-правових норм як одні з основних інтеграційних напрямів велися на підставі всебічного вивчення національно-правової практики та міжнародного досвіду [628, с. 46]. Можливо, саме тому в деяких державах загальновизнані норми міжнародного права не є складовою національного права та не наділені вищою юридичною силою порівняно з конституцією. Щоправда, є країни, які наділяють ЄКПЛ більшою юридичною силою, ніж національні закони, включаючи конституцію, наприклад, Нідерланди [280].

Аналіз будь-якого міжнародно-правового документа передбачає насамперед визначення характеру положень, які в ньому містяться: є вони деклараціями, рекомендаціями (побажаннями), принципами чи обов'язковими загальновизнаними принципами та нормами. Якщо йдеться про рішення у конкретній справі, то актуальним убачається питання про відповідність принципам і нормам міжнародного права. Принципи та норми міжнародного права в національній правовій системі не втрачають своєї міжнародно-правової специфіки. Вони узгоджуються з національним правом на основі загальних принципів, притаманних цій системі, на підставі національної конституції та конституційних норм. Крім того, загальні принципи відповідної галузі національного права зумовлюють імплементацію принципів і норм міжнародного права у відповідній сфері суспільних відносин. Так, у конституційному праві загальновизнані принципи та норми міжнародного права про права людини включаються у правову систему навіть у випадку, якщо вони не зазначені ні в конституції, ні в жодному законі [266].

Викладене поширюється і на дію ЄКПЛ. Як уже зазначалося, функціонують міжнародні органи, які виносять рішення на підставі норм міжнародного права, створюють, врешті-решт, прецеденти, а також тлумачать норми міжнародного права. У будь-якому випадку виникають питання, в якій мірі обов'язковими є ці прецеденти й акти тлумачення для національної правової системи, яке місце вони займають, а також чи включаються вони у правову систему.

Юридична сила рішення ЄСПЛ згідно з принципами міжнародного публічного права спрямована насамперед на державу – учасницю ЄКПЛ. Загалом ЄКПЛ займає нейтральну позицію стосовно національних правових систем і, на відміну від права наднаціональної організації, не призначена для безпосереднього втручання у національну правову систему. Сама по собі ЄКПЛ не передбачає внутрішніх механізмів забезпечення своєї юридичної сили, їх мають створювати держави-учасниці. Приписи ЄКПЛ потребують зовнішнього забезпечення. Відповідно, механізми інтеграції положень ЄКПЛ у правові

системи різних держав є неоднаковими. Теоретично існує можливість виникнення конфліктів між положеннями ЄКПЛ і нормами внутрішнього права. Проблема перешкоджання ЄКПЛ державам у наданні додаткових прав, не передбачених в ЄКПЛ, може виникнути у тих сферах, де зіштовхуються права різних сторін таким чином, що розширення прав однієї з них зумовлює обмеження прав іншої, або у тому випадку, якщо це суперечить нормам національної конституції.

У будь-якій правовій системі, яка надає міжнародному праву статус нижче статусу національної конституції, остання матиме пріоритет перед міжнародним правом, якщо їхні норми не узгоджуються (це – з позиції національного права). Із позиції міжнародного права, національні суди, які у разі невідповідності між нормами конституції та положеннями міжнародної угоди надають пріоритет конституції, порушують одночасно норми міжнародного права. У випадку виникнення конфлікту між нормами ЄКПЛ і національної конституції міжнародне право вимагає, щоби конституція відповідала ЄКПЛ [266]. У протилежному разі виникає конфлікт між двома правопорядками, вирішення якого сьогодні не вироблено.

Рішення ЄСПЛ мають субсидіарний характер, а тому неможна розглядати взаємовідносини ЄСПЛ із вищими судовими органами європейських держав як дорогу з одностороннім рухом. Проблема імплементації рішень ЄСПЛ у практику судів залишається дискусійною. На думку зарубіжних учених, сучасне європейське поняття «імплементація рішень ЄСПЛ» ґрунтується на тому, що рішення мають не просто рекомендаційний характер, а є формою так званого м'якого права (soft law) [94].

Окремі науковці зазначають, що незрозуміло, чому рішення ЄСПЛ поставлені в один ряд із ЄКПЛ [185]. Не визначеними є юридичні наслідки такої кваліфікації рішень ЄСПЛ. Заяви про рішення ЄСПЛ як джерело права без жодних застережень та уточнень недостатньо аргументовані, хоча ЄСПЛ є інтерпретатором змісту прав і свобод людини та громадянина, закріплених у

ЄКПЛ, і органом правосуддя, що встановлює факти їх порушення державами-відповідачами.

На думку деяких дослідників, розв'язання окресленої проблеми можна віднайти тільки у разі, якщо в ЄКПЛ будуть внесені зміни або вона буде розтлумачена в тому сенсі, що держави-члени зобов'язані вводити процедури виконання рішень ЄСПЛ, якщо буде встановлено порушення положень ЄКПЛ державою або його органами, включаючи суди [185].

Досвід Німеччини переконує, що, віддаючи пріоритет принципам національної правової системи права, необхідно розуміти: в різних галузях права наявні свої принципи, зокрема й щодо втілення та місця норм міжнародного права, і рішень, що ґрунтуються на них. Не втрачаючи специфіки, міжнародне право діє узгоджено з цілями та принципами національної правової системи, інкорпорованими в цю систему [621, с. 41]. Неправильно стверджувати, що норми міжнародного права займають відокремлене становище у нормативному масиві правової системи.

У юридичній літературі виписана точка зору про визнання обов'язковості принципів і норм міжнародного права лише у випадку їх імплементації (легітимації в тій чи іншій формі) в національне право [185]. У такому разі юридична сила принципів і норм міжнародного права залежатиме, зокрема, від юридичної сили акта, в якому офіційно визнається їх обов'язковість.

Значення та місце прецедентної практики ЄСПЛ визначаються статусом ЄКПЛ. На підставі статті 32 ЄКПЛ він має право вирішувати усі питання, які стосуються тлумачення і застосування положень ЄКПЛ та протоколів до неї [539]. Відповідно, у випадку визнання факту порушення ЄКПЛ відповідні акти мають бути скасовані чи офіційно тлумачитися з позицій рішення ЄСПЛ; становище, яке існувало до визнаного порушення ЄКПЛ, повинно за можливості відновлюватися, а порушення, визнане триваючим, – припинятися.

Таким чином, у романо-германській правовій системі мотивувальні позиції ЄСПЛ мають займати місце поруч із законом, в англосаксонській – поруч із прецедентом найвищої сили, а там, де доктрина є основним джерелом

права, – прирівнюватися до доктрини. Зважаючи на те, що національні правові системи піддаються інтернаціоналізації, рішення ЄСПЛ мають юти висунені на перший план. У сучасних умовах передчасно оголошувати рішення ЄСПЛ частиною національного права; правильніше застосовувати формулу «входять у правову систему» [185]. У такому випадку не нівелюються особливості систем національного та міжнародного права, навпаки, відбувається пошук їх оптимальної взаємодії в національному механізмі правового регулювання. Легітимація рішень ЄСПЛ у національній правовій системі залежить від органів, які укладають і ратифікують відповідний договір. Однак у тих державах, в яких судові органи у певному розумінні функціонують незалежно від виконавчої та законодавчої влади, дія рішень ЄСПЛ визначається судовою владою [185].

Відповідно до ЄКПЛ, діяльність ЄСПЛ являє собою субсидіарний механізм захисту прав і свобод людини, а основна відповідальність за їх гарантування покладається на національні правові системи [629, с. 112]. Невипадково у статті 1 ЄКПЛ увагу акцентовано на тому, що саме держави-учасниці приймають на себе обов'язок щодо забезпечення кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, прав і свобод, передбачених цією ЄКПЛ. Відповідно (і на цій обставині неодноразово наголошував власне ЄСПЛ), держави апріорі володіють широкою «свободою розсуду» у виборі засобів і способів вирішення правових питань, пов'язаних зі здійсненням і захистом прав та свобод, які перебувають під охороною ЄКПЛ. Здійснюючи такий вибір, вони не можуть абстрагуватися від притаманних їм особливостей історичного, економічного, політичного, культурного й іншого розвитку, без адекватного врахування яких реалізація положень ЄКПЛ і рішень ЄСПЛ ризикує зіштовхнутися з проблемами захисту прав і свобод людини та громадянина.

Відомо, що ЄСПЛ у своїй оцінці конвенційних норм спирається на універсальне правило принципу *pacta sunt servanda*, згідно з яким держави-учасниці мають добросовісно виконувати усі вимоги ЄКПЛ та, як результат, визнавати й безумовний обов'язковий характер рішень ЄСПЛ у справах проти

них [44]. При цьому ЄСПЛ вважає, що, оскільки Віденська конвенція про право міжнародних договорів (стаття 27) [506] забороняє державам посилалися на своє національне право як обставину, що звільняє їх від виконання чинних міжнародних договорів, положення національних конституцій не можуть розглядатися як такі, які мають, порівняно із ЄКПЛ, пріоритетне значення, тому що верховенство і юридична сила конституцій поширюється тільки на національні правові акти. У зв'язку із зазначеним ЄСПЛ стверджує, що норми ЄКПЛ охоплюють всі акти та заходи, незалежно від їхньої правової природи, і не обмежують здійснення перевірки якої-небудь частини національних правових систем держав-учасниць, зобов'язаних демонструвати відповідність вимогам ЄКПЛ стосовно всієї своєї юрисдикції.

Однак такий підхід не всім до вподоби. Неприйнятність подібної трактовки співвідношення конвенційного та національного правопорядків можна помітити у рішеннях конституційних судів Австрії, Німеччини, Італії, Литви, Туреччини й інших європейських країн [44]. І хоча ніхто з них не заперечує цінності пошуку взаємоприйнятних засобів досягнення розумного компромісу з ЄСПЛ, що дає змогу уникати конфліктів між внутрішньодержавним і міжнародним правовим регулюванням, однак стосовно виконання рішень ЄСПЛ вони, як правило, солідарні в тому, що такі рішення не можуть мати безумовного пріоритету перед конституційними нормами, а тому їхня реалізація вимагає виваженого і досить обережного об'єднання з національним правопорядком. У результаті, всупереч концептуальним посяганням ЄСПЛ ряд європейських країн, не відмовляючись від конвенційних ідеалів захисту прав і свобод людини, все ж таки вважають, що його рішення не можуть претендувати на абсолютний імунітет стосовно національного конституційного правопорядку [44].

Таким чином, гарантоване громадянам право на судовий захист шляхом звернення в органи наднаціональної юрисдикції, зокрема й у межах ЄКПЛ, передбачає обов'язок держави проявляти максимум старання щодо організації виконання рішень ЄСПЛ. Відступ від правової обов'язковості рішення ЄСПЛ

дозволяється лише у виняткових випадках, коли їхнє виконання суперечитиме основоположним приписам Конституції, що водночас не може слугувати перешкодою для пошуку спільними зусиллями зацікавлених сторін взаємоприйнятних способів мінімізації конституційно-конвенційних колізій.

Поширення дії Цивільного кодексу України на всі приватноправові відносини, які ґрунтуються на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників, дає змогу стверджувати, що зобов'язання з відшкодування шкоди виникають незалежно від того, чи завдано її у цивільних або інших, зокрема й публічно-правових відносинах, оскільки у будь-якій сфері правовідносин шкода залишається категорією цивільно-правовою (приватноправовою) [620, с. 27]. При цьому ЄКПЛ і практика ЄСПЛ мають застосовуватися національними судами як самостійне джерело регулювання зобов'язань із відшкодування шкоди саме на національному рівні та надавати особі відповідне право без додаткового звернення до міжнародних судових установ. Саме до цього апелювало, на нашу думку, рішення ЄСПЛ у справі «Yuriy Nikolayevich Ivanov v. Ukraine» [446], в якому він звернув увагу держави на системні недоліки у невиконанні рішень національних судів.

1.4.2. Особливості застосування практики ЄСПЛ як джерела цивільного права

Сьогодні важливого значення набуває виявлення основних властивостей рішень ЄСПЛ і вивчення їхнього місця у вітчизняній правовій системі.

У спеціальній літературі значна частина науковців розглядає рішення судів у конкретних справах як правові акти судової влади і роз'яснення вищих судових органів як особливий вид джерел права. Так, у юридичній літературі можна зустріти точку зору про те, що сутність судового прецеденту полягає в наданні нормативного характеру рішенням суду вищої інстанції у конкретній

справі, причому обов'язковим для всіх нижчих судів є не рішення або вирок загалом, а тільки «серцевина» справи, зміст правової позиції судді [280].

Юридична природа правових позицій ЄСПЛ є однією з найважливіших проблем серед дискусійних питань про судову практику як особливий вид джерела права. Найбільш радикально налаштовані науковці та практики розглядають постанови ЄСПЛ як судовий прецедент – самостійне джерело права. За визнання і законодавче закріплення судового прецеденту як джерела права виступає і С. С. Алексєєв, який вважає, що досвід розвинених демократичних країн, причому не тільки англо-американської сім'ї, свідчить, що високий рівень правового розвитку досягається в суспільстві тоді, коли суд, спираючись на Конституцію, закон і загальновизнані права людини, також творить право, тому надання рішенням вищих судових інстанцій країни функцій судового прецеденту убачається справою назрілою, цілком виправданою [453, с. 301]. Крім того, на думку окремих науковців, у романо-германській правовій системі судова практика (прецедент) хоча і займає вторинне місце після закону, проте виконує властиві тільки їй функції прецеденту як джерела права [270].

Водночас поза увагою авторів залишаються деякі дуже важливі питання стосовно: факторів, які зумовлюють юридичну природу та характер рішень ЄСПЛ; причин та обставин, що надають можливість розглядати ці рішення як прецеденти; особливостей рішень ЄСПЛ, іменованих прецедентами, порівняно з іншими джерелами права у разі визнання їх такими, а також порівняно з традиційними, «класичними» прецедентами. На думку авторів – прихильників плюралістичного підходу до розуміння і використання судових рішень, іменованих прецедентом, існує, як мінімум, три різні варіанти (моделі) його сприйняття і застосування [201]. Зміст першої з них (model of particular analogy) полягає в тому, що кожне судове рішення розглядається не інакше, як показовий приклад правильного та розумного розгляду справи на підставі всіх наявних у розпорядженні суду фактів. Судове рішення в цьому випадку, іменоване прецедентом, незалежно від того, якою б високою судовою

інстанцією воно не породжувалося, є лише «інструкцією» для розгляду аналогічних справ у майбутньому.

Зміст другої моделі (rule-stating model) полягає в тому, що судові рішення, іменовані прецедентами, сприймаються як акти, що містять певні правила, які нижчестоящим судам слід застосовувати під час розгляду аналогічних справ. Очевидно, таке розуміння прецеденту найбільш поширене і, так би мовити, універсальне.

Нарешті, третя модель (principle-examplifying model) полягає в тому, що судові рішення, які розглядаються як прецеденти, сприймаються у вигляді актів, які спираються на певний правовий принцип або принципи, створюють або підтримують їх і можуть бути використані під час розгляду аналогічних справ у майбутньому, а також для подальшого розвитку та вдосконалення правової системи.

Рішення ЄСПЛ, прийняті проти України, обов'язкові для правотворчих, виконавчих і судових органів державної влади, а також для органів місцевого самоврядування. У зв'язку з цим принципове теоретичне та практичне значення мають питання співвідношення міжнародного й національного права, а також правової природи рішень ЄСПЛ. С. С. Алексєєв розуміє правову конвергенцію як розвиток правових систем в одному напрямі, у результаті чого відбувається взаємне збагачення права і, врешті-решт, – своєрідна інтеграція в праві, у межах якої поєднуються в рамках єдиних правових утворень, цілісних юридичних конструкцій переваги та досягнення різних сфер права, різних систем [453, с. 302].

Термін «прецедент» в юридичному енциклопедичному словнику тлумачиться як поведінка у певній ситуації, як зразок в аналогічних обставинах [511, с. 377]. Судовий прецедент – це рішення у конкретній справі, що є обов'язковим для судів тієї чи іншої інстанції під час вирішення аналогічних справ або слугує зразковим способом тлумачення закону, що не має обов'язкової сили. Проаналізувавши зарубіжну практику судів та етимологію оціночного поняття «прецедент», П. О. Гук пропонує таке

визначення судового прецеденту: це судові рішення вищого органу судової влади у конкретній справі, винесене у межах певної юридичної процедури, що містить правоположення, опубліковане в офіційних збірниках і слугує обов'язковим правилом застосування для аналогічних справ у майбутньому [517, с. 117]. На його думку, визнання у національній правовій системі судового прецеденту джерелом права надасть можливість більш оперативно заповнювати прогалини у нормативних правових актах; удосконалювати та зміцнювати судовий захист прав і свобод людини; виступати регулятором балансу (шляхом механізму стримувань і противаг) у відносинах між виконавчою й законодавчою владою; сприяти формуванню правової державності в країні [517, с. 117].

На думку деяких науковців, юридично некоректно ідентифікувати судову практику ЄСПЛ із *common law* з огляду на відносну (на відміну від англійського правила прецеденту) пов'язаність ЄСПЛ під час розгляду справ його попередніми рішеннями та сформованими правовими позиціями [17].

Досить суперечливою є оцінка європейськими фахівцями правової природи рішень ЄСПЛ [17]. У своїх рішеннях ЄСПЛ неодноразово висловлював думку, що ЄКПЛ – не застиглий правовий акт, вона відкрита для тлумачення в контексті сьогодення, її предмет і мета вимагають, щоб норми ЄКПЛ тлумачилися та застосовувалися таким чином, щоби зробити її гарантії ефективними та реальними. Такий підхід отримав у науці назву «еволютивне тлумачення» [17]. Останнє не може бути суб'єктивним і довільним, мати характер зловживання правом. Будь-який суддя, тлумачачи ЄКПЛ, не може не враховувати й інші форми міжнародного права. ЄКПЛ, по-перше, є тільки одним із численних міжнародних договорів. По-друге, крім міжнародних договорів існують й інші форми міжнародного права, зокрема, загальновизнані принципи міжнародного права та міжнародні звичаї, які мають застосовуватися суддями в процесі системного тлумачення ЄКПЛ як одного з міжнародних договорів. Згідно зі статтею 103 Статуту ООН [85], статтями 53, 64 і 71 Віденської конвенції про право міжнародних договорів [506],

загальновизнані принципи та норми міжнародного права мають пріоритет над міжнародними договорами; відхилення від загальновизнаних принципів і норм міжнародного права є неприпустимим, будь-який міжнародний договір у цих випадках розглядається як недійсний і не підлягає застосуванню.

Природа рішень ЄСПЛ є, так би мовити, триединою, що зумовлено такими факторами: а) закріплені в них правові позиції мають нормативний характер; б) в рішеннях надано тлумачення ЄКПЛ і протоколів до неї; в) власне рішення мають правозастосовний характер, оскільки в них міститься рішення у конкретній справі [626, с. 26].

Деякі науковці стверджують, що, застосовуючи і тлумачачи ЄКПЛ в межах конкретної справи, ЄСПЛ створює нормативні настанови у вигляді своїх правових позицій. Саме ця обставина слугує підставою вважати рішення ЄСПЛ джерелами права – судовими прецедентами, а не актами тлумачення або застосування [136]. Віднесення ж рішень ЄСПЛ до актів тлумачення є неправильним, незважаючи на те, що фактично кожне рішення ЄСПЛ містить тлумачення норм ЄКПЛ і протоколів до неї. Справді, ЄСПЛ здійснює нормативне (делеговане) тлумачення конвенційних норм, однак, оскільки воно надається у межах конкретної справи та не є метою винесення рішення, має йтися про прецедент.

Необхідно зазначити, що у ЄКПЛ передбачено умови, яким мають відповідати рішення ЄСПЛ, зокрема: бути мотивованими; приймають їх більшістю голосів суддів (суддя, який не згоден із позицією більшості, має право викласти власну особливу думку). Таким чином, у статті 44 ЄКПЛ визначено зміст рішення та спосіб його прийняття [539]. Це означає, що рішення, прийняте з порушенням вказаних вимог, не може вважатися винесеним законно, і заявник повинен мати можливість оскаржити таке рішення до Великої палати, яка виконує функції апеляційного органу ЄСПЛ. Проте ні в ЄКПЛ, ні в Регламенті ЄСПЛ не передбачено такої підстави оскарження рішень ЄСПЛ.

Рішення ЄСПЛ мають такі ознаки: 1) відкритий характер; 2) офіційно публікуються (будь-яка зацікавлена особа може з ними ознайомитися); 3) прецедентний характер; 4) декларативний характер; 5) остаточний характер. Останнє означає, що рішення, яке вступило в силу, не може бути переглянуте, тобто воно підлягає безумовному виконанню. Визнання рішень остаточними спричиняє важливі юридичні наслідки: таке рішення необхідно опублікувати (стаття 44 ЄКПЛ), також його потрібно передати до Комітету міністрів Ради Європи (стаття 46 ЄКПЛ), який контролює виконання рішення.

Варто наголосити, що прецеденти ЄСПЛ мають низку особливостей порівняно з «класичним» прецедентом. Так, наприклад, ЄСПЛ не зв'язаний доктриною прецеденту, тобто він не зобов'язаний слідувати своїм же рішенням, але перегляд усталеної практики, її кардинальна зміна перебувають поза сферою компетенції ЄСПЛ – у сфері компетенції Великої палати. Відтак, зазначене є виключною обставиною.

Окрім того, ЄСПЛ не зв'язаний із суб'єктним складом або фактичними обставинами під час застосування прецеденту [445]. Він не потребує обґрунтування застосування прецеденту, оскільки застосовує не норму права, а правовий стандарт, який відмежований від конкретних життєвих ситуацій і формується не з урахуванням обставин події, хоча її й враховує ЄСПЛ, а з урахуванням «духу» ЄКПЛ.

Що ж до декларативного характеру, то ЄСПЛ констатує порушення ЄКПЛ, але не уточняє, які саме заходи індивідуального чи загального характеру (крім справедливої компенсації) необхідно вжити державі для усунення цього, а також усіх можливих подібних порушень ЄКПЛ [445]. Вказане можна пояснити тим, що ЄСПЛ діє на основі принципу субсидіарності (тобто він є допоміжним органом до національного правосуддя), його діяльність обмежується лише питаннями застосування та тлумачення ЄКПЛ. Окрім того, ЄСПЛ пильну увагу приділяє доктрині «широкого розсуду», відповідно до якої держави – члени Ради Європи володіють більшою свободою розсуду порівняно з ЄСПЛ щодо заходів, вжиття яких необхідне для виконання своїх обов'язків згідно з ЄКПЛ.

Рішення ЄСПЛ – це рішення прямої дії у національних правових системах багатьох держав – учасниць ЄКПЛ. Особливу увагу варто приділити такій формі застосування рішень ЄСПЛ, як перегляд внутрішніх судових рішень. Варто зауважити, що таке допускається лише у випадку, якщо в процесуальне законодавство країн внести відповідні зміни. В аспекті викладеного пряма дія рішень ЄСПЛ досить обмежена і залежить від волі держави. В Україні подібні зміни були внесені в чинне процесуальне законодавство [650; 514; 535].

Важливе значення має можливість застосування рішень ЄСПЛ *contra legem*, тобто всупереч положенням чинного внутрішнього законодавства. Однак, відповідно до Закону України «Про міжнародні договори України», якщо міжнародним договором передбачені інші правила, ніж чинним національним законодавством, то пріоритет мають норми міжнародного права [598]. Необхідно зазначити, що власне ЄКПЛ – міжнародний договір. Тому, зважаючи на буквальний зміст Конституції, рішення ЄСПЛ не володіють пріоритетом порівняно з національним правом. Зазначене підтверджується також теорією міжнародного права, яка, ґрунтуючись на статті 34 Статуту Міжнародного суду [386], відносить рішення міжнародних судових органів не до основних джерел права, а лише до допоміжних, які сприяють встановленню змісту норми міжнародного права.

Водночас правові позиції ЄСПЛ, викладені в його рішеннях, – невід’ємна частина ЄКПЛ. Зазначене підтверджується як практикою ЄСПЛ, так і правознавцями у сфері прав людини. Так, у юридичній літературі наведено точку зору, згідно з якою рішення ЄСПЛ (аналогічно ЄКПЛ) – в тій частині, в якій, виходячи із загальновизнаних принципів і норм міжнародного права, надано тлумачення змісту закріплених в ЄКПЛ прав та свобод, включаючи право на доступ до суду і справедливе правосуддя, – є складовою національної правової системи, а тому їх потрібно враховувати законодавцю під час регулювання суспільних відносин і правозастосовним органам під час застосування відповідних норм права [124].

Для аналізу юридичної природи актів ЄСПЛ необхідно звернутися до питання про джерело права. Доцільно вказати, що джерело права – це одна з ключових правових категорій у юридичній науці, яка була і залишається предметом уваги вчених. Сьогодні у вітчизняній юридичній літературі відсутнє загальноприйняте поняття джерела права. Власне термін «джерело права» має декілька значень, що свідчить про багатогранність цього явища. Так, В. С. Нерсисянц називає джерелами права соціальні фактори, які визначають зміст правових норм, і державу як ту силу, яка творить право; джерела інформації про право [529, с. 777]. С. С. Алексєєв висловлює подібну точку зору, вважаючи джерелом права визнані державою офіційно документовані способи вираження та закріплення норм права, надання їм загальнообов'язкового значення [453, с. 299]. Загалом дослідження поглядів на зміст поняття джерела права дає змогу стверджувати, що в одних випадках воно ототожнюється з поняттям джерела (матеріальні джерела права тощо), в інших – із поняття форми (джерело права у формальному, юридичному значенні). Вважаємо, що джерело права в матеріальному розумінні – це об'єктивні фактори матеріального характеру, які визначають зміст правових норм, а в формальному – це зовнішня форма вираження та закріплення правових норм у різних нормативно-правових документах.

Для того, щоби визначити природу рішень ЄСПЛ, необхідно виробити критерії віднесення їх до джерел цивільного права. Дотримуємося точки зору, згідно з якою рішення ЄСПЛ є джерелом цивільного права [548, с. 155]. Важливий аргумент на користь цієї позиції – те, що рішенням притаманні ознаки джерела цивільного права, а саме: 1) загальний характер; 2) обов'язковий характер; 3) володіння юридичною силою [622, с. 26].

Загальний характер рішень ЄСПЛ полягає в тому, що вони стосуються невизначеного кола осіб і розраховані на неодноразове застосування. Рішення ЄСПЛ поширюються не тільки на конкретний випадок, який став предметом розгляду в ЄСПЛ, а й на всі аналогічні випадки, які мали місце в судовій практиці. До ЄСПЛ може звернутися особа, яка вважає, що особисто вона

безпосередньо є жертвою порушення одного чи більше основних прав з боку якої-небудь із держав. Згідно з положеннями статті 35 ЄКПЛ ЄСПЛ може приймати скарги до розгляду тільки після того, як було вичерпано всі доступні засоби внутрішнього правового захисту і не пізніше шести місяців після прийняття остаточного рішення [539].

Відповідно до статті 32 ЄКПЛ, ЄСПЛ має право вирішувати усі питання, які стосуються тлумачення та застосування положень ЄКПЛ і протоколів до неї [539]. Тому правові позиції ЄСПЛ, викладені ним у рішеннях під час тлумачення положень ЄКПЛ і протоколів до неї, та власне прецеденти ЄСПЛ визнаються Україною такими, що мають обов'язковий характер.

Одним із основних завдань ЄСПЛ є встановлення факту порушення норм, у яких містяться певні вимоги ЄКПЛ. ЄСПЛ має право лише присудити матеріальну компенсацію за шкоду, завдану заявнику, грошові виплати у вигляді так званого штрафу за порушення стосовно конкретної особи норм ЄКПЛ, а також має право присудити виплату стороні усіх витрат. Зазначене певною мірою зумовлене тим, що, відповідно до Статуту Ради Європи, невиконання рішення ЄСПЛ може призвести до призупинення членства в Раді Європи, а згодом – до виключення з її складу за рішенням Комітету міністрів. Останній повинен слідкувати за виконанням рішень ЄСПЛ [385].

Як бачимо, рішення ЄСПЛ мають основні ознаки джерела цивільного права. Отже, рішення ЄСПЛ являють собою констатацію факту про наявність або відсутність порушення ЄКПЛ, обов'язкової для виконання державою-відповідачем і наділеної прямою дією в національних правових системах держав-учасниць ЄКПЛ, а в деяких випадках такої, що зумовлює перегляд судових актів, винесених національними судами стосовно заявника.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1:

1. Обов'язки людини поділяються на дві групи: зворотні (конверсійні) та корелятивні. Зворотними вважаються ті обов'язки, які індивід має перед державою і суспільством, наприклад, обов'язок підкорятися законам держави. Хоча такі обов'язки можуть здаватися горизонтальними, насправді вони є вертикальними, оскільки застосовуються державою, яка діє від імені суспільства. Вони кореспондують вертикальним обов'язкам держави розвивати і захищати права людини. Зворотні обов'язки здатні підірвати права людини, тому що держави можуть використовувати їх на противагу своїм обов'язкам перед індивідами. У зв'язку із цим міжнародне право про права людини намагається уникати закріплення переліку зворотних обов'язків і утримує держави від їх використання як привід для обмеження прав людини.

Корелятивні обов'язки зобов'язують людину поважати права інших людей. Такі обов'язки є горизонтальними, оскільки виникають між суб'єктами одного правового рівня. Крім того, корелятивні обов'язки сприяють подальшому розвитку прав людини. Але міжнародне право про права людини не закріплює такі права, вважаючи, що самі держави повинні захищати права людини від порушень з боку інших приватних суб'єктів. Деталізацію і забезпечення цих обов'язків міжнародне право залишає державам. Корелятивні обов'язки можна представити у формі піраміди, на нижньому рівні якої втручання міжнародного права є мінімальним, а на верхньому – максимальним.

2. Позитивні зобов'язання держави відповідно до практики ЄСПЛ вимагають від держави вжиття певних заходів, спрямованих для захисту основних прав людини. Такі заходи можуть бути як юридичними (наприклад, притягти до юридичної відповідальності винних осіб або встановити правила з метою регламентації поведінки певних категорій осіб), так і практичними, які вимагають впровадження з боку держави всіх практичних засобів для запобігання вчинення правопорушень.

Позитивні зобов'язання держави поділяються на субстантивні та процедурні. Субстантивні (матеріальні) зобов'язання – це зобов'язання, які вимагають від держави вжиття заходів, необхідних для повного володіння та користування правами людини. Процедурні ж зобов'язання вимагають від держави запровадження юридичних процедур з метою ефективнішого захисту осіб, забезпечення достатніх юридичних засобів реагування на випадки порушення прав людини.

Окремим видом позитивного зобов'язання є обов'язок держави у разі відповідного звернення особи розглянути питання про те, чи мало місце порушення її прав, гарантованих ЄКПЛ та Протоколами до неї, а у разі виявлення такого порушення – припинити його і виплатити особі належну компенсацію. При цьому порушення може полягати і в невиконанні позитивних зобов'язань щодо здійснення активних дій, за відсутності яких користування благом не є можливим.

3. Правові позиції прецеденту і автономні правові поняття – це складові елементи системи прецедентного права ЄСПЛ. Місце автономних правових понять в системі прецедентного права ЄСПЛ обумовлено наступними загальними рисами: правові позиції, прецеденти і автономні поняття покликані заповнити прогалини ЄКПЛ; ЄСПЛ формулює правові позиції і автономні поняття на власний розсуд.

Прецедентний характер рішень ЄСПЛ дозволяє зробити висновок, що, виробляючи правові позиції прецедентів, ЄСПЛ встановлює єдині стандарти правопорядку для держав – учасниць ЄКПЛ і виходить в своїх рішеннях за рамки тлумачення і конкретизації права, створюючи прецеденти як повноцінні джерела права.

Проведений аналіз законодавства та юридичної доктрини свідчить, що рішення ЄСПЛ, у тому числі ті, які винесені проти інших держав – учасниць ЄКПЛ мають в Україні обов'язкову юридичну силу і є джерелами права, тому їх повинні враховувати законодавець і правозастосовні органи.

4. Норми ЄКПЛ діють в тому вигляді, в якому вони витлумачені ЄСПЛ. Зазначене визнається всіма державами – учасницями Ради Європи незалежно від того, до якої правової сім'ї належить правова система тієї чи іншої країни – учасниці, чи визнає вона джерелом права судовий прецедент чи ні.

Однак влада ЄСПЛ не є необмеженою. Його судова практика базується на жорстких принципах і методах тлумачення норм ЄКПЛ, використання яких призводить, як правило, до розширення змісту та гарантій закріплених ЄКПЛ прав і свобод. Водночас, незважаючи на прагнення до однакового застосування ЄКПЛ та еволютивне тлумачення закріплених у ній прав і свобод, тлумачення внутрішнього права, в першу чергу, повинно здійснюватися національними органами судової влади. Такий принциповий підхід обумовлений тим, що судові органи держав-учасниць здатні краще оцінити обставини і умови реалізації ЄКПЛ на своїй території з урахуванням національних особливостей. Втручання ЄСПЛ допускається лише у випадку свавілля з боку внутрішньодержавних органів.

Таким чином, ЄСПЛ залишає за національною владою певну автономію в сфері оцінки, яка може бути більш-менш широкою залежно від конкретного права або фактичної ситуації. Однак не можна не враховувати той факт, що межі оцінки встановлюються саме ЄСПЛ, а не національними органами державної влади. Історико-правовий аналіз прецедентного права і практики ЄСПЛ свідчить, що з часом вказані межі національної кваліфікації поступово звужуються.

5. На підставі проведеного дослідження можна запропонувати таке визначення конвенційного тлумачення: це акт делегованого (легального) тлумачення ЄСПЛ положень ЄКПЛ, яке здійснюється безпосередньо в процесі правозастосовної діяльності, має загальнообов'язковий і нормативний характер в рамках конкретної справи і носить для судів держав – учасниць ЄКПЛ зобов'язальний характер. Практика ЄСПЛ в рамках конвенційного тлумачення має важливе значення для національних судів країн – учасниць ЄКПЛ в процесі з'ясування нормативного змісту того чи іншого правового інституту, його

ключових (універсальних) параметрів, нормативного змісту конвенційних норм, порядку вирішення колізій, меж допустимого обмеження конвенційних прав. Завдання ЄСПЛ під час здійснення тлумачення не полягає в тому, щоб підміняти національні судові органи. На національні органи, а саме суди, покладено завдання тлумачення внутрішнього законодавства, навіть коли внутрішнє право відсилає до положень міжнародного права або міжнародних договорів. ЄСПЛ лише перевіряє відповідність ЄКПЛ та результатів такого тлумачення.

6. Необхідність появи інституту пілотних рішень пов'язана з наявністю системних або структурних дисфункцій національних правових систем держав-учасниць ЄКПЛ. Процедура прийняття пілотного рішення покладає на державу-відповідача юридичний обов'язок вжити заходів загального характеру, тобто заходів організаційного, адміністративного чи законодавчого характеру (переважно ЄСПЛ самостійно вказує на характер необхідних для вжиття заходів), які усувають причини порушення ЄКПЛ та які не допускають їх порушення в подальшому. Процедура пілотного рішення – це не лише процедура, яка оцінює дотримання положень ЄКПЛ державою-відповідачем, а й процедура судової законотворчості, яка передбачає внесення змін в законодавство до виправлення системного дефекту його внутрішнього правопорядку.

7. Аргументація ЄСПЛ базується на наступних основних принципах тлумачення ЄКПЛ: свободи розсуду держави (*the margin of appreciation*), субсидіарності (*subsidiarity*) та пропорційності (*proportionality*). Ці принципи виступають так званими «трьома китами» тлумачення ЄКПЛ. Інші принципи, способи, методи і доктрини тлумачення ЄКПЛ є похідними від них.

На підставі цих принципів тлумачення ЄСПЛ використовує такі основні способи конвенційної нормотворчості, яка розширює зміст конвенційних зобов'язань держави поза їхньою волею: систематичне тлумачення (наприклад, для встановлення права доступу до правосуддя, відсутнього у тексті ЄКПЛ); телеологічне тлумачення, тобто відповідно до цілей ЄКПЛ; автономне

тлумачення понять (наприклад, поняття «майно», яке не співпадає з національними дефініціями); лінгвістичне тлумачення з пошуком співпадаючого змісту поняття в офіційних текстах ЄКПЛ, але з пріоритетом тієї мови, яка дозволяє ширше тлумачення; кваліфікація спірних правовідносин (наприклад, кваліфікація спадкових правовідносин як сімейних, які, в результаті, підпадають під дію статті 8 ЄКПЛ); оцінка ризиків втручання в право (наприклад, достатньо піддатися ризику втручання, щоб набути суб'єктивне право на захист від нього); оцінка суворості передбачуваного покарання; еволютивне тлумачення (коли ЄКПЛ розуміється як «живий» документ).

8. Межі компетенції ЄСПЛ визначаються: нормами ЄКПЛ і протоколів до неї; нормами міжнародного права в мірі, сумісній зі «спеціальною згодою» держав, вираженою в зазначених актах; імперативними нормами загального міжнародного права незалежно від узгодженості з такою згодою. Тобто в процесі тлумачення і застосування ЄКПЛ і протоколів до неї ЄСПЛ неминуче звертається не лише до закріплених в них норм, а й до інших норм міжнародного права. Відтак, у своїй практиці ЄСПЛ звертався до різних міжнародних договорів, міжнародних звичаїв, загальних принципів права, судових рішень, актів міжнародних органів і організацій, доктрини тощо. Таким чином, незважаючи на те, що ЄКПЛ виступає спеціальним міжнародним договором, а створений на її основі режим – спеціальним, це не означає, що ЄСПЛ не може звертатися до норм міжнародного права, відмінних від норм ЄКПЛ і протоколів до неї, оскільки ЄКПЛ не може тлумачитися у вакуумі.

9. ЄКПЛ являє собою «живий інструмент» (living instrument) і повинна тлумачитися у світлі сучасних умов, адже еволютивне тлумачення ЄСПЛ положень ЄКПЛ дозволяє підвищити рівень захисту, який гарантує дотримання закріплених в ЄКПЛ прав і свобод з метою розвитку європейського публічного порядку.

Окрім еволютивного тлумачення, у міжнародній практиці застосовується і така техніка тлумачення міжнародних договорів, як тлумачення, засноване на

подальшій (наступній) практиці застосування договору. Відмінність еволютивного тлумачення і подальшої практики полягає в тому, що остання є результатом намірів сторін тлумачити міжнародний договір з допомогою конкретного способу, в той час як еволютивне тлумачення не завжди настільки тісно пов'язане з наявністю чіткої згоди держав – учасниць ЄКПЛ.

Таким чином, застосування ЄСПЛ таких особливих підходів до тлумачення, як еволютивне тлумачення і подальша практика застосування, безумовно, допускаються з точки зору міжнародного права і зумовлене особливим характером ЄКПЛ як міжнародного договору про права людини. Однак їх застосування повинно здійснюватися з дотриманням принципу правової визначеності, а також принципу стримування ЄСПЛ, з одного боку, і принципу забезпечення реальних і ефективних, а не теоретичних та ілюзорних прав, з іншого боку, що видається можливим лише за умови, що ЄСПЛ і держави – учасниці ЄКПЛ діятимуть узгоджено у напрямку розвитку і вдосконалення прав і свобод, гарантованих ЄКПЛ.

10. Конвенційна система відіграє лише другорядну роль у гарантуванні фундаментальних прав на національному рівні; основна роль відводиться національним органам влади і особливо національним судам. При цьому додаткове значення діяльності ЄСПЛ проявляється у двох видах субсидіарності: 1) змістовна субсидіарність; 2) процедурна субсидіарність. Змістовна субсидіарність відноситься до сфери відповідальності за прийняття рішень, в той час як процедурна – до сфери відносин між ЄСПЛ і національною владою.

Одним з практичних проявів змістовного аспекту субсидіарності виступає доктрина меж свободи розсуду, відповідно до якої держави – учасниці ЄКПЛ наділені свободою розсуду у вирішенні того, як застосовувати та імплементувати ЄКПЛ, виходячи із конкретних обставин справи. Зазначене підтверджує субсидіарний характер конвенційної системи у питанні захисту прав людини на національному рівні, оскільки національні органи влади перебувають в кращому становищі, ніж міжнародний суд, у визначенні

місцевих потреб та умов. У цьому аспекті завдання ЄСПЛ полягає у з'ясуванні, чи прийняті державою рішення відповідають ЄКПЛ із врахуванням свободи розсуду.

11. Залежно того, яке місце в національному праві займають норми ЄКПЛ, її держави-учасниці можуть бути умовно класифіковані на такі групи: 1) держави, в яких норми ЄКПЛ мають пріоритет над національними нормами права (Латвія, Україна та ін.); 2) держави, в яких норми ЄКПЛ наділяються статусом конституційного закону (Австрія, Швейцарія та ін.); 3) держави, в яких норми ЄКПЛ мають статус звичайного закону (Німеччина, Італія, Іспанія, Туреччина, Греція, Португалія, Фінляндія, Данія тощо); 4) держави, в яких норми ЄКПЛ не мають юридичної сили в національному праві доти, поки норми ЄКПЛ не набудуть статусу національного закону (наприклад, Ірландія).

Отже, в романо-германській правовій системі мотивувальні позиції ЄСПЛ повинні займати місце поруч із законом, в англосаксонській – поруч з прецедентом найвищої сили, а там, де доктрина виступає основним джерелом права – прирівнюватися до доктрини. Зважаючи на те, що національні правові системи піддаються інтернаціоналізації, рішенням ЄСПЛ повинен надаватися пріоритет. Відступ від правової обов'язковості рішення ЄСПЛ дозволяється лише у виняткових випадках, коли їхнє виконання суперечитиме основоположним приписам конституції, що водночас не може слугувати перешкодою для пошуку спільними зусиллями зацікавлених сторін взаємоприйнятних способів мінімізації конституційно-конвенційних колізій.

12. Рішення ЄСПЛ володіють такими властивостями: 1) мають відкритий характер; 2) офіційно публікуються (будь-яка зацікавлена особа може з ними ознайомитися); 3) мають прецедентний характер; 4) мають декларативний характер; 5) мають остаточний характер. Водночас прецеденти ЄСПЛ володіють рядом особливостей порівняно з «класичним» прецедентом. Зокрема, ЄСПЛ не зв'язаний доктриною прецеденту, тобто не зобов'язаний слідувати своїм же рішенням. Окрім того, ЄСПЛ не зв'язаний із суб'єктним складом чи фактичними обставинами під час застосування прецеденту. Він не потребує

обґрунтування застосування прецеденту, оскільки застосовує не норму права, а правовий стандарт, який відмежований від конкретних життєвих ситуацій і формується не з врахуванням обставин події, хоча вона й враховується ЄСПЛ, а з врахуванням «духу» ЄКПЛ.

Таким чином, рішення ЄСПЛ володіють основними ознаками джерела цивільного права, що дозволяє віднести їх до таких.

РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗАХИСТУ МАЙНОВИХ ПРАВ ВІДПОВІДНО ДО ПРАКТИКИ ЄСПЛ

2.1. Система майнових прав, захист яких здійснюється відповідно до практики ЄСПЛ

2.1.1. Загальна характеристика концепції «майна» відповідно до практики ЄСПЛ

Концепція «майна», відповідно до статті 1 Першого протоколу, закріплює захист майна, не гарантуючи при цьому права набуття власності, тобто не передбачає створення нового права власності на майно [357]. У рішенні в справі «Marckx v. Belgium» [277] ЄСПЛ наголосив, що у вказаній статті лише констатовано право будь-якої особи на безперешкодне розпорядження своїм майном та, як результат, вона застосовується лише стосовно існуючого майна конкретної особи і не гарантує права на набуття майна, наприклад, у порядку спадкування за законом. Отже, згідно зі статтею 1 Першого протоколу не виникає право на набуття майна. У практиці ЄСПЛ неодноразово наголошувалося на тому, що, приміром, до моменту смерті відповідної особи ймовірний спадкоємець не має права власності й його надії на спадкування у випадку смерті, відповідно, не прирівнюються до власності [68].

Однак слід відмежовувати ситуацію, коли «право на набуття майна» є вже складовою наявного у суб'єкта майнового права, наприклад, набуття права оренди на земельну ділянку, на якій розташований належний на праві власності об'єкт нерухомості. Так, у справі *Religious Community of Jehovah's Witnesses of Kyvyi Rih's Ternivsky District v. Ukraine* [347] ЄСПЛ встановив, що громада-заявниця є власницею житлового будинку, розташованого на земельній ділянці, яка перебуває у комунальній власності. Упродовж кількох років громада-заявниця *de facto* безперервно користується цією земельною ділянкою. Вона прагнула набути цю земельну ділянку в оренду та отримати дозвіл звести на ній

нову будівлю. Під час першого провадження національні суди встановили, що громада-заявниця виконала всі вимоги законодавства для задоволення її заяви. За таких обставин Суд доходить висновку, що мало місце втручання у «майно» громади-заявниці у розумінні статті 1 Першого протоколу до Конвенції. Суд нагадує, що у сфері визначення стратегії містобудування національні органи влади мають широку свободу розсуду. Проте стаття 1 Першого протоколу до Конвенції, перш за все, вимагає, щоб будь-яке втручання органів державної влади у володіння майном відбувалося згідно із законом: відповідно до другого речення першого абзацу цієї статті будь-яке позбавлення власності має здійснюватися «на умовах, передбачених законом»; другий абзац надає державам право здійснювати контроль за користуванням, вводячи в дію «закони». У ході першого провадження національний суд визнав незаконною відмову міської ради задовольнити заяву про відведення земельної ділянки та надати її громаді-заявниці в оренду. Під час другого провадження суди опосередковано підтвердили цей висновок. Ніщо не вказує на те, що після ухвалення цього рішення відбулися якісь відповідні зміни обставин, у зв'язку з якими цей аналіз був би недостовірним або незастосовним. Суд не вбачає підстав ставити під сумнів цей висновок і вважає, що це втручання не було законним.

Статтю 1 Першого протоколу не можна розглядати також як гарантію збереження еквіваленту вартості. ЄСПЛ в одній зі своїх справ у рішенні стосовно питання прийнятності зауважив, що згідно із зазначеною статтею на державу не покладено обов'язку підтримувати купівельну здатність грошових коштів, розміщених у фінансових установах [57].

Окрім того, відповідно до статті 1 Першого протоколу іноземці, які володіють майном в іншій країні, не наділені правом на постійне проживання на її території з метою користування своїм майном [444]. У цьому проявляється, як бачимо, принцип суверенітету держави, який передбачає повну свободу останньої у питаннях внутрішньої та зовнішньої політики, зокрема, під час визначення умов перебування іноземців на своїй території.

Відповідно до позиції ЄСПЛ, поняття «своє майно», згідно зі статтею 1 Першого Протоколу, має два значення. По-перше, це – існуюче та належне особі майно, а саме грошові кошти [296], цінні папери [380], транспортні засоби [103], жилі приміщення (будинки, квартири) [200], земельні ділянки [321], будівництва [247], майнові комплекси (підприємства) [265], засоби індивідуалізації [24], об'єкти авторського права [36] й інші блага, які мають майнову цінність [125].

Автономність поняття майна дає змогу ЄСПЛ досить лояльно ставитися до його змісту і включати в нього не лише матеріальні речі в традиційному їх розумінні, а й репутацію заявника як адвоката [75], право на зайняття адвокатською діяльністю [46], ліцензію на зайняття певним видом діяльності [143], право на відшкодування експортного ПДВ [206] і надмірно сплаченого податку [236], право на зайняття рибним промислом [267], доменне ім'я [318], частку у статутному капіталі товариства з обмеженою відповідальністю [260].

При цьому категорія «майно», відповідно до статті 1 Першого протоколу, охоплює не лише майно, яке належить особі на праві власності, а й майно, на яке в особи є законне право, наприклад, право оренди [198].

Цікаво, що формальна відсутність у особи законних прав на майно із урахуванням конкретних обставин справи не виключає охорону майнового інтересу на підставі статті 1 Першого Протоколу. У цьому аспекті заслуговує на увагу рішення ЄСПЛ у справі «Öneriildiz v. Turkey» [315], в якому ЄСПЛ, не погодившись із аргументами влади Туреччини про незаконність зведення будівлі, дійшов висновку про наявність існуючої власності у ситуації, коли державні органи *de facto* визнали, що заявник і його близькі родичі мали право власності на свій будинок та рухоме майно, не заважаючи людям поселятися поблизу куп сміття на територіях, не призначених для проживання відповідно до містобудівного законодавства. Водночас не всі судді ЄСПЛ погодилися із зазначеним висновком. Так, суддя А. Мулароні в Особливій думці висловила стурбованість стосовно висновку більшості суддів про те, що стаття 1 Першого

Протоколу, яка може бути застосована у цій справі, здана призвести до парадоксальних висновків, наприклад, коли достатнім буде лише один той факт, що відповідні органи терпіли незаконно зведені будівлі протягом п'яти років для того, щоби стверджувати, що особи, які їх збудували, мають спірну вимогу на підставі статті 1 Першого Протоколу. Такий висновок, на думку судді, ускладнює вжиття державними органами заходів стосовно забезпечення дотримання норм містобудівного законодавства.

Загальним принципом, на наше переконання, має слугувати правова оцінка законності будівництва відповідно до національного законодавства. Позиція ЄСПЛ у справі «Öneriildiz v. Turkey» може бути винятком, що допускається тільки в ситуації, коли з метою забезпечення балансу інтересів конкретні обставини справи об'єктивно потребують визнання *de facto* існування в особи права на майно. Визнаючи ситуацію *de facto*, ЄСПЛ суперечить законодавству держави-відповідача. Однак ЄСПЛ досить послідовно у своїх рішеннях притримується позиції про свою субсидіарну роль, це дає змогу стверджувати, що аргументи судді А. Мулароні певною мірою категоричні.

Широкий підхід до розуміння майна як існуючого і належного особі майна, безумовно, продиктований становищем ЄСПЛ як наднаціонального органу, який покликаний вирішувати спори за участю країн, які належать до різних правових систем. Однак такий об'єктивний фактор не виключає власного прагнення ЄСПЛ до найбільш повного захисту такого фундаментального права, як право власності, що становить економічне підґрунтя свободи та правового статусу особистості [**Помилка! Джерело посилання не знайдено.**, с. 220].

По-друге, «своє майно» в розумінні статті 1 Першого Протоколу означає актив, зокрема й право вимоги, стосовно якого заявник може стверджувати, що в нього наявне обґрунтоване та законне очікування стосовно того, що він отримає можливість ефективного здійснення майнового права [315]. Твердження про наявність законного (легітимного) очікування (*legitimate expectation*), як свідчить практика ЄСПЛ, підтверджується, якщо заявник зможе

довести, що має достатні підстави в національному законодавстві, наприклад, коли зазначене підтверджується усталеною судовою практикою [282].

У справі «Pressos Compania Naviera S.A. and Others v. Belgium» [338] предметом розгляду з боку ЄСПЛ були вимоги про відшкодування шкоди, завданої морським суднам внаслідок недбалості бельгійських лоцманів. Уряд Бельгії, оспорюючи заявлені вимоги, стверджував, що право вимоги відповідно до статті 1 Першого протоколу не може вважатися майном. Жодна із заявлених вимог не була встановлена рішенням суду, що має преюдиційний характер. Проте саме це є умовою того, щоби право вимоги було безспірним, дійсним, таким, що підлягає виконанню і, відповідно, захисту на підставі статті 1 Першого Протоколу. ЄСПЛ не погодився із зазначеними аргументами влади Бельгії. По-перше, він вказав на таке. Незважаючи на те, що терміни «майно» і «власність» згідно зі статтею 1 Першого протоколу мають автономне значення, яке не залежить від того, як вони кваліфікуються у внутрішньому праві відповідної держави, для того, щоби визначити, чи йдеться в конкретному випадку про наявність майна, ЄСПЛ може взяти до уваги внутрішнє законодавство, яке діє на момент ймовірного порушення, оскільки в нього немає підстав вважати, що воно суперечить предмету та цілям статті 1 Першого протоколу. По-друге, ЄСПЛ дійшов висновку, що, враховуючи практику судів, заявники могли правомірно очікувати, що їх вимога про відшкодування шкоди у зв'язку з аваріями буде визначена на підставі загальних принципів відповідальності за завдання шкоди, тобто їхні права вимоги, які мають майновий характер, у такому вигляді підпадають під дію статті 1 Першого протоколу.

Таким чином, висновок ЄСПЛ у справі «Pressos Compania Naviera S.A. and Others v. Belgium» зводиться до того, що на законне очікування не можна посилатися за відсутності активу, що підпадає під дію статті 1 Першого протоколу, який у цьому випадку являв собою вимогу компенсації. Законне очікування у цій справі саме по собі не було майновим інтересом; визнання

його таким залежало від того, як національне законодавство визначає право вимоги, визнане активом.

Згідно зі статтею 1 Першого протоколу законне (легітимне) очікування – це дещо більше, ніж просто сподівання; існує різниця між простою надією на успішне завершення, яке може і не мати місце, і законно обґрунтованими очікуваннями, які повинні бути більшою мірою визначеними і ґрунтуватися на законі чи іншому правовому акті, наприклад, судовій практиці [40].

Вимога не може вважатися законним очікуванням, якщо характер такої вимоги є умовним, тобто вона втрачає свою силу у зв'язку із зникненням умови її реалізації. Так, у справі «Broniowski v. Poland» [63] ЄСПЛ зауважив, що використання власності відповідно до статті 1 Першого протоколу стосується або існуючої власності, або оскаржуваної, яка включає вимоги, стосовно яких заявник може стверджувати про наявність у нього виправданих очікувань, що її можна буде отримати. Водночас надія, що давно припинене право власності може бути відновлене, не може розглядатися як «використання власності», аналогічно, як і умовна вимога, яка принизила своє існування в результаті невиконання необхідних умов.

У випадку здійснення реституції до моменту ратифікації ЄКПЛ ЄСПЛ виходить із того, що стаття 1 Першого протоколу не може тлумачитися такою, що покладає обов'язок на країни – учасниці ЄКПЛ повертати майно, передане їм до схвалення ними ЄКПЛ. Окрім того, стаття 1 Першого Протоколу не встановлює обмежень щодо свободи країн – учасниць ЄКПЛ визначати розмір реституції майна й умови, на яких воно може бути повернене попереднім власникам. Зокрема, країни – учасниці ЄКПЛ володіють широкою сферою розсуду стосовно вилучення певних категорій попередніх власників із кола тих, хто має право на реституцію [478, с. 268]. Однак щойно держава після підписання ЄКПЛ, зокрема й Першого Протоколу, прийняла законодавчі норми стосовно повної чи часткової реституції майна, конфіскованого попереднім режимом, це законодавство може створювати для уповноважених осіб нові майнові права, які підпадають під дію статті 1 Першого Протоколу. Зазначене

рівною мірою стосується випадків підготовки реституції чи компенсації, які мали місце, відповідно до законодавства, до моменту підписання ЄКПЛ, якщо після ратифікації Першого Протоколу воно залишилось в силі [73].

Законне (легітимне) очікування у розумінні статті 1 Першого Протоколу – це насамперед характеристика активу, в тому числі права вимоги, наданого національним законодавством і підкріпленого судовою практикою. Безумовно, активом, стосовно якого особа має законне очікування щодо настання сприятливих майнових наслідків, є рішення національного суду, яке вступило в силу. Проте відсутність в особи подібного активу не виключає можливості стверджувати про наявність у неї майна згідно зі статтею 1 Першого протоколу в ситуації, коли наявна усталена практика національних судів із аналогічних справ, яка підтверджує правомірність вимог заявника у випадку розгляду їх у суді. Отже, вимоги особи мають носити характер обґрунтованого очікування, а не просто надії, мати підстави в законодавстві та судовій практиці.

Уперше поняття законно обґрунтованого очікування було розкрито ЄСПЛ у справі «Pine Valley Developments Ltd v. Ireland» [329], в якій законно обґрунтоване очікування ґрунтувалось на правових нормах, які мали виражений правовий і майновий характер. При цьому ЄСПЛ розглядав законно обґрунтоване очікування як актив, що підпадає під дію статті 1 Першого протоколу. Такий підхід простежується у багатьох рішеннях ЄСПЛ. Зокрема, в справі «Fellner and Others v. Turkey» [144] ЄСПЛ зауважив, що поняття «майно», відповідно до статті 1 Першого протоколу, може означати майно, у тому числі вимоги, стосовно яких заявник може стверджувати, що володіє принаймні законним очікуванням стосовно отримання права на ефективне користування майном. Водночас сподівання отримати майнове право, яке не було змоги ефективно здійснити, не може згідно зі статтею 1 Першого протоколу вважатися майном. Законне очікування повинне мати конкретнішу форму, ніж звичайне сподівання, і має ґрунтуватися на положеннях закону чи правовому акті, зокрема, судовому рішенні. Особа, яка скаржиться на

порушення свого майнового права, повинна насамперед довести, що таке право існує.

Таким чином, законне очікування може базуватися на законі чи на усталеній практиці національних судів. У зв'язку з цим рішення органу виконавчої влади та рішення суду, яке набрало законної сили, оцінюються ЄСПЛ по-різному. Помилково винесене рішення органу виконавчої влади розглядається як «умовна вимога», яка не дає змоги стверджувати про наявність в особи законного очікування [341] і, навпаки, судове рішення, яке набрало законної сили, але скасоване в порядку наглядового провадження, вважається активом, стосовно якого в особи виникає право стверджувати про наявність законного очікування щодо отримання майна, присудженого рішенням, до моменту скасування останнього.

Аналогічний підхід до оцінки адміністративного акта продемонстрований ЄСПЛ у справі «Gallego Zafra v. Spain» [158], в якій заявник отримав дозвіл на відкриття аптеки, але згодом цей дозвіл оскаржили два власники аналогічних фармацевтичних пунктів у зв'язку з тим, що було порушено одну з обов'язкових умов, необхідних для відкриття нового пункту, – чисельність населення має бути не меншою ніж дві тисячі жителів. Встановивши порушення вимог щільності населення, Верховний суд країни анулював виданий дозвіл, відхиливши скаргу заявника. ЄСПЛ, дослідивши обставини справи, зауважив, що дозвіл на відкриття аптеки, будучи адміністративним актом, не міг вважатися чітко закріпленим і визначеним правом людини, оскільки залежав від результатів будь-яких можливих адміністративних скарг із боку третіх осіб.

Отже, право, яке ґрунтується на адміністративному акті, безумовно, є суб'єктивним правом і підлягає захисту. Однак необхідно враховувати, що адміністративний акт може бути оскаржений, зокрема й у судовому порядку, тому засноване на ньому право не володіє ознаками законного очікування та може бути в односторонньому порядку змінене чи скасоване. Водночас

остаточне рішення суду наділене такими властивостями з огляду на принцип верховенства права, яке включає вимогу правової визначеності.

Необхідно зауважити, що підставою законного очікування може бути не лише закон та (або) усталена судова практика, а й умови укладеного договору. Про це, зокрема, зазначено у таких рішеннях ЄСПЛ, як «*Consorts Richet and Le Ber v. France*» [2], «*Vékony v. Hungary*» [424].

Аналіз практики ЄСПЛ у справах проти України стосовно статті 1 Першого протоколу надає можливість стверджувати, що значну частину звернень становлять позови щодо невиконання чи значної затримки у виконанні судових рішень, які набрали законної сили, проти публічно-правових утворень, а також позови у зв'язку із переглядом судових рішень, які набрали чинності, в порядку нагляду. При цьому з аналогічними проблемами має справу не лише Україна, а й ряд інших країн – учасниць ЄКПЛ, а саме: Греція, Румунія, Литва, Італія й інші держави [631, с. 114].

Дослідивши практику ЄСПЛ, зокрема й у справах проти України, можна зробити висновок, що ЄКПЛ не гарантує право на пенсію за віком чи якусь іншу соціальну допомогу в конкретному розмірі. Однак вимога, яка стосується пенсії чи соціальної допомоги, може становити зміст поняття «власність» («майно») у розумінні статті 1 Першого протоколу у випадку, якщо достатньою мірою встановлено, що вона має підстави в національному законодавстві та може бути юридично реалізована, наприклад, у разі, якщо підтверджена судовим рішенням, що набрало чинності [264; 67; 71].

У розрізі досліджуваного питання варто проаналізувати рішення ЄСПЛ у справі «*Azinas v. Sურგუს*» [32], в якому судді висловили різні позиції стосовно визначення права на пенсію як майна відповідно до статті 1 Першого протоколу. Так, деякі судді дійшли висновку, що пенсійні права заявника не становили істотного інтересу власника згідно із законом, оскільки залежали від існування певних законно встановлених умов. У зв'язку з цим заявник не мав законних очікувань щодо отримання пенсії. Водночас решта суддів зробили протилежний висновок, а саме: право заявника на пенсію прирівнюється до

майна у розумінні статті 1 Першого протоколу, оскільки робота заявника в конкретних обставинах включала загальне розуміння та відповідне очікування, що пенсія виплачуватиметься як складова умов служби.

Практика ЄСПЛ містить численні приклади того, що вимога чи борг, визнані такими, що вступили в силу на підставі рішення суду, становлять зміст поняття «майно» («власність») заявника у розумінні статті 1 Першого протоколу і наділяють вигодонабувача від такого судового рішення законним очікуванням. При цьому неможливість виконання упродовж тривалого часу судового рішення, прийнятого на користь заявника, є втручанням у його право на безперешкодне користування своїм майном. Прикладами зазначеного можуть слугувати такі рішення ЄСПЛ у справах проти України: «Makarovy and Others v. Ukraine» [275] (щодо пенсійних виплат), «Burmuch and Others v. Ukraine» [71] (стосовно виплати компенсації за шкоду, завдану здоров'ю), «Mokallal v. Ukraine» [294], «Komnatskyu v. Ukraine» [243], «Babenko v. Ukraine» [34] (щодо надання квартир на умовах договору соціального найму), «Bochan v. Ukraine No. 2» [51], «Yuriy Nikolayevich Ivanov v. Ukraine» [446], «Serkov v. Ukraine» [365] (стосовно повернення чи компенсації незаконно конфіскованого майна).

Невиконання рішення суду може бути виправдане лише у виняткових випадках. Так, у справі «Treska v. Albania and Italy» [414] ЄСПЛ визнав досягнення справедливого балансу в ситуації неможливості виконання рішення національного суду про реституцію майна, винесеного на користь заявника. Причиною невиконання став той факт, що будівля, яка підлягала поверненню, на підставі міжнародних угод володіла дипломатичним імунітетом.

Необхідно зауважити, що втручання у право заявника на безперешкодне користування своїм майном може мати місце не лише у випадку тривалого невиконання рішення суду, яке набрало законної сили, а й у разі скасування такого рішення в порядку нагляду. Ставлення ЄСПЛ до такої стадії цивільного процесу, як перегляд рішень у порядку нагляду, є однозначно негативним. Так, ЄСПЛ неодноразово у багатьох своїх рішеннях наголошував на невідповідності

скасування рішення суду в порядку нагляду положенням статті 6 ЄКПЛ і принципу правової визначеності [286].

На думку ЄСПЛ, право на справедливий судовий розгляд, гарантоване статтею 6 ЄКПЛ, має тлумачитися в аспекті преамбули до ЄКПЛ, у якій проголошено принцип верховенства, одним із аспектів якого є принцип правової визначеності, що вимагає, зокрема, аби рішення судів були остаточними та не піддавалися жодному сумніву. Згідно із вказаним принципом жодна сторона судового процесу не має права вимагати поновлення судового провадження лише з метою повторного розгляду та винесення нового рішення у справі. Повноваження вищестоящих судів щодо скасування чи зміни рішень мають бути реалізовані тільки винятково задля виправлення фундаментальних порушень. Одна лише можливість наявності двох різних точок зору не є підставою для перегляду рішення. Відступ від цього принципу може вважатися обґрунтованим лише у випадку, якщо це зумовлено обставинами матеріального та нездоланного характеру [74].

Скасування у порядку нагляду судового рішення, яке набрало законної сили, суперечить не лише положенням статті 6 ЄКПЛ, а й статті 1 Першого протоколу. Практика ЄСПЛ стосовно взаємозв'язку наглядової стадії судочинства та порушення положень статті 1 Першого Протоколу зводиться до того, що скасування судового рішення прирівнюється до втручання у право особи на безперешкодне користування своїм майном [359].

Особливо негативно ЄСПЛ ставиться до скасування рішення суду, яке набрало законної сили, у випадку, коли воно зумовлює ретроспективне застосування закону. Так, у справі «Zheltyakov v. Ukraine» [448] ЄСПЛ наголосив, що позбавлення майна відповідно до статті 1 Першого протоколу може бути виправдане, якщо доведено, зокрема, що воно відбулося в інтересах суспільства та на умовах, передбачених законом. Інтереси суспільства, як відомо, можуть включати в себе ефективну та скоординовану схему державних пенсій, заради якої держава може коректувати своє законодавство. Проте можливий публічний інтерес держави у забезпеченні однакового застосування

законодавства про пенсії не має призводити до ретроспективного перерахунку раніше присудженої грошової суми. Таким чином, позбавивши заявника права на отримання пенсії у розмірі, встановленому в остаточному судовому рішенні, держава порушила справедливий баланс між інтересами сторін.

Водночас підхід ЄСПЛ до перегляду судових рішень у порядку нагляду не є суто формальним. Якщо присуджені суми, відповідно до рішення, яке було прийняте в результаті нового судового провадження, перевищують розмір спочатку присуджених грошових сум або ж відповідають їм, ЄСПЛ за таких обставин не вбачає порушення положень статті 1 Першого протоколу [162]. Отже, в ситуації, коли майнове становище особи поліпшується у результаті перегляду рішення суду в порядку нагляду, немає підстав стверджувати про покладення на неї надмірного та (або) непропорційного тягара [464, с. 54].

На думку ЄСПЛ, скасування рішення суду, яке набрало законної сили, в порядку нагляду не може слугувати виправданням для тривалого невиконання рішення суду [234]. Ще одним висновком, якого дійшов ЄСПЛ під час розгляду справ про тривале невиконання рішень суду, які набрали законної сили та які підлягають примусовому виконанню, є те, що до заявника, який має законне очікування щодо виконання вимог проти держави, не може пред'являтися вимога звертатися до виконавчого провадження. Інакше кажучи, недотримання заявником, наприклад, процедури пред'явлення виконавчого листа до стягнення не в той державний орган, не вважається обставиною, яка звільняє державу від відповідальності за тривале невиконання рішення суду, оскільки держава зобов'язана організувати роботу своєї правової системи таким чином, щоби забезпечити координацію між різними органами державної влади, відповідальними за виконання судових рішень, і забезпечити гарантію виконання судових рішень у розумний строк незалежно від змін, які відбуватимуться в національному законодавстві. Заявник поклав би на себе надмірний тягар, якби йому довелося слідкувати за кожною такою зміною та направляти виконавчий лист від одного компетентного органу державної влади до іншого [290].

Таким чином, проаналізована практика ЄСПЛ свідчить про достатньо широкий підхід у визначенні поняття «майно». Воно володіє автономним значенням і не обмежується лише правом власності на матеріальні об'єкти. Так, ЄСПЛ визнав, що гарантії статті 1 Першого Протоколу поширюються і на такі специфічні об'єкти, як: 1) суми, присуджені остаточним та обов'язковим судовим чи арбітражним рішенням; 2) право на відшкодування експортного ПДВ; 3) право на відшкодування надмірно сплаченого податку; 4) ліцензії на здійснення господарської діяльності чи надання певних послуг; 5) клієнтура та ділові зв'язки фірми; 6) доменне ім'я; 7) право на акцію чи частку в статутному капіталі; 8) право на зайняття рибним промислом тощо.

Разом із тим згідно з практикою ЄСПЛ може не вважатися власністю майно, яке полягає, приміром, в очікуваннях на визнання так званого старого права власності, яке вже давно неможливо ефективно реалізувати, а також умовну вимогу, що втрачає свою силу внаслідок її невиконання [245; 141], а також право на придбання майна чи наміри щодо його придбання (індексація грошових заощаджень) [163].

2.1.2. Проекція концепції «майно» відповідно до практики ЄСПЛ на систему майнових прав у цивільному праві України

Ратифікація Україною ЄКПЛ зумовила прийняття на себе низки правових зобов'язань, серед яких основне місце займає приведення у відповідність до ЄКПЛ національного законодавства та правозастосовної практики. У зв'язку з цим необхідно звернути увагу на послідовно реалізований підхід ЄСПЛ, відображений у ряді прецедентів та орієнтований на розширювальне тлумачення прав і свобод особи. Як наслідок, поняття «майно», сформульоване ЄСПЛ, наповнюється більш ємним змістом. Зокрема, як уже було зазначено, в деяких випадках ЄСПЛ до поняття майна включав такі активи приватного права, що не є фізичною власністю, як акції або грошові вимоги, що

ґрунтуються на договорі або делікті, а також деякі економічні вимоги, засновані на публічному праві, такі як пільги, одержувані відповідно до системи обов'язкового страхування, встановленого законом, що регулює питання соціального забезпечення. При цьому закріплене в ЄКПЛ економічне право особистості на майно визначається як «право власності» в широкому розумінні.

Дослідження проблем співвідношення поняття «майно», що входить до інструментарію як різних галузей права, так і норм різного правового рівня, навряд чи є можливим за відсутності навіть стислого аналізу його змісту. Так, до об'єктів цивільних прав відповідно до статті 177 Цивільного кодексу України відносяться речі, у тому числі гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні та нематеріальні блага [649]. При цьому, зазначаючи про інституційну категорію «майно», необхідно розуміти всю сукупність майнових благ, здатних бути об'єктом розпорядження суб'єкта цивільного права. Цивільне законодавство визначає майнові права як об'єкт цивільних прав, що формує серед інших об'єктів майно суб'єкта.

Відповідно до статті 139 Господарського кодексу України [513] майном визнається сукупність речей та інших цінностей (включаючи нематеріальні активи), які мають вартісне визначення, виробляються чи використовуються у діяльності суб'єктів господарювання та відображаються в їх балансі або враховуються в інших передбачених законом формах обліку майна цих суб'єктів.

Відмінності у трактуванні поняття майна згідно із Цивільним і Господарським кодексами України зумовлені використанням в останньому нормативно-правовому акті ширшого за значенням терміна «цінності». Крім того, відповідно до Цивільного кодексу України поняття «майно» охоплює підприємство як єдиний майновий комплекс, водночас згідно із Господарським кодексом України підприємство є самостійним суб'єктом господарювання.

У Законі України «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні» [602] також надано визначення поняття

«майно»: майном вважаються об'єкти в матеріальній формі, будівлі та споруди (включаючи їх невід'ємні частини), машини, обладнання, транспортні засоби тощо; паї, цінні папери; нематеріальні активи, в тому числі об'єкти права інтелектуальної власності; цілісні майнові комплекси всіх форм власності.

Окрім того, визначення поняття майна міститься у Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції [538], у статті 2 якої проголошено, що майно означає будь-які активи, матеріальні чи нематеріальні, рухомі або нерухомі, виражені в речах чи в правах, а також юридичні документи або активи, що підтверджують право власності на такі активи чи інтерес у них.

Як бачимо, в законодавстві України не закріплено єдиного розуміння поняття «майно», що, на наше переконання, неприпустимо, адже така ситуація неминуче породжує колізії та неоднакове застосування норм на практиці. Тому нагальним питанням є вироблення єдиного визначення поняття майна та закріплення його не лише у Цивільному і Господарському кодексах України, а й інших нормативно-правових актах.

Міжнародним стандартам у сфері захисту права власності відповідає і Основний Закон держави. Так, відповідно до Конституції України: 1) держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки; 2) усі суб'єкти права власності рівні перед законом; 3) ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності; 4) право приватної власності є непорушним; 5) примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості; 6) примусове відчуження таких об'єктів із наступним повним відшкодуванням їхньої вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану [540].

Проте основне навантаження щодо регулювання відносин власності припадає саме на норми цивільного законодавства, які уточнюють і розвивають конституційні положення. Так, згідно із статтею 321 Цивільного кодексу України: 1) право власності є непорушним; ніхто не може бути протиправно

позбавлений цього права чи обмежений у його здійсненні; 2) особа може бути позбавлена права власності або обмежена у його здійсненні лише у випадках і в порядку, встановлених законом; 3) примусове відчуження об'єктів права власності може бути застосоване лише як виняток із мотивів суспільної необхідності на підставі та в порядку, встановлених законом, і за умови попереднього та повного відшкодування їх вартості, крім випадків, визначених цим Кодексом.

Як впливає з аналізу норм чинного законодавства України, поняття «майно» за своїм змістом значно вужче, ніж його інтерпретує ЄСПЛ. Окрім того, варто зауважити, що не потрібно ототожнювати поняття майна та власності, оскільки це значною мірою звужує сферу застосування положень статті 1 Першого Протоколу.

У літературі викладено таку точку зору стосовно змістовного співвідношення понять «майно» у національному законодавстві України та «економічний актив» у практиці ЄСПЛ. Так, поняття «майно» ЄСПЛ визначає як таке, що має автономний характер і не обмежується речами, що знаходяться у власності, та не залежить від формальної кваліфікації у національному законодавстві України. Водночас поняття «економічний актив» у практиці ЄСПЛ ширше, ніж поняття «майно» у розумінні законодавства України, та включає в себе ряд об'єктів, які не кваліфікуються як об'єкти речового права у національному законодавстві (зокрема, обґрунтовані очікування, повноваження щодо виконання судових рішень, право на пенсії та соціальне забезпечення, гудвіл, внески до фінансово-кредитних установ) [561, с. 11].

Що ж до легального визначення поняття майнових прав, то воно міститься лише у Законі України «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні». Так, під майновими правами необхідно розуміти будь-які права, пов'язані з майном, відмінні від права власності, у тому числі права, які є складовими частинами права власності (права володіння, розпорядження, користування), а також інші специфічні

права (права на провадження діяльності, використання природних ресурсів тощо) та права вимоги [602].

Деякі науковці наголошують на тому, що майнове право являє собою обмежене речове право, за яким власник цього права наділений певними, але не всіма правами власника майна, та яке засвідчує правомочність його власника отримати право власності на нерухоме майно чи інше речове право на відповідне майно у майбутньому [561, с. 12].

Отже, під майновими правами маються на увазі суб'єктивні речові права учасників цивільних правовідносин, що виникають стосовно володіння, користування та розпорядження майном, а також зобов'язальні права вимоги, які впливають як із договірних, так і з позадоговірних зобов'язань.

Водночас практика ЄСПЛ виробила якісно інші підходи до визначення змісту цього поняття. У власності особи може бути будь-яке майно як виражене в матеріальній формі (речі), так і таке, що являє собою права на речі та зобов'язальні права вимоги з поширенням на них пропріетарного режиму. Власність особи здатна формуватися і за рахунок нереалізованих вимог, якщо достатньою мірою встановлено, що вони можуть бути юридично реалізовані.

Аналіз правових позицій ЄСПЛ у частині визначення змісту понять «майно» і «власність» свідчить про використання при цьому єдиного уніфікованого підходу. В результаті – до майна особи відносяться і права вимоги з поширенням на них режиму власності. Якщо зазначена позиція не буде піддана коректуванню або роз'яснена, доведеться визнати можливим використання традиційних способів захисту права власності й інших речових прав для захисту та відновлення прав, які мають зобов'язальний характер, що, з точки зору цивілістичної догми і юридичної техніки, навряд чи можливе.

Необхідно також вказати, що ЄСПЛ не визначив чітких критеріїв для визначення об'єктів, здатних формувати майно суб'єкта права. Звісно ж, ця обставина дає змогу сформулювати більш широкий спектр прав та інтересів, які підпадають під юридичний захист, і, як наслідок, більш широкий зміст поняття «власність».

Таким чином, динаміка суспільно-економічного розвитку зумовлює необхідність вироблення нової уніфікованої інституційної правової категорії, більш об'ємної за змістом, ніж поняття «власність» і «майно», та здатної охопити весь спектр інтересів і благ економічного характеру.

Включення в поняття «майно» не лише традиційних речей, а й інших об'єктів, зокрема й інтелектуальної власності, беручи до уваги обов'язковість правових висновків ЄСПЛ у питаннях тлумачення і застосування ЄКПЛ, відкриває можливості поширювати механізм захисту, закладений у статті 1 Першого Протоколу, на правові явища, які виходять за межі традиційного для романо-германської правової сім'ї розгляду об'єкта права власності як тілесного об'єкта матеріального світу (речі).

Зрозуміло, що право власності – це найбільш повне, необмежене й абсолютне право на річ, коли власник має виключні права на речі, виступає їх господарем. Однак, як убачається, необмеженість права власності не є безумовною. Про це свого часу наголошували відомі цивілісти. Зокрема, Г.Ф. Шершеневич вказував, що хоча насправді право власності завжди обмежується, але закладена в ньому ідея безмежності має практичне значення; обмеження у праві власності ніколи не передбачаються: вони повинні бути чітко встановлені законом або договором [655, с. 301].

Однак, на нашу думку, не варто надавати праву власності всеохоплюючого значення, дотримуючись позиції, згідно з якою економічні відносини власності юридично можуть бути оформлені не лише правом власності, а й системою обмежених речових прав, системою прав зобов'язальних, а також системою виключних прав.

Досліджуючи питання сутності власності, деякі вчені відхиляли точку зору про можливість знаходження її в тріаді чи іншому переліку правомочностей власника, вважаючи єдиною можливою субстанцією, що містить ознаки, які відрізняють власність від інших правових феноменів, тільки особистість. Сутність власності, на думку дослідників, полягає у прояві в ній

особи, оскільки саме особа поміщає свою волю у річ і тим самим привласнює її, перетворює у свою власність [452, с. 466].

Уявлення про власність як про продовження особистості, як про її відображення в матеріальному світі володіє потенціалом і для виключних прав, об'єктом яких є результати творчої діяльності, в яких особа проявляється ще з більшою очевидністю. Процес історичного розвитку інституту інтелектуальної власності був спрямований на набуття «літературною» власністю поступової самостійності та відокремлення від пропріетарного впливу. Панівний у XVIII–XIX століттях погляд на інститут авторського права як на продовження права власності на засадах безумовності, необмеженості та безстроковості мав особливий успіх у Франції [640, с. 146]. У цьому впливі проявилися дві властивості права: по-перше, консерватизм, який притаманний науці загалом та поєднаний із еластичністю і який виражається у намірі пояснити все нове, використовуючи традиційні та добре вивчені категорії; по-друге, намір досягнути стійкості і компромісу як результату боротьби протилежних інтересів, адже саме право – це результат балансу різних інтересів [507, с. 17].

Теорія пропріетарної власності, знаходячи відображення в позитивному праві європейських країн та України, не була до кінця сформована. Починаючи з XIX століття, теорія піддавалася критиці з боку як економістів, так і вчених-юристів. Аргументація противників цієї теорії ґрунтувалася на різних підставах: з одного боку, центр тяжіння в авторському праві почали переносити з «речі» на «особу автора» (особистісні теорії); з другого боку, було висунуто на перший план соціальні ознаки інституту, суспільні інтереси щодо витвору мистецтва, заради яких автор обмежувався у своєму праві [523, с. 52]. Усі прихильники так званих особистісних теорій були одноголосними у розумінні зв'язку автора та його творіння [657, с. 7]. Противники пропріетарної теорії вважали, що літературна власність не має нічого спільного із правом власності, крім терміна й метафори, яка ґрунтується на неправильній та абсолютно абсурдній аналогії [657, с. 7]. Подібні міркування призвели до появи позиції

про самостійне значення інституту авторського права поруч із традиційними інститутами речового та зобов'язального права.

У цьому аспекті заслуговує на увагу точка зору відомого французького юриста Рогена, відповідно до якої правам автора на твори духовної творчості надавалась характеристика так званих монопольних прав, під якими мались на увазі не права виключного володіння певним предметом, а права перешкоджати з боку однієї особи усім іншим у володінні подібними предметами. Відмінність між монополією і речовим правом учений вбачав у такому: якщо у речовому праві активна (позитивна) і пасивна (негативна) сторони є однаково важливими, то в монополії перша сторона відсутня. Передбачаючи обов'язок усіх утримуватися від здійснення певного виду дій, монополія являє собою складне зобов'язальне право. Тому природа монополій – це дещо середнє між речовими та зобов'язальними правами і цим визначається місце, виділене їй у системі права [544, с. 33].

Отже, виключні права полягають у виключній можливості здійснення певних дій, причому всі треті особи зобов'язані утримуватися від вчинення аналогічних дій. Із цього визначення випливає співвідношення виключних прав із правами речовими та зобов'язальними і місце в системі права. З першою категорією прав їх зближує абсолютний характер: і речове, і виключне право є юридичним обов'язком користування результатами певного роду дій, від вчинення яких зобов'язані утримуватися усі інші. Проте виключні права відрізняються від речових своїм об'єктом: речові права мають свій об'єкт – предмети, водночас об'єктом виключних прав є дії. У цьому відношенні виключні права наближаються до зобов'язальних, об'єкт яких – також дії. Відмінність між ними полягає у тому, що в зобов'язальному праві вчинення дії становить обов'язок певної особи, а у виключних правах – можливість для правоволодільця; у зобов'язальних правах від певних осіб вимагається вчинення позитивних дій, у виключних правах – утримання від подібних дій і, нарешті, у зобов'язальних правах до вчинення дії примушуються конкретні особи, а у виключних – до утримання від наслідування зобов'язуються усі. Така

природа виключних прав може слугувати підставою для відведення їм місця у майновому праві між речовим і зобов'язальним правом.

Таким чином, широкий підхід ЄСПЛ до визначення поняття «майно» і включення у нього разом із матеріальними об'єктами також об'єктів інтелектуальних прав не має приводити до відмови від поділу права, характерного для пандектної системи [543, с. 7]. Підхід ЄСПЛ є зрозумілим і частково пояснюється наднаціональним рівнем, покликаним враховувати відмінності у правових системах. Окрім того, економічні відносини власності юридично можуть бути оформлені не лише правом власності, а й системою обмежених речових прав, системою зобов'язальних прав, а також системою виключних прав. Усі ці права є майновими і становлять основу економічного обігу.

Речові та виключні права, крім майнової складової, зближує також абсолютний характер, який дає змогу виділити у них дві сторони: активну (дії правоволодільця) та пасивну (поведінку зобов'язаних осіб) – право на річ зумовлює виникнення безумовного обов'язку стосовно господаря речі – не робити нічого, що могло би порушити його право.

Отже, враховуючи обов'язковий характер правових позицій ЄСПЛ під час застосування та тлумачення ЄКПЛ, механізм захисту, закріплений у статті 1 Першого Протоколу, надає можливість, по-перше, поширювати його не лише на матеріальні об'єкти (об'єкти речових прав), а й на об'єкти нематеріального характеру (об'єкти виключних прав), тобто заявник може захистити свої права на так би мовити наднаціональному рівні, і, по-друге, вимагати ефективнішого застосування практики ЄСПЛ на національному рівні у процесі розгляду справ про захист речових і виключних прав. При цьому родова близькість речових і виключних прав на рівні прав абсолютних допускає, на наш погляд, певну однаковість правового регулювання на національному рівні, не заперечуючи їх самотійного характеру.

2.2. Порухення майнових прав відповідно до практики ЄСПЛ

2.2.1. Позбавлення майна

У статті 1 Першого протоколу передбачено три правила, закріплені, відповідно, у першому та другому реченнях частини 1 і в частині 2. Згідно з офіційним перекладом статті 1 Першого протоколу: «Кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права. Проте попередні положення жодним чином не обмежують право держави вводити в дію такі закони, які вона вважає за необхідне, щоб здійснювати контроль за використанням майна відповідно до загальних інтересів або для забезпечення сплати податків чи інших зборів або штрафів» [610]. Як бачимо, перше правило має загальний характер і закріплює право фізичних та юридичних осіб на повагу до своєї власності. Друге і третє правила мають спеціальний характер.

Одне зі спеціальних правил регламентує умови позбавлення майна й обмежує його двома аспектами: по-перше, позбавлення майна має здійснюватися на законній підставі; по-друге, воно повинно переслідувати загальні (суспільні) інтереси. Друге спеціальне правило передбачає право держави здійснювати контроль за використанням майна, дотримуючись, як і в попередньому правилі, формального (законна підстава) та матеріального (суспільні інтереси) аспектів. Необхідно вказати, що ці три правила взаємопов'язані між собою: з одного боку, друге та третє правила є частковими випадками першого правила й мають тлумачитися в аспекті загальної вимоги поваги до власності; з другого боку, умови їхнього застосування однаково поширюються і на перше правило [501, с. 130].

Позиція ЄСПЛ щодо змісту статті 1 Першого протоколу достатньо визначена, що підтверджується практикою її застосування. У багатьох рішеннях ЄСПЛ, зокрема у справі «Maczynski v. Poland» [281], наголошено, що

стаття 1 Першого протоколу, яка гарантує право власності, передбачає три окремі правила. Перше правило, викладене у першому реченні частини 1, має загальний характер і встановлює принцип мирного користування майном; друге правило, закріплене у другому реченні тієї ж частини, стосується позбавлення права власності та містить для цього ряд умов; третє правило, закріплене в частині 2, проголошує, що договірні держави мають, зокрема, контролювати здійснення права власності відповідно до загальних інтересів. При цьому друге та третє правила, які стосуються певних випадків втручання у право безперешкодного користування майном, повинні тлумачитись в аспекті загального принципу, закріпленого у першому правилі.

Враховуючи спеціальний характер другого та третього правил, завданням ЄСПЛ насамперед є з'ясування питання про те, яке з трьох правил підлягає застосуванню у конкретній справі.

Позбавлення майна у розумінні другого речення частини 1 статті 1 Першого протоколу означає насамперед повне припинення права власності, що в практиці ЄСПЛ часто являє собою експропріацію державою майна, яке перебуває у приватній власності, наприклад, земельних ділянок, будинків чи окремих квартир [467, с. 125].

Так, у рішенні ЄСПЛ у справі «Parachelas v. Greece» [320] предметом розгляду була ситуація, в умовах якої влада Греції відповідно до чинного на той час законодавства конфіскувала понад 150 об'єктів нерухомості для будівництва нової основної дороги. Земельна ділянка, яка належала заявникам і яка була конфіскована державою, мала територію площею 8 402 кв. м. В іншому рішенні ЄСПЛ у справі «Scordino v. Italy» [363] заявники успадкували декілька ділянок землі. З метою будівництва житла стосовно однієї з них площею 1 786 кв. м. було прийнято рішення про її примусове відчуження відповідно до загального плану розвитку. У 1981 році на підставі виданого державними органами дозволу земельна ділянка заявників була зайнята кооперативним товариством для здійснення будівельних робіт.

Варто наголосити, що у багатьох справах (наприклад, «Strekalev v. Russia» [389], «Maharramov v. Azerbaijan» [272], «B.K.M. Lojistik Tasimacilik Ticaret Limited Sirketi v. Slovenia» [33], «Béláné Nagy v. Hungary» [40]) заявники оскаржували законність націоналізації майна, здійсненої у минулому, і звертались у зв'язку з цим із вимогами про повернення майна, що раніше належало їхнім родичам, або про виплату компенсації за незаконну конфіскацію.

У контексті наведеного заслуговує на увагу рішення ЄСПЛ у відомій справі «Brumarescu v. Romania» [65], відповідно до якої влада націоналізувала будинок, який було побудовано у місті Бухаресті в 1930 році та який належав батькам заявника. У 1950 році відповідно до Декрету № 92/1950 про націоналізацію останні були позбавлені свого майна. При цьому про істинні підстави позбавлення права власності їм не повідомили, але дозволили проживати в одній із квартир будинку як наймачам у держави. Заявник порушував питання про оскарження законності націоналізації та повернення будинку на тій підставі, що Декрет № 92/1950 не міг бути застосований до його батьків як до осіб, які працюють за наймом до моменту націоналізації майна. Розглянувши справу, Верховний суд Румунії прийняв рішення про скасування судового рішення на користь заявника, згідно з яким будинок був присуджений останньому та підлягав поверненню, що було кваліфіковано ЄСПЛ як позбавлення майна відповідно до частини 1 статті 1 Першого протоколу. При цьому Верховний суд не вирішив спір по суті, оскільки, як зазначив ЄСПЛ, для визначення того, чи підпадає позбавлення майна під дію другого правила, закріпленого у статті 1 Першого протоколу, необхідно не лише розглянути, чи мала місце офіційна експропріація майна, а й дослідити усі обставини оскаржуваної ситуації. На підставі зазначеного рішення Верховного суду заявник зазнав експропріації *de facto*, позаяк був позбавлений своїх прав власності на будинок, зокрема, він не міг більше продавати, заповідати, дарувати чи іншим способом розпоряджатися власним майном. За цих обставин ЄСПЛ дійшов висновку, що у справі «Brumarescu v. Romania» мало місце

позбавлення заявника його майна у розумінні другого речення частини 1 статті 1 Першого протоколу.

Зважаючи на викладене, фактично «позбавленням майна» у справі «*Brumarescu v. Romania*» ЄСПЛ назвав скасування остаточного рішення суду, яке вступило в законну силу і яке задовольняло вимогу заявника про майновий інтерес – актив, стосовно якого особа має законне очікування у розумінні статті 1 Першого протоколу (про це також зазначено в рішенні ЄСПЛ у справі «*Chengelyan and Others v. Bulgaria*» [87]).

Подібні ситуації мали місце й у інших рішеннях ЄСПЛ про скасування в порядку нагляду рішень, які вступили в законну силу та підлягали примусовому виконанню. Проте тільки в деяких із них ЄСПЛ кваліфікує ситуацію скасування остаточного й обов'язкового для виконання рішення суду за аналогією зі справою «*Brumarescu v. Romania*» в межах другого правила статті 1 Першого протоколу (рішення ЄСПЛ у справах «*Amirkhanyan v. Armenia*» [20], «*Chinnici v. Italy (No. 2)*» [88], «*Barcza and Others v. Hungary*» [37], «*Berger-Krall and Others v. Slovenia*» [43]). У більшості випадків ЄСПЛ визначає це як втручання у право особи, на користь якої було винесено судове рішення, на безперешкодне користування цим майном (наприклад, рішення ЄСПЛ у справі «*Solomun v. Croatia*» [379]) чи як втручання в право на вільне володіння своїм майном (рішення ЄСПЛ у справі «*Stanislav Volkov v. Russia*» [383]), тобто в обох випадках у межах першого загального правила статті 1 Першого протоколу. У будь-якому випадку скасування остаточного рішення є негайною дією, яка не створює тривалої правової ситуації, навіть якщо спричинила відновлення судового провадження (рішення ЄСПЛ у справі «*Topallaj v. Albania*» [412]). Цю обставину необхідно враховувати під час визначення шестимісячного строку для подання скарги відповідно до частини 1 статті 35 ЄКПЛ.

Необхідно зауважити, що, незважаючи на неоднозначну практику ЄСПЛ з прав людини щодо захисту права власності, зміст і правозастосування статті 1 Першого протоколу свідчать про єдність вимог стосовно кожного з правил,

закріплених у цій статті. Як вже було зазначено, поняття «майно» за змістом статті 1 Першого протоколу передбачає, крім наявного майна, також активи, зокрема й права вимоги, стосовно яких в особи є законні очікування стосовно того, що вона отримає можливість їх ефективного здійснення, наприклад, у зв'язку з усталеною практикою національних судів.

В аспекті зазначеного заслуговує на увагу той факт, що внесення у сформовану практику змін, спрямованих на припинення права вимоги, із наданням закону зворотної сили розглядається як позбавлення майна у межах другого речення частини 1 статті 1 Першого протоколу (рішення ЄСПЛ у справі «Regionale de Credit Agricole Mutuel Nord de France v. France» [345]).

В іншому рішенні у справі «Pressos Compania Naviera S.A. and others v. Belgium» [338] (обставини справи стосувались вимоги заявників про відшкодування шкоди, завданої морським суднам внаслідок лоцманського супроводу, організованого державою в інтересах мореплавства) ЄСПЛ зробив висновок, що Закон 1988 року звільнив державу й інших організаторів лоцманських служб від відповідальності за діяння, за які раніше вони могли б нести відповідальність, внаслідок чого втрутився у право вимоги відшкодування шкоди, що згідно з чинним внутрішнім правом могло бути реалізоване до прийняття цього Закону і, відповідно, втручанням у право будь-якої особи, зокрема й заявників, на безперешкодне користування своїм майном; оскільки цей закон стосується випадків, які мали місце до дати вступу закону в силу, таке втручання розглядається як позбавлення права власності у розумінні другого речення частини 1 статті 1 Першого протоколу.

Аналогічний підхід ЄСПЛ до оцінки внесення державою в чинне законодавство змін, які зумовлюють ретроспективне позбавлення права вимоги, міститься також у рішеннях ЄСПЛ у справах «Draon v. France» [120] і «Maurice v. France» [282]. Обставини справ полягали в тому, що практика національних судів Франції в особі Державної ради Франції та Касаційного суду Франції зводилася до закріплення однозначного підходу до відповідальності за необережність з боку медичних закладів, які проводили дослідження плоду з

метою виявлення хвороб, які могли стати причиною інвалідності новонародженої дитини, та у зв'язку з цим до визнання необхідності здійснення компенсаційних виплат протягом усього життя дитини, якій було завдано шкоди внаслідок інвалідності (витрати на лікування й освіту, оплату роботи доглядальниці, купівлю спеціально адаптованого автомобіля тощо). Однак Закон Франції від 4 березня 2002 року № 2002-303 змінив судову практику Державної ради Франції та Касаційного суду Франції. Відповідно до положень цього закону, по-перше, відповідальність медичного закладу перед батьками дитини, яка народилася з інвалідністю, не виявленою під час вагітності, допускалася лише у випадку грубої необережності з боку медичної установи; по-друге, компенсацію спеціальних витрат було повністю включено в розмір шкоди, відшкодування якої батьки мали право вимагати від медичної установи. Компенсація останніх, за логікою закону, мала б здійснюватися за рахунок держави в порядку, який планувалось розробити у майбутньому, але закон вступав у дію негайно та поширювався також на справи, які перебували на стадії розгляду на дату вступу його в силу, за винятком справ, щодо яких було прийнято остаточне рішення про надання компенсації. Заявники опинились серед кола осіб, вимоги яких перебували на розгляді в національних судах Франції на дату вступу в силу вказаного закону, в результаті чого втратили право вимоги компенсації завданої шкоди в повному обсязі, зокрема спеціальних витрат, які здійснювалися упродовж усього життя дитини, стосовно яких вони мали законне очікування та які становили їхнє майно у розумінні статті 1 Першого протоколу.

Розглянувши обставини зазначених справ, ЄСПЛ наголосив, що оскаржуваний закон позбавив заявників можливості отримати компенсацію «спеціальних витрат» на підставі судового прецеденту та, як наслідок, зумовив втручання у право на безперешкодне користування майном; таке втручання є позбавленням майна у розумінні другого речення частини 1 статті 1 Першого протоколу.

Позбавлення майна в іншій справі «Joubert v. France» [222] відобразилось у наділенні податкового органу повноваженнями зі зворотною силою на проведення податкових перевірок відповідно до закону 1997 року. У результаті застосування положень цього закону заявникам було пред'явлено вимогу про виплату податку; при цьому вони були позбавлені можливості оскаржувати дії податкового органу у зв'язку із перевищенням останнім своїх повноважень. Однак під час розгляду справи в національних судах апеляційний суд все ж таки звільнив заявника від сплати податкових санкцій. Таким чином, позбавлення майна відобразилось лише на сплаті суми податку, але не в податковій відповідальності. Незважаючи на це, висновки ЄСПЛ у результаті розгляду справи були однозначними: втручання передбачене законом, однак мета його полягала не в тому, щоб, як стверджувала влада держави-відповідача, зменшити кількість потенційних позовів із боку платників податків, а в тому, щоби захистити фінансові інтереси держави шляхом зменшення кількості податкових процедур, скасованих адміністративними судами, тому немає підстав стверджувати, що оскаржуваний закон було прийнято в суспільних інтересах. Оскаржувана норма остаточно позбавила заявників можливості звернення в адміністративні суди з посиланням на те, що податковий орган діяв із перевищенням своїх повноважень. Таким чином, на заявників було покладено індивідуальний і надмірний тягар, що порушило справедливу рівновагу між вимогами загального інтересу та захисту фундаментальних прав особи. У результаті влада вийшла за межі розсуду, хоча у податкових справах вони є більш широкими, на відміну від інших категорій справ [497, с. 12]. ЄСПЛ не присудив жодної компенсації, оскільки визнав, що встановлення факту порушення є достатньою компенсацією моральної шкоди, якої зазнали заявники, а також зазначив, що скарга оскаржувала формальний недолік податкової процедури й заявники визнали серйозну помилку, яку допустили у своїй податковій декларації. Завданням ЄСПЛ не є оцінка правомірності наявності підстав для пред'явлення вимог про сплату додаткового податку та дослідження питання про можливість податкового органу ініціювати повторну

податкову перевірку, якщо результати першої були б оскаржені у зв'язку із порушенням процедури.

Предметом розгляду у рішенні ЄСПЛ у справі «Stran Greek Refineries and Stratis Andreadis v. Greece» [388] стала ситуація, пов'язана з укладенням між владою Греції та громадянином Андреадісом контракту, згідно з яким останній зобов'язувався побудувати і через компанію, створену пізніше, управляти нафтопереробним заводом, а держава – придбати землю для будівництва заводу. Згодом уряд Греції розірвав контракт відповідно до Закону № 141/1975 про припинення дії преференційних контрактів, укладених під час перебування при владі воєнного режиму. Заявник подав позов проти держави про відшкодування завданих збитків, який було задоволено апеляційним судом. Протягом періоду розгляду справи в касаційному суді парламент Греції прийняв Закон № 1701/1987, який передбачав, що усі арбітражні застереження у преференційних контрактах, укладених під час воєнного режиму, скасовуються й арбітражні рішення втрачають силу. Крім того, Закон закріплював, що всі претензії, пов'язані з припиненням дії вказаних контрактів, підпадають під дію норми щодо спливу строку давності. На цій підставі касаційний суд скасував рішення апеляційного суду, винесене на користь компанії заявника. Вивчивши обставини справи, ЄСПЛ наголосив, що таке втручання держави не було ні конфіскацією, ні заходом із контролю над використанням власності, а підпадає під дію першого речення частини 1 статті 1 Першого протоколу. Водночас ЄСПЛ зауважив, що згідно з практикою міжнародних і третейських судів будь-яка держава, безумовно, має суверенне право вносити зміни чи навіть припиняти дію контракту, укладеного з приватними особами, за умови відшкодування матеріальних витрат. Як бачимо, зазначене свідчить як про визнання того, що інтереси держави мають пріоритет перед договірними зобов'язаннями, так і про необхідність збереження справедливої рівноваги у договірних відносинах.

У іншій справі «Vékony v. Hungary» [424] ЄСПЛ підсумував: із рішень судів країни і відносних умов концесійних договорів випливає, що заявники не

могли вимагати відшкодування у випадку розірвання договорів у зв'язку з їх порушенням, оскільки їм систематично вручались повідомлення про необхідність усунення порушень концесійних договорів; відповідно, розірвання договорів із причини їх порушення без компенсації не може бути визнане непропорційним меті контролю за використанням майна в суспільних інтересах.

Таким чином, ситуацію у зазначених справах ЄСПЛ кваліфікує в межах загального правила на безперешкодне користування своїм майном. Причини певної непослідовності ЄСПЛ пояснюються, очевидно, багатьма причинами, зокрема: відсутністю суворих критеріїв розмежування між правилами, які становлять зміст статті 1 Першого протоколу; зміною поглядів власне ЄСПЛ; складністю обставин конкретних справ. Ця непослідовність не має, на наш погляд, якогось негативного значення, оскільки, враховуючи єдність вимог, пред'явлених до втручання у право власності, розмежування між правилами набуває дещо умовного характеру.

Доцільно вказати, що позиція ЄСПЛ у розглянутих справах, що стосуються внесення до чинного законодавства змін, які стосуються майнових прав заявників, відрізняється від його позиції у справі «Gorraiz Lizarraga v. Spain» [170]. Хоча ЄСПЛ окремо не розглядав скаргу в аспекті порушення статті 1 Першого протоколу, його висновки стосовно статті 6 ЄКПЛ допоможуть сформулювати один із важливих підходів міжнародного правозастосувача. Так, заявниками у цій справі виступили жителі села, яке необхідно було затопити у зв'язку з будівництвом греблі. Звернення заявників у національні суди забезпечило винесення постанови про тимчасове призупинення робіт. Однак протягом періоду розгляду справи в суді було прийнято закон, який дозволяв відновити роботи. Вивчивши обставини справи, ЄСПЛ постановив, що спір між заявниками та державою був розглянутий судами у повній відповідності до принципу справедливого судового розгляду, тому що втручання у здійснення права власності мало загальний, а не частковий характер і було забезпечене можливістю реального судового захисту

на національному рівні. На наш погляд, така позиція ЄСПЛ заслуговує на увагу й має бути орієнтиром в оцінці наявності чи відсутності балансу приватних і публічних інтересів.

У цьому аспекті інтерес становить рішення ЄСПЛ в справі «Cassar v. Malta» [79], у якій, зокрема, йдеться про таке. Розпорядження про знесення будівлі мало на меті забезпечити дотримання загальних правил, які стосуються заборони на будівництво, і прирівнюється до контролю за користуванням майном, однак не утворює «покарання» у розумінні статті 7 ЄКПЛ, оскільки законодавцю не заборонялося приймати у сфері цивільного права нові норми зі зворотною силою для врегулювання прав, які виникають на основі існуючих законів. Окрім того, ніщо не вказувало на те, що прийняті зміни до законодавства мали на меті вплинути на результати провадження у справі, яке було порушене щодо заявника. З цієї причини оскаржуваний захід задовольняє вимогу законності відповідно до статті 1 Першого протоколу. Стосовно ж питання про те, чи був виправданий цей захід, потрібно вказати: метою винесення розпорядження про знесення повністю незаконно зведеної будівлі було повернення речей у первісний стан, в якому вони перебували б, якби не були проігноровані вимоги закону. Таким чином, захід не був непропорційним переслідуючій меті.

Отже, позбавлення майна відповідно до другого речення частини 1 статті 1 Першого протоколу є так званою миттєвою дією, яка не створює тривалої ситуації (рішення ЄСПЛ у справах «Bélané Nagy v. Hungary» [40], «Meurer v. Germany» [291]) і може виражатися в юридичному припиненні права (рішення ЄСПЛ у справі «Chiragov and Others v. Armenia» [89]) або в позбавленні майна *de facto*. Якщо перша ситуація достатньо прозора та супроводжується переходом права власності, як правило, в результаті націоналізації майна чи його конфіскації для державних потреб, то другий критерій можна більш чітко визначити під час розгляду ряду конкретних прецедентів.

У постанові в справі «Paramichalopoulos v. Greece» [321] ЄСПЛ мав справу з передачею Фонду Воєнно-морських сил відповідно до Закону № 109/1967 великої за площею ділянки землі в Аттиці, частину якої становили земельні угіддя, які належали заявникам чи їх спадкоємцям. На території цієї земельної ділянки було побудовано воєнно-морську базу та курорт для морських офіцерів, у зв'язку з чим реституція землі убачалася неможливою. Спроби влади Греції надати інші землі на заміну зайнятих або відшкодувати завдані збитки також не призвели до якихось конкретних позитивних результатів для заявників. Аналізуючи ситуацію, ЄСПЛ зазначив, що заволодіння Фондом Воєнно-морських сил спірною земельною ділянкою являє собою очевидне втручання у здійснення заявниками права безперешкодно користуватися своїм майном. Це втручання мало на меті не контроль за використанням власності у розумінні частини 2 статті 1 Першого протоколу. Більше того, формально експропріацію земельної власності у заявників не проведено: за Законом № 109/1967 земля, про яку йдеться, не було передано у власність Фонду Воєнно-морських сил. Однак заявники не могли ні користуватися своїм майном, ні продати його, ні заповісти, ні закласти чи подарувати. ЄСПЛ вважає, що повна втрата можливості розпоряджатися спірною землею являє собою експропріацію *de facto*. До аналогічного висновку ЄСПЛ дійшов, зокрема, у справах «Krasteva and Others v. Bulgaria» [248], «Khalikova v. Azerbaijan» [231], «Ilieva and Others v. Bulgaria» [199].

В іншому рішенні ЄСПЛ у справі «Loizidou v. Turkey» [268] йшлося про ситуацію, яка склалася в Республіці Кіпр, починаючи з державного перевороту в 1974 році та подальшого вторгнення на острів Туреччини, що стало причиною переміщення населення з півночі на південь. На північній (турецькій) частині острову відбулося проголошення так званої Турецької Республіки Кіпр. Світова спільнота відмовилась визнати її як суверенну державу. Результат таких подій – встановлення «залізної стіни», а ситуацію на кордоні контролювали сили ООН, що унеможливило переміщення людей із однієї зони в іншу. У цій справі заявниця скаржилася, що з моменту турецької окупації північної частини

країни їй відмовлено у доступі до майна. Відповідно, вона була позбавлена можливості розпоряджатися ним на власний розсуд. Таке становище – невинуватене втручання у здійснення передбаченого статтею 1 Першого протоколу права заявниці на безперешкодне користування своїм майном. Подібну ситуацію відповідно до практики ЄСПЛ можна розглядати як експропріацію власності *de facto*. Результатом розгляду справи ЄСПЛ стала кваліфікація обставин не в межах другого речення частини 1 статті 1 Першого протоколу та позбавлення майна *de facto*, як у справі «*Paramichalopoulos v. Greece*», а як у ситуації, що підпадає під загальне правило про право кожного на безперешкодне користуватися своїм майном. ЄСПЛ вказав: оскільки заявниці, починаючи з 1974 року, було відмовлено у праві доступу до власності, вона фактично повністю втратила над нею контроль, а також можливість користуватися нею. Ця тривала відмова має бути розглянута як втручання у права, передбачені статтею 1 Першого протоколу. Подібне втручання із урахуванням виключних обставин цієї справи не може розглядатися як позбавлення майна чи встановлення контролю за його користуванням у межах першої та другої частин статті 1 Першого протоколу. Проте воно, безумовно, підпадає під дію норми, яка закріплена в першому реченні цієї статті, а саме: є порушенням права на безперешкодне користування своїм майном. У зв'язку з цим ЄСПЛ вважає, що фактична неможливість здійснення цього права є таким же порушенням ЄКПЛ, як і перешкода юридичного характеру (про це також зазначено в рішеннях ЄСПЛ у справах «*Fabris v. France*» [139], «*Sargsyan v. Azerbaijan*» [360], «*Garib v. the Netherlands*» [159], «*Ališić and Others v. Bosnia and Herzegovina, Croatia, Serbia, Slovenia and the Former Yugoslav Republic of Macedonia*» [12]).

Варто зауважити, що судді ЄСПЛ не були одноголосними у юридичній кваліфікації обставин справи «*Loizidou v. Turkey*» [268] щодо низки моментів, зокрема, стосовно оцінки експропріації *de facto* і *de jure*. По-перше, спірними виявилися питання наявності тривалої ситуації порушення права та пов'язане з ним питання прийнятності скарги. ЄСПЛ приймає до розгляду скарги щодо тих

фактів, які мали місце після вступу ЄКПЛ у силу для держави, діяння якої є предметом скарги. По-друге, проблематичним було визначення держави-відповідача, що несе відповідальність за пред'явлені порушення, з урахуванням загалом складної історичної та політичної ситуацій і створення буферної зони, яку контролювали сили ООН.

У контексті викладеного на увагу заслуговує Особлива думка судді ЄСПЛ Бака, який наголосив: заявниця втратила право власності на підставі формального акта експропріації на виконання статті 159 (1) Конституції Турецької Республіки Північного Кіпру від 7 травня 1985 року, яка не позбавлена юридичної сили лише тому, що світова спільнота не визнала цю республіку як самостійне утворення. Враховуючи характер експропріації *de facto* майна заявниці в період до 1985 року, а також відповідні положення Конституції Турецької Республіки Північного Кіпру 1985 року з питань власності, скарга заявниці, на думку судді, є неприйнятною з огляду на дату події, оскільки не стосується тривалої ситуації.

Окрім того, складність фактичних обставин справи «*Loizidou v. Turkey*» [268] та їх тісний зв'язок із питаннями, що стосуються застосування міжнародних угод, і необхідністю врахування політичної ситуації у регіоні, пов'язаної з намаганнями міжнародних організацій, зокрема й таких, як ООН і Рада Європи, у справі мирного вирішення кіпрської проблеми, дали підставу судді Петтіті стверджувати про відсутність порушення статті 1 Першого протоколу.

Справою, на прикладі якої можна яскраво продемонструвати відмінності між позбавленням майна *de facto* і загальним правилом поваги права власності, є справа «*Sporrong and Lonroth v. Sweden*» [382], відповідно до обставин якої урядом Швеції було видано дозвіл на відчуження земельних ділянок заявників на підставі закону від 1917 року. Одночасно на земельні ділянки поширювалася заборона на будівництво. Протягом періоду дії обмежень муніципалітет міста Стокгольму повинен був спільно з власниками ділянок визначити суму відшкодування за відчуження землі, однак цього не було зроблено. Згодом, у

1979 році, дозвіл на відчуження на прохання самої місцевої влади міста Стокгольму було скасовано у зв'язку з прийняттям рішення про збереження існуючої схеми забудови міста. Заявники у справі стверджували, що тривалістю періоду, протягом якого діяли дозволи на відчуження та заборона на будівництво, було завдано шкоди їхній нерухомості. Вони вважали, що втратили можливість продати свої земельні ділянки за нормальною ринковою вартістю, а також наголосили, що оскаржувані дозволи та заборони накладали на використання й розпорядження власністю такі обмеження, які були надмірними і унеможлилювали отримання будь-якого відшкодування. ЄСПЛ, заслухавши аргументи сторін, вказав, що державою-відповідачем не було здійснено відчуження земельних ділянок заявників, тому останніх формально не позбавлено їхнього майна: вони мали право користуватися ним, продавати, заповідати, дарувати чи закладати свої ділянки. Таким чином, реального відчуження, тобто переходу права власності, не було. Однак, на думку ЄСПЛ, всі оскаржувані наслідки – результат звуження кола можливостей розпоряджатися цими земельними ділянками. Причиною слугували обмеження, накладені на право власності, а також вплив таких обмежень на вартість нерухомості. Однак хоч оскаржуване право було обмежене, воно не зникло зовсім. Вплив вжитих заходів не був таким, щоб їх можна було прирівняти до позбавлення майна. ЄСПЛ підкреслює, що заявники могли продовжувати користуватися своєю власністю і що, хоча через дозволи на відчуження і заборони на будівництво стало складніше продати земельні ділянки, можливість продажу все ж таки існувала (за інформацією, наданою урядом, були здійснені десятки таких продаж). Тому в цій справі немає місця для застосування положень другого речення першої частини статті 1 Першого протоколу [382].

Таким чином, позбавлення майна, зокрема й *de facto*, не може являти собою тривалу ситуацію та зумовлює перехід права власності *de jure* або створення ситуації, в умовах якої формальний власник повністю позбавлений усіх вигод від своєї власності. При цьому потрібно пам'ятати, що правила, які

становлять зміст статті 1 Першого протоколу, пов'язані між собою у тому аспекті, що кожне з них підпадає під дію однакових умов, це, з точки зору результату правозастосування, нівелює частково суворість кваліфікації конкретної ситуації.

У справі «*Borekciogullari (Cokmez) and others v. Turkey*» [54] заявник був позбавлений прав щодо своєї земельної ділянки в 1942 році, коли Міністерство оборони Туреччини фактично захопило її та створило на ній воєнну базу. Формально власником землі залишався заявник. При цьому спадкоємці останнього продовжували щорічно сплачувати податок на землю. У 1990 році влада Туреччини здійснила спробу офіційно передати займану Міністерством оборони Туреччини земельну ділянку в державну власність, однак пізніше відмовилась від рішення про експропріацію і в судовому порядку в 1998 році домоглася застосування статті 38 Закону про експропріацію від 4 листопада 1983 року № 2942, відповідно до якої в ситуації експропріації *de facto* права власників чи їх спадкоємців на звернення до суду з позовом про захист своїх прав щодо зайнятої для використання у суспільних інтересах власності втрачають силу зі спливом двадцяти років з дня її окупації. У 2003 році Конституційний суд Туреччини визнав статтю 38 Закону про експропріацію від 4 листопада 1983 року № 2942 такою, що суперечить Конституції Туреччини, зазначивши, що уповноваження державних установ на свавільне позбавлення приватних осіб їхнього права на власність і їхнього права на отримання компенсації суперечить принципу панування права. ЄСПЛ, розглядаючи справу по суті, вказав на рішення Конституційного суду Туреччини і погодився з його висновками, зазначивши, що у цій справі державою було допущено порушення вимог статті 1 Першого протоколу (рішення ЄСПЛ у справі «*Borekciogullari (Cokmez) and others v. Turkey*»).

2.2.2. Контроль за використанням майна

Згідно з обставинами наведеної вище справи «Sporrong and Lonnroth v. Sweden» [382] заборона на будівництво була розцінена ЄСПЛ у межах частини 2 статті 1 Першого протоколу – контроль за використанням майна (*control the use of property*). На думку ЄСПЛ, дозволи на відчуження майна не мали на меті обмежити чи контролювати таке використання, оскільки вони являли собою перший крок до позбавлення майна і, відповідно, мали розглядатися в контексті першого речення частини 1 статті 1 Першого протоколу. Проте таку точку зору не підтримали усі судді, які у спільній Особливій думці наголосили на такому. Дозволи на відчуження переслідували одну мету – сприяти розвитку міста відповідно до планів, які послідовно розроблялися з цією метою; цілком очевидно, що для того, аби можна було застосувати положення частини 2 статті 1 Першого протоколу, обмеження на використання приватної власності мають залишити власнику принаймні певний ступінь свободи, інакше ці обмеження стають рівнозначними позбавленню власності; у цьому випадку для «користування» місця не залишається. Той факт, що остаточним результатом вжитих заходів може бути відчуження відповідної власності, не може слугувати вирішальним аргументом проти застосування другого абзацу. У тих випадках, коли користування власністю усе ще убачається можливим, це положення залишається прийнятним, навіть якщо метою таких заходів є у підсумку позбавлення права власності. Зазначене підтверджується у цій справі тим фактом, що останнє так і не відбулось. Користування майном було тимчасово обмежене з огляду на можливе відчуження у майбутньому.

Отже, право договірних країн – учасниць ЄКПЛ контролювати користування майном відповідно до загальних інтересів становить зміст третього правила статті 1 Першого протоколу. Загалом його можна визначити як встановлення державою формальних вимог, які обмежують певною мірою право власності у суспільних інтересах [477, с. 121].

У постанові ЄСПЛ у справі «Sildedzis v. Poland» [370] предметом розгляду стала ситуація, згідно з обставинами якої заявник придбав автомобіль на аукціоні, організованому податковим органом держави. Однак йому було відмовлено в реєстрації автомобіля у зв'язку з непридатністю для використання. Після численних прохань заявникові було повідомлено про можливість реєстрації автомобіля у випадку заміни двигуна та частини шасі, що й було зроблено. Проте йому було знову відмовлено у реєстрації автомобіля з тих підстав, що ідентифікаційні номери двигуна та шасі виявилися підробленими. Відтак, неможливо було з'ясувати, хто володів автомобілем до його придбання заявником, і, таким чином, автомобіль не міг розглядатися як «відновлений вкрадений автомобіль» відповідно до законодавства, що є передумовою для отримання нових ідентифікаційних номерів. Дослідивши обставини справи, ЄСПЛ дійшов висновку про порушення статті 1 Першого протоколу, оскільки, на його переконання, відмова зареєструвати автомобіль являла собою здійснення контролю за користуванням майном відповідно до частини 2 вказаної статті.

Встановлення режиму власності також є проявом контролю за користуванням майном у межах частини 2 статті 1 Першого протоколу. Так, в одній із ранніх справ ЄСПЛ надав оцінку законодавству Бельгії стосовно визнання права пожиттєвого розпорядження майном і його заповідання з боку незаміжніх матерів на користь своїх дітей, народжених поза шлюбом. Йдеться про відому справу ЄСПЛ «Marckx v. Belgium» [277]. Бельгійський цивільний кодекс на момент розгляду скарги заявниці суттєво обмежував права незаміжніх матерів та їх «незаконних» дітей щодо розпорядження своїм майном і спадкування, одночасно не передбачаючи таких обмежень щодо заміжніх матерів та їх «законних» дітей. ЄСПЛ, вивчивши аргументи сторін у цій справі, дійшов важливого висновку, що частина 1 статті 1 Першого протоколу дає країні – учасниці ЄСПЛ право забезпечити виконання таких законів, які вважає необхідними для здійснення контролю за користуванням майном відповідно до загальних інтересів. Ця частина надає країнам-учасницям можливість самим

судити про «необхідність» прийняття такого закону. Що ж до «загальних інтересів», то ця норма у деяких випадках може змусити законодавців здійснювати контроль за використанням майна, включаючи розпорядження та спадкування. Відповідно, обмеження, яке було предметом скарги заявниці, саме по собі не суперечить статті 1 Першого протоколу. Однак ЄСПЛ все ж таки дійшов висновку про наявність порушення статті 1 Першого протоколу, але взятої не окремо, а в поєднанні зі статтею 14 ЄКПЛ – заборона дискримінації, і наголосив, що встановлення правового режиму власності підпадає під дію частини 2 статті 1 Першого протоколу.

Подібними до ситуації, розглянутої у справі «Sporrong and Lonnroth v. Sweden», є обставини, викладені у постанові ЄСПЛ у справі «Chassagnou and Others v. France» [86], в якій йшлося про історично усталену у Франції систему організації полювання. Так, із прийняттям Закону від 3 травня 1844 року право на полювання у Франції розглядалося як самостійне право, що не є складовою частиною повноважень власника земельної ділянки. У статті L.222-1 Кодексу законів про сільське господарство було передбачено, що ніхто не може полювати на території, яка належить іншим, без згоди власника чи його уповноважених осіб. Пізніше з метою контролю за здійсненням полювання прийняли Закон від 10 липня 1964 року № 64-696, відомий як Закон Вердей (Verdeille), який передбачав створення муніципальних асоціацій мисливців, членство в яких означало, що земельні ділянки усіх членів асоціації розглядаються як єдина територія, на якій дозволене полювання для усіх членів цієї асоціації. Закон передбачав: презумпцію згоди власників на об'єднання земель для полювання; право заявити про свою незгоду та вимагати вилучення своєї земельної ділянки із загальної об'єднаної території відповідно до Закону Вердей мали лише власники, які володіли земельною ділянкою, яка перевищувала певний мінімальний розмір, встановлений для відповідної комуни. Заявники у справі, власники земельних ділянок, включені в асоціацію мисливців, скаржились на порушення їхніх прав, оскільки, будучи противниками полювання та виступаючи за охорону природної спадщини, вони

не могли домогтися вилучення своїх земель із об'єднання, позаяк розмір належних їм земельних ділянок був менший за мінімальний розмір, встановлений Законом Вердей. ЄСПЛ, розглянувши обставини справи, зазначив, що заявники не були позбавлені права користуватися своїм майном, здавати його в оренду чи продавати, однак, будучи противниками полювання з етичних міркувань, вони зобов'язані протягом усіх років на своїх землях терпіти присутність озброєних людей і мисливських собак. На його думку, обмеження вільно розпоряджатися правом користування власністю є втручанням у здійснення прав, якими заявники наділені як власники. У зв'язку з цим ЄСПЛ у цій справі було застосовано для захисту права власності положення частини 2 статті 1 Першого протоколу.

Очевидним проявом контролю за використанням власності є ситуація у справі «*Hutten-Czapska v. Poland*» [196]. Заявниця виступала однією із численних домовласників, стосовно майна яких із метою вирішення складної житлової проблеми держава встановила низку обмежень, зокрема: неможливість розірвання договорів із орендарями, заборона підвищення орендної плати, зобов'язання щодо проведення ремонтних робіт. Розглянувши обставини справи, ЄСПЛ зазначив, що заходи, які були вжиті владою, не можна вважати юридичним чи навіть фактичним відчуженням майна, вони являли собою заходи зі здійснення контролю з боку держави за користуванням майном заявницею, які належить розглядати в контексті частини 2 статті 1 Першого протоколу. ЄСПЛ вказав на порушення положень статті 1 Першого протоколу, наголосивши, що, враховуючи усі обставини та наслідки функціонування схеми регулювання орендної плати, що негативно вплинуло на реалізацію заявницею права на безперешкодне користування своїм майном, влада поклала на неї непропорційний і надмірно важкий тягар.

Цілковитою протилежністю справи «*Sporrong and Lonroth v. Sweden*» є справа «*Richet and Le Ber v. France*», в якій ЄСПЛ зауважив про наявність втручання з боку держави у право заявників на повагу власності, оскільки влада перешкоджала здійсненню їхнього права на будівництво, що являло собою

здійснення контролю за користуванням майном заявниками у розумінні частини 2 статті 1 Першого протоколу.

Як уже було зазначено, рішення суду, яке вступило в законну силу і яке підлягає примусовому виконанню, розуміється як актив, щодо якого в особи наявне «законне очікування», тобто є майном згідно зі статтею 1 Першого протоколу. У зв'язку з цим встановлення обмежень із метою визначення порядку виконання судових рішень може розглядатися як здійснення контролю за користуванням майном у межах третього правила.

В аспекті викладеного на увагу заслуговує справа «*Immobiliare Safi v. Italy*» [200] щодо примусового виконання судових рішень про виселення орендарів. Заявник із вересня 1984 року безуспішно намагався домогтися виконання судового рішення від 7 грудня 1983 року про примусове звільнення орендарем зайнятої квартири у зв'язку зі спливом строку оренди. Приміщення перейшло у володіння заявника лише у квітні 1996 року внаслідок смерті орендаря. Причиною такого тривалого невиконання судового рішення була політика, що проводилась владою Італії з метою уникнення соціальної напруги в суспільстві. Політика передбачала можливість відстрочки судових рішень шляхом встановлення дати примусового виконання судових наказів про виселення з урахуванням фактичного становища орендаря та власника, а також обставин припинення оренди; при цьому виконання судового рішення у будь-якому випадку не могло бути відкладене більше ніж на 6, а у виключних випадках – більше ніж на 12 місяців. Заявник звернувся до ЄСПЛ із питанням про порушення його прав відповідно до статті 1 Першого протоколу внаслідок тривалої неможливості відновити своє право володіння квартирою. Отже, на його думку, мала місце експропріація *de facto*. ЄСПЛ не погодився із заявником, підкресливши, що у цій справі відсутні і фактична експропріація, і передача майна, оскільки заявник не був позбавлений права здачі в оренду або відчуження свого майна. Позаяк виконання вказаних заходів означає, що орендар продовжував займати квартиру, йдеться про здійснення контролю за

користуванням майном, тому в цій ситуації можуть бути застосовані положення частини 2 статті 1 Першого протоколу.

Важливим рішенням ЄСПЛ є рішення у справі «Back v. Finland» [35]. Заявник виступав перед банком гарантом виконання іншою особою зобов'язань за кредитним договором. У зв'язку із невиконанням основним боржником обов'язків перед банком заявник був змушений погасити наявну перед банком заборгованість, однак основний боржник замість відшкодування заявнику здійснених за нього витрат звернувся до суду з проханням застосувати стосовно нього процедуру врегулювання боргу. Ця процедура передбачала можливість зменшення суми вимог або їх повного анулювання із урахуванням реального фінансового становища боржника у випадку, якщо останній надасть на затвердження суду графік погашення заборгованості перед своїми кредиторами, одночасно проявивши ініціативу та бажання добровільно погасити заборгованість.

У скарзі було порушено питання про те, що практично повне анулювання судом Фінляндії регресних вимог до основного боржника є порушенням права власності, гарантованого статтею 1 Першого протоколу. На думку заявника, втручання у його право власності поклало на нього занадто важкий тягар порівняно із основним боржником. ЄСПЛ, вивчивши обставини справи, дійшов висновку, що врегулювання боргів згідно із Законом 1993 року практично позбавило заявника задоволення його вимоги. Факти у цій справі є подібними до позбавлення власності та встановлення контролю за користуванням майном, але вони не можуть бути кваліфіковані як такі, що підлягають розгляду відповідно до другого та третього правил статті 1 Першого протоколу. Крім того, положення, закріплені у другому реченні частини 1 статті 1 і в частині 2, є лише окремими випадками втручання у право на безперешкодне користування майном, гарантоване в першому реченні частини 1. Тому в цій ситуації необхідно вирішити, чи відповідало втручання у право власності заявника загальному правилу, закріпленому в першому реченні частини 1 статті 1 Першого протоколу.

Розглянута справа заслуговує на увагу також і тому, що в ній розглянуто й процесуальний аспект. Так, як зазначив у своєму рішенні ЄСПЛ, хоча стаття 1 Першого протоколу не містить очевидних процесуальних вимог, такі процедури мають передбачати можливість подання особою скарги в компетентний державний орган із метою оскарження заходів, які являють собою втручання у права, гарантовані статтею 1 Першого протоколу.

Необхідно наголосити, що для захисту майна відповідно до статті 1 Першого протоколу воно не обов'язково повинно належати особі на праві власності. Стаття 1 Першого протоколу охороняє також права осіб, які володіють майном, наприклад, на праві оренди. Відповідно, третє правило у таких випадках також може застосовуватися. Так, у рішенні ЄСПЛ у справі «Bosphorus Hava Yollari Turizm Ve Ticaret Anonim Sirketi v. Ireland» [56] заявником, турецькою авіакомпанією, було порушене питання про правомірність арешту державними органами Ірландії двох її літаків, орендованих у державній авіакомпанії колишньої Югославії. У квітні 1993 року Радою Безпеки ООН була прийнята Резолюція 820 (1993), відповідно до якої всі держави повинні були накладати арешт на розміщені на їхній території літальні апарати, основна чи контрольна доля участі в яких належить особам або підприємствам, розташованим на території Республіки Югославія чи функціонують на її території. У межах національних процедур за ініціативою Верховного суду Ірландії був направлений запит щодо правомірності накладення арешту на літак заявника в Суд Європейських Спільнот, який підтвердив законність арешту. Застосування таких санкцій фактично призвело до ситуації, коли заявник, не домігшись скасування арешту, був змушений повернути літак зі спливом строку оренди, сплативши при цьому вартість орендної плати та зазнавши величезні збитки у зв'язку з об'єктивною неможливістю комерційного використання орендованого майна. Не погодившись із рішенням Суду Європейських Спільнот та аналогічним рішенням Верховного суду Ірландії, заявник звернувся до ЄСПЛ зі скаргою про порушення прав згідно зі статтею 1 Першого протоколу, оскільки, на його

думку, на нього було покладено надмірний тягар у зв'язку з тим, що влада Ірландії не змогла встановити справедливий баланс між загальними інтересами (інтересами міжнародної спільноти) і заподіянням шкоди окремій особі.

ЄСПЛ у цій справі наголосив, що режим встановлених стосовно заявника санкцій являв собою здійснення контролю за користуванням майном, який міг принести користь колишній Югославії, і що оскаржуване затримання літака стало заходом, спрямованим на забезпечення дотримання цього режиму. Хоча компанія-заявник втратила прибуток за три роки чотирирічної оренди літака, такі збитки були складовою контролю за користуванням майном. Таким чином, у цій справі підлягає застосуванню положення частини 2 статті 1 Першого протоколу.

Варто зазначити, що фактично контроль за використанням майна може призводити до ситуації, коли його можуть конфіскувати, однак це не є підставою для виключення застосування частини 2 статті 1 Першого протоколу і кваліфікації ситуації у межах другого правила. У випадку конфіскації майна як санкції за здійснення правопорушення позбавлення особи права власності є не основною метою, а наслідком, реакцією держави на неправомірну поведінку особи, тому підлягає застосуванню правило про «контроль за використанням майна», а не «позбавлення майна».

Так, у справі «Frizen v. Russia» [153] чоловік заявниці був визнаний винним у шахрайстві та засуджений до чотирьох років позбавлення волі з конфіскацією належного йому майна. Одночасно судом було прийнято рішення про конфіскацію автомобіля заявниці з метою відшкодування завданих збитків. Заявниця оскаржила це рішення, оскільки вважала, що її автомобіль був конфіскований за злочин, у вчиненні якого вона не обвинувачувалась, однак національні суди відмовили їй в задоволенні заявленої вимоги. У рішенні в справі ЄСПЛ зазначив, що ним розглядались як справи, де рішення про конфіскацію майна було прийняте в результаті обвинувального вироку щодо заявника, так і справи, де незалежно від результату кримінального провадження застосовувалась конфіскація майна заявників, ймовірно, набутого незаконним

способом або призначеного для використання у незаконній діяльності. У першій ситуації ЄСПЛ визнав, що конфіскація майна прирівнюється до штрафу відповідно до частини 2 статті 1 Першого протоколу, водночас в інших справах втручання необхідно розглядати з точки зору права держави-відповідача контролювати користування майном у загальних інтересах. Що ж до цієї справи, то, на думку ЄСПЛ, немає необхідності з'ясувати, до якої категорії справ вона належить, позаяк у будь-якому випадку підлягають застосуванню положення частини 2 статті 1 Першого протоколу. Аналогічні рішення були винесені у справах «Konstantin Stefanov v. Bulgaria» [244], «Andonoski v. the Former Yugoslav Republic of Macedonia» [21], «Tanasov v. Romania» [399].

Тимчасове вилучення майна також може бути кваліфіковане як здійснення контролю за користуванням майном у розумінні частини 2 статті 1 Першого протоколу. Так, в рішенні ЄСПЛ у справі «Plakhteyev and Plakhteyeva v. Ukraine» [333] стосовно заявника було складено протокол про адміністративне правопорушення та вилучено автомобіль. Тростянецький районний суд Вінницької області 26 січня 2001 року, ухваливши, що заявник перевозив вказане майно іншої особи без належного на те дозволу, визнав його винним у здійсненні незаконної підприємницької діяльності. Районний суд оштрафував заявника та прийняв рішення про вилучення борошна і комбікорму. Після винесення цього рішення заявники неодноразово зверталися до Тростянецького районного відділу податкової міліції, вимагаючи повернення вантажівки та пшениці, які не були об'єктом вилучення, однак їм було відмовлено. Вінницький обласний суд 20 червня 2001 року скасував рішення суду першої інстанції, вказавши, зокрема, що застосування санкцій до заявника було необґрунтованим. Відтак, провадження було закрито. Податкові органи 15 серпня 2001 року повернули вантажівку та пшеницю заявникам. За свідченнями останніх, на момент повернення пшениця була зіпсованою, а вантажівка пошкодженою.

Заявники звернулися до ЄСПЛ зі скаргою про порушення їхніх прав на власність, стверджуючи, що податкові органи незаконно вилучили й

утримували їхнє майно, а частина цього майна разом із вантажівкою, які не підлягали вилученню, зазнали значних пошкоджень під час їх утримання органами податкової міліції.

ЄСПЛ, розглянувши справу, зауважив, що вилучення майна та подальше його повернення прирівнювались до обмеження його використання заявниками, а вказані діяння органів влади підпадають під дію другого речення статті 1 Першого протоколу щодо контролю за користуванням майном. Окрім того, протокол про адміністративне правопорушення, складений під час затримання заявника, підпадає під значення терміна «штраф», використаного у цій статті.

Ситуація тимчасового вилучення була предметом розгляду також у справі «Zosymov v. Ukraine» [451]. Так, 20 серпня 2002 року працівники міліції провели огляд в офісі, гаражі й автомобілі заявника, за результатами якого було вилучено майно заявника. Згодом слідчим порушено кримінальну справу за фактом порушення авторського права. Майно, вилучене у заявника, було приєднане до справи як речові докази та під час розслідування справи зберігалось у міліції.

Пізніше районний суд постановив провести обшук квартири заявника та його дружини, зазначивши, що вони були підозрюваними у порушенні авторського права і суміжних прав. За результатами обшуків нічого вилучено не було. Згідно з твердженнями заявника після цих обшуків і декількох допитів слідство у справі не проводило. Заявник неодноразово звертався до працівників міліції та прокуратури із заявами щодо повернення вилученого майна, однак йому було відмовлено у зв'язку з тим, що майно є речов доказом у кримінальній справі, а його зберігання законне. Заявник також намагався оскаржити дії працівників міліції, які проводили огляд і вилучили його майно, проте скарги заявника не були задоволені. Цивільне провадження про повернення вилученого майна, порушене заявником, також виявилось безрезультатним, оскільки районний суд виніс ухвалу про зупинення провадження у справі за цивільним позовом заявника у зв'язку з неможливістю його розгляду до вирішення справи, що розглядається в межах кримінального

провадження. Спроби заявника оскаржити дії слідчого, який порушив кримінальну справу за фактом порушення авторського права, також були безуспішними.

До ЄСПЛ заявник звернувся зі скаргою про те, що незаконне вилучення та зберігання його майна працівниками міліції становило порушення статті 1 Першого протоколу. Розглянувши скаргу, ЄСПЛ зазначив, що у цій справі єдиним шляхом повернення заявником свого майна було дочекатися результатів кримінального провадження, у межах якого вони зберігались. Водночас це провадження протягом чотирьох років від дати звернення заявника до ЄСПЛ було призупинене і не мало якихось перспектив. Національне законодавство не надавало заявнику жодних засобів захисту для оскарження необхідності зберігання його майна працівниками міліції як на початковому етапі, так і зі спливом часу. У зв'язку із зазначеним ЄСПЛ дійшов висновку, що у заявника була відсутня можливість ініціювати перегляд незалежним національним органом влади своєчасно із наданням необхідних процесуальних гарантій законності вилучення та зберігання майна протягом тривалого часу та констатував порушення статті 1 Першого протоколу.

2.3. Підстави й умови правомірного обмеження майнових прав відповідно до практики ЄСПЛ

2.3.1. Законність втручання

ЄСПЛ, застосовуючи будь-яке із закріплених у статті 1 Першого протоколу правил, з метою визначення наявності чи відсутності її порушення відповідає послідовно на низку питань. Першим із них є законність ужитих державою заходів, тобто будь-яке втручання у здійснення права власності має насамперед відповідати національному законодавству, ґрунтуватися на ньому та не бути свавільним. Як зазначено в рішенні ЄСПЛ у справі «The Former King

of Greece and Others v. Greece» [407], першою та найбільш основною вимогою статті 1 Першого протоколу є те, що будь-яке втручання з боку органів державної влади в безперешкодне користування майном повинно бути законним. Так, у другому реченні частини 1 передбачено позбавлення права власності тільки за умов, передбачених законом, а в частині 2 закріплено, що держава має право здійснювати контроль за використанням майна шляхом прийняття законів. Окрім того, принцип панування закону є одним із основних принципів демократичного суспільства, який властивий усім положенням ЄКПЛ (див. також рішення ЄСПЛ у справах «Tunaitis v. Lithuania» [418], «Béláné Nagy v. Hungary» [40], «Cereale Flor S.A. and Roşca v. The Republic of Moldova» [82], «Morari and Spiridonov v. the Republic of Moldova» [295], «Fábián v. Hungary» [138], «Vardanyan and Nanushyan v. Armenia» [422], «Vukušić v. Croatia» [434]).

Якщо держава – учасниця ЄКПЛ не може навести правових підстав у національному законодавстві для обмеження права власності, то втручання в таке право заявника не може вважатися законним відповідно до статті 1 Першого протоколу. У таких ситуаціях немає необхідності розглядати питання про дотримання справедливої рівноваги між інтересами суспільства (загальними інтересами) та вимогами захисту основних прав особи.

Прикладом є справа *Vira Dovzhenko v. Ukraine* [427], яка стосувалася надання районною державною адміністрацією земельної ділянки заявниці, яка мала державний акт на її право власності, без її відома в оренду приватній компанії та відсутності відшкодування за таке користування. У рішенні по цій справі ЄСПЛ зазначив, що хоча заявниця не мала права користуватися спірною земельною ділянкою через невстановлення її меж в натурі, але коли спірна земельна ділянка була надана в оренду, заявниця вже мала державний акт на право власності, який засвідчував її виключні права на неї відповідно до статті 125 Земельного кодексу України та виключав будь-яке втручання третіх осіб у її власність. Отже, з цього випливає, що на момент обставин справи у національному законодавстві не існувало жодних положень, які б становили

достатні правові підстави для оскаржуваних обмежувальних заходів. Це означає, що зазначене втручання у мирне володіння заявницею її майном явно порушило законодавство України та не було законним для цілей аналізу за статтею 1 Першого протоколу до Конвенції. Наведений висновок виключає необхідність з'ясувати, чи переслідувало відповідне втручання законну мету, та чи був забезпечений справедливий баланс між вимогами загального суспільного інтересу і вимогами захисту основоположних прав заявниці.

Відповідність національному законодавству розуміється ЄСПЛ досить широко: це – і чинне законодавство, і тлумачення, яке дають йому національні суди, і усталена практика, зокрема й судова. Однак в аспекті преамбули до ЄКПЛ і принципу верховенства права, складовою якого є принцип правової визначеності, вимога законності вважається дотриманою лише у тому випадку, якщо національне законодавство достатньо визначене та несуперечливе. У протилежному випадку в ЄСПЛ є усі підстави стверджувати, що має місце порушення статті 1 Першого протоколу [460]. Зокрема, у разі не наведення національними судами правових положень як підстави вилучення майна і очевидної невідповідності прецедентного права національному законодавству ЄСПЛ вважає, що таке національне законодавство не сформульоване з такою точністю, щоби заявник міг передбачити наслідки його дії розумною мірою за конкретних обставин. У результаті, втручання у право власності заявника не є законним відповідно до статті 1 Першого протоколу. Крім того, для тлумачення поняття закону ЄСПЛ може враховувати вироблені підходи прецедентної практики щодо інших статей ЄКПЛ, а не лише стосовно статті 1 Першого протоколу (рішення ЄСПЛ у справах «*Gabrić v. Croatia*» [156], «*Vijatović v. Croatia*» [425], «*Piras v. San Marino*» [330]).

Щодо питання розуміння застосовуваних у ЄКПЛ термінів «закон» і «передбачено законом» заслуговує на увагу позиція ЄСПЛ із цієї проблеми, сформульована достатньо чітко у справі «*The Sunday Times v. the United Kingdom*» [410]. Скарга стосувалась питання можливого порушення статті 10 ЄКПЛ у зв'язку із заборонаю судами Великобританії публікації газетою «Санді

Таймс» статей, присвячених обговоренню ще не завершеного судового процесу, з причини неповаги до суду. Одним із аспектів, які необхідно було розглянути ЄСПЛ у цій справі, було тлумачення терміна «передбачено законом» у розумінні втручання у права, гарантовані статтею 10 ЄКПЛ. ЄСПЛ висловив таку точку зору. Поняття «закон» у словосполученні «передбачено законом» охоплює не лише статутне, а й неписане право. Якщо вважати, що обмеження права на підставі загального права не відноситься до «передбаченого законом» лише на тій підставі, що воно не закріплене в законодавстві, то це позбавляє державу – учасницю ЄКПЛ, у якій діє загальне право, захисту на підставі статті 10 (пункт 2) і підриває самі основи правової системи цієї держави. Наведене, на думку ЄСПЛ, суперечило б намірам укладачів ЄКПЛ.

У цьому зв'язку варто зазначити, що в частинах 2 статей 9, 10 та 11 ЄКПЛ і французький, і англійський тексти використовують однаковий вислів «передбачено законом» (*par la loi/prescribed by law*). Проте якщо французький текст зберігає те ж саме вираження в частині 2 статті 8 ЄКПЛ, у статті 1 Першого протоколу та в статті 2 Четвертого протоколу, то англійський текст, відповідно, зазначає по-іншому: «згідно із законом» (*in accordance with the law*), «передбачено законом» (*provided for by law*) і «відповідно до права» (*in accordance with law*). Таким чином, маючи справу з декількома версіями ЄКПЛ, кожна з яких є аутентичною, але не однаковою, ЄСПЛ має надати їм таке тлумачення, яке зближує їх, наскільки це можливо, і відповідає реалізації цілей і досягненню завдань цього міжнародного договору. Як стверджує ЄСПЛ, із формулювання «передбачено законом» впливають такі дві вимоги. По-перше, право має бути адекватною мірою доступним: громадяни повинні мати можливість орієнтуватися в тому, які правові норми застосовуються у конкретному випадку. По-друге, правова норма не може вважатися законом, якщо вона не сформульована достатньо чітко, що дає змогу громадянину узгоджувати з нею свою поведінку: він повинен мати можливість, користуючись за необхідності порадами, передбачити розумною мірою

наслідки, які може зумовити його діяння. При цьому в переважній більшості законів уживаються терміни, які за своїм змістом є незрозумілими, двозначними, а тому їх тлумачення та застосування – завдання правозастосувача.

Таким чином, ЄСПЛ сформулював декілька вимог, які повинен задовольняти національний закон, щоби відповідати принципу верховенства права, закріпленому в преамбулі та який становить зміст усіх статей ЄКПЛ. По-перше, йдеться про досить широке розуміння поняття національного закону. ЄСПЛ інтерпретує термін «закон» у матеріальному, а не формальному розумінні, яке включає як писане право, до якого відносяться, зокрема, підзаконні акти, а також документи, прийняті компетентними розпорядчими органами на підставі делегованих парламентом повноважень із прийняття рішень, так і прецедентне право. На переконання ЄСПЛ, поняттям «закон» охоплено законодавство та створене суддями право. При цьому закон являє собою чинне положення у тому вигляді, в якому його тлумачать компетентні суди (рішення ЄСПЛ у справі «Leyla Sahin v. Turkey» [263]).

Включення ЄСПЛ у поняття «закон» не лише писаного права, а й права, створеного судами, застосовується і в англосаксонських державах, і в країнах романо-германської правової системи, оскільки статутне право відіграє важливу роль у країнах загального права. Судова практика, навпаки, настільки важлива в континентальних країнах, що цілі напрями позитивного права значною мірою є її результатом. При цьому варто пам'ятати, що у сфері дії писаного права законом виступає чинний правовий акт, як він розтлумачений компетентними судовими органами у контексті нових фактичних обставин (постанова ЄСПЛ у справі «R & L, S.R.O. and Others v. the Czech Republic» [339]).

Водночас національний закон має бути якісний, відповідно, доступний і передбачуваний. Так, в рішенні у справі «Zlinsat, spol. s.r.o. v. Bulgaria» [450] стосовно вимоги законності ЄСПЛ зазначив, що положення закону, на яких ґрунтувалося втручання у здійснення права власності, були сформульовані вкрай невизначено, що практично унеможливило передбачення наслідків

поведінки заявника. Зрозуміло, що багато законів сформульовані в тій чи іншій мірі невизначено, тому їх тлумачення і застосування – завдання правозастосовних органів, однак у Болгарії не вироблено практики опублікування судових рішень, у яких інтерпретувався б зміст оскаржуваних правових норм.

Вимоги до якості закону, сформульовані в наведеному рішенні ЄСПЛ у справі «The Sunday Times v. the United Kingdom», застосовуються ЄСПЛ і під час розгляду сучасних справ. Так, наприклад, у справі «Burdiasvili and Others v. Georgia» [69] ЄСПЛ наголосив: вислів «передбачено законом» не просто вимагає, щоб оскаржувана міра ґрунтувалась на положеннях внутрішньодержавного законодавства, а й посилається на якість розглянутого закону, вимагаючи, щоби він був доступний, зрозумілий і достатньо чітко сформульований. Водночас, розуміючи, що життя у будь-якому випадку є складнішим і багатограннішим абстрактної норми, ЄСПЛ робить таке застереження. Якби чітко не було складено правову норму, її застосування вимагає судового тлумачення, оскільки завжди існуватиме необхідність роз'яснення спірних питань і пристосування правових норм до конкретних обставин. При цьому неоднозначне розуміння змісту закону не завжди свідчить про його непередбачуваність. Покладена на суди роль щодо розгляду справи полягає безпосередньо у тому, аби роз'яснити такі інтерпретаційні сумніви, які мають місце, зважаючи на постійний розвиток суспільних відносин (рішення ЄСПЛ у справі «Kudrevicius and Others v. Lithuania» [253]).

Таким чином, у зв'язку з абстрактністю норми закон, який наділяє свободою розсуду, сам по собі не порушує вимогу передбачуваності, проте для забезпечення якості закону та відповідності національного права зазначеним вище вимогам законодавство держави має передбачати заходи правового захисту від свавільного втручання публічної влади у здійснення прав, гарантованих ЄСПЛ. Необмежені повноваження органів державної влади щодо втручання у здійснення основних прав людини суперечать принципу верховенства права, одному з основоположних принципів демократичного

суспільства, закріпленому в ЄКПЛ, якщо законна свобода дій надана органам виконавчої влади та виражена у визначенні необмежених повноважень. Відповідно, законодавство має з достатньою визначеністю вказувати обсяг такої свободи дій і спосіб її здійснення, тобто у внутрішньому праві повинні існувати обмежувальні заходи від свавільного втручання влади у здійснення громадянами своїх прав (рішення ЄСПЛ у справі «Karacsony and Others v. Hungary» [225]).

Зважаючи на викладене, принцип верховенства права, який становить основу ЄКПЛ, вважається дотриманим у випадку, якщо закон забезпечить захист передбачених ЄКПЛ прав від свавілля з боку державних органів країн – учасниць ЄКПЛ, а отже, неодмінним елементом законності та якості закону у розумінні ЄКПЛ є відсутність небезпеки свавілля (прикладом зазначеного можуть слугувати рішення ЄСПЛ у справах «Navalnyye v. Russia» [302], «Hilda Hafsteinsdottir v. Iceland» [191]). Зокрема, у справі «Von Maltzan and Others v. Germany» [431] заборона свавілля була зведена в ранг принципу і зазначена поряд із принципом верховенства права.

До однієї з гарантій від свавілля, безумовно, можна віднести діяльність судів. Так, судовий контроль втручання з боку посадових осіб, ідеться у рішенні ЄСПЛ у справі «Sakine Erözdemir and Others v. Turkey» [356], є істотною ознакою гарантій. Цей контроль має на меті зменшити ризик свавільного втручання та забезпечити дотримання правових норм, що є одним із основних принципів демократичного суспільства, про що зазначається, зокрема, в преамбулі до ЄКПЛ».

У рішенні в справі «Andrey Smirnov v. Russia» [22] ЄСПЛ прямо висловився про роль судового контролю у дотриманні вимоги якості закону: на його думку, така широка свобода розсуду (надана посадовим особам органів державної влади) за відсутності ефективного судового нагляду відповідає би критерію якості закону.

До висновку про невідповідність критерію законності дійшов ЄСПЛ у справі «Capital Bank AD v. Bulgaria» [76] в ситуації, коли Болгарський

національний банк володів повноваженнями відкликати ліцензію будь-якого банку без жодного попередження про початок відповідної процедури за відсутності наступної можливості оскарження прийнятого рішення в адміністративному чи судовому порядку. ЄСПЛ вказав, що втручання держави у здійснення банком-заявником свого права на користування майном не було забезпечене достатніми гарантіями проти свавілля й тому таке втручання не є законним у розумінні статті 1 Першого протоколу.

Механізм захисту прав, передбачених ЄКПЛ, – субсидіарний порівняно із захистом на національному рівні. ЄСПЛ не ставить завдання підмінити національні суди. У статті 1 ЄКПЛ передбачено, що Високі Договірні Сторони забезпечують кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, права і свободи, визначені у розділі 1 ЄКПЛ. Зазначене надає можливість зробити висновок, що основну відповідальність за імплементацію та забезпечення виконання гарантованих ЄКПЛ прав і свобод покладено на національні органи влади (рішення ЄСПЛ у справі «Sandra Janković v. Croatia» [358]). Відповідно, механізм подання скарг у ЄСПЛ є додатковим стосовно національних систем захисту прав людини. Цей субсидіарний характер чітко викладено у статті 13 та пункті 1 статті 35 ЄКПЛ. У зв'язку з цим насамперед національні правові системи мають забезпечити гарантії захисту прав, передбачених ЄКПЛ.

На думку ЄСПЛ, із принципу субсидіарності убачається, що національні суди мають за можливості тлумачити та застосовувати внутрішнє право відповідно до ЄКПЛ (про це йдеться у рішеннях ЄСПЛ у справах «Sargsyan v. Azerbaijan» [360], «Chiragov and Others v. Armenia» [89]), тому, оцінюючи відповідність втручання у право власності вимогам закону, ЄСПЛ надзвичайно обережний, оскільки застосування і тлумачення національного законодавства та винесення рішень із питань відповідності конституції є обов'язком передусім національних органів, зокрема й судів (рішення ЄСПЛ у справі «The Former King of Greece and Others v. Greece» [407]).

Гарантії захисту охоронюваних ЄКПЛ прав проявляються не лише у застосуванні та тлумаченні національного законодавства, а й у забезпеченні

доступних і ефективних засобів захисту цих прав. У рішенні в справі «Burden and Burden v. the United Kingdom» [68] наголошується, що ЄСПЛ усвідомлює допоміжний характер своєї ролі. Правило про вичерпання внутрішньодержавних засобів правового захисту, наведене у пункті 1 статті 35 ЄКПЛ, зобов'язує заявників використовувати на початку ті засоби захисту, які, як правило, є доступними для них у внутрішньодержавній правовій системі та дають змогу отримати компенсацію за заявлені порушення [323]. У рішенні в справі «Bistrovic v. Croatia» [47] ЄСПЛ зауважив, що компенсація матеріальної шкоди не була присуджена, оскільки ЄСПЛ не може оцінювати вартість землі, а заявники у будь-якому випадку мають право вимагати відновлення внутрішньодержавного провадження і (за необхідності) поставити це питання перед ЄСПЛ після завершення такого провадження.

При цьому подібні засоби правового захисту мають бути достатньою мірою точними як на практиці, так і в теорії, інакше будуть позбавлені необхідної доступності й ефективності [68].

Однак принцип субсидіарності не означає абсолютної відмови від контролю за результатом, отриманим від використання внутрішніх засобів правового захисту, у протилежному випадку права були б позбавлені своєї сутності. ЄКПЛ має на меті гарантування не тих прав, які є теоретичними чи ілюзорними, а тих прав, які є ефективними та можуть бути реалізовані на практиці [443]. Тобто хоча ЄСПЛ не має підміняти національну владу, що перебуває у кращому становищі порівняно з міжнародним судом в аспекті вирішення питання, повинен існувати суворий контроль за законодавством та рішеннями щодо його застосування, включаючи рішення, винесені незалежними судами [104].

У межах такого суворого судового контролю ЄСПЛ дійшов висновку про порушення статті 1 Першого протоколу з причини невідповідності дій влади вимогам законності у справі «Pasculli v. Italy» [322]. Земельна ділянка заявника була зайнята з ініціативи держави-відповідача з метою будівництва. Проте формальної процедури вилучення землі для державних потреб не було

дотримано, також не було виплачено жодної компенсації державою навіть зі спливом п'ятилітнього строку, передбаченого законодавством країни для врегулювання відповідних питань. Заявник був змушений звернутися за захистом своїх прав до національних судів, які встановили факт припинення права власності заявника відповідно до принципу презюмованого відчуження власності. ЄСПЛ не погодився з аргументами влади про відсутність порушення, вказавши, що система презюмованого відчуження власності не може забезпечити достатню міру правової визначеності, яка вимагається ЄКПЛ. Тому позбавлення заявника майна не відповідає вимозі законності, передбаченій ЄКПЛ. Окрім того, влада змогла присвоїти собі землю заявника, порушивши норми, які регулюють формальні умови відчуження власності, не виплативши при цьому йому жодної компенсації.

Ще один елемент якості закону, на який ЄСПЛ звернув увагу в справі *Braylovska v. Ukraine* [61] полягає у застосуванні норм закону, які не відповідають спірним правовідносинам. За обставинами справи заявниця була власницею квартири у багатоквартирному будинку у м. Ялті, який знаходився в історичному центрі міста, неподалік від пляжу, та перебував у комунальній власності. 22 вересня 2005 року виконавчий комітет Ялтинської міської ради затвердив акт обстеження вказаного будинку, у якому було зазначено, що будівля та несучі конструкції перебували в аварійному стані. На підставі цього акту виконавчий комітет кваліфікував будівлю як небезпечну та встановив, що вона загрожувала обвалом. 05 жовтня 2005 року Ялтинська міська рада (далі – рада) та виконавчий комітет уклали з приватною будівельною компанією ТОВ «Зодіак-центр» договір, який передбачав, *inter alia*, що компанія придбає квартиру для переселення заявниці з небезпечного будинку в обмін на набуття компанією права власності на квартиру заявниці, а згодом на весь будинок. На виконання договору для переселення заявниці компанія придбала квартиру № 1 за адресою вулиця Соснова, 23 (далі – квартира на вулиці Сосновій) у м. Ялта. Квартира площею 57,7 кв. м складалася з двох кімнат та знаходилася далеко від центру м. Ялта. 26 серпня 2008 року на підставі судового рішення заявницю та

її сина виселили з квартири на вулиці Пушкінській та надали документи, які підтверджували їхнє право власності на квартиру на вулиці Сосновій.

З'ячовуючи, чи було у цій справі втручання у право власності заявниці здійснено на умовах, передбачених законом, ЄСПЛ встановив, що національні суди посилалися на статтю 41 Конституції України, статті 109, 110, 112 і 113 Житлового кодексу України та частину другу статті 346 Цивільного кодексу України, як на законні підстави для втручання у майнові права заявниці. Зазначені положення Житлового кодексу, які є частиною спадку радянської епохи та досі чинні в Україні, є частиною Розділу, який регулює користування жилими приміщеннями в будинкам державного та громадського житлового фонду та стосується, зокрема, виселення жильців з таких приміщень з наданням іншого жилого приміщення. З огляду на факти Суд вважає сумнівним, що ці положення були достатньо чіткими, щоб зрозуміти, що вони стосувались будинків, в яких знаходилися приватні квартири, як у справі заявниці. Натомість національні суди не посилалися на наведений Урядом у цьому контексті Закон України «Про застарілий житловий фонд» і він у будь-якому разі не стосується цієї справи, оскільки ніщо у матеріалах справи не вказує на те, що відчуження квартири на вулиці Пушкінській здійснювалося в рамках проекту комплексної реконструкції кварталу, що призвело б до застосування цього закону (див. пункт 34). Водночас Суд вважає, що цей закон є хорошим прикладом випадку, коли можливість втручання у майнові права за конкретних обставин та його межі встановлюються відповідно до вимог національного законодавства, на відміну від ситуації у справі заявниці.

Якість закону як прояв принципу верховенства права відмічається не лише ЄСПЛ, а й національним правозастосувачем.

Деякі дослідники, розкриваючи такий принцип європейського права, як верховенство права, зазначають, що він складається з декількох елементів: правової визначеності, правової ефективності й балансу інтересів чи пропорційності [286]. Всі вони характеризують основну властивість принципу верховенства права – передбачуваність правових приписів. Згідно з цим

принципом будь-який нормативний акт, зокрема й судові рішення, є джерелом права тільки у тому випадку, якщо носить визначений характер, ефективно регулює правовідносини та містить пропорційні заходи правового регулювання. За відсутності якого-небудь зі вказаних елементів міжнародні європейські суди можуть визнати такими, що не відповідають принципу верховенства права, і закон, і договір, і судові рішення. Таким чином, європейські суди під принципом верховенства права розуміють не принцип законності, сформульований у позитивному праві, а загальний природно-правовий принцип передбачуваності та справедливості нормативних писаних правил. Верховенство права визначає принцип законності й слугує основою останнього.

У літературі наявне, зокрема, бачення верховенства права, відповідно до якого воно має наведені нижче складові:

1) зважаючи на особливий порядок прийняття, визначеність і стабільність закону останньому повинен надаватися пріоритет у питанні правового регулювання суспільних відносин, інакше права й обов'язки осіб можуть бути змінені у «гіршу» сторону в спрощеному порядку виконавчими органами влади;

2) недопустимим є свавільне обмеження конституційних прав і свобод та порушення їх державного, зокрема й судового, захисту;

3) якість закону проявляється у формальній визначеності правових норм, їх точності, конкретності, ясності, несуперечливості, недвозначності, повноті й узгодженості із системою правового регулювання, що надає особі можливість співвідносити з ними свою поведінку як заборонену, так і дозволена, до того ж таким чином, щоб, виходячи з тексту відповідної норми (за необхідності – з допомогою тлумачення, здійсненого судами), кожен міг передбачити наслідки своїх дій (бездіяльності);

4) принцип визначеності та несуперечливості законодавчого регулювання поширюється й на ті правові норми, на підставі яких законодавець делегує органам виконавчої влади певні повноваження; при цьому предметом делегування у жодному разі не може бути нормотворчість із тих питань,

регулювання яких на підставі конституції належить до виключної компетенції законодавця;

5) несуперечливість норми права – логічне продовження принципу рівності прав громадян перед законом і судом, що передбачає однаковість її розуміння і тлумачення та унеможливорює зловживання виконавчою владою своїми повноваженнями, а також не допускає необмеженого і свавільного розсуду та суперечливої судової практики в процесі правозастосування, що зробило б ілюзорним рівне право на справедливе правосуддя та послабило б гарантії державного захисту прав, свобод і законних інтересів [134].

Формальними вимогами до закону є, безумовно, обов'язковість оприлюднення для загального інформування та поширення за загальним правилом лише на майбутній час. Неформальними – необхідність глибокої наукової розробки й обґрунтованості законодавчих актів із урахуванням конкретних економічних, політичних і соціальних умов життя суспільства та мотиваційної складової [107].

Необхідно наголосити, що зміна законодавцем раніше встановлених правил має здійснюватися з дотриманням принципу підтримання довіри громадян до закону і діяльністю держави, що передбачає правову визначеність, збереження розумної стабільності правового регулювання, недопустимість внесення свавільних змін до діючої системи норм, передбачуваність законодавчої політики. Це необхідно для того, щоб учасники відповідних правовідносин могли в розумних межах передбачити наслідки своєї поведінки та були впевнені в незмінності свого офіційно визнаного статусу, набутих прав, дієвості їх державного захисту, тобто в тому, що набуте ними на підставі чинного законодавства право буде реалізоване. Крім того, законодавець має враховувати, що особи повинні мати можливість адаптуватися до внесених змін упродовж певного перехідного періоду [28].

2.3.2. Легітимна ціль

Будь-яке втручання у право власності може бути виправдане лише тоді, коли воно здійснюється в інтересах суспільства чи в загальних інтересах. Вимога про те, що будь-яке позбавлення власності має здійснюватися в інтересах суспільства, прямо зазначена в другій нормі статті 1 Першого протоколу. У третій нормі також зазначено про загальні інтереси. Проте будь-яка форма втручання у право власності незалежно від того, яка норма поширюється на неї, повинна відповідати вимозі про наявність легітимної мети або цілі (*legitimate aim*) – відповідність інтересам суспільства чи загальним інтересам (*public or general interest*).

Одна із розглянутих ЄСПЛ справ, у якій досліджено питання про застосування цієї вимоги, – справа «James and Others v. The United Kingdom» [217]. Заявники у цій справі були опікунами володіння Герцога Вестмінстерського, яке включало 2 тисячі будинків у престижному районі міста Лондона. Заявники скаржились на те, що володіння втратило значну суму грошей внаслідок застосування Акта 1967 року про реформу системи володіння на правах оренди, який надав орендарям житла за довгостроковими контрактами (наймачам) право викупу права власності на нерухомість за цінами нижче ринкових. Акт 1967 року стосувався лише орендарів житла за довгостроковими контрактами, тобто поширював свою дію на договори оренди житла на строк понад 21 рік і більше, а також на володіння на правах оренди, право на які надавалось за низькими ставками орендної плати. У результаті того, що опікуни володіння Герцога Вестмінстерського були змушені продати право на володіння близько 80 орендарям у місті Лондоні, які вдалися до свого права купівлі за цінами, передбаченими Актом 1967 року, володіння втратило більше 2-ох мільйонів фунтів стерлінгів на різниці з ринковою вартістю оренди аналогічного житла.

Вивчаючи скаргу в контексті статті 1 Першого протоколу, ЄСПЛ спочатку вдався до аналізу статті, заснованому на концепції трьох норм,

запропонованій у рішенні в справі «Sporrong and Lönnroth v. Sweden» [382]. ЄСПЛ зробив висновок, що заявники були позбавлені своєї власності всупереч положенням другої норми (хоча у цьому випадку власність була передана не державі, а іншим приватним особам).

Стосовно питання про те, чи могло вилучення власності вважатися обґрунтованим державою, заявники стверджували, що відповідне законодавство не могло бути прийняте в інтересах суспільства, оскільки вилучене майно не було відчужене в інтересах суспільства загалом. Заявники наполягали на тому, що передача власності від однієї особи іншій не могла вважатися такою, що була здійснена в інтересах суспільства. Проте ЄСПЛ не погодився з таким аргументом і постановив, що примусова передача власності від однієї приватної особи іншій може відповідати легітимній меті в інтересах суспільства.

На думку ЄСПЛ, вилучення майна з метою реалізації політики, спрямованої на зміцнення соціальної справедливості у суспільстві, можна вважати таким, що здійснюється в інтересах суспільства. Крім того, ЄСПЛ зробив важливу заяву про принцип «меж розсуду» держави. Ця заява й сьогодні становить підґрунтя визначення того, що являє собою обґрунтоване втручання у право власності. Так, національна влада, зважаючи на кращі знання умов життя суспільства та його потреб, як правило, має більше переваг, ніж міжнародний суддя, в оцінці того, що необхідно розуміти під інтересами суспільства. Відповідно до системи охорони прав людини, створеної ЄКПЛ, саме національна влада має оцінити, чи потребує проблема, яка викликає занепокоєння суспільства, застосування заходів, спрямованих на позбавлення власності та встановлення порядку судового захисту. Тут, як і в інших сферах, на які поширюються гарантії ЄКПЛ, національна влада може діяти на власний розсуд.

До того ж поняття «інтереси суспільства» за своїм змістом широке. Зокрема, рішення про введення у дію законів, які відчужують власність, завжди приймається з урахуванням політичних, економічних і соціальних питань,

думки про які в демократичному суспільстві можуть різнитися. І хоча ЄСПЛ не може замінити власну оцінку оцінкою національної влади, він зобов'язаний перевірити оскаржувані заходи на предмет їхньої відповідності статті 1 Першого протоколу і, здійснюючи таку перевірку, дослідити фактичні обставини, з посиланням на які діяла національна влада [482, с. 68].

Зважаючи на викладене, ЄСПЛ визнав Акт 1967 року про реформу системи володіння на правах оренди таким, що переслідував законну мету, реалізація якої була в інтересах суспільства.

ЄСПЛ розглянув також питання про відшкодування шкоди, зауваживши, що стаття 1 Першого протоколу, хоча і не містить відповідної норми, загалом вимагає виплати компенсації за вилучення майна. ЄСПЛ зазначив, що у правових системах договірних держав вилучення майна без виплати компенсації вважається обґрунтованим лише за виняткових обставин: у протилежному випадку право власності буде ілюзорним і неефективним. Стосовно ж стандарту відшкодування ЄСПЛ заявив, що вилучення власності без виплати компенсації в розмірі, співвідносному розумною мірою з її вартістю, вважатиметься непропорційним заходом. Однак стаття 1 не гарантує право на повну компенсацію за будь-яких обставин: легітимна мета «в інтересах суспільства», зокрема, така, що ставиться під час проведення економічної реформи або вжиття заходів, спрямованих на досягнення більшої соціальної справедливості, може обґрунтовувати відшкодування шкоди в розмірі, меншому за повну ринкову вартість.

Отже, рішення у справі «James and Others v. The United Kingdom» свідчить про «широкі межі розсуду», якими ЄСПЛ наділив національну владу під час оцінювання як відповідності втручання у право власності тій чи іншій легітимній меті в інтересах суспільства, так і пропорційності. Це рішення також яскраво ілюструє, що ЄСПЛ відіграє певну роль у дослідженні фактичних обставин справи й оцінці того, чи не переступила держава межі свого розсуду. Варто відмітити, що ЄСПЛ протягом останніх років досить часто доходив висновку, що держава все ж таки виходила за межі розсуду.

Ще одним прикладом розгляду ЄСПЛ питання, якою мірою втручання держави у право власності відповідало легітимній меті в інтересах суспільства, є рішення у справі «Skollo v. Italy» [372]. У цій справі заявник в червні 1982 року в Римі придбав квартиру, яка була зайнята орендарем. У березні 1983 року заявник вимагав через суд виселення мешканця на тих підставах, що він (заявник) мав 71 % ступеня інвалідності, був безробітним, хворів на діабет та потребував квартири і що мешканець припинив виплачувати орендну плату. Проте відповідно до політичного курсу італійського уряду дія цього ордеру призупинялась 4 рази на підставі законодавчого декрету. Урешті-решт, мешканець виїхав з квартири добровільно в січні 1995 року – через 11 років і 10 місяців після того, як заявник уперше порушив провадження про його виселення. Заявник подав скаргу про порушення його права власності.

Розглядаючи цю справу, ЄСПЛ насамперед розглянув питання про можливість застосування трьох норм статті 1 Першого протоколу. ЄСПЛ вказав, що у цій ситуації не було ні передачі власності, ні всупереч твердженням заявника відчуження власності *de facto*. Протягом усього часу в заявника була можливість відчуження власності і він отримував орендну плату в повному обсязі до жовтня 1987 року та частково у період між листопадом 1987 року й лютим 1990 року. Оскільки оскаржувані державні заходи означали, що квартиронаймач продовжував займати житлову площу, ці заходи були здійсненням контролю за користуванням майном. Як наслідок, є усі підстави для застосування другої норми статті 1 Першого протоколу.

Заявник стверджував, що законодавчі заходи були неефективними, що держава не мала на озброєнні належної політики у сфері розподілу житла та позбавила його права розпоряджатися власною квартирою, позаяк захисту підлягали лише інтереси орендаря. Держава не мала права, на думку заявника, використовувати додаткові норми, посиляючись на загальні інтереси. Проте ЄСПЛ зазначив, що законодавчі норми, які призупиняли дію ордерів про виселення у період із 1984 року по 1988 рік, були продиктовані необхідністю розв'язати проблему великої кількості договорів оренди житла, термін яких

сплив у 1982 і 1983 роках, і дати можливість мешканцям, строк дії договорів оренди житла яких сплив, підшукати нове адекватне житло або ж субсидоване державою житло. Виконання усіх ордерів про виселення, на думку ЄСПЛ, привело би до помітної соціальної напруги та становило би загрозу суспільному порядку. Тому оскаржувані законодавчі положення переслідували законну мету в загальних інтересах відповідно до вимог статті 1 Першого протоколу.

Розглядаючи питання про вимогу пропорційності, ЄСПЛ наголосив, що будь-яке втручання у право власності має забезпечувати розумну рівновагу та розумну пропорційність між вжитими заходами і метою, на досягнення якої спрямована будь-яка дія, яка позбавляла особу власності. Заявник стверджував, що оскаржуване втручання у право власності не було пропорційним, вказував, що виступав власником і просто хотів зайняти власну квартиру, аби жити там разом зі своєю сім'єю. Він зазначив, що був змушений залізити у борги, аби придбати нову квартиру. Держава, зі свого боку, висунула аргумент про те, що на той час в Італії мала місце виключна нестача житла. ЄСПЛ наголосив, що нестача житла є практично повсюдною проблемою у сучасному суспільстві. У цій ситуації необхідно було встановити, чи вжиті заходи були пропорційними меті – зокрема, захисту інтересів мешканців із низькими доходами – та запобіганню будь-якої загрози суспільному порядку. ЄСПЛ зауважив, що заявник чітко повідомив владу про те, що він потребував квартири, у нього не було роботи і він був інвалідом. Владою у відповідь не було нічого зроблено. Заявник не міг повернути свою власність, доки мешканець не залишив квартиру добровільно, хоча умови, необхідні для виконання ордерів про виселення у період, коли виконання призупинилося, були дотримані. ЄСПЛ також наголосив, що заявник був змушений придбати іншу квартиру та подати позов щодо стягнення орендної плати за житло. Враховуючи зазначене, обмеження стосовно використання заявником своєї квартири були рівнозначні порушенню вимоги пропорційності та, як наслідок, порушенню статті 1 Першого протоколу.

Таким чином, рішення ЄСПЛ у справі «Skollo v. Italy» демонструє приклад невдалої аргументації стосовно того, що оскаржувані заходи не відповідали легітимній меті в інтересах суспільства.

Аналогічного висновку ЄСПЛ дійшов і під час розгляду пізніших справ, як-от: «Fábián v. Hungary» [138], «Centro Europa 7 S.R.L. and Di Stefano v. Italy» [81], «Chiragov and Others v. Armenia» [89].

Також межі розсуду держави щодо визначення легітимної мети можна продемонструвати на прикладі рішення ЄСПЛ у справі «Svitlana Pchenko v. Ukraine» [396]. За обставинами справи заявниця була власницею гаража, розташованого в дворі її багатоквартирного будинку, зареєстрованого на її ім'я в лютому 1995 року. Фактично вона використовувала гараж і землю, що розташована під ним, з 1980-х років. У 2002 році місцеві органи влади почали планувати розвиток комерційної забудови, включно на ділянці під гаражем. Заявниці пропонували домовитись про компенсацію за знесення гаража неофіційно, однак вона відмовилась. Судове провадження щодо обов'язку заявниці знести гараж розпочалось у 2003 році. У 2004 році суд першої інстанції відхилив заяву місцевої влади про демонтаж гаража заявницею, проте рішення суду було скасовано судом апеляційної інстанції та постановлено зобов'язати її звільнити самовільно захоплену земельну ділянку шляхом знесення гаража. У серпні 2005 року державні виконавці гараж демонтували.

Легітимну ціль втручання в право власності заявниці Уряд пояснював тим, що знесення було виконано в інтересах суспільства для будівництва нового житлового будинку: м. Київ мало найбільшу густоту населення у країні та потребувало нового житла. Будівництво нових житлових будинків було одним із пріоритетів розвитку міста, що підтверджувалося генеральним планом м. Київ. Факт того, що забудовник також міг отримати комерційну вигоду від проєкту, не мав значення.

Однак ЄСПЛ встановив, що у цій справі немає жодних вказівок і Уряд не продемонстрував, які конкретні політичні міркування призвели до схвалення та підтримки органами місцевого самоврядування реалізації цього проєкту

житлового будівництва. Аргументи заявниці, що єдина мета будівництва у тому конкретному місці полягала у спорудженні дорогої нерухомості для продажу, ця територія вже була густозаселеною, а будівництво багатоповерхівки в цьому районі призвело лише до збільшення навантаження на інфраструктуру, залишилися без відповіді. Останній аспект, як вбачається, також спростовує аргумент Уряду щодо густоти населення м. Київ. У цьому контексті, незалежно від того, чи може це втручання вважатися здійсненим в «інтересах суспільства», суспільний інтерес, у будь-якому разі, не був настільки нагальним, щоб виправдати вилучення майна без компенсації. Зокрема, нічого не свідчить, що до таких рішень органів державної влади призвели такі нагальні важливі інтереси, як захист навколишнього середовища або необхідність дотримання верховенства права та заборони самовільного будівництва чи міркування щодо соціальної справедливості.

Відповідно до статті 64 Конституції України [540] конституційні права та свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. Проаналізувавши норми Конституції України стосовно обмеження прав, можна зробити такі висновки:

- 1) обмеження повинні носити загальний і абстрактний характер і не мати зворотної сили;
- 2) обмеження можуть вводитися лише на підставі закону, а не підзаконного акта;
- 3) обмеження мають слугувати необхідним і пропорційним засобом захисту конституційно визнаних публічних інтересів;
- 4) обмеження не повинні бути надмірними, мають відповідати вимогам справедливості та пропорційності;
- 5) частковим випадком вимоги пропорційності обмежень є принцип балансу правопорушення і заходів юридичної відповідальності з урахуванням характеру вчиненого правопорушення, його тяжкості, розміру та характеру заподіяної шкоди, ступеня вини правопорушника, його майнового становища й інших істотних обставин;

6) під час застосування обмежень мають бути враховані питання компенсації, забезпечення справедливого балансу між публічними та приватними інтересами;

7) однією з цілей обмеження прав є захист прав і законних інтересів інших осіб, що передбачає необхідність забезпечення балансу приватних інтересів між собою;

8) баланс публічних і приватних інтересів та приватних інтересів між собою є одним із проявів конституційного принципу справедливості;

9) уведення обмеження не має призводити до порушення принципу юридичної рівності;

10) однієї лише належності до публічних структур недостатньо для виправдання застосування державних привілеїв за всіх обставин, аналогічно як і лише мета раціональної організації діяльності органів державної влади не може слугувати підставою для обмеження прав і свобод;

11) при виборі засобів і способів правового впливу мають бути враховані система права та загальні принципи галузей приватного і публічного права.

Нведені положення Конституції України відповідають положенням низки міжнародних актів, зокрема:

– Загальній декларації прав людини від 10 грудня 1948 року (стаття 29) [526]: «При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав та свобод інших і забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку та загального добробуту в демократичному суспільстві»;

– Міжнародному пакту про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року (стаття 4) [553]: «Під час надзвичайного становища в державі, в умовах якого життя нації перебуває під загрозою і про наявність якого офіційно оголошується, держави-учасниці цього Пакту можуть вживати заходів на відступ від своїх зобов'язань за цим Пактом тільки в такій мірі, в якій це диктується гостротою становища, за умови, що такі заходи не є несумісними з

їхніми іншими зобов'язаннями за міжнародним правом і не тягнуть за собою дискримінації виключно на основі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії чи соціального походження»;

– Міжнародному пакту про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 року (стаття 5) [554]: «Ніщо в цьому Пакті не може тлумачитись таким чином, що якась держава, якась група чи якась особа має право займатися будь-якою діяльністю, спрямованою на знищення будь-яких прав чи свобод, визнаних у цьому Пакті, або на обмеження їх у більшій мірі, ніж передбачається у цьому Пакті. Жодне обмеження чи приниження будь-яких основних прав людини, визнаних або існуючих в якій-небудь країні на підставі закону, конвенцій, правил чи звичаїв, не допускається під тим приводом, що в цьому Пакті не визнаються такі права або що в ньому вони визнаються у меншому обсязі»;

– ЄКПЛ (статті 17, 18) [539]: «Жодне з положень цієї Конвенції не може тлумачитись таким, що надає будь-якій державі, групі чи особі право займатися будь-якою діяльністю або вчиняти будь-яку дію, спрямовану на скасування будь-яких прав і свобод, визнаних цією Конвенцією, або на їх обмеження в більшому обсязі, ніж це передбачено в Конвенції. Обмеження, дозволені згідно з цією Конвенцією щодо зазначених прав і свобод, не застосовуються для інших цілей ніж ті, для яких вони встановлені»;

– Хартії основних прав Європейського Союзу від 12 грудня 2007 року (стаття 54) [642]: «Жодне з положень цієї Хартії не повинно тлумачитись таким, що обмежує або завдає шкоди правам людини і основним свободам у відповідній сфері їх застосування, визнаним правом Європейського Союзу, міжнародним правом та міжнародними ЄКПЛ, учасниками яких є Європейський Союз, Європейське співтовариство або всі держави-члени, і особливо Європейською ЄКПЛ про захист прав людини і основоположних свобод, а також конституціями держав-членів».

2.3.3. Справедливий баланс

Закріплюючи за країнами – учасницями ЄКПЛ широку свободу визначення змісту «інтересів суспільства», ЄСПЛ водночас ураховує, наскільки дотриманий владою справедливий баланс між інтересами суспільства та вимогами захисту приватних інтересів окремої особи (*fair balance between the demands of the general interest of the community and the requirements of the protection of the individual's fundamental rights*). Таким чином, ЄСПЛ, оцінюючи правомірність втручання у права, гарантовані статтею 1 Першого протоколу, встановлює, в якій мірі дотримано розумний зв'язок і пропорційність між вжитими заходами, які зумовлюють те чи інше втручання у право власності (*proportionality of the interference*), і переслідуваною суспільно значимою метою. При цьому ЄСПЛ виходить із усталеного правила, що втручання в право безперешкодного користування своїм майном передбачає «справедливу рівновагу» між інтересами суспільства та необхідністю дотримання фундаментальних прав людини. Необхідність забезпечення такого балансу відображена у змісті статті 1 [481, с. 55]. Зокрема, необхідно, щоб існувала розумна пропорційність між вжитими заходами і тією метою, на яку спрямована будь-яка дія, що позбавляє особу власності [407; 382; 86]. Необхідного балансу не буде дотримано, якщо особа при наведеному втручанні несе індивідуальний і надмірний тягар [456, с. 20].

Широка свобода розсуду стосовно того, що визнається інтересами суспільства, застосовується і під час вибору відповідних засобів обмеження права власності для досягнення суспільно значимих цілей.

У рішенні щодо питання прийнятності скарги у справі «Makara and Others v. Ukraine» [273] ЄСПЛ наголосив, що будь-яке втручання обов'язково порушує справедливий баланс між потребами суспільства та вимогами захисту основних прав кожного з метою дотримання статті 1 Першого протоколу. Прагнення до досягнення цього балансу відображене в структурі статті 1 загалом і в її другому пункті зокрема. У кожному випадку має існувати розумне

співвідношення пропорційності між використовуваними засобами та переслідуваною метою. При цьому держава користується широкою свободою розсуду як щодо вибору засобів виконання, так і стосовно з'ясування, чи виправдані наслідки виконання суспільними інтересами для досягнення конкретної мети. Однак, визнаючи за державою такі широкі межі розсуду, ЄСПЛ не може відступати від своєї контролюючої функції та повинен встановити, чи був досягнутий необхідний баланс із врахуванням прав заявників на безперешкодне користування майном у розумінні статті 1 Першого протоколу [367].

У справах про застосування другого правила статті 1 Першого протоколу, що стосується позбавлення особи майна, ЄСПЛ дотримується позиції, згідно з якою, щоби визначити, чи дотримано необхідний баланс і, зокрема, пропорційність тягара, що покладається на заявника, доцільно взяти до уваги умови компенсації, передбачені внутрішнім законодавством. У разі невиплати певної суми, яка в розумних межах відповідає вартості майна, позбавлення власності в принципі являє собою серйозне порушення; невплата компенсації може бути виправдана на підставі статті 1 тільки за виключних обставин [152].

Таким чином, відсутність компенсації в більшості випадків вважається досить суттєвим порушенням права власності. У справі «Parachelas v. Greece» [320] влада Греції вилучила у громадян земельні ділянки з метою будівництва нової основної дороги. Однією із підстав експропріації став закон, відповідно до якого у випадку будівництва нової основної дороги власники, чия нерухомість межувала з дорогою, отримували пріоритети, в обмін на які повинні були жертвувати її вартістю. ЄСПЛ, аналізуючи обставини цієї справи, підкреслив, що, зважаючи на розмір компенсації, отриманої заявниками, на них покладено надмірний тягар, а отже, необхідного балансу не було досягнуто.

Принцип розумної компенсації під час позбавлення особи права власності можна вважати усталеним у практиці ЄСПЛ, включаючи ситуації, коли компенсація присуджується самим правозастосувачем у межах статті 41 ЄКПЛ [210].

У справі «Kalinova v. Bulgaria» [223] ЄСПЛ зробив такий висновок. Заявниця придбала будинок відповідно до чинної на той час процедури і, визнаючи правочин купівлі-продажу недійсним, національні суди не виявили зловживань або порушень з її боку чи суттєвих недоліків правочину, а тільки формальне зневажання містобудівними правилами. Встановлення справедливого балансу вимагало отримання заявницею розумної компенсації, яка відповідала б вартості майна в той період. Однак вона не отримала жодної компенсації. Заявниці, справді, було надано житло за соціальним наймом. Однак із врахуванням повної відсутності компенсації за втрату майна це не може вважатися адекватною компенсацією.

Добросовісність поведінки осіб у разі придбання майна чи зведення на ньому будівель слугує підставою для захисту прав таких осіб навіть у ситуації наступного вилучення майна чи знесення будівель. У справі «Tuleshov and Others v. Russia» [417] заявник був позбавлений будинку, раніше придбаного в межах реалізації з торгів у процесі виконавчого провадження майна судовим приставом-виконавцем. Припинення права власності заявника відбулося у зв'язку з тим, що будинок не підлягав реалізації, оскільки був уже проданий третій особі та не належав боржнику за виконавчим провадженням. Національні суди визнали відповідальність держави у завданні заявнику шкоди, однак задовольнили вимоги про його відшкодування лише частково, що слугувало підставою для подання заявником скарги на порушення прав, гарантованих статтею 1 Першого протоколу. ЄСПЛ визнав необхідність присудження заявнику компенсації в розмірі повної ринкової вартості будинку, раніше набутого заявником і поверненого власнику.

Подібна ситуація склалась у справі «N.A. and Others v. Turkey» [300]. Заявники успадкували земельну ділянку, яка була зареєстрована владою на їхнє ім'я. Пізніше власниками було отримано дозвіл влади на будівництво на належній їм землі готельного комплексу. Але в процесі виконання робіт влада держави-відповідача ініціювала судове провадження у національних судах із метою вилучення земельної ділянки та знесення частково збудованої будівлі,

оскільки земельна ділянка була розташована в особливо охоронюваній зоні й тому не належала приватним особам. Суди задовольнили вимоги влади в повному обсязі, а також відмовили заявникам у виплаті якоїсь компенсації, оскільки, на їхню думку, реєстрація земельної ділянки на ім'я заявників була від початку незаконною. ЄСПЛ, проаналізувавши обставини справи, не погодився з думкою держави-відповідача, визнавши порушення справедливого балансу, позаяк заявники були добросовісними набувачами та користувачами земельною ділянкою.

Ще одним прикладом може слугувати справа «Sud Fondi SRL and Others v. Italy» [391], в якій три компанії-заявники були власниками земельних ділянок і збудованих на них будівель, які стали предметом судового розгляду. Будівництво заявниками будівель було здійснено на підставі отриманого від муніципалітету дозволу. Однак згодом за ініціативою прокуратури порушили кримінальну справу про незаконний характер будівництва, у межах якого на будівлі заявників наклали арешт. Касаційний суд Італії при остаточному розгляді справи визнав заявників невинуватими у вчиненні кримінально караного діяння. Проте Касаційний суд визнав, що існувала абсолютна заборона на будівництво у вказаних зонах, у зв'язку з чим землі та будівлі були конфісковані й передані муніципалітету. Домогтися відміни чи зміни рішення суду про конфіскацію майна компаніям-заявникам не вдалося, їх скарги були відхилені. ЄСПЛ погодився з аргументами заявників, вказавши, що, по-перше, добросовісність і відсутність вини у діях компаній-заявників не брались до уваги й застосовані процедури не враховували ступеня відповідальності чи необережності з їхнього боку. Крім того, конфіскація такого масштабу за відсутності компенсації не виправдовувалась заявленою метою приведення землі у відповідність до містобудівних правил. У зв'язку з цим справедливого балансу у розглянутій справі не було досягнуто.

Дотримання справедливого балансу ЄСПЛ контролює на етапі не лише позбавлення особи майна, а й реалізації акту відчуження. При цьому вимога виплати розумної компенсації передбачає врахування державою всіх обставин,

в умовах яких відбувається позбавлення особи належного їй майна. У справі «Bistrovic v. Croatia» [47] було прийнято рішення про експропріацію частини земельної ділянки заявників, які займалися фермерським господарством, у зв'язку з будівництвом автомагістралі. У національних судах заявники порушили питання про експропріацію землі загалом, оскільки будівництво дороги унеможливить використання будинку та решти земельної ділянки, а також оскаржували розмір присудженої компенсації, який не враховував, на думку заявників, ринкову вартість експропрійованої землі. ЄСПЛ, проаналізувавши обставини справи, визнав порушення вимог статті 1 Першого протоколу, зазначивши, що влада країни не досягла справедливої рівноваги інтересів і не забезпечила належний захист права власності заявників.

Причиною порушення статті 1 Першого протоколу в справі «Kozacioglu v. Turkey» [247] стала відмова влади держави-відповідача врахувати під час визначення розміру компенсації у разі експропріації будівлі його архітектурні й історичні характеристики та своєрідність. Розглянувши обставини справи, ЄСПЛ зауважив, що практика ряду держав – членів Ради Європи у сфері експропріації будівель, включених до переліку культурних цінностей, свідчить про те, що, незважаючи на відсутність точного правила чи загального критерію для оцінки, можливість врахування властивостей майна під час визначення відповідної компенсації не є категорично виключеною. Таким чином, із метою задоволення вимог пропорційності між позбавленням майна та переслідуючим публічним інтересом у випадку експропріації будівлі, внесеної до переліку культурних цінностей, необхідно враховувати розумною мірою особливі властивості під час визначення компенсації, що належить власнику.

Варто наголосити, що відсутність адекватної компенсації розглядається як «індивідуальний і надмірний тягар», що порушує необхідний баланс. Так, конфіскація майна без виплати розумної компенсації, як правило, становить непропорційне втручання, яке не може вважатися виправданим згідно зі статтею 1 Першого протоколу [65].

Проте стаття 1 Першого протоколу, як підкреслює ЄСПЛ у справі «Parachelas v. Greece» [320], не гарантує право на повну компенсацію з врахуванням усіх обставин, оскільки легітимна мета суспільного інтересу може вимагати відшкодування не повної ринкової вартості.

У рішенні в справі «Jokela v. Finland» [220] ЄСПЛ зіштовхнувся із ситуацією вилучення земельної ділянки для будівництва дороги. Проте ринкова вартість майна, визначена державою для розрахунку розміру компенсації за відчуження майна, була в чотири рази меншою, ніж ринкова вартість того ж майна, передбачена для нарахування податку на спадщину. ЄСПЛ, визнаючи широкі межі розсуду держави у визначенні як адекватності компенсації під час відчуження майна, так і розрахунку при виконанні податкових законів, одночасно вказав, що загальне право на безперешкодне користування своїм майном передбачає очікування обґрунтованої узгодженості між взаємопов'язаними рішеннями, що стосуються одного і того ж об'єкта власності. У цьому випадку не було: проявлено узгодженості, надано таких пояснень, які відповідали б охоронюваним законом очікуванням заявників. За таких обставин результат судового провадження був несумісним із вимогою про повагу права на безперешкодне користування своїм майном. Порушення, встановлене ЄСПЛ, впливає із системної проблеми, пов'язаної з відсутністю у національному законодавстві механізму, за допомогою якого національні суди могли би враховувати потенційне знецінення суми компенсації, присудженої за експропріацію, у зв'язку з тривалістю провадження та інфляцією.

У справі «Beneficio Cappella Paolini v. San Marino» [41] земельну ділянку заявника вилучено для державних потреб. Однак тільки частина земельної ділянки використано за призначенням, передбаченим конфіскацією. Заявники намагались у судовому порядку повернути частину невикористаних земель, але безрезультатно, незважаючи на наявність законних підстав. Так, законодавство держави-відповідача передбачало право особи звертатися з вимогою скасувати постанову про відчуження у тих випадках, коли не дотримуються строки, передбачені для проведення робіт на вилученій землі. ЄСПЛ наголосив, що

рішення не повертати землю заявнику всупереч тим обставинам, що земельні ділянки, як і раніше, не використовувались для реалізації проектів суспільних робіт, порушило справедливий баланс, який має існувати між вимогами загального інтересу та необхідністю обмежити особисті права з метою застосування статті 1 Першого протоколу.

Власне факт неможливості упродовж тривалого періоду домогтися примусової експропріації земель без жодної компенсації слугував підставою для порушення ЄКПЛ у справі «Potomska and Potomski v. Poland» [336]. Заявники опинилися в ситуації, коли придбана ними для будівництва в 1974 році земельна ділянка, що раніше належала державі, у 1987 році була оголошена владою пам'ятником історії та внесена до відповідного реєстру. Результатом таких дій із боку держави стала заборона на будь-яку зміну цільового призначення земельної ділянки без попередньої згоди органів влади. Неодноразові спроби домогтися вилучення земельної ділянки для державних потреб не привели до позитивних результатів, оскільки місцева влада посилювалася на відсутність достатніх грошових коштів для викупу. При цьому запропоновані заявникам альтернативні земельні ділянки не влаштували останніх. ЄСПЛ дійшов висновку про порушення державою-відповідачем у цій справі справедливого балансу, тому що найбільш доцільним заходом могла бути експропріація з виплатою компенсації чи пропозиція придатного альтернативного майна. Проте відповідно до національного законодавства експропріація пам'ятника особливого історичного, наукового чи художнього значення могла здійснюватися тільки на вимогу влади та був відсутній порядок, за допомогою якого заявники могли змусити владу експропріювати їхнє майно. Стосовно ж відмови заявників від пропозицій землі взамін, заявники не могли бути обвинувачені в цьому, тому що не мали гарантій достатнього захисту їхніх інтересів.

Повна відсутність компенсації у разі позбавлення особи права власності, виступаючи, як правило, очевидним порушенням статті 1 Першого протоколу, може бути виправдана у виключних випадках із урахування інтересів

суспільства та конкретних обставин, в умовах яких відбувається втручання у право власності [485, с. 78].

У рішенні ЄСПЛ в справі «Jahn and Others v. Germany» [216] таким винятковим випадком був визнаний «унікальний контекст об'єднання Німеччини» (цей підхід ЄСПЛ неодноразово використовував, зокрема, у справах «Wittek v. Germany» [439], «Islamische Religionsgemeinschaft v. Germany» [209], «Forrer-Niedenthal v. Germany» [148]), що надало ЄСПЛ можливість зробити висновок про відсутність порушення статті 1 Першого протоколу в ситуації позбавлення заявників майна за відсутності жодної компенсації. Обставини справи стосувались земель, отриманих у користування для сільськогосподарських потреб у межах земельної реформи в Німецькій Демократичній Республіці. Відповідно до порядку, введеного земельною реформою, землі могли за згодою держави переходити у порядку спадкування за умови, що спадкоємці будуть використовувати їх за призначенням. У протилежному разі землі підлягали поверненню до єдиного державного фонду з можливим перерозподілом на користь інших осіб, які займаються фермерським господарством. Однією з умов об'єднання двох Німеччин, що висувалися з боку Федеративної Республіки Німеччина, було прийняття Закону про права власників землі, перерозподіленої в межах земельної реформи, від 6 березня 1990 року, який набрав чинності 16 березня 1990 року та відомий як закон Модрова, що зняв обмеження на розпорядження землею, придбаною у процесі земельної реформи, після чого особи, які володіли землею, стали її повноправними власниками. Проте 1992 року відповідно до Закону Федеративної Республіки Німеччина про зміну майнових прав було внесено зміни до закону про введенню в дію Цивільного кодексу та закріплено низку обмежень для осіб, які стали власниками згідно із законом Модрова, зокрема, правило про те, що спадкувати землю, придбану під час земельної реформи, можуть тільки особи, які станом на 15 березня 1990 року займались сільським господарством, лісовим господарством або виробництвом продуктів харчування у Німецькій Демократичній Республіці чи одним із цих трьох видів

діяльності попередні 10 років. Якщо зазначене не мало місце, то правовий титул на землю переходить до податкових органів землі, у межах якої розташована земельна ділянка. Надалі судова практика розширила цей обов'язок, включивши до нього вимогу про те, що особа також повинна була перебувати в сільськогосподарському кооперативі в Німецькій Демократичній Республіці.

Позиція влади Федеративної Республіки Німеччина, підтримана ЄСПЛ, зводилася до того, що особи, які не займалися сільським господарством, стали власниками за Законом Модрова випадково, оскільки, якби влада Німецької Демократичної Республіки свого часу послідовно застосовувала власне законодавство й своєчасно повертала до земельного фонду землі, які не використовувалися за призначенням або використовувалися не за призначенням, не виникло б необхідності ретроспективного уточнення законодавства стосовно позбавлення осіб «випадково придбаної» власності. У цій ситуації, на думку влади країни-відповідача, законодавство спрямоване тільки на відновлення соціальної справедливості й однакового ставлення до тих осіб, до яких влада Німецької Демократичної Республіки свого часу була послідовна у застосуванні порядку, встановленого земельною реформою, і до тих, кому вдалося уникнути послідовності в застосуванні, що повністю виправдовує вилучення землі без жодної компенсації та не порушує справедливого балансу.

На наш погляд, ЄСПЛ не зовсім послідовно застосував попередньо ним напрацьовані загальні принципи, визнавши, що в «унікальному контексті об'єднання» Німеччини відсутність компенсації не порушує справедливий баланс, який має бути встановлений між захистом майна й інтересами суспільства. У цьому аспекті на увагу заслуговує Особлива думка судді С. Павловського, спільна Особлива думка суддів Ж.-П. Коста і Х. Боррего Боррего, до якої приєдналися судді Г. Ресс і С. Ботучарова, а також Особлива думка судді Г. Ресса, які з різною аргументацією, але одноголосно вказали на те, що «унікальний контекст об'єднання Німеччини» не більш унікальний, ніж

бурхлива історія Європи з моменту завершення Другої світової війни до балканського конфлікту, включаючи крах комуністичних режимів у країнах Східної Європи; концепцією виняткових обставин не можна зловживати і вона не підлягає узагальненням, оскільки це державно орієнтована концепція, далека від концепції захисту прав людини»; законодавець може виправляти незадовільні результати, але при цьому він має поважати надані ним самим індивідуальні права, адже «жодні інтереси суспільства не можуть виправдати позбавлення майнових прав осіб, які безперешкодно користувалися своїм майном протягом багатьох років, які до цього були визнані самим урядом-експропріатором [336].

Загальний підхід ЄСПЛ до умов повної відсутності компенсації висвітлено також в рішенні ЄСПЛ у справі «Scordino v. Italy» [363]. ЄСПЛ підкреслює, що у багатьох справах про законне відчуження майна, як, наприклад, відчуження земельної ділянки з метою будівництва дороги чи в інших цілях у інтересах суспільства, тільки повна компенсація може вважатися пропорційною вартості майна. Однак наведене правило має винятки. Так, законні цілі в інтересах суспільства, приміром, пов'язані з ужиттям заходів економічної реформи чи заходів, спрямованих на досягнення більшої соціальної справедливості, можуть передбачати суму компенсації меншу, ніж повна ринкова вартість майна. ЄСПЛ вирішив, що у рішенні в цій справі корисно представити стислий аналіз своєї прецедентної практики з цього питання. Зокрема, у справі «James and Others v. the United Kingdom» [217] предмет спору полягав в тому, чи було встановлено справедливий баланс у контексті законодавства про реформу системи володіння власністю на правах оренди умови, які надавали орендарям житла на підставі довгострокових контрактів право викупити нерухомість у власність. ЄСПЛ вирішив, що ці умови встановлювали справедливий баланс і наголосив, що контекст мав характер соціальної та економічної реформи, в якому тягар, який несли вільні власники, був обґрунтований, навіть незважаючи на те, що компенсація, отримана зацікавленими сторонами, була меншою за повну ринкову вартість

майна. У справі «Lithgow and Others v. the United Kingdom» [265] ЄСПЛ досліджував питання, пов'язане з націоналізацією компаній, які функціонували в авіаційній і суднобудівельній промисловості як частина економічної, соціальної та політичної програми партії, яка перемогла на виборах і метою якої було сформувати стійкішу організаційну й економічну базу та надати владі більший суспільний контроль і підзвітність. ЄСПЛ вирішив, що у цьому контексті заходи щодо виплати компенсації відповідним акціонерам були справедливими й обґрунтованими порівняно з повною вартістю акцій. ЄСПЛ вказав, що справа «Scordino v. Italy» [363] стосувалась окремого випадку примусового відчуження нерухомого майна, яке не було частиною процесу економічної, соціальної та політичної реформи, не було пов'язане з будь-якими іншими обставинами. В результаті, у цій справі ЄСПЛ не виявив жодної законної мети, переслідуваної в інтересах суспільства, яка могла би виправдати розмір компенсації, менший за ринкову вартість майна.

У справі «Vistins and Perepjolkins v. Latvia» [428] такі обставини, як: безоплатність набуття земельних ділянок; нетривалість володіння ними – три роки, протягом яких повністю було відсутнє будь-яке інвестування з метою збільшення їхньої вартості; виплата заборгованості за орендними платежами з моменту набуття земельних ділянок, які були розраховані на основі поточної вартості землі, слугували підставою для визнання дотримання справедливого балансу навіть у ситуації, коли розмір компенсації відрізнявся від кадастрової вартості землі майже в тисячу разів.

Прикладом застосування практики ЄСПЛ як джерела права при обґрунтуванні позбавлення права власності без будь-якої компенсації є постанова Великої Палати Верховного Суду від 15 травня 2018 року у справі № 372/2180/15-ц [572], яка стосувалась скасування реєстрації права власності на земельні ділянки та витребування земельних ділянок із чужого незаконного володіння. Мотивуючи своє рішення Велика Палата Верховного Суду зазначила, що надання відшкодування завданих збитків, зокрема, на підставі статті 661 ЦК України або статті 1 Першого протоколу перебуває у

безпосередньому зв'язку із поведінкою особи під час набуття такого майна, наявності прямих заборон у законодавстві на набуття у власність відповідного майна та інших факторів і не є абсолютним. Встановлення порушення статті 1 Першого протоколу, виправданість втручання у право власності та надання відповідної компенсації напряду корелюються із законністю набуття майна, поведінкою набувача під час його придбання та наявністю суспільного інтересу, з метою задоволення якого таке втручання здійснюється. Так, було встановлено, що відчуження земельних ділянок відповідачу відбулось із порушенням вимог законодавства, що призвело до порушення прав територіальної громади м. Обухова. Порушено водоохоронну зону уздовж р. Стугна та передано під забудову землі, будівництво на яких заборонено законом.

Заслуговує на увагу рішення у справі «Azinas v. Cyprus» [32]. ЄСПЛ у зв'язку з не вичерпанням заявником внутрішніх засобів правового захисту визнав неприйнятною скаргу колишнього державного службовця про порушення його прав у зв'язку зі звільненням, підставою для якого слугувало визнання його винуватим у крадіжці, порушенні зобов'язань довіреної особи та зловживанні владою. Звільнення заявника з державної служби призвело до позбавлення останнього належної йому пенсії, тому при розгляді скарги по суті виникло би питання про пропорційність між захистом індивідуального права власності та вимогами публічного інтересу. У цій справі деякі судді вирішили за необхідне висловити особливі думки, в яких стверджувалося, що навіть за умови, якщо право заявника на пенсію прирівнювати до власності у розумінні статті 1 Першого протоколу, втручання у користування цією власністю було виправдане; той факт, що стягнення у формі звільнення потягло втрату заявником вигод від виходу у відставку, є наслідком чіткої законодавчої норми, тому оскарження такого положення у цій справі порушує чесний і справедливий баланс між правом власності заявника та вимогами державної служби. Протилежного висновку дійшов суддя Г. Рессом, зазначивши, що позбавлення особи всіх пенсійних прав заднім числом як кримінальне

покарання може розглядатися як особливо жорстке та несумісне з необхідним балансом, який має бути дотриманий між захистом індивідуального права власності та публічним інтересом.

Водночас у справі «Klein v. Austria» [239] ЄСПЛ дійшов протилежного висновку, зазначивши, що: відмова у призначенні пенсії становила втручання у право заявника на повагу власності, оскільки його було позбавлено права на пенсію після того, як він повністю зробив внески до пенсійної системи (здійснював їх протягом усього періоду своєї адвокатської діяльності); влада не встановила справедливої рівноваги між конкурентними інтересами та поклала на нього надмірний індивідуальний тягар.

Вимога розумної компенсації як одна з умов дотримання справедливого балансу застосовується не лише щодо другого речення частини 1 статті 1 Першого протоколу, а й усієї статті загалом. Будь-яке втручання у право власності особи має враховувати індивідуальний інтерес останньої та не повинно покладати на неї надмірний тягар.

У рішенні в справі «Chassagnou and Others v. France» [86] ЄСПЛ відмітив, що відповідно до духу Закону Вердей 1964 року позбавлення кожного власника, чия земля включається в муніципальну асоціацію мисливців, виключного права на полювання має бути компенсоване можливістю полювання на всій території комуни, що належить до муніципальної асоціації мисливців. Однак така компенсація є реальною і становить інтерес якщо всі відповідні власники будуть полювати чи приймати мисливців. Законом 1964 року не передбачено жодної компенсації на користь власників, які є противниками полювання і не бажають отримувати якоїсь користі чи вигоди з права на полювання, яким вони відмовляються займатися. Також відшкодування втрати доходу у зв'язку із позбавленням доходу, який отримували раніше, стосується тільки тих власників, які до створення муніципальної асоціації мисливців у комуні не отримували доходів від реалізації їхнього права на полювання, наприклад, здаючи землі в оренду, що не мало місця у випадку заявників. Система примусового внеску поставила

заявників у становище, яке порушує справедливий баланс, що має існувати між повагою права власності та вимогами загальних інтересів: зобов'язання дрібних власників робити внесок у право на полювання на їхніх землях, щоб їх використовували треті особи, що повністю суперечить їхнім переконанням, є непропорційним обов'язком, що не виправдано з точки зору частини 2 статті 1 Першого протоколу.

Обставини вказаної вище справи подібні до ситуації, яка склалася в Німеччині. У справі «Herrmann v. Germany» [187] заявник оскаржував положення федерального законодавства, відповідно до яких він як власник землі автоматично ставав членом мисливської асоціації та був змушений миритися зі здійсненням полювання на своїх землях. Вимоги заявника про скасування свого членства були відхилені національною владою. ЄСПЛ, на відміну від попередньої справи, не виявив порушень статті 1 Першого протоколу, вказавши, що ситуація в Німеччині як одній із найбільш густонаселених територій Центральної Європи зробила необхідним дозвіл загального полювання на всіх придатних для цього ділянках. Зазначений закон застосовувався на території усїєї Німеччині, що відрізняло ситуацію від французької справи, в якій режим обов'язкового членства у мисливських асоціаціях був поширений тільки на 29 із 93 департаментів. Хоча у Законі й було передбачено винятки щодо системи загального полювання, вони переважно стосувались територій, де існувала загроза суспільним і природним ресурсам, чи земель особливого середовища. Крім того, заявник мав право на частку прибутку від оренди, яка відповідала розміру володіння. Хоча сума, яку він міг вимагати, не була суттєвою, відповідні положення перешкоджали іншим особам в отриманні фінансової вигоди від використання ділянки заявника. Він також мав право на компенсацію будь-якої шкоди, що могла бути завдана у зв'язку із полюванням. Враховуючи широкі межі розсуду, якими користуються держави у цій сфері, ЄСПЛ підсумував, що держава-відповідач встановила справедливий баланс між захистом майнових прав і вимогами загального інтересу.

У справі «Mellacher and Others v. Austria» ЄСПЛ зробив важливий висновок, а саме: законодавча влада має користуватися значною самостійністю для того, щоби висловитися як стосовно наявності проблеми, що становить загальний інтерес, який потребує регламентації, так і щодо вибору, зробленого національною законодавчою владою, за винятком, якщо її рішення позбавлене розумної підстави, тобто за відсутності справедливого балансу між загальним інтересом і необхідністю дотримання прав приватних осіб, інакше кажучи, у разі відсутності розумної відповідності між визначеною метою та вжитими заходами. Проте категорії справедливого балансу, розумної компенсації і надмірного тягаря є оціночними, що потенційно може створити основу для суб'єктивізму під час їх застосування у кожній конкретній справі. Наприклад, в тому ж рішенні ЄСПЛ у справі «Chassagnou and Others v. France» [86] офіційну думку ЄСПЛ поділяли не всі судді.

У рішенні в справі «Immobiliare Saffi v. Italy» [200] ЄСПЛ констатував порушення розумного балансу та наголосив, що власне система тимчасового призупинення виконання судових наказів про повернення власності її власникам не є об'єктом критики, беручи до уваги спектр повноважень, дозволений відповідно до пункту 2 статті 1 Першого протоколу. Однак така система має ризик покладення надмірного тягаря у частині можливості розпорядження своєю власністю. Крім того, мають існувати певні процедурні стандарти, щоб функціонування системи та її вплив на майнові права власників не були ні свавільними, ні непередбачуваними. Зважаючи на викладене, система відстрочок і призупинень виконання судових наказів про виселення з урахуванням шестилітнього очікування виконання таких наказів поклала на компанію-заявника надмірний тягар і, відповідно, порушила розумний баланс між захистом права власності та загальними інтересами.

За балансом між приватними і загальними інтересами у справі «Immobiliare Saffi v. Italy» [200] можна помітити й баланс між приватними інтересами власника та наймача. Звичайно, ЄСПЛ, покликаний розглядати питання дотримання ЄКПЛ Високими Договірними Державами, в жодному зі

своїх численних актів не згадує про баланс приватних інтересів. Однак, як убачається, із певною долею умовності та застережень практика ЄСПЛ надає можливість подивитися на ситуацію і під цим кутом також.

У справі «Radović and Stanescu v. Romania» [342] заявник до звернення в суд повернув націоналізовані в першій половині ХХ століття житлові будинки, квартири в яких до реституції були орендовані наймачами у держави. Багато наймачів відмовились укласти договори з новими власниками будинків, що призвело до спроб останніх виселити їх в примусовому порядку. Проте під час розгляду справи в суді заявникам було відмовлено у виселенні наймачів, оскільки вони не дотримались певних формальностей процедури виселення, визначеної у нормативних актах, прийнятих із метою захисту прав наймачів, враховуючи високу соціальну значимість ситуації. При цьому договори, раніше укладені наймачами з державою, автоматично визнано пролонгованими, і заявники не змогли отримати плату протягом періоду пролонгації. ЄСПЛ визнав наявність порушення вимог статті 1 Першого протоколу, підкресливши, що з причини одного лише невиконання формальних вимог, передбачених надзвичайними положеннями стосовно найму житлових приміщень, заявники не могли упродовж декількох років отримувати плату від осіб, які займали їхні квартири, і користуватися пріоритетами договірних відносин із ними. Хоча надзвичайні заходи були введені з метою захисту публічних інтересів і прав наймачів в умовах нестачі житла у постсоціалістичний період, і сама по собі така система не може бути піддана критиці, беручи до уваги, зокрема, широкі межі допустимого для держави розсуду в регулюванні прав і свобод людини у цій сфері, деякі надзвичайні норми мали неадекватний і невизначений характер та порушували права заявників, при цьому ніщо не свідчило про відсутність належного захисту інтересів наймачів. Такі законодавчі норми, на думку ЄСПЛ, поклали на заявників надмірний тягар.

Прикладом встановлення балансу між приватними інтересами власника житла та особи, яка у ньому проживає як член сім'ї колишнього власника, є постанова Великої Палати Верховного Суду 21 серпня 2019 року у справі

№ 569/4373/16-ц [573]. Зокрема, Велика Палата Верховного Суду зазначила, що виселення особи з житла без надання іншого житлового приміщення можливе за умов, що таке втручання у право особи на повагу до приватного життя та права на житло, передбачене законом, переслідує легітимну мету, визначену пунктом 2 статті 8 Конвенції, та є необхідним у демократичному суспільстві. Навіть якщо законне право на зайняття житлового приміщення припинене, особа вправі сподіватися, що її виселення буде оцінене на предмет пропорційності у контексті відповідних принципів статті 8 Конвенції. Велика Палата Верховного Суду вважає, що не є підставою для виселення членів сім'ї власника квартири, у тому числі й колишніх, сам факт переходу права власності на це майно до іншої особи без оцінки законності такого виселення, яке по факту є втручанням у право на житло у розумінні положень статті 8 Конвенції, на предмет пропорційності у контексті відповідної практики ЄСПЛ. У справі, що розглядається, виселення відповідача в контексті пропорційності застосування такого заходу має оцінюватися з урахуванням порушення права останнього на житло та недобросовісності дій сторін договору міни, внаслідок яких ОСОБА_2 може втратити не лише право на користування житлом, а позбутися такого права взагалі та стати безхатченком. Зі справи вбачається, що ОСОБА_2 набув право користування спірним житлом згідно із законом, тобто набув охоронюване законом право на мирне володіння майном як член сім'ї своїх батьків - членів житлово-будівельного кооперативу. У подальшому право власності на житло набув його син ОСОБА_9. При цьому необхідно врахувати, що ОСОБА_2 як особа з інвалідністю II групи, непрацездатний, мав право на спадкування обов'язкової частки після смерті матері, але відмовився від спадщини у вигляді частки у спірній квартирі на користь сина, залишаючись користувачем спірної квартири. Також у договорі міни сторони зазначили, що жодні треті особи не мають майнових прав на квартиру, що не відповідало дійсності. ОСОБА_2 з 1970 року зареєстрований у спірній квартирі. Крім того, під час огляду квартири набувачі мали можливість виявити, що ОСОБА_2 проживає у квартирі, та з'ясувати в нього підстави такого проживання, а також

довідатися про його наміри щодо подальшого проживання у квартирі після її відчуження або про його відмову від свого права та готовність звільнити квартиру у такому випадку. Тобто набувачі за певної обачності мали реальну можливість дізнатися про обтяження квартири у вигляді права користування члена сім'ї колишнього власника квартири.

У рішенні ЄСПЛ «Kanala v. Slovakia» [224] на нерухоме майно заявника в межах виконавчого провадження було звернено стягнення у зв'язку з неможливістю погасити заборгованість за кредитом. Майно було виставлене на торги, які скасували, оскільки другий власник скористався своїм передбаченим законом пріоритетним правом купівлі, поклавши на депозит суму, яка відповідала початковій ціні, що не враховувала ринкову вартість майна. ЄСПЛ, проаналізувавши обставини справи, зауважив, що втручання було законним і переслідувало мету забезпечення правової визначеності шляхом виконання судових рішень, що, безумовно, відповідало суспільним інтересам. Проте така угода, яка давала співвласнику перевагу, не була виправданою з точки зору суспільних інтересів, порушуючи законний інтерес заявника і банка-кредитора в продажі майна за найбільш високою ціною. Таким чином, справедливий баланс між суспільними інтересами і вимогами захисту прав заявника не був досягнутий.

Особливо яскраво баланс приватних інтересів проявився у справі «J.M. v. the United Kingdom» [214], в якій виникло питання про порушення статті 14 ЄКПЛ у взаємозв'язку зі статтею 1 Першого протоколу у зв'язку із різним ставленням до окремо проживаючого батька при вступі його у нові відносини (необов'язково шлюбні) у випадку, якщо ці відносини були різностатевими чи одностатевими. В останньому випадку можливість зменшення розміру фінансової допомоги на утримання дітей з боку окремо проживаючого батька не передбачалась, на відміну від ситуації наявності у нього нових різностатевих відносин. Вища судова інстанція Великої Британії (Палата лордів) більшістю голосів відмовила заявниці в задоволенні її вимог про зменшення розміру фінансової допомоги, зазначивши, що ситуація заявниці не належить до сфери

дії статті 1 Першого протоколу, оскільки вона регулює позбавлення майна для публічних цілей, а не в рахунок виконання особистого зобов'язання відсутнього батька. ЄСПЛ не поділив позицію влади, звернувши увагу, що в аспекті права на вигоди соціального захисту вимога заявника може належати до сфери дії статті 1 Першого протоколу навіть у випадку відсутності майна чи втручання у здійснення права власності. Аналогічно передбачений законом обов'язок відсутнього батька виплачувати грошові кошти тому з батьків, хто проживає спільно з дітьми, може розглядатися як втручання у право на повагу власності; крім того, суми, які виплачуються заявницею на утримання її дітей, можуть розглядатися як збори у розумінні другого абзацу статті 1 Першого протоколу. Таким чином, розглянута ситуація підпадає під дію статті 1 Першого протоколу.

Відсутність справедливого балансу відповідно до частини 2 статті 1 Першого протоколу ЄСПЛ відмітив також у справі «Smirnov v. Russia» [374] про вилучення речового доказу – комп'ютера, який утримувався владою Російської Федерації більше шести років. На думку ЄСПЛ, комп'ютер був професійним інструментом заявника, що використовувався для складання юридичних документів і зберігання даних про клієнтів. Утримання комп'ютера не тільки створило заявнику особисті незручності, а й уплинуло на його професійну діяльність, що відобразилося на здійсненні правосуддя.

Тривалість заходів з боку держави щодо контролю за користуванням майном послужила підставою для визнання порушення у справі «Luordo v. Italy» [269]. Заявник у межах процедури банкрутства був повністю обмежений у можливості самостійно управляти своїм майном і належними йому коштами упродовж понад 14 років. ЄСПЛ, розглянувши обставини справи, зауважив, що обмеження права заявника на безперешкодне користування своїм майном і коштами в період провадження у справі не було виправданим, оскільки, хоча в принципі позбавлення права на управління майном та коштами і розпродаж активів банкрута – захід, необхідний для досягнення переслідуваної мети, потреба в цьому заході втрачає свою актуальність зі спливом часу. До

аналогічного висновку ЄСПЛ дійшов також у справах «Vrzić v. Croatia» [433], «International Bank for Commerce and Development AD and Others v. Bulgaria» [202].

Тривалість втручання у права заявника була врахована ЄСПЛ і в справі «Islamic Republic of Iran Shipping Lines v. Turkey» [208]. Компанія-заявник перевозила вантаж, що належав Ірану, на зафрахтованому кіпрському судні, яке у жовтні 1991 року було затримане турецькою владою за підозрою у перевезенні контрабанди. Після розслідування в грудні 1991 року Міністерство іноземних справ Туреччини підтвердило правомірний характер вантажу та визнало, що його захоплення не може бути виправданим станом війни між Туреччиною і Кіпром, але екіпаж судна був звільнений тільки в грудні 1992 року. Спроби заявника відшкодувати завдану під час захоплення судна шкоду в цивільному порядку не мали позитивних результатів. ЄСПЛ визнав порушення статті 1 Першого протоколу та вказав, що захоплення судна являло собою контроль за використанням майна у розумінні другого абзацу статті 1 Першого протоколу. ЄСПЛ вирішив, що судно необхідно було звільнити не пізніше березня 1992 року, коли суд першої інстанції виніс відповідне рішення. Подальше утримання судна було свавільним.

Необґрунтоване перекладення на позивача тягря доказування також може слугувати підставою для порушення справедливого балансу. Так, у рішенні в справі «Tendam v. Spain» [400] стосовно заявника було відкрите кримінальне провадження, у межах якого його майно конфіскували. Згодом заявника виправдали, однак майно повернули йому не в повному обсязі та й ще пошкоджене. Національна влада держави-відповідача відмовила заявнику у задоволенні його вимог про компенсацію за пошкоджене і втрачене майно, наголосивши, що заявник не довів факту пошкодження і втрати конфіскованого у нього майна. ЄСПЛ не погодився з аргументами влади, вказавши, що у таких умовах тягар доказування лежав на судових органах, які зобов'язані були слідкувати за збереженням конфіскованого майна заявника. Отже, відмовивши

у вимозі про компенсацію, держава поклала на заявника непропорційний і надмірний тягар.

Варто зауважити, що судові витрати розглядаються ЄСПЛ як збори у розумінні частини 2 статті 1 Першого протоколу, що пред'являє до них вимогу про необхідність дотримання справедливого балансу. Так, у справі «*Perdigao v. Portugal*» [324] у заявників було вилучено земельну ділянку для державних потреб. Останні не оскаржували законність її конфіскації, але щодо розміру компенсації між заявниками та владою виникли розбіжності. Власники вилученої земельної ділянки наполягали на виплаті 20 мільйонів євро, куди входив також прибуток, який міг бути отриманий у результаті використання кар'єра. Національні суди Португалії відмовили у повному задоволенні позову заявників, виключивши потенційний прибуток та обмеживши розмір компенсації сумою у 197 тисяч євро. Часткове задоволення позову призвело до того, що судові витрати лягли на позивачів пропорційно розміру незадоволеної частини позову. У результаті вони не тільки повністю позбавились присудженої компенсації, а й повинні були додатково сплатити 15 тисяч євро. ЄСПЛ, дослідивши матеріали справи, дійшов висновку, що на заявників було покладено надмірний тягар, який порушив справедливий баланс, що мав бути досягнутий між суспільним інтересом і фундаментальними правами особи.

Як свідчить практика ЄСПЛ, виплата компенсації у ситуації контролю за користуванням майном є важливим аргументом на користь наявності справедливого балансу. Зокрема, у справі «*Jokela v. Finland*» [220] ЄСПЛ не визнав порушення статті 1 Першого протоколу при прийнятті державою низки розпоряджень, спрямованих на обмеження рибного промислу з метою збереження запасів риби, незважаючи на те, що вони вплинули на права заявників, які займаються рибальством на підставі договорів оренди з державою. ЄСПЛ наголосив, що контроль виправданий, оскільки був передбачений законом і переслідував шляхом застосування пропорційних заходів загальний законний інтерес у збереженні рибних запасів. Окрім того, заявники отримали компенсацію за шкоду, завдану введенням такої заборони.

Однак значимість суспільних інтересів може виправдати у певних випадках контроль за використанням без виплати жодної компенсації. Наприклад, у справі «Perinelli and Others v. Italy» [325] земельні ділянки заявників відповідно до плану розвитку міста були відведені під будівництво. У 1944 році влада Італії заборонила будь-яке будівництво на землях заявників у зв'язку з тим, що поблизу розташований археологічний пам'ятник і необхідно зберегти простір навколо нього незабудованим, щоб забезпечити його огляд. ЄСПЛ погодився з аргументами держави-відповідача, зазначивши, що мета обмежень, встановлених без жодної компенсації, полягала у захисті об'єкта, що має значну археологічну цінність, і відповідає суспільним інтересам. До аналогічного висновку ЄСПЛ дійшов також у справах «Grobelny v. Poland» [281], «Petar Matas v. Croatia» [327].

Рішенням, яке, на нашу думку, не повною мірою відповідає прецедентній практиці щодо наявності справедливого балансу без виплати жодної компенсації, є рішення ЄСПЛ у справі «J.A. Pye (Oxford) Ltd. and J.A. Pye (Oxford) Land Ltd. v. the United Kingdom» [212]. Компанії-заявники володіли землями сільськогосподарського призначення, які були передані в користування фермеру під пасовища. У 1983 році фермера попередили про необхідність звільнення землі у зв'язку зі спливом строку оренди, але землі використовувались орендатором і надалі без належної підстави та дозволу до 1997 року. У 1997 році фермер звернувся за реєстрацією в земельному реєстрі застережень проти права власності компаній-заявників на підставі давності володіння. Заявники намагались оскаржити реєстрацію, але Високий суд виніс рішення на користь фермера, застосувавши положення Закону про строк давності 1980 року, згідно з яким особа не має права пред'являти позов про повернення земельної ділянки зі спливом 12 років володіння іншою особою, і Закону про реєстрацію землі 1925 року, у якому передбачено, що зі спливом 12-річного періоду зареєстрований власник володіє землею на підставі довірчої власності в інтересах володільця. Позиція Високого суду була підтримана Палатою лордів, в результаті чого компанії-заявники втратили право власності

й новим власником був визнаний колишній орендар. ЄСПЛ, розглянувши матеріали цієї справи, дійшов таких висновків. По-перше, справа стосувалася не позбавлення, а контролю за користуванням майном, оскільки законодавчі положення виступали частиною загального закону, що регулював земельні відносини, і були покликані встановити, зокрема, строки давності в контексті користування та володіння землею приватними особами. По-друге, ЄСПЛ визнав, що строк давності тривалістю 12 років для позовів про повернення землі сам по собі переслідував правомірну мету, яка становила суспільний інтерес. Однак суспільний інтерес існував і в припиненні права із закінченням цього періоду. Крім того, ЄСПЛ неодноразово наголошував, що держави-учасниці наділені широкою свободою розсуду під час регулювання відносин у цій сфері, оскільки вона пов'язана з реалізацією соціальної та економічної політики, і ЄСПЛ може втручатися лише за умови, що рішення законодавця щодо змісту суспільного інтересу, очевидно, позбавлене розумної підстави. Однак зазначене не має стосунку до цієї справи: багато держав-учасниць наділені аналогічним механізмом, а той факт, що законодавчі зміни, які вступили в силу у 2002 році, не анулювали відповідні положення раніше чинного законодавства, свідчить про те, що традиційне розуміння суспільного інтересу залишилось в силі. По-третє, ЄСПЛ дійшов висновку про наявність справедливого балансу, вказавши, що відповідні правила діяли задовго до набуття заявниками землі. Вони не можуть стверджувати, що не були обізнані у законодавстві. Оскільки із порівняльних матеріалів, що стосуються строків даності, не випливає чітких прикладів, від компаній-заявників могли вимагатися незначні зусилля для переривання строку: наприклад, вони могли вимагати орендну плату чи інші платежі або пред'явити позов про повернення земельної ділянки. Також не можна зробити висновок про відсутність необхідної компенсації, оскільки прецедентна практика ЄСПЛ, що стосується компенсації за позбавлення майна, не застосовується безпосередньо у справах, які стосуються контролю за користуванням майном (із чим не можна погодитися, позаяк практика ЄСПЛ дає змогу стверджувати, що питання

компенсації враховується правозастосувачем у цій ситуації так само, як і в ситуації позбавлення майна); вимога про компенсацію є несумісною з концепцією строків даності, мета якої – забезпечення правової визначеності шляхом заборони сторонам пред'являти позов після певної дати. У цьому аспекті варто відмітити, що прецедентна практика допускає ситуації втручання у право власності за відсутності жодної компенсації, але, як правило, це виправдовується або високою суспільною значимістю мети, або неправомірною поведінкою особи, наприклад, у ситуації конфіскації майна за вчинення кримінально караних діянь. У цьому випадку, як убачається, прагнення забезпечити стабільність цивільного обігу в результаті застосування інститутів давності володіння і строків позовної давності якщо й могло виправдати позбавлення власника майна, то не могло виправдати відсутність якоїсь компенсації. Безоплатне припинення «священного» права власності без жодної компенсації за відсутності неправомірних діянь із боку власника порушує справедливий баланс приватних і публічних інтересів, а також баланс приватних інтересів між собою.

Проблема співвідношення інтересів власника й орендаря проявилась також у справі «*Gauchin v. France*» [160], але, на нашу думку, з дещо більшим справедливим балансом, ніж у попередній справі, навіть за відсутності компенсації. Заявником у справі виступав власник землі, який передав її сім'ї фермерів в оренду строком на 12 років. Згодом строк оренди був продовжений за замовчуванням обох сторін. Заявник звернувся до орендаря з вимогою про повернення земельної ділянки у зв'язку з тим, що до моменту спливу строку оренди орендарі досягли пенсійного віку. Орендарі оскаржили заявлену вимогу, домігшись у судовому порядку переведення на сина своїх орендних прав. ЄСПЛ, проаналізувавши обставини справи, зазначив, що приймає аргумент держави-відповідача про те, що положення законодавства переслідували мету в інтересах суспільства, яка полягала у забезпеченні стабільності володіння фермера-орендаря для вкладення засобів заради отримання прибутку і в підтримці ферм як моделі розвитку французького сільського господарства

шляхом полегшення передачі від одного покоління до іншого. Щоб гарантувати стабільність фермерства, французьке законодавство передбачало мінімальну тривалість оренди та право її відновлення зі спливом строку. Воно також заохочує сімейне правонаступництво, забезпечуючи право орендаря на уступку орендних прав чоловіку чи нащадку зі згоди власника або на підставі санкції суду. Проте власник має право відмовити у відновленні оренди за певних умов, зокрема, враховуючи вік орендаря, наміри обробляти землю особисто чи за допомогою дружини або нащадка. Крім того, за наявності протилежних інтересів французьке законодавство передбачає для власника процедурні гарантії, оскільки заява про передачу орендних прав чи повернення орендованої землі розглядається трибуналом із питань сільськогосподарських земель і апеляційним судом. У цій справі апеляційний суд попередньо переконався, що орендарі виконували всі свої обов'язки згідно з договором. Він також переконався, що цесіонарій відповідає усім необхідним вимогам із точки зору освіти та професійного досвіду і має адміністративний дозвіл на обробку землі. Хоча заявник не мав можливості повернути володіння зі спливом строку оренди, він отримував орендну плату, на недостатність якої не посилався. Таким чином, з огляду на межі свободи розсуду у цій ситуації було встановлено справедливу рівновагу.

Іншим прикладом, що демонструє співвідношення прав та інтересів власника і наймача, є справа «Almeida Ferreira and Melo Ferreira v. Portugal» [14], в якій заявники оскаржували відмову місцевої влади у розірванні договору найму, укладеного щодо їхньої власності, у зв'язку із Законом 1979 року, що забороняв власникам нерухомого майна розривати договір найму (оренди), якщо орендар проживав там не менше 20 років. ЄСПЛ констатував, що законодавець, який володів широкою свободою розсуду у відповідній сфері, лише вжив заходів, які вважав належними для регулювання ринку житла, що являло собою центральну проблему соціальної та економічної політики у сучасному суспільстві з метою забезпечення підвищеного захисту певних категорій орендарів. ЄСПЛ не може ставити під сумнів такий політичний вибір

законодавця, позаяк цей захід слугував суспільному інтересу. На думку ЄСПЛ, ця справа відрізняється від ситуації, в якій обмеження прав власників різняться із первісною позицією за договором. Відповідно, оскаржуване обмеження, беручи до уваги переслідувану законну мету, не могло вважатися непропорційним або не виправданим, і воно забезпечувало справедливий баланс між інтересами суспільства та правом власників нерухомості.

Варто наголосити, що справедливий баланс має бути забезпечений при будь-якому втручанні у право безперешкодного користування своїм майном. Його наявність відповідно до першого (загального) правила статті 1 Першого протоколу констатував ЄСПЛ у справі «Brunson v. Finland» [66], в якому нащадки заявників, починаючи з XVIII століття, володіли правом постійного життєвого користування територіями ряду островів і водного простору навколо них. За право користування покоління сім'ї заявників сплачували державі щорічний збір, який пізніше був замінений податком на майно. У 1984 році право користування територіями було надано державою іншій особі. Заявники намагались у судовому порядку довести, що території належали їм на праві власності, але в остаточному рішенні суду передбачалось, що територія належить державі, а права заявників на них прирівнюються до права оренди. Пізніше, у 1998 році, заявникам було направлено вимогу влади про звільнення оскаржуваної території. ЄСПЛ погодився з державою-відповідачем, що втручання виправдовувалось метою підтримання принципів, закріплених нормами права, які стосуються нерухомого майна. Проте у разі припинення відносин оренди із заявниками не був дотриманий справедливий баланс між інтересами держави і правами заявників. Лист, який заявники отримали у 1998 році та який містив вимогу звільнити територію, що прирівнювалось до припинення відносин оренди з ними, неможна вважати прийнятною формою припинення дії права, яким покоління сім'ї заявників користувались понад 30 років. Заявники могли би принаймні розумно очікувати, що їх повідомлять про дату спливу відносин оренди у повідомленні про припинення цих відносин. Крім того, держава не виплатила їм жодної компенсації. У зв'язку з цим

процедура, за допомогою якої держава припинила дію речового права заявників, суперечить гарантіям їхнього права на безперешкодне користування своїм майном.

Заслуговує на увагу рішення ЄСПЛ у справі «Eko-Elda Avee v. Greece» [127], у якій ЄСПЛ пристав на бік заявника-платника податків, який вимагав понад п'ять років виконання рішення суду про повернення з бюджету надмірно сплаченої суми податку. При цьому ЄСПЛ вважав за необхідне вирішити питання про відповідність відмови влади про виплату відсотків як компенсації за прострочку повернення податку положенням статті 1 Першого протоколу. У цьому аспекті ЄСПЛ зробив висновок, що фінансові зобов'язання, які виникають у зв'язку з оподаткуванням, можуть порушити права, які гарантуються статтею 1 Першого протоколу, якщо умови повернення надмірно сплаченої суми накладають надмірний тягар на особу чи загрожують його фінансовому становищу. У цій справі помилково сплачений податок був повернений через п'ять років і п'ять місяців після того, як позов із вимогою про повернення суми був пред'явлений компанією-заявником до суду. Відповідно, відмова податкових органів сплатити відсотки як компенсацію за прострочення платежів протягом такого тривалого періоду порушила справедливий баланс, який необхідно досягати між загальним інтересом та інтересами компанії-заявника [462, с. 43].

Втручання у право власності незалежно від свого характеру не має обмежувати можливості особи захистити права в судовому порядку. Безумовно, право на судовий захист самостійно гарантується ЄКПЛ у статті 6, а також в статті 13, але відсутність процесуальних гарантій може слугувати підставою для визнання порушення статті 1 Першого протоколу. Будь-яке втручання у право на безперешкодне користування майном, як ідеться у рішенні ЄСПЛ в справі «Druzstevni Zalozna Pria and Others v. Czech Republic» [121], має супроводжуватися процедурними гарантіями, які забезпечують зацікавленій фізичній чи юридичній особі розумну можливість ефективного оскарження вжитих проти неї заходів. Втручання у майнові права заявника, що не

супроводжувалось достатніми гарантіями від свавілля, не може вважатися законним.

Заслуговує на особливу увагу в аспекті досліджуваної проблематики рішення ЄСПЛ від 22 травня 2018 року у справі «Zelenchuk and Tsytsyura v. Ukraine» [447], яке стосувалося скасування мораторію на продаж сільськогосподарських земель.

Спочатку розглянемо аналогічне законодавство зарубіжних держав стосовно обмежень на розпоряджання землею. Так, жодна з країн – учасниць ЄКПЛ, а також Канада та США не запровадили загальної заборони на продаж чи іншу форму відчуження сільськогосподарської землі. Однак двадцять дві країни із тридцяти двох країн – учасниць ЄКПЛ (зокрема, Вірменія, Хорватія, Фінляндія, Німеччина, Греція, Чорногорія, Польща, Сербія), зазнали з 1990 року земельної реформи, у результаті якої мали місце певні тимчасові обмеження щодо перепродажу землі, набутої результаті під час приватизації.

Окрім того, у багатьох державах – учасницях ЄКПЛ, існують певні умови щодо переходу права власності на землю. Так, в Австрії, Франції, Німеччині, Угорщині, Литві, Норвегії та Швеції перехід права власності на сільськогосподарську землю допускається лише за попередньої згоди спеціального урядового органу. Отже, дозвільна процедура, як правило, покликана гарантувати ефективне використання землі у сільськогосподарських цілях. Наприклад, у Норвегії звичайною умовою набуття землі сільськогосподарського призначення є проживання на ній протягом п'яти років. Цікаво, що у деяких країнах (Естонія, Польща, Швеція) набувати землю у власність можуть лише індивіди, стосовно ж аналогічного права юридичних осіб, то щодо цього у законодавстві передбачені додаткові умови. Також поширеною є практика неможливості відчуження сільськогосподарської земельної ділянки іноземцям (приміром, Азербайджан, Боснія та Герцеговина, Грузія, Молдова, Росія). Певні обмеження можуть стосуватися і розміру земельної ділянки, яка набувається у власність (наприклад, Угорщина, Латвія, Македонія, Туреччина). Примітно, що деякі країни передбачають у своєму

законодавстві особливі вимоги стосовно процедури продажу земельної ділянки, зокрема лише на публічних аукціонах, як це має місце, приміром, у Боснії та Герцеговині [447].

Розглянувши обставини наведеної вище справи та дослідивши доводи сторін, ЄСПЛ зробив висновок про порушення статті 1 Першого протоколу, зважаючи на вихід держави за встановлені межі розсуду та недотримання справедливого балансу між загальними інтересами суспільства й інтересами заявників.

Ключовим фактором для виявлення ЄСПЛ порушення прав власності заявників було те, що Україна послідовно ставила за мету надання дозволу на придбання і продаж земельних ділянок сільськогосподарського призначення після створення інфраструктури ринку. Проте всупереч оголошеній меті початковий мораторій був продовжений декілька разів і зараз розглядається як невизначений, що свідчить про непослідовну політику держави.

ЄСПЛ встановив, що тягар, покладений на двох заявників, був надмірним. Вони постраждали від наслідків нездатності органів влади дотриматися своїх власних крайніх строків, водночас органи влади надали лише незначні підстави для нездатності обрати менш обмежувальні заходи. ЄСПЛ постановив, що Україна має вжити відповідні законодавчі чи інші заходи для забезпечення справедливого балансу між інтересами власників сільськогосподарських земель і суспільством взагалі. При цьому він зауважив, що не вимагає створення необмеженого ринку земельних ділянок сільськогосподарського призначення і що держава залишається вільною в обранні необхідних для вжиття заходів.

ЄСПЛ постановив, що виявлення порушення є достатньою справедливою сатисфакцією будь-якої моральної шкоди і не надав грошової компенсації. При цьому Україна повинна вжити загальні заходи для виконання рішення, інакше можуть бути гарантовані грошові компенсації. Суд присудив 3 тисячі євро кожному заявникові для відшкодування видатків і витрат, але зауважив, що в майбутніх справах, як правило, не буде присуджувати такі компенсації.

2.4. Судовий захист майнових прав відповідно до практики ЄСПЛ

2.4.1. Суб'єкт, уповноважений на захист майнових прав

Згідно зі статтею 1 Першого протоколу до суб'єктів права на захист власності належать фізичні та юридичні особи, які є жертвами порушення їхніх прав у розумінні статті 34 ЄКПЛ, відповідно до якої ЄСПЛ може приймати скарги від будь-якої фізичної особи, будь-якої неурядової організації чи будь-якої групи приватних осіб, які стверджують, що є жертвами порушення однією із країн – учасниць їхніх прав, визнаних у ЄКПЛ або в протоколах до неї. При цьому країни – учасниці ЄКПЛ, зобов'язуються жодним чином не перешкоджати ефективному здійсненню права на звернення до ЄСПЛ.

Для визнання особи жертвою вона має зазнати порушення, тобто оскаржуване діяння повинно безпосередньо стосуватися її права. Так, в рішенні у справі «Klass and Others v. Germany» [237] ЄСПЛ вказав, що згідно зі статтею 25 ЄКПЛ кожен окремий заявник фактично має бути жертвою порушень, про які він заявляє. Відповідно до статті 25 окремі особи не можуть подавати скаргу на закон лише тому, що вони вважають, що він порушує ЄКПЛ. Загалом для індивідуального заявника недостатньо стверджувати, що саме існування закону порушує його право, установлене ЄКПЛ; потрібно, щоби закон був застосований із завданням йому шкоди.

Прецедентна практика ЄСПЛ послідовно виходить із того, що під «жертвою» у статті 34 ЄКПЛ розуміють особу, чії права безпосередньо були порушені оскаржуваною дією чи бездіяльністю (рішення ЄСПЛ у справі «Kulyk and Others v. Ukraine» [254]), або особу, яка піддається ризику постраждати від оскаржуваних дій чи бездіяльності (рішення ЄСПЛ у справі «Coretchi v. Bulgaria» [101]).

У рішенні з питання прийнятності у справі «Senator Lines GmbH against Austria, Belgium, Denmark, Finland, France, Germany, Greece, Ireland, Italy, Luxembourg, The Netherlands, Portugal, Spain, Sweden and The United

Kingdom» [364] ЄСПЛ підкреслив, що заявник може бути потенційною жертвою порушення, наприклад, коли він не міг довести, що законодавчі норми, які він оскаржував, дійсно були застосовані щодо нього внаслідок секретного характеру дозволених ними заходів (рішення ЄСПЛ у справі «Klass and Others v. Germany» [237]), або коли було віддано наказ про видворення іноземного громадянина, який не був приведений до виконання, і коли виконання такого наказу піддало би його в приймаючій державі поводженню, що суперечить статті 3 ЄКПЛ і є втручанням у здійснення його права, закріпленого статтею 8 ЄКПЛ (рішення ЄСПЛ у справі «Soering v. the United Kingdom» [377]). Однак заявник для того, аби мати право стверджувати, що є жертвою порушення в такій ситуації, повинен представити обґрунтований і переконливий доказ імовірності того, що порушення, яке стосується його особисто, матиме місце; простої підозри чи припущення недостатньо.

Таким чином, ЄСПЛ, враховуючи загальний дух власне ЄКПЛ, що є інструментом, покликаним підтримувати та зберігати ідеї і цінності демократичного суспільства, під час тлумачення поняття «жертва» за змістом статті 34 ЄКПЛ не обмежується суто формальним підходом, а виходить із обставин конкретної справи, допускаючи, що закон може сам по собі порушувати права окремих осіб, якщо вони підпадають під його дію навіть за відсутності якихось конкретних заходів із його застосування [237].

Яскравим прикладом може слугувати рішення ЄСПЛ у справі «Burden and Burden v. the United Kingdom» [68], у якій ЄСПЛ відхилив аргумент влади Об'єднаного Королівства про те, що скарга є передчасною та гіпотетичною, оскільки обов'язок сплачувати податок на спадщину ще не виник і може взагалі не виникнути ніколи, а отже, заявники не можуть претендувати на статус жертв порушення і їхня скарга являє собою абстрактний виклик податковому режиму. Проаналізувавши обставини справи, ЄСПЛ дійшов висновку, що з огляду на похилий вік заявників і досить високу ймовірність того, що одній із них доведеться сплачувати податок на спадщину після смерті іншої, вони мають право заявляти, що оскаржуваний закон безпосередньо зачепить їхні права.

Необхідно зазначити, що жертвами порушення відповідно до статті 1 Першого протоколу можуть бути державні персони. Так, у справі «The Former King of Greece and Others v. Greece» [407] скаргу подав колишній правлячий монарх і член колишньої королівської сім'ї у зв'язку із позбавленням заявників належного їм майна без жодної компенсації з боку грецької держави. Влада Греції стверджувала, що оскаржувана власність була нерозривно пов'язана з інститутом глави держави і тому не підпадала під поняття «власність», що охороняється статтею 1 Першого протоколу. Однак ЄСПЛ визнав такі аргументи неприйнятними. Хоча деякі судді ЄСПЛ в своїй особливій думці вказали, що у подібних випадках власність підлягає режиму *sui generis*, частково державному і частково приватному, що виключає застосування статті 1 Першого протоколу.

Прагнення до забезпечення реальності захисту порушених прав не виключає твердості ЄСПЛ у питанні врахування самостійної правосуб'єктності юридичної особи (рішення ЄСПЛ у справі «Terem Ltd, Chechetkin and Olius v. Ukraine» [401]). У певному сенсі ігнорування правосуб'єктності останньої при визнанні її «жертвою» порушення ЄСПЛ допускається лише у виняткових ситуаціях, зокрема, у тих, коли точно встановлено, що для компанії убачається неможливим звернутися зі скаргою в ЄСПЛ через свої органи, створені на підставі статуту корпорації, або у випадку ліквідації чи банкрутства – через своїх ліквідаторів або управляючих конкурсною масою у разі банкрутства [309].

Водночас подання індивідуальної скарги учасником (акціонером) юридичної особи допускається у ситуації, коли юридична особа складається лише з одного учасника (акціонера) і в тій мірі, в якій це стосується оскаржуваних заходів, вжитих стосовно його компанії, тому що у випадку з одноосібним власником немає небезпеки виникнення розходжень у думках серед акціонерів компанії чи між акціонерами компанії та її радою директорів щодо реальності порушень прав, гарантованих ЄСПЛ [309].

Питання про поняття жертви у розумінні статті 34 ЄКПЛ має і зворотну сторону, а саме аспект того, чиї дії можуть розглядатися як порушення прав, гарантованих ЄКПЛ. ЄСПЛ може приймати скарги від осіб, які стверджують, що є жертвами порушення однією із Високих Договірних Сторін їхніх прав, визнаних у ЄКПЛ або в протоколах до неї. Таким чином, ЄСПЛ покликаний розглядати порушення прав з боку держав – учасниць ЄКПЛ.

Держава, виступаючи зовні в особі своїх органів, відповідає за дії останніх, але не за дії приватних осіб. Відповідно до статті 34 ЄКПЛ, як ідеться у рішенні ЄСПЛ у справі «*Reynbakh v. Russia*» [349], ЄСПЛ може приймати скарги, в яких стверджується, що мало місце порушення прав, гарантованих ЄКПЛ, органами державної влади. ЄСПЛ не уповноважений розглядати скарги проти приватних осіб і компаній.

Аналогічний висновок міститься у рішенні ЄСПЛ у справі «*Bobrova v. Russia*» [50]. Так, згідно з ЄКПЛ держава не несе відповідальність за зобов'язання приватних організацій. Більше того, принцип обов'язкового виконання судових рішень не може вважатися таким, що змушує державу замінити собою приватну особу як відповідача у справі про неплатоспроможність останнього. У цій справі обов'язок влади Російської Федерації відповідно до статті 6 ЄКПЛ було виконано шляхом надання заявнику права звернутися в службу судових приставів за примусовим виконанням винесеного на його користь рішення суду. Той факт, що певний час судовим приставам це не вдавалось, не має значення. Відповідно, вказана частина скарги є, очевидно, необґрунтованою згідно з частиною 3 статті 35 ЄКПЛ і має бути відхилена згідно з частинами 3 і 4 статті 35 ЄКПЛ.

Проте відповідальність держави не обмежується тільки діями державних органів. Визнаючи в одній із розглянутих справ неприйнятною частину скарги заявника, що стосується виплати заборгованості по заробітній платі колишнього роботодавця – відкритого акціонерного товариства, ЄСПЛ зауважив, що компанія не перебувала у власності держави, не виконувала суспільно значимих функцій і, очевидно, держава не мала ефективного

контролю над компанією [349]. Таким чином, навіть приватна неурядова компанія може нести відповідальність за порушення прав, гарантованих ЄКПЛ, якщо компанія перебуватиме у власності держави чи буде їй підконтрольна.

У рішенні ЄСПЛ у справі «Grigoryev and Kakaurova v. Russia» [172] предметом розгляду стали вимоги заявників до виробничого об'єднання про присудження їм компенсації за експропрійоване в публічних інтересах майно. ЄСПЛ, розглядаючи обставини справи, дійшов висновку, що відповідно до законодавства Російської Федерації власник унітарного підприємства зберігає право власності на майно підприємства, затверджує його правочини з цією власністю, контролює управління підприємством і приймає рішення стосовно того, чи варто підприємству продовжувати свою діяльність чи необхідно його ліквідувати, тому держава має нести відповідальність за борги такого підприємства. Аналогічно держава не може виправдати невиконання судового рішення за позовом до державного підприємства ліквідацією цього підприємства.

Вироблений ЄСПЛ підхід може застосовуватись і щодо муніципальних підприємств та установ, що підтверджується в рішенні у справі «Yavorivskaya v. Russia» [441]. Обставини справи стосувались вимог заявника до муніципального закладу охорони здоров'я про компенсацію шкоди, завданої неналежним лікуванням. Незважаючи на те, що згідно з Конституцією Російської Федерації органи місцевого самоврядування не входять до системи органів державної влади ЄСПЛ, аргументуючи прийняте рішення, зауважив, що боржником у цій справі є муніципальний заклад, який знаходиться у власності та фінансується з бюджету муніципальних органів влади. Відповідно до прецедентного права ЄСПЛ муніципальні заклади є публічними організаціями у тому розумінні, що їхня діяльність регулюється нормами публічного права і вони виконують суспільно значимі функції, якими наділені згідно з Конституцією Російської Федерації та іншими нормативно-правовими актами. ЄСПЛ нагадав, що поняття «державна організація» поширюється не лише на центральні органи державної влади. У державах з децентралізованою системою

управління вказане поняття поширюється на будь-які органи влади, які виконують суспільно значимі функції. У зв'язку з цим ЄСПЛ постановив, що держава несе відповідальність за виплату заборгованості за судовим рішенням. Аналогічного висновку ЄСПЛ дійшов, зокрема, і в справах «Zhovner v. Ukraine» [449], «Piven v. Ukraine» [331].

У деяких випадках ЄСПЛ доходить висновку про наявність відповідальності держави за дії особи навіть у випадку, коли остання не є державним службовцем відповідно до національної правової системи держави – відповідача [168]. Крім того, в одній зі справ ЄСПЛ наголосив, що держава не може нести відповідальність за приватну організацію, яка не здатна відповідати за своїми зобов'язаннями внаслідок банкрутства, проте конкурсний управляючий може розглядатися як представник держави, оскільки він реалізовує публічну владу та виконує обов'язок щодо встановлення «справедливої рівноваги» між вимогами загального інтересу і захистом фундаментальних прав особи. Тому держава має відповідати за дії таких осіб [397].

Зважаючи на викладене, ЄСПЛ можна звинуватити у нівелюванні меж приватного та публічного. Якщо включення муніципального рівня влади в «державний» із урахуванням наднаціонального становища ЄСПЛ і завдань, які стоять перед ним, є цілком виправданим, то віднесення приватного інституту банкрутства до сфери публічного права убачається дещо некоректним [490, с. 107]. Однак не зовсім логічний, на перший погляд, підхід ЄСПЛ надає можливість по-іншому поглянути на питання балансу публічних і приватних інтересів, розгледівши за ним баланс лише одних приватних інтересів. Питання балансу приватних інтересів є особливо важливим для національного правозастосувача, адже, по-перше, підвідомчість ЄСПЛ не дає змоги розглядати таку категорію справ; по-друге, саме національна правова система покликана передусім захищати права своїх громадян.

Отже, механізм, передбачений ЄСПЛ, розрахований на ситуації захисту прав фізичних і юридичних осіб, які зазнають безпосереднього порушення

власних прав з боку держави. Однак необхідність забезпечення реальності прав, гарантованих ЄКПЛ, допускає визнання особи жертвою порушення у випадку, якщо в умовах конкретної справи наявність самого закону є достатньою, щоб особа зазнала порушення прав. Такі випадки – винятки, але вони підтверджують правило: у питанні захисту прав і свобод, які становили у сучасних правових системах основу правового статусу особи, судова влада має забезпечити верховенство права, вищий прояв якого – справедливість. На думку дослідників, право у своєму офіційному прояві постає в суб'єктивному аспекті як свобода (комплекс прав і свобод), що регулюється законом, а в об'єктивному аспекті – як закон, що регулює свободу [437]. Рушійною метою такого регулювання є утвердження верховенства права як норми свободи, вираженої у рівності чи в справедливості. У суспільстві, заснованому на принципі верховенства права, закон є формою вираження права, але аж ніяк не способом втілення в законі свавілля влади.

Необхідно наголосити, що більшість учених визначають справедливість через рівність. Використання ж однакового підходу до рівних у юридичному відношенні людей, однак не рівних у фізичному, матеріальному, соціальному становищі, було би несправедливим. Таким чином, справедливість може проявлятися не тільки у рівності, а й у нерівності.

ЄСПЛ визнає свою компетенцію під час розгляду спорів проти держав – учасниць ЄКПЛ. При цьому він не пов'язує можливість застосування міжнародного документа з формальними особливостями національного державного устрою, однаково визнаючи відповідальність країни – учасниці ЄКПЛ за дії її органів, наділених публічними повноваженнями, незалежно від рівня влади.

Держава відповідає за дії не тільки носіїв публічної влади, а й приватних компаній (неурядових організацій) у ситуації, коли останні не володіють достатньою організаційною, функціональною чи фінансовою незалежністю, зокрема, здійснюють суспільно значимі функції під ефективним контролем держави чи беруть участь в реалізації владних повноважень.

Позитивна відповідальність держави передбачає не пряме втручання у права особи, а створення державою умов для їх безперешкодної реалізації. В умовах відсутності можливостей для здійснення прав останні стають ілюзорними, а механізм захисту – недійсним. Особливо яскраво цей висновок проявляється у питаннях забезпечення правових гарантій захисту порушених прав, а також виконання судових рішень, які вступили в законну силу. Позитивна відповідальність держави також дає змогу за співвідношенням публічних і приватних інтересів помітити баланс приватних інтересів окремих осіб, оскільки складовою позитивного зобов'язання є обов'язок держави приймати законодавчі та підзаконні акти, щоби забезпечити на практиці дотримання прав приватних осіб, закріплених у ЄКПЛ, іншими ж такими особами.

Варто зауважити, що стаття 1 Першого протоколу, будучи наднаціональною гарантією права власності, відображена в конституційному регулюванні країн – учасниць ЄКПЛ.

Зокрема, у Акті про права людини 1998 року Великобританії (стаття 1) йдеться, що у цьому документі вислів «конвенційні права» означає права й основні свободи, закріплені в статтях 1–3 Першого протоколу [195].

У статті 17 Декларації прав людини і громадянина від 26 серпня 1789 року Франції проголошено: оскільки власність є недоторканим і священним правом, ніхто не може бути позбавлений її інакше, як у випадку встановленої законом безумовної суспільної необхідності та за умови справедливості й попереднього відшкодування [108].

Відповідно до статті 14 Основного закону Федеративної Республіки Німеччина від 23 травня 1949 року відчуження власності допускається тільки для загального блага на підставі закону, що регулює вид і розміри відшкодування, яке має визначатися зі справедливим врахуванням загальних інтересів та інтересів сторін [39].

Згідно зі статтею 42 Конституції Італійської Республіки від 27 грудня 1947 року приватна власність визнається та гарантується законом, який

визначає способи її набуття і користування, а також її межі з метою забезпечення соціальної функції, зокрема доступності для всіх. У передбачених законом випадках приватна власність може бути відчужена в загальних інтересах за умови виплати компенсації [97].

У поправці V до Конституції Сполучених Штатів Америки від 17 вересня 1787 року проголошено, що жодна приватна власність не має вилучатися для суспільного користування без справедливої винагороди [404].

Стаття 29 Конституції Японії від 3 травня 1947 року містить положення, відповідно до якого приватне майно може бути використане в публічних інтересах за справедливу компенсацію [218].

У статті 41 Конституції України закріплено таке положення: «Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану» [540].

2.4.2. Способи захисту майнових прав відповідно до практики ЄСПЛ

Визнавши право власності як одне із прав людини у Загальній декларації прав людини (стаття 17), держави, однак, не прагнуть включати в міжнародні договори про захист прав людини норми про захист права власності. Так, у жодному з міжнародних договорів, прийнятих для реалізації Загальної декларації прав людини та покликаних втілювати проголошені у ній права, – ні Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, ні Міжнародний пакт про соціальні та культурні права, – не міститься положень про захист власності. Окрім того, право власності спочатку не було передбачене і в переліку прав та

свобод, які охороняються ЄКПЛ, воно було включене до неї лише з прийняттям Першого протоколу.

При цьому гарантії права власності, які містяться у статті 1 Першого протоколу, не є абсолютними: норми цієї статті допускають експропріацію та інші форми позбавлення власності, а також різні форми здійснення контролю за її використанням, якщо доведено, що цього потребують суспільні інтереси та якщо норми закону (які регулюють подібні дії) є достатньо доступними і точними, щоби не було місця для свавілля, за умови, що за відібране майно виплачується належна компенсація.

У контексті Першого протоколу поняття власності та майна трактується достатньо широко. Так, ЄСПЛ не лише вважає це поняття застосовним до неречових майнових прав, таких як визнані судовими рішеннями борги, патенти чи акції, а й проявляє готовність поширювати його і на деякі права щодо матеріальних благ, які не є власне власністю, і на претензії з цивільних позовів, які не отримали судового вирішення. У всіх розглянутих ЄСПЛ справах важливим елементом був сам факт наявності фактично наданих особі прав на конкретні матеріальні блага, а не закріплення цих прав і благ у внутрішньодержавному цивільному праві.

У випадку встановлення ЄСПЛ порушення статті 1 Першого протоколу прийнятним, звичайно, вважатиметься реституція, однак ЄСПЛ не наділений правомочністю застосовувати подібний захід і обов'язок здійснити реституцію не впливає автоматично з обов'язку виконувати рішення ЄСПЛ. Зазначене підтверджується, зокрема, рішенням ЄСПЛ у справі «*Paramichalopoulos v. Greece*» [321], в якому ЄСПЛ зазначив, що найбільш ефективним засобом виправлення наслідків допущеного порушення є повернення землі, але вказав, що у випадку, якщо реституція не буде проведена протягом шести місяців, позивачу необхідно відшкодувати збитки. Виконано саме останню частину рішення, оскільки, за твердженням влади Греції, реституція була неможливою.

У тих випадках, коли відчуження власності здійснювалось відповідно до норм закону, але не відповідало міжнародним стандартам, позивачу також

може бути присуджена виплата компенсації, при цьому малоймовірно, що ЄСПЛ взагалі запропонує реституцію як можливий засіб. Як правило, під час визначення розміру компенсації за втрачене майно береться до уваги, що відчуження майна переслідувало економічні чи соціальні цілі і в цьому випадку присуджена сума компенсації цілком може бути нижчою за повну ринкову вартість втраченого майна. Однак у деяких випадках, особливо коли конкретну особу змушували приносити жертви заради економічного розвитку, ЄСПЛ постановляв, що потерпілому необхідно виплатити повну ринкову вартість відчуженого майна. Повна ринкова вартість може слугувати підставою для розрахунку розмірів компенсації і в тому випадку, коли позбавлення майна здійснювалось за відсутності законних підстав, навіть якщо воно здійснювалось в інтересах суспільства, як це мало місце у наведених вище справах. Такий принцип має застосовуватись до будь-якої подібної експропріації.

Здійснення контролю за використанням власності та перешкоди в користуванні майном не обов'язкового мають наслідком виплату компенсації, хоча в окремих випадках виплата такої компенсації може виявитися для ЄСПЛ важливим фактором при встановленні того, чи був дотриманий баланс між загальними й індивідуальними інтересами. Таким чином, компенсація може і не вимагатися, коли для задоволення, наприклад, негайної і термінової потреби, яка виникла у результаті конфлікту чи стихійного лиха, людей тимчасово поселяють в житло, яке належить іншим особам, особливо якщо воно в конкретний момент пустує. Навіть вимога розділити своє майно із потребувачими не буде в цьому випадку розглядатися такою, що зумовлює виникнення обов'язку компенсації. В обох випадках незручності, які завдаються власнику нерухомості, навряд чи будуть розглядатися як занадто серйозні на тлі загальних проблем. Однак ситуація може змінитися, якщо таке вселення виявиться довготривалим і власник буде позбавлений можливості реалізувати вартість належної йому нерухомості. ЄСПЛ, беручи до уваги соціальні міркування, може не вимагати, аби виплачена компенсація покрила, наприклад, всю суму неoderжаної орендної плати, але повна відмова виплатити

домовласнику розумне відшкодування втрат буде розглядатися ЄСПЛ як покладення на власника житла надмірного тягаря і, безумовно, ЄСПЛ вимагатиме, аби з того моменту, коли триваюче втручання у користування майном чи примусове вселення наймачів перестало виправдовуватися потребами, виплата компенсації здійснювалась би на підставі повної ринкової вартості оренди житла [366].

Умовою законності будь-якого тимчасового позбавлення майна, безумовно, є передумова про подальшу реституцію. Коли ж таке тимчасове позбавлення майна не виправдано затягується, воно, врешті-решт, переходить у фактичну експропріацію [113].

Хоча право займати житло, яке знаходиться у суспільній власності, не може в цілях Першого протоколу вважатися майном, виселений мешканець може посилатися на право на недоторканність житла, що гарантується ЄКПЛ. Порухення такого права буде підставою для компенсації як майнової, так і немайнової шкоди, однак (хоча найбільш ефективним засобом захисту було би у цьому випадку повернення в попереднє житло), цілком придатним рішенням буде надання іншого рівноцінного майна. Якщо ж тимчасове чи постійне позбавлення майна супроводжувалося порушенням права на справедливий судовий розгляд чи заборони дискримінації, це, з точки зору міжнародних стандартів, безумовно, позбавить такий спосіб законності [137].

Зрозуміло, що важливі колективні й індивідуальні інтереси вимагають, аби після експропріації чи після тимчасового втручання у право власності або застосування заходів щодо контролю за користуванням майном була здійснена повна реституція. Проте реституція відобразиться і на тих, хто до моменту її здійснення займав вилучену у первісного власника нерухомість, особливо якщо саме їхнє тяжке становище і слугувало раніше поштовхом до вилучення майна.

У випадку експропріації серйозну складність для реституції може створити та обставина, що за період часу, який минув після експропріації, титул власності, відновлення якого і становить мету реституції, перейшов до третьої сторони. Тоді спроба повернути власність її попередньому власнику може мати

наслідком порушення Першого протоколу. Це, безумовно, матиме місце, якщо потерпілій стороні не буде виплачено компенсацію, але навіть у разі її виплати, щоразу необхідно буде шукати справедливий баланс інтересів. У тих випадках, коли вся цінність майна полягає в його економічному потенціалі (наприклад, земля під забудову), необхідність повернення її попередньому власнику можуть і не визнати. Навпаки, сильні зв'язки первісних власників із цим майном (приміром, родовий будинок) можуть надати перевагу реституції. У тому випадку, коли третя сторона купила вказане майно за справедливою ціною, прийнятним стандартом для визначення розміру компенсації, безумовно, є повна його ринкова вартість. У протилежному випадку на його теперішнього власника буде покладено тягар розплати за завдану несправедливість. Проте якщо з'ясується, що третя сторона отримала це майно з використанням корумпованої практики, може і не йтися про якусь компенсацію, за винятком оплати зроблених поліпшень [235].

Готовність погодитися із затягуванням реституції може впливати із звичайного для ЄСПЛ позитивного ставлення до заборони примусового виселення наймачів (зі спливом строку договору оренди) з приміщень – за винятком випадків, коли наймачі не сплачують орендну плату або коли власник майна потребує свого житла для проживання в ньому зі своєю сім'єю. У цьому випадку вважається, що забезпечення людей житлом, очевидно, слугує загальним інтересам і доцільність виселення чи не виселення мешканців, безумовно, залежатиме від конкретних обставин в кожній конкретній країні. Просте твердження власника житла, що приміщення є необхідним для нього для особистих потреб, не буде розглядатися як достатня підстава для виселення мешканців – необхідно вивчити його реальні житлові умови. Так, якщо він проживає в достатньо комфортному житлі, навіть з іншими членами сім'ї, то одне лише бажання проживати в більш зручних умовах навряд чи буде враховане як достатньо переконливий мотив для виселення наймачів. Це, безсумнівно, можна розглядати як намір віднайти справедливий баланс інтересів.

Також необхідно враховувати житлові потреби власне особи, яка позбавлена власності. При цьому не завжди розумно віддавати суттєвий пріоритет потребам тих, хто реально проживав у цьому житлі в момент позбавлення власності. Урешті-решт, це місце має вважатися домом тієї особи, яка в ньому проживає, навіть якщо вона не проживала там на момент, коли відбувалося втручання у право власності. Так, у справі «Gillow v. United Kingdom» [167] сімейній парі відмовили у праві проживати у їхньому власному будинку через те, що вони занадто довго не проживали у ньому, оскільки майже 19 років перебували за кордоном. Вони працювали за межами країни, але весь час мали намір повернутися у цей дім і бачили в ньому своє постійне місце проживання. На думку ЄСПЛ, вони зберігали достатній зв'язок із вказаним житлом, аби розглядати його як свій дім, і обґрунтування заборони на їх повернення було визнано недостатнім незалежно від перенаселеності острова, на якому цей дім розташований. Хоча втручання у встановлене право власності на якийсь обмежений період часу для того, аби справитися з гострою кризою, без змін вважається цілком належною дією, і не можна не рахуватися з інтересами осіб, які тимчасово займають житло, – основні обов'язки перед цими особами несе держава, а не ті, хто прагне знову вступити у володіння своїм житлом. Окрім того, убачається неймовірним те, аби була визнана допустимою ситуація, коли втрата майна супроводжується і втратою доходу від його користування, окрім як на нетривалий період часу: триваюче позбавлення доходу й інших можливостей користування майном, врешті-решт, становитиме фактичне позбавлення власності, і до такого випадку будуть застосовані норми, проаналізовані вище.

Будь-яке застосовне законодавство, яке встановлює якусь форму реституції або компенсацію за експропрійоване майно у випадку, якщо цього вимагають міжнародно-правові зобов'язання, повинно звертати особливу увагу на процедуру врегулювання претензій і спорів. Фінансові інтереси й права та інтереси власника є достатніми для того, аби створити цивільні права у розумінні статті 6 ЄКПЛ та, як наслідок, підпадати під гарантії справедливого

судового розгляду. У цьому аспекті надзвичайно важливо передбачити в законі заходи, які забезпечили б розгляд справи незалежним і неупередженим судовим органом, який належно врахував би наявні докази й особливо можливість для позивача пред'являти будь-які наявні докази в обґрунтування своїх вимог. Справедливою також має бути і реальна процедура розгляду справи, а саме: враховувати складнощі у зборі доказів, які підтверджують позовні вимоги, що може вимагати певної гнучкості не лише при визначенні того, що саме має доказову силу, а й під час встановлення граничних строків надання доказів. Остання вимога, зокрема, може потребувати певного пільгового режиму для осіб, які проживають поза межами юрисдикції відповідної держави і які не мають можливості для підготовки матеріалів у справі і зборі доказів, а інколи навіть для того, аби вчасно дізнатися про саму можливість подання позову. Ця обставина була врахована, зокрема, у справі «Josef Frank Adam v. Czech Republic» [221].

Необхідність вирішувати житлову проблему може змусити відкласти реституцію чи навіть відмовитися від неї, але, приймаючи рішення про відмову від реституції, необхідно суворо дотримуватися вимог, які випливають із заборони дискримінації. Так, у справі «Simunek, Tuzilova and Prochazka v. Czech Republic» [371] ЄСПЛ висловив заперечення проти закону про реституцію, який позбавляв негромадян і осіб, які не проживали постійно в країні, права на повернення майна, відібраного в період комуністичного правління. У певному розумінні ця норма є цілком зрозумілою, оскільки випливає із загального принципу, згідно з яким правом власності на землю можуть користуватися лише громадяни країни. Проте введені законом обмеження стосувалися не лише реституції, а й виплати компенсації. А існування цього альтернативного заходу відшкодування завданої шкоди означає, що відмова від дискримінації у підході до позивачів не поставить під загрозу загальні інтереси, оскільки навіть у випадку визнання законності позову титул власності можна і не передавати. Ще більш важливим тут була та обставина, що ця норма не враховувала обставин, за яких багато людей були позбавлені свого майна: жорстокість

переслідувань змусила їх тікати з країни, тому конфіскація майна стала або елементом здійснюваних переслідувань, або наслідком виїзду власників із країни. За таких обставин було абсолютно несправедливо позбавляти таких людей права на повернення свого майна чи на його компенсацію.

Таким чином, реституція і компенсація – це лише елементи підходу, необхідного для виправлення завданої раніше серйозної шкоди. У багатьох випадках реституція є не обов'язковою і мало застосовною з практичних міркувань, а також здатна породити загрозу порушення прав інших осіб. Компенсація меншою мірою впливає на тих, хто володіє спірним майном у конкретний момент, але ставить відповідні держави перед складними економічними проблемами, особливо на етапі переходу до ринкової економіки. Однак якийсь із вказаних двох заходів має застосовуватися, інакше можуть бути порушені зобов'язання стосовно захисту прав людини. І навіть у тих випадках, коли таких зобов'язань не існує, ці заходи можуть виявитися необхідними, аби не обманути важливі суспільні очікування. Нинішня практика ЄСПЛ далека від вирішення усіх проблем, зумовлених справами про позбавлення майна чи можливості ним розпоряджатися. Навіть реституція як найбільш дієвий спосіб захисту навряд чи здатна «виправити» страждання, викликані первісним позбавленням майна, і роки, які слідували за цим. Проте підхід до вирішення окреслених проблем сьогодні більш зарозумілий, ніж раніше. Найбільш серйозні недоліки кореняться не у реституції чи компенсації, а в тому, що національні правові системи, як і раніше, не забезпечують дотримання тих прав, які проголошують.

2.5. Справедлива сатисфакція як спосіб захисту майнових прав відповідно до практики ЄСПЛ

2.5.1. Умови застосування справедливої компенсації при захисті майнових прав

Як випливає із практики ЄСПЛ, відшкодування шкоди у випадку втручання у здійснення майнових прав може виражатися у двох формах: компенсація та відшкодування збитків [105]. Їхні справжні цілі різняться. Так, компенсація є умовою позбавлення майна. Саме тому майнові права, на відміну від інших прав людини, з моменту втручання у їх здійснення не порушують вимоги статті 1 Першого протоколу у випадку отримання власником компенсації. Інакше кажучи, такі права можуть бути трансформовані в готівку. Відшкодування шкоди, з одного боку, є формою компенсації, присудженої власникам, коли умови втручання у здійснення майнових прав не можуть бути дотримані. Звідси випливає, що компенсація і відшкодування збитків ґрунтуються на різних законних підставах: Компенсація базується на статті 1 Першого протоколу, в той час як стаття 50 ЄКПЛ забезпечує базис для відшкодування збитків у формі справедливої сатисфакції. Ці відмінності пояснюють, чому стаття 1 Першого протоколу не може забезпечувати реституцію майна, а стаття 50 ЄКПЛ – може. Однак вони не можуть стояти на шляху справедливої сатисфакції для власників, позбавлених своєї власності з порушенням умов, викладених у статті 1 Першого протоколу. Підтвердженням зазначеного може слугувати рішення ЄСПЛ у справі «*Paramichalopoulos and Others v. Greece*» [321].

Відповідно до поточної практики ЄСПЛ принцип компенсації може бути імplementований трьома шляхами. По-перше, стандартний захист передбачає виплату певної суми, яка обґрунтовано співвідноситься із вартістю майна, відкриваючи шлях до компенсації у повному розмірі. По-друге, права іноземців, позбавлених свого майна, охоплюються принципами міжнародного

права. І, нарешті, виняткові обставини можуть виправдовувати абсолютну відсутність компенсації [147].

У справі «Lithgow and Others v. the United Kingdom» [265] ЄСПЛ виклав правила стосовно відшкодування збитків, одночасно внісши ясність у підготовчі матеріали. У цій справі проявилися два відмінні, але суттєві аспекти компенсації. По-перше, ЄСПЛ вирішив, що позбавлення майнових прав, поєднане із правом на обґрунтовану компенсацію, дозволяє, а не вимагає присудження компенсації у повному розмірі. По-друге, ЄСПЛ зауважив, що у випадку застосування явно необґрунтованого методу визначення вартості майна немає підстав стверджувати про втручання у здійснення майнових прав.

Як наголосив ЄСПЛ, принцип пропорційності включає в себе право на розумну компенсацію [217]. Зазначене передбачає, що позбавлення майна за відсутності виплати суми, яка розумно співвідноситься із його вартістю, зазвичай становить непропорційне втручання, яке порушує положення статті 1 Першого протоколу.

У будь-якому разі складно уявити ситуацію, коли компенсація не буде виплачена, оскільки більшість демократичних конституцій гарантують її виплату у випадку експропріації чи націоналізації майна.

ЄСПЛ постановив, що компенсація має бути виплачена у розмірі, який розумно співвідноситься із вартістю майна [265]. Однак він також наголосив, що стаття 1 Першого протоколу не гарантує права на компенсацію у повному розмірі у всіх випадках, адже публічний інтерес, такий як здійснення економічної реформи чи реалізація заходів, спрямованих на досягнення більшої соціальної справедливості, може вимагати компенсації у розмірі, меншому за повну ринкову вартість.

Таким чином, ЄСПЛ наділив держав – учасниць ЄКПЛ широкою свободою розсуду стосовно визначення розміру компенсації. Насправді, за умови дотримання балансу між індивідуальними та публічними інтересами, стандарт компенсації у випадку націоналізації може відрізнятися від того, що має місце в інших випадках позбавлення майнових прав [265]. Таке

розмежування було схвалене ЄСПЛ, зважаючи на те, що оцінка вартості профільних промислових підприємств з метою націоналізації усієї галузі промисловості є складнішою операцією порівняно з оцінкою вартості, наприклад, земельної ділянки, яка примусово відчужується.

У питанні визначення методу оцінки розміру компенсації ЄСПЛ наділив держав дискреційними повноваженнями із тим застереженням, що така оцінка повинна мати обґрунтовану підставу. Про це, зокрема, зазначалося в рішеннях у справах «Kataridis and Others v. Greece» [227] та «Tsomtsos and Others v. Greece» [416], в яких ішлося про експропріацію земельних ділянок із метою спорудження дороги. З'ясувавши обставини справи, ЄСПЛ дійшов висновку про порушення майнових прав у зв'язку із тим, що у цих справах не було вказаної вище достатньої підстави. На думку ЄСПЛ, у випадку значної кількості власників дуже важливим є досягнення справедливого балансу між захистом права власності та вимогами загального інтересу. Вказане рішення заслуговує на особливу увагу, оскільки ЄСПЛ у ньому, по суті, визнав закон незаконним.

Відповідно до тлумачення ЄСПЛ статті 1 Першого протоколу виплата компенсації як необхідна умова законного позбавлення особи майна в межах юрисдикції країни – учасниці ЄКПЛ презюмується застосуванням самої статті. Як випливає з усталеної практики ЄСПЛ, умови компенсації є важливим фактором при оцінці того, чи зумовило втручання держави покладення надмірного тягаря на заявника [265].

ЄСПЛ розвинув цю вимогу, виходячи із принципу пропорційності, який притаманний як ЄКПЛ загалом, так і статті 1 Першого протоколу. При цьому ЄСПЛ покладається на національні правові системи країн – учасниць ЄКПЛ. Як зазначається в одному з рішень ЄСПЛ, на підставі правових систем країн – учасниць ЄКПЛ позбавлення майна в публічних інтересах без виплати компенсації вважається законним лише у виключних випадках. Зі змісту статті 1 Першого протоколу випливає, що захист права власності буде ілюзорним і неефективним за відсутності якогось еквівалентного принципу. Як

наслідок, умови компенсації є важливим критерієм під час оцінки дотримання державою справедливого балансу між різними інтересами та, зокрема, покладення надмірного тягаря на заявників [217].

В аспекті досліджуваної проблематики варто розкрити питання впливу загальних принципів міжнародного права на практику ЄСПЛ. Останній неодноразово вказував, що звернення до загальних принципів міжнародного права не є зайвим. Про це, зокрема, зазначалося у розглянутих вище справах «James and Others v. the United Kingdom» і «Lithgow and Others v. the United Kingdom». Обидві справи стосувалися позбавлення майнових прав громадян з огляду на масштабні соціальні й економічні реформи. У цьому аспекті ЄСПЛ провів диференціацію між іноземцями та громадянами в питанні встановлення розміру відшкодування, присудженого до виплати.

Як уже було зазначено, ЄСПЛ загалом виходить із того, що розмір компенсації у випадку експропріації має обґрунтовано залежати від вартості відібраного майна. Однак зазначені рішення ЄСПЛ є прикладами, в яких продемонстровано винятки із цього правила. Йдеться про ситуації, коли держава мала спеціальний інтерес стосовно здійснення експропріації та коли виплата компенсації у розмірі, меншому за ринкову вартість майна, не поклала надмірного тягаря на особу. Стосовно питання національності особи, в якій було експропрійовано майно, ЄСПЛ наголосив, що у випадку позбавлення майнових прав у розрізі масштабних соціальних чи економічних реформ варто проводити розмежування між громадянами й іноземцями, оскільки, на його думку, останні є більш вразливими, тому що не залучені у політичні процеси. Саме тому на практиці можуть існувати законні підстави для покладення більшого тягаря задля публічних інтересів саме на громадян, а не на іноземців.

Перша причина, виражена ЄСПЛ, може мати юридичне значення як тлумачення у європейському контексті положень ЄКПЛ. Безспірним є той факт, що остання має законну силу на світовому рівні. Існує багато країн, в яких громадяни не мають можливості брати участь у конструктивних виборах і,

можливо, меншою мірою обізнані, ніж деякі іноземні інвестори, стосовно заходів, які вживаються національним урядом [250].

Водночас ЄСПЛ не зробив чіткого висновку щодо впливу загальних принципів міжнародного права на ситуації експропріації майна іноземців. Однак не викликає сумніву той факт, що питання про наявність ознак експропріації є надзвичайно важливим у справах, де заявник – іноземець.

Загальні принципи міжнародного права, про які йдеться у першій частині статті 1 Першого протоколу, як правило, вимагають негайної, належної та ефективної компенсації у всіх випадках позбавлення майнових прав. Однак ЄСПЛ не передбачає їхнє застосування стосовно співвітчизників держави, що може призвести до дискримінації між іноземцями та громадянами у питанні компенсації. Таке розмежування ґрунтується на традиційній концепції міжнародного права, який не дозволяє громадянам заявляти права на підставі положень міжнародного права.

Разом із тим ЄСПЛ не зробив чіткої заяви, що незастосування загальних принципів міжнародного права до державних співвітчизників означає, що вони отримають компенсацію у меншому розмірі, ніж іноземці. У будь-якому разі така дискримінація не є обов'язковою, хоча вона встановлює принцип, відповідно до якого громадяни мають нести важчий тягар, ніж іноземці. Так, у одному з рішень ЄСПЛ зазначив, що в ситуаціях позбавлення майнових прав у межах соціальної реформи чи економічної реструктуризації вимагаються достатні підстави для відмежування громадян від іноземців у питанні компенсації. Іноземці є більш вразливими відповідно до національного законодавства, наприклад, на відміну від громадян, вони не відіграють жодної ролі під час проведення виборів. Крім того, хоча позбавлення майна завжди повинно здійснюватися у публічних інтересах, мають братися до уваги різні фактори стосовно громадян та іноземців, а також на законодавчому рівні повинні бути передбачені законні підстави для покладення на громадян важчого тягаря, ніж на іноземців [265].

У юридичній літературі наявна критика щодо зазначеного підходу. Так, дослідники вважають таку дискримінацію незаконною, виходячи з таких міркувань: по-перше, вона суперечить змісту статті 1 ЄКПЛ, у якій ідеться про «кожного» [285]; по-друге, вона ґрунтується на історичному тлумаченні підготовчого етапу роботи (*travaux préparatoires*), яке не є авторитетним; по-третє, наведений підхід суперечить цілеспрямованим тлумаченням ЄКПЛ, яке має на меті подолати з часом усі відмінності між громадянами та негромадянами [256].

У справі «*Pressos Compania Naviera S.A. and Others v. Belgium*» [338] ЄСПЛ перелічив обставини, за яких компенсація не може бути виплачена. Так, уряд держави-відповідача вказав на три причини відмови від виплати компенсації: необхідність захисту фінансових інтересів держави; потреба у гармонізації бельгійського та нідерландського законодавства; необхідність відновлення юридичної визначеності у сфері деліктів. ЄСПЛ відхилив лише третю причину, а з рештою погодився. Це рішення – яскравий приклад того, коли позбавлення власності може відбуватися за відсутності компенсації.

Рішення у справі «*Sporrong and Lönnroth v. Sweden*» [382] тривалий час було єдиним прикладом присудження заявникам справедливої сатисфакції. Згодом ЄСПЛ прийняв варту уваги рішення у справі «*Paramichalopoulos and Others v. Greece*» [321], у якій простежується зв'язок правил стосовно компенсації із положеннями публічного міжнародного права. Встановивши факт здійснення експропріації, ЄСПЛ визначив розмір матеріальних збитків на суму аж 111 020 000 французьких франків.

В аспекті досліджуваної проблематики варто дослідити рішення Великої Палати ЄСПЛ у справах «*Chiragov and Others v. Armenia*» [89] та «*Sargsyan v. Azerbaijan*» [360], в яких заявникам було присуджено справедливо сатисфакцію за завдані майнову та немайнову шкоди у зв'язку із відсутністю політичного рішення у Нагірно-Карабахському конфлікті. Розглянувши обставини справи, ЄСПЛ наголосив на таких загальних принципах здійснення справедливої сатисфакції. У випадку порушення прав і свобод, закріплених у ЄКПЛ, ЄСПЛ

покладає на державу обов'язок припинити таке порушення та відновити за можливості попереднє становище, яке існувало до порушення. Якщо природа порушення дозволяє повну реституцію (*restitutio in integrum*), держава зобов'язана її застосувати. У цій ситуації ЄСПЛ не має ні повноважень, ні можливості втручатися у процес. За відсутності у національному законодавстві можливості здійснити відшкодування стаття 41 ЄКПЛ уповноважує ЄСПЛ присудити постраждалій стороні справедливую сатисфакцію у разі необхідності. Водночас ЄСПЛ не заперечує той факт, що у певних ситуаціях, наприклад, за умов тривалого конфлікту, здійснення відшкодування у повному розмірі не вбачається можливим. При цьому для того, щоби довести наявність майнових збитків, ЄСПЛ має встановити чіткий причинний зв'язок між збитками, про які заявляє скаржник, та порушенням положень ЄКПЛ. Коли ж ідеться про збитки, завдані нерухомості у випадку відсутності можливості доступу заявників до неї, ЄСПЛ виходить із того, що збитки мають оцінюватися з розрахунку щорічної орендної плати за землю, яка обраховується як відсоткова ставка до ринкової вартості нерухомості та яка могла би бути отримана заявниками протягом спірного періоду. Найважливішим питанням у таких справах, на думку ЄСПЛ, є визначення розміру справедливої сатисфакції за завдані майнові збитки, який необхідно присудити заявникові ЄСПЛ у межах його юрисдикції, відновивши втрачену справедливість.

Стосовно немайнової шкоди ЄСПЛ наголосив на відсутності прямої норми у ЄКПЛ, яка регулювала б її встановлення. Однак із практики ЄСПЛ можна вивести такі принципи регламентації немайнової шкоди. Ситуації, коли заявник зазнав травми (фізичної чи фізіологічної), болю, страждань, душевних мук, тривоги, розчарування, відчуття несправедливості чи приниження, які створили почуття невпевненості, краху життя або ж зумовили втрату потенційних можливостей, необхідно відрізнити від випадків припинення неправомірного посягання на права та свободи заявника на підставі судового рішення, що є обов'язковим для держави, яке саме по собі – відповідна форма відшкодування. У деяких ситуаціях, коли закон, процедура або практика

виявилися невідповідними стандартам ЄКПЛ, цього достатньо для того, щоби поставити питання правильно. Проте в інших ситуаціях наслідки порушення можуть вважатися такими, що мають характер і ступінь, які настільки вплинули на моральне благополуччя заявника, що цього вже недостатньо. Такі елементи, на переконання ЄСПЛ, не піддаються процесу обчислення чи точного кількісного визначення. Крім того, роль ЄСПЛ не має зводитися до судового механізму розв'язання делікту, який розподіляє вину та компенсаційні виплати між цивільними сторонами.

Саме тому в практиці ЄСПЛ досі не випрацювана єдина судова практика з питання компенсації моральної шкоди. Ґрунтуючись на принципі справедливості, ЄСПЛ присуджує компенсацію моральної шкоди швидше, аніж відшкодовує майнові збитки, при цьому він майже не пояснює, як був визначений розмір компенсації. Попри це, ухвалюючи рішення, ЄСПЛ завжди робить поправку на вартість життя у кожній державі-учасниці, тому розмір компенсації в майбутньому не завжди можна передбачити, ґрунтуючись на розмірі компенсації у минулому [624, с. 247].

У справах «Chiragov and Others v. Armenia» та «Sargsyan v. Azerbaijan» ЄСПЛ зробив висновок, що заявники мають право на компенсацію за завдані матеріальні збитки та моральну шкоду. На думку ЄСПЛ, матеріальна й моральна шкода тісно взаємопов'язані. Однак визначити точний розмір завданих заявникам збитків із об'єктивних причин не є можливим, тому розмір присудженої заявникам компенсації визначався на розсуд ЄСПЛ, виходячи із принципу справедливості. У підсумку ЄСПЛ присудив справедливую сатисфакцію за завдану майнову та немайнову шкоду у розмірі 5 тисяч євро. Крім того, ЄСПЛ зобов'язав державу ліквідувати наслідки порушення положень ЄКПЛ шляхом відшкодування завданої шкоди та наголосив на відповідальності обох зацікавлених держав встановити правдоподібне вирішення конфлікту в Нагірному Карабасі.

Отже, відновлення у попередньому становищі – це принцип, на якому ґрунтуються рішення стосовно завдання збитків, винесені міжнародними

судами чи арбітражними органами [632, с. 41]. Відшкодування шкоди, як зазначають деякі науковці, якщо це можливо, має усунути усі наслідки незаконної поведінки та відновити становище, яке б, імовірно, існувало, якби не було вчинено протиправних діянь [131]. Міжнародне право надає перевагу такому способу захисту майнових прав, як відновлення у попередньому становищі (реституція), з огляду на те, що він є найбільш прийнятним і раціональним способом [13]. У зв'язку із цим ЄСПЛ надав грецькому уряду вибір між відновленням попереднього становища та виплатою заявникам компенсації, відмітивши при цьому, що перший спосіб є більш прийнятним. Чи могло, однак, у цьому випадку відновитися первісне становище? Відповідь на вказане питання є негативною, але, незважаючи на це, рішення у розглянутій справі особливо цінне в питанні розміру суми, присудженої ЄСПЛ до виплати, та реального й ефективного засудження з боку останнього такого виду позбавлення майнових прав.

2.5.2. Шкода, яка відшкодовується при справедливій компенсації

Стосовно розміру компенсації ЄСПЛ наголосив, що він має співвідноситися із вартістю майна. Так, відібрання майна за відсутності виплати грошової суми, що обґрунтовано відповідає його цінності, являє собою непропорційне втручання, яке не може вважатися законним відповідно до статті 1 Першого протоколу. Водночас зазначена стаття не гарантує право на компенсацію в повному розмірі у всіх ситуаціях [217]. Із правила про те, що у разі законної експропріації майна, наприклад, відібрання землі для будівництва шляхопроводу, вимагається компенсація його повної вартості, є винятки [407]. Ці винятки можуть мати місце, якщо йдеться про спеціальний інтерес держави для експропріації та одночасно якщо компенсація в розмірі, меншому за повну ринкову вартість, не спричиняє покладання надмірного тягаря на особу. Однак

абсолютна відсутність компенсації може бути виправдана лише у виняткових випадка [366].

Більше того, ЄСПЛ проводить розмежування між законною та незаконною експропріацією [235]. Так, незаконність такого позбавлення права власності обов'язково впливає на критерій, що використовується під час встановлення компенсації, заборгованої відповідальною державою, у той час як майнові наслідки законної експропріації не можуть бути прирівняні до тих, які настають в результаті незаконного позбавлення права власності [321]. У випадку незаконної експропріації особа опиняється у ситуації, в умовах якої немає підстав стверджувати про порушення статті 1 Першого протоколу.

У випадку експропріації ЄСПЛ обґрунтовує вимогу про компенсацію концепцією пропорційності, притаманною матеріально-правовим гарантіям ЄКПЛ загалом. Ця концепція було розвинена у справах про втручання держави у здійснення майнових прав шляхом здійснення експропріації. З цієї причини беззаперечним є той факт, що в принципі держави не можуть експропріювати майно осіб без пропозиції останнім виплати відповідного розміру відшкодування. Відсутність компенсації у більшості справ становить порушення статті 1 Першого протоколу.

У розрізі досліджуваної проблематики варто дослідити обставини справи «Sovtransavto Holding v. Ukraine» [380]. Заявником виступало російське закрите акціонерне товариство, створене 1993 року. У 1996 році збори акціонерів товариства ухвалили рішення про внесення змін до установчих документів підприємства та його реорганізацію на відкрите акціонерне товариство. Директор товариства тричі приймав рішення про збільшення статутного фонду підприємства, внаслідок чого частка заявника в останньому зменшилася із 49 % до 20,7 %. Вказані рішення були належним чином оформлені та затверджені. У результаті проведених змін директор «Совтрансавто-Луганськ» отримав можливість самостійно контролювати управління компанією та її активи. Заявник стверджував, що за такої ситуації «Совтрансавто-Луганськ» могло реалізувати частину свого майна різним організаціям, які перебували під

контролем його директора. Заявник звернувся із позовом до суду, вимагаючи визнання проведеної реорганізації підприємства незаконною. Однак його спроби не дали позитивних результатів. У зв'язку із зазначеним заявник вважав, що мало місце порушення статті 1 Першого протоколу, оскільки він фактично втратив контроль над управлінням підприємством і його майном. Заявник наголошував також на тому, що отримана ним частка майна підприємства після ліквідації останнього не була пропорційною дійсній частці заявника у статутному фонді товариства. Розглянувши обставини справи, ЄСПЛ зауважив, що вони обумовили виникнення тривалої ситуації невизначеності для заявника, котра і спричинила неотримання останнім належної компенсації після ліквідації товариства. Акції, власником яких був заявник, є майном у розумінні статті 1 Першого протоколу, тому вона підлягає застосуванню у цій справі. ЄСПЛ наголосив, що вказана стаття покладає на держави – учасниці ЄКПЛ низку позитивних обов'язків, зокрема обов'язок забезпечити суб'єктам право на справедливий судовий розгляд спорів, що виникають між ними. Таким чином, вирішення питання про те, чи узгоджується спосіб застосовування та тлумачення національного закону із правом заявника на мирне володіння майном, підпадало під юрисдикцію ЄСПЛ. Несправедливий розгляд справи заявника безпосередньо вплинув на право останнього мирно володіти майном. У зв'язку із цим ЄСПЛ зробив висновок, що характер національного судового процесу та невизначеність, з якою зіткнувся заявник, порушили справедливий баланс між загальним інтересом і потребою захисту права заявника на мирне володіння майном. Отже, мало місце порушення статті 1 Першого протоколу.

Стосовно справедливої сатисфакції ЄСПЛ зауважив, що, враховуючи природу порушення майнових прав, розмір компенсації не може визначатися, виходячи із цінності акцій, якби заявник не зазнав втрат потенційних можливостей. З метою оцінки розміру суми, яка підлягала виплаті, ЄСПЛ взяв до уваги вартість акцій і ситуацію, в якій заявник був позбавлений права контролювати свою власність.

Іншим вартом уваги рішенням є рішення у справі «Zlínasat, Spol. S R.O. v. Bulgaria» [450], заявником у якій виступила іноземна компанія з обмеженою відповідальністю, створена на підставі законодавства Чехії. У травні 1997 року компанія заявника придбала готель у муніципалітету Софії. Однак прокуратура міста прийняла рішення про тимчасове призупинення дії контракту в липні 1997 року з огляду на ймовірне порушення закону про приватизацію. Водночас муніципалітет вже передав у власність готель компанії заявника. Однак прокуратура вважала такі дії муніципалітету незаконними та прийняла рішення про відсторонення компанії від управління готелем і вилучення офіційних документів. Прокуратура подала цивільний позов проти муніципалітету, в результаті чого заявник намагався анулювати дію контракту. Однак суд прийняв рішення про відмову у задоволенні заяви прокуратури, внаслідок чого було зупинено примусове забезпечення виконання рішення прокуратури.

У результаті зазначених дій заявник не міг користуватися готелем протягом майже двох років. Дослідивши обставини справи, ЄСПЛ зробив висновок про відсутність у цій ситуації ознак експропріації, оскільки таке обмеження було тимчасове, однак постановив, що мало місце втручання у користування майном та, як наслідок, було порушено вимоги статті 1 Першого протоколу. Вважаючи таке втручання незаконним, ЄСПЛ присудив відшкодування збитків у розмірі 300 тисяч євро. При цьому він виходив з того, що відшкодування шкоди у цій справі повинно переслідувати мету поміщення заявника у становище, в якому він перебував би, якби не було порушення його майнових прав.

У розрізі досліджуваної проблематики варто дослідити питання впливу інфляції на захист ЄСПЛ майнових прав відповідно до статті 1 Першого протоколу.

ЄСПЛ виніс декілька рішень стосовно впливу інфляції на здійснення майнових прав. Справи, у яких розглядалося явище інфляції, не є рідкістю у практиці ЄСПЛ, а тому не мають ігноруватися. Водночас у розумінні ЄСПЛ інфляція може висуватися на перший план, коли йдеться про застосування,

зокрема, положень статті 1 Першого протоколу. Інфляція – це економічна проблема, з якою стикалася кожна демократична країна, і деякі з країн – членів Ради Європи, які є учасницями ЄКПЛ, відчувають досить високий рівень інфляції протягом багатьох років. Саме тому багато справ стосовно впливу інфляції на здійснення прав, що підпадають під захист ЄКПЛ, перебувають на розгляді ЄСПЛ. Переважно йдеться про ті справи, у яких відповідачами є держави Центральної чи Східної Європи [465, с. 55].

Інфляцію можна визначити як тривале зростання загального рівня цін, що відображає зниження купівельної спроможності грошової одиниці [77]. Падіння грошової вартості створює не лише соціальні, економічні, а й юридичні проблеми [617, с. 90]. Інфляція здатна впливати на різні правовідносини, зокрема на договори, особливо довгострокові, відносини оренди, страхування, в тому числі соціального, а також на вимоги про грошову компенсацію. Вплив інфляційних процесів можна простежити у правовідносинах як у сфері приватного, так і публічного права. У зв'язку з цим постають логічні питання: чи може вважатися держава відповідальною на підставі ЄКПЛ перед індивідом за збитки, завдані знеціненням грошей; чи має держава брати до уваги можливий вплив інфляції у випадку її втручання у здійснення майнових прав і які межі такого втручання.

Необхідно зауважити, що стаття 1 Першого протоколу – єдина стаття ЄКПЛ, у якій закріплено економічне право і яка, на відміну від інших статей ЄКПЛ, захищає права не лише фізичних, а й юридичних осіб. Відповідно до усталеної практики ЄСПЛ та його попередниці – Європейської комісії з прав людини, стаття 1 Першого протоколу містить три правила. Перше правило, передбачене у першому реченні першої частини згаданої статті, є загальною гарантією права власності. Друге правило, закріплене у другому реченні першої частини статті 1 Першого протоколу, стосується умов позбавлення майна. І, нарешті, третє правило, закріплене у другій частині цієї статті, передбачає право країн – учасниць ЄКПЛ здійснювати контроль за використанням майна відповідно до загальних (публічних, суспільних) інтересів [249]. При цьому, як

впливає з практики ЄСПЛ, усі ці правила є взаємопов'язаними та застосовуються одночасно. Разом із тим у ЄКПЛ нічого не зазначено про те, що необхідно розуміти під загальним або публічним інтересом. ЄСПЛ виходить із того, що вирішення цього питання належить до компетенції самої держави.

Як уже було зазначено, ЄСПЛ тлумачить поняття майна досить широко, включаючи до нього, зокрема, права вимоги, немайнові права та навіть права, які виникають на підставі публічного права. При цьому можна виділити декілька типів втручання у здійснення майнових прав – позбавлення майна (експропріація, націоналізація тощо), обкладення податками чи контроль за використанням майнових прав із боку правоохоронних органів. Однак питання стосовно компенсації у випадку наявності того чи іншого виду втручання є неоднозначним.

У статті 1 Першого протоколу не передбачено гарантії виплати компенсації у випадку наявності втручання у здійснення майнових прав, тому ЄСПЛ виходить із того, що компенсація у разі позбавлення особи майнових прав в інтересах суспільства є невід'ємною властивістю права власності. Як наслідок, лише у справі позбавлення особи майна в публічних інтересах вимагається виплата компенсації. В інших випадках це не є обов'язковим. Однак на практиці досить складно провести межу між позбавленням особи майна в інтересах суспільства та, наприклад, втручанням із боку правоохоронних органів. На нашу думку, основна відмінність полягає в тому, що в останньому випадку держава запобігає користуванню майном, яке може завдати шкоди правам чи інтересам інших осіб. Відповідальність держави за інфляційні процеси має розглядатися саме в аспекті зазначеного.

Наслідки інфляції обговорювалися ЄСПЛ у декількох аспектах. По-перше, необхідно встановити, чи винна держава за заподіяння особі збитків, завданих у результаті знецінення грошей. По-друге, якщо не встановлено прямої вини держави, то варто з'ясувати, чи має вона нести відповідальність за бездіяльність у випадку подолання наслідків інфляції відповідно до ЄКПЛ [91].

Для того, щоби встановити, чи існує пряма вина держави у виникненні інфляції, варто дослідити причини інфляції. Серед економістів немає однозначних поглядів на окреслене питання. Одні вчені вважають, що інфляція виникає в результаті спроб споживачів придбати товари у кількості, більшій за ту, що може фізично вироблятися; на думку інших учених, інфляція виникає в результаті так званої зарплатно-цінової спіралі; ще одна група вчених наголошує на тому, що інфляція є результатом фундаментальних структурних диспропорцій у межах економіки країни [167]. У цьому випадку встановити вину держави буде надзвичайно складно, оскільки на перший план висувається політична складова, адже інфляція – це наслідок політичних рішень органів державної влади. Як бачимо, існує багато факторів, окрім політичних рішень, які впливають на рівень економіки у країні, у зв'язку з чим ЄСПЛ складно визначити, якою мірою політичне рішення вплинуло на зростання рівня інфляції в державі. У результаті проблематично встановити пряму відповідальність держави за збитки, завдані особі інфляцією.

Для того, щоби визначити, чи становлять збитки, завдані в результаті інфляції, позбавлення майнових прав у розумінні статті 1 Першого протоколу, необхідно окремо дослідити вплив інфляції на публічні правовідносини (відносини між індивідом і державою) та приватні правовідносини (відносини між двома індивідами).

Спочатку розглянемо питання про інфляцію у публічних правовідносинах. Так, як уже йшлося, ЄКПЛ наділяє країн-учасниць правом позбавляти індивідів їхнього майна задля забезпечення публічних (суспільних) інтересів. Таке позбавлення може виражатися у різних формах, зокрема, в експропріації, націоналізації тощо. При цьому стаття 1 Першого протоколу не гарантує жодної компенсації. Водночас ЄСПЛ, розглядаючи справи на підставі цієї статті, присуджує заявнику компенсацію з метою забезпечення справедливого балансу між приватними та публічними інтересами, виходячи з того, що позбавлення особи майна за відсутності виплати компенсації у розмірі вартості такого майна становить непропорційне втручання, яке вважається

порушенням у розумінні статті 1 Першого протоколу. Однак, як впливає з аналізу практики ЄСПЛ, стаття 1 Першого протоколу не гарантує компенсації у повному розмірі в усіх випадках, оскільки забезпечення публічного інтересу (наприклад, у межах економічних реформ або у разі застосування заходів, спрямованих на досягнення більшої соціальної справедливості) в певних ситуаціях може вимагати відшкодування вартості майна у розмірі, меншому за його ринкову вартість.

Питання про вплив інфляції на виплату грошової компенсації може виникати у разі обрахунку розміру такої компенсації або ж у випадках затримки виплати останньої [618, с. 141]. Варто зауважити, що проблема інфляції постає в практиці ЄСПЛ у виняткових випадках, оскільки переважно розмір компенсації визначається, виходячи із дійсної вартості експропрійованої власності. Проте якщо при встановленні розміру компенсації було враховано вартість такого майна в минулому, тут вже необхідно дослідити можливий вплив інфляції. Вказану проблему розглянуто у справі «Lithgow and Others v. the United Kingdom» [265], в якій заявник скаржився, зокрема, на неврахування впливу інфляції на розмір компенсації. У цій справі йшлося про націоналізацію компаній, які функціонували в авіаційній і суднобудівельній промисловості, як частину економічної, соціальної і політичної програми партії, що перемогла на виборах, метою якої було сформувати стійкіші організаційну й економічну бази та надати владі більший суспільний контроль і підзвітність. Заявникам було присуджено компенсацію за націоналізоване майно, виплата якої була затримана на декілька років. З огляду на зазначене заявники скаржилися на отримання несправедливої компенсації, оскільки протягом періоду з моменту її присудження до моменту виплати відбулося значне знецінення грошей. З'ясувавши обставини справи, ЄСПЛ відхилив скарги у цій частині, мотивуючи своє рішення тим, що, по-перше, заявники протягом вказаного періоду отримували дивіденди від свого майна, по-друге, курс акцій протягом окресленого періоду не виріс так, як підвищився рівень індексу роздрібних цін, і, по-третє, влада Об'єднаного Королівства вжила усіх необхідних заходів із

метою захисту від впливу інфляції. Як бачимо, ЄСПЛ не заперечив власне ідею захисту від інфляції, однак у цій справі визнав, що заявники не зазнали несправедливих збитків, зумовлених знеціненням грошей, а тому немає підстав стверджувати про порушення статті 1 Першого протоколу.

У разі обрахування розміру грошової компенсації завданих збитків ЄСПЛ забезпечує справедливу компенсацію для тих, чії права були порушені, якщо внутрішнє право держави-відповідача надає можливість лише частково відшкодувати шкоду (стаття 41 ЄКПЛ). У таких справах, якщо було завдано майнових збитків і це призвело до порушення положень ЄКПЛ, необхідно з'ясувати, чи варто враховувати можливий вплив інфляції під час визначення розміру грошової компенсації таких збитків. При цьому варто дослідити, чи мало місце пред'явлення вимоги про врахування інфляції при визначенні розміру компенсації до національних органів, оскільки у випадку встановлення розміру грошової компенсації збитків національними судами попередня Європейська комісія з прав людини відмовлялася розглядати спори, у яких ішлося про неврахування наслідків інфляційних процесів. Вона виходила з того, що доти, доки національні суди не встановлять виплату компенсації у певному розмірі, заявник не має права власності у розумінні статті 1 Першого протоколу. Отже, дослідження питання про адекватність розміру компенсації, встановленого національними судами, не належало до сфери компетенції Європейської комісії з прав людини, зважаючи на обставини, пов'язані з предметом розгляду [126; 388; 338; 408].

Хоча ЄСПЛ не вивчив досліджуване питання повною мірою, ним частково враховано рівень інфляції під час визначення грошової компенсації збитків. Так, у справі «Sürek v. Turkey» [394] заявник був звинувачений у сепаратистській пропаганді та зобов'язаний виплатити штраф у розмірі 54 мільйонів турецьких лір. Однак згодом його виправдали, у зв'язку з чим заявник просив виплатити йому компенсацію у розмірі 100 тисяч французьких франків. Врахувавши високий рівень інфляції, а саме: обмінний курс валюти, ЄСПЛ присудив виплатити заявнику 13 тисяч французьких франків як грошове

відшкодування завданих збитків. Аналогічне рішення було прийняте у справі «Bergens Tidende and Others v. Norway» [42].

Найбільш важливими справами, у яких розглядалося питання інфляції, є ті, які стосувалися затримки з боку держави у виплаті компенсації за експропріацію та завдані майнові збитки. Відповідно до усталеної практики ЄСПЛ та його попередниці – Європейської комісії з прав людини, відповідність розміру компенсації може бути піддана сумніву у разі неврахування різноманітних обставин, які могли вплинути на цінність майна.

У деяких справах ЄСПЛ визнав порушення статті 1 Першого протоколу винятково через безпідставну затримку виплати компенсації. Йдеться, зокрема, про рішення ЄСПЛ у справах «Guillemin v. France» [177], «Almeida Garrett, Mascaranhas Falcao and Others v. Portugal» [15]. У цьому аспекті заслуговує на увагу справа «Akkus v. Turkey» [10], яка стосувалася затримки з боку органів державної влади у виплаті додаткової компенсації. У зв'язку з експропріацією землі у 1987 році з метою спорудження дамби владою Туреччини заявник подав заяву до суду першої інстанції про збільшення розміру компенсації у зв'язку із підвищенням рівня інфляції. Рішенням суду першої інстанції, залишеним без змін Судом касації, заяву скажника було задоволено. Оскаржувану додаткову компенсацію виплачено зі спливом 17-місячного терміну. Заявник поскаржився до ЄСПЛ на те, що така тривала затримка у виплаті додаткової компенсації порушила його право на мирне користування своєю власністю, враховуючи той факт, що рівень інфляції за період затримки підвищився з 30% до 70%. ЄСПЛ погодився із доводами заявника. На його думку, цінність компенсації, визначеної Судом касації, та цінність тієї компенсації, яка була виплачена по факту, становить збитки, відмінні від тих, яких зазнав заявник у результаті експропріації його землі. Варто зауважити, що з моменту прийняття рішення у цій справі більше ста подібних справ були розглянуті ЄСПЛ, у яких встановлено порушення права власності.

В іншій справі «Aka v. Turkey» [11] заявник скажився, що п'ятирічна затримка у виплаті йому грошової компенсації, поєднана із високим рівнем

інфляції упродовж цього періоду в Туреччині, створила несправедливий баланс між його персональними інтересами та публічними інтересами. Розглянувши обставини цієї справи, ЄСПЛ дійшов висновку про порушення права власності відповідно до статті 1 Першого протоколу, пославшись на аргументацію, викладену у рішенні «*Akkus v. Turkey*».

Як бачимо, у розглянутих справах предметом розгляду з боку ЄСПЛ був не розмір компенсації, присудженої у зв'язку з експропріацією, а відсоткова ставка щодо розміру компенсації. Рішення у справі «*Aka v. Turkey*» є наочним прикладом того, як захищаються індивідуальні права на протипагу свавільним діям органів державної влади. У своєму рішенні ЄСПЛ намагався гарантувати справедливу компенсацію, врахувавши вплив інфляції шляхом встановлення розміру компенсації в іноземній стабільній валюті (як-от: французький франк, американський долар, британський фунт), а не в знеціненій турецькій лірі.

ЄСПЛ виходить із того, що завдання збитків під впливом інфляційних процесів, являє собою позбавлення особи власності у розумінні статті 1 Першого протоколу. У випадку поєднання номіналістичного принципу та високого рівня інфляції, остання приносить користь стороні боржника у правовідносинах. Якщо ж боржником є орган державної влади, наявні усі підстави стверджувати про несправедливе позбавлення власності та втручання у здійснення прав людини і, як результат, вимагати справедливої компенсації за незаконно завдані збитки.

Беззаперечний той факт, що індивіди вступають у різні правовідносини з органами державної влади, у яких інфляція може впливати на інтереси індивідів, наприклад, коли йдеться про виплату заробітної платі працівнику або пенсії чи іншої соціальної допомоги. У таких ситуаціях приватні особи перебувають у гіршому становищі, оскільки не можуть впливати на такі фінансові операції, а тому потребують захисту від впливу інфляції. Водночас досить складно встановити на доктринальному рівні критерії визначення необхідності захисту від впливу інфляційних процесів із точки зору фундаментальних прав людини [633, с. 339].

Нижче проаналізуємо прецедентне право ЄСПЛ, яке стосується ощадних рахунків. Так, у випадку, коли відсоткова ставка, яка застосовується до грошових сум, акумульованих на ощадних рахунках, є меншою за рівень інфляції, вкладники зазнають збитків у зв'язку з інфляцією. Зважаючи на викладене, необхідно вирішити, чи становлять ці збитки порушення права власності. По-перше, варто з'ясувати, чи держава причетна до заснування таких ощадних рахунків. Відповідно до практики ЄСПЛ на підставі статті 1 Першого протоколу держава може бути відповідальною у певних виняткових випадках за втручання у право власності, що впливає із фінансових операцій між приватними особами [271]. Водночас за відсутності впливу органів державної влади на відносини зобов'язального характеру між фізичними особами немає підстав стверджувати про втручання держави [178] і, як наслідок, про наявність обов'язку з боку органів державної влади згідно зі статтею 1 Першого протоколу підтримувати купівельну здатність грошових сум, розміщених на рахунках фінансових установ, шляхом систематичної індексації збережень [116]. Як наслідок, у разі відсутності втручання держави у відкриття ощадних рахунків, вона не може нести відповідальність за бездіяльність.

Однак, що робити у ситуації втручання держави у процес відкриття ощадних рахунків. Європейська комісія з прав людини розглянула декілька заяв, які стосувалися таких випадків. Так, у справі «R. v. Sweden» [340] предметом розгляду був Тимчасовий закон про ощадні рахунки 1989 року, відповідно до якого платники податків зобов'язувалися зберігати свої грошові кошти з розрахунку 3 % прибутку на доходи за відсутності можливості розпоряджатися такими коштами протягом певного періоду. Європейська комісія з прав людини зробила висновок, що такі обов'язкові депозити (примусові збереження) є контролем за використанням майна відповідно до другої частини статті 1 Першого протоколу. Із рішення у цій справі впливає важливий висновок: якщо збереження є обов'язковими, необхідно враховувати розумну ціну в разі розрахунку розміру компенсації крізь призму впливу інфляції.

В інших справах – «Kuczynska v. Poland» [252], «Rudzinska v. Poland» [353] – заявники відкрили ощадні рахунки в банку і стали членами житлового кооперативу в різні часи. Це була державно забезпечена схема, згідно з якою перерахунок грошових коштів, акумульованих на рахунках, із урахуванням зростання рівня показника інфляції гарантувався з боку держави. Однак у 1990 році були внесені зміни до законодавства, в результаті чого такий перерахунок уже заборонявся. Верховний Суд Польщі наголосив на тому, що такі вкладення наявні у близько п'яти мільйонів громадян, а тому перерахунок грошових коштів не буде виправданим і посиленням для економіки держави. Заявники у цих справах скаржилися на порушення статті 1 Першого протоколу, стверджуючи, що в результаті ситуації, що виникла, їм було завдано значних збитків. Однак ЄСПЛ не погодився із заявниками та відхилив їхні скарги, аргументуючи це тим, що, по-перше, вони не були позбавлені своєї власності, і, по-друге, у цій ситуації немає підстав стверджувати про порушення чийогось права власності. ЄСПЛ зробив висновок, що загальний обов'язок держави підтримувати купівельну здатність грошових сум, акумульованих на рахунках у банківських та інших фінансових установах шляхом систематичної індексації збережень, не впливає зі статті 1 Першого протоколу.

Необхідно зауважити, що до вказаного висновку ЄСПЛ дійшов і у справах «Gayduk and Others v. Ukraine» [163], «Appolonov v. Russia» [26]. ЄСПЛ, дослідивши обставини справи, зазначив таке. Згідно з ЄКПЛ поняття «майно» може охоплювати як «фактичне майно», так і майнові цінності, в тому числі боргові вимоги, відповідно до яких заявник може претендувати щонайменше на законне очікування на фактичне користування правом власності. Водночас це положення не гарантує жодного права на те, щоби стати власником того чи іншого майна. Тому в статті 1 Першого протоколу не встановлено для держав загального обов'язку щодо проведення систематичного індексування заощаджень для виправлення згубних наслідків інфляції та збереження купівельної спроможності вкладених коштів. Що ж до коштів, які відповідають проіндексованій вартості вкладів, то вони належать до коштів

Державного казначейства, які держава виділяє на певних умовах. У зв'язку із цим предмет провадження, порушеного кожним із заявників у внутрішніх судах, не стосувався жодного «теперішнього майна», що належить заявникам. Як наслідок, право на індексування заощаджень не гарантується статтею 1 Першого протоколу.

Проблема інфляції може також виникати у відносинах стосовно договірної регулювання державної закупівлі товарів і послуг. Наприклад, довгостроковий договір про поставку товарів органу державної влади може зазнати впливу інфляції. Тверда ціна таких зобов'язань може бути викривлена інфляцією, якщо не буде ревальвована. У таких ситуаціях, як правило, сума грошового зобов'язання є фіксованою (погашеною). У більшості країн – членів Ради Європи номіналістичний принцип превалює над ліквідованими зобов'язаннями [369]. Однак власне номіналістичний принцип не суперечить ЄКПЛ і ЄСПЛ може принаймні переглянути, чи відповідає він вимогам збалансування інтересів і встановити порушення майнових прав, коли застосування номіналістичного принципу суттєво порушує права й інтереси особи.

Далі розглянемо вплив інфляції на відносини приватного права. Приватні правовідносини між індивідами можуть зазнати впливу інфляції у разі превалювання номіналістичного принципу. Проте сторони можуть передбачити у своїх договорах положення стосовно ревальвації з метою захисту від впливу інфляції [619, с. 902]. Як альтернатива, законодавство може містити деякі норми стосовно переоцінки. Однак, що робити у випадку відсутності відповідних положень у договорі та у разі заборони на рівні національного права здійснювати таку ревальвацію. Чи мають суди, розглядаючи спори, враховувати можливий вплив інфляції. У цьому аспекті виникає питання горизонтального застосування положень ЄКПЛ. Відповідно до усталеної практики ЄСПЛ держава не може вважатися відповідальною на підставі статті 1 Першого протоколу за збитки, які виникли винятково унаслідок договірних відносин між приватними особами, якщо до настання таких збитків не були

причетні органи державної влади. У справі «O.N. v. Bulgaria» [310] ЄСПЛ визнав неприйнятними скарги заявників стосовно того, що національні суди не врахували вплив інфляції під час вирішення питання про реституцію у результаті безпідставного збагачення. Своє рішення ЄСПЛ аргументував такими доводами. У статті 1 Першого протоколу не передбачено жодного позитивного обов'язку держави підтримувати цінність не лише депозитів, а й будь-яких вимог чи іншого цінного майна. Вона не вимагає від держав застосовувати індекс інфляції, сумісний із відсотковою ставкою за прострочений платіж, стосовно приватних заяв. ЄСПЛ не покладає жодних обов'язків на держави щодо їхньої економічної політики, пов'язаної із наслідками інфляції та іншими економічними явищами. Таке співвідношення, виражене ЄСПЛ, між покладанням позитивної відповідальності на державу з метою усунення наслідків інфляції у цивільних провадженнях і покладенням обов'язку гарантувати цінність майна убачається дещо необґрунтованим. Окрім того, це рішення суперечить розглянутому вище рішення ЄСПЛ у справі «Aka v. Turkey». Якщо захист компенсаційних вимог проти впливу інфляції є вимогою статті 1 Першого протоколу, то чому зазначене не може застосовуватися до розглянутої ситуації також не є зрозумілим.

Базова справедливість потребує від публічної влади, зокрема й судових органів, уживати всіх необхідних заходів задля того, щоб одні особи не зазнавали збитків на користь інших осіб. Тому правосуддя може вимагати від держав виконання певних позитивних обов'язків для встановлення справедливості [619, с. 902]. Позитивні обов'язки можуть впливати і зі статті 1 Першого протоколу, прикладом чого слугує рішення у відомій справі «Immobiliare Saffi v. Italy» [200].

У розрізі досліджуваної тематики необхідно провести розмежування між наслідками механізмів ціноутворення та інфляції. Так, держава не може гарантувати збереження цін на товари на однаковому рівні. Ціни на товари можуть коливатися залежно від стану економіки й результатів застосування механізмів ціноутворення.

В іншій справі «Estima Jorge v. Portugal» [132] ЄСПЛ зробив висновок, що вплив інфляції має враховуватися у випадку процесуальної затримки слухання справи. У цій справі заявник скаржився на те, що йому знадобилося 13 років для виконання нотаріального напису, який надавав можливість забезпечити борг. Хоча деякі дослідники і визнають це рішення обґрунтованим, вважаємо, що з нього складно зрозуміти критерій, за яким держава вважається відповідальною за збитки, спричинені інфляцією у зобов'язальних правовідносинах між індивідами. Зокрема, якщо держава несе відповідальність за вплив інфляції у випадку затримки судового провадження, то чому ЄСПЛ не присуджує стягнення завданих збитків у повному розмірі.

У зв'язку із зазначеним виникає питання про прийнятність втручання держави у зобов'язальні правовідносини. Наприклад, якщо законодавство у сфері регулювання орендної плати забороняє індексацію орендної плати, чи буде прийнятним втручання у такі зобов'язальні правовідносини між приватними особами та чи будуть збитки, завдані орендодавцям в результаті інфляції, становити їхню власність (майно) у розумінні статті 1 Першого протоколу. Якщо збитки, завдані затягуванням процесуального провадження, є позбавленням власності, то чому останнім не вважаються збитки, завдані положеннями законодавства у сфері регулювання орендної плати.

Необхідно зауважити, що серед науковців не вироблено єдиної точки зору стосовно інфляційного впливу на індексацію. Одні вчені зазначають, що індексація погіршить існуючий тиск інфляції та узаконить існуючий рівень інфляції. Інші ж наголошують на тому, що індексація сприяє зниженню рівня інфляції шляхами позбавлення уряду фінансових переваг і зниження несправедливості та нераціонального використання ресурсів, які притаманні інфляції [91]. У будь-якому разі основною метою індексації є зниження рівнів несправедливості й економічних викривлень, зумовлених інфляцією.

Зважаючи на викладене, можна зробити такі висновки. Спочатку Європейська комісія з прав людини та ЄСПЛ з пересторогою ставилися до визнання наслідків інфляції як порушення майнових прав. Однак, як можна

помітити, тлумачення ЄКПЛ у цьому аспекті дещо змінилося. Відповідно до практики ЄСПЛ явище інфляції стало розглядатися як фактор, що порушує майнові права. Однак рішень, у яких би ЄСПЛ повною мірою врахував наслідки інфляції, не так і багато. Незважаючи на те, що ним вироблено певний механізм захисту майнових прав від впливу інфляційних процесів, до сьогодні ЄСПЛ не вироблено чіткого й однозначного підходу стосовно оцінки впливу інфляції на майнові права. При цьому нами встановлено, що макроекономічні проблеми та макроекономічна політика держави не звільняють від звернення до ЄСПЛ. Останній може захистити індивідуальні права у таких ситуаціях, враховуючи оцінку економічної політики уряду.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2:

1. Відповідно до позиції ЄСПЛ поняття «своє майно» згідно із статтею 1 Першого протоколу розуміється у двох значеннях. По-перше, під цим терміном розуміють існуюче і належне особі майно, а саме грошові кошти, цінні папери, транспортні засоби, жилі приміщення (будинки, квартири), земельні ділянки, будівництва, майнові комплекси (підприємства), засоби індивідуалізації, об'єкти авторського права та інші блага, які мають майнову цінність. Автономність поняття майна дозволяє ЄСПЛ досить лояльно відноситися до його змісту і включати в нього не лише матеріальні речі в традиційному їх розумінні, але й, зокрема, репутацію заявника як адвоката, право на зайняття адвокатською діяльністю, ліцензію на зайняття певним видом діяльності, право на відшкодування експортного ПДВ і надмірно сплаченого податку, право на зайняття рибним промислом, доменне ім'я, частку у статутному капіталі товариства з обмеженою відповідальністю. При цьому категорія «майно» відповідно до статті 1 Першого Протоколу включає в себе не лише майно, яке належить особі на праві власності, а й майно, на яке в особи є законне право, наприклад, право оренди.

По-друге, «своє майно» в розумінні статті 1 Першого протоколу означає актив, в тому числі право вимоги, стосовно якого заявник може стверджувати, що в нього наявне обґрунтоване і законне очікування з приводу того, що він отримає можливість ефективного здійснення майнового права. Заява про наявність законного (правомірного) очікування підтверджується, якщо заявник зможе довести, що має достатні підстави в національному законодавстві, наприклад, коли зазначене підтверджується усталеною судовою практикою.

Законне (правомірне) очікування – це, насамперед, характеристика активу, в тому числі права вимоги, наданого національним законодавством і підкріпленого судовою практикою. Безумовно, активом, стосовно якого особа має законне очікування щодо настання сприятливих майнових наслідків, виступає рішення національного суду, яке вступило в силу. Але відсутність в особи подібного активу не виключає можливості стверджувати про наявність в неї майна згідно із статтею 1 Першого протоколу у ситуації, коли наявною є усталена практика національних судів з аналогічних справ, яка підтверджує правомірність вимог заявника у випадку розгляду їх в суді. Отже, законне очікування може базуватися на законі чи на усталеній практиці національних судів. У зв'язку із цим рішення органу виконавчої влади і рішення суду, яке набрало законної сили, оцінюються ЄСПЛ по-різному. Помилково винесене рішення органу виконавчої влади розглядається як «умовна вимога», яка не дозволяє стверджувати про наявність в особи законного очікування і, навпаки, судові рішення, яке набрало законної сили, але скасоване в порядку наглядового провадження, вважається активом, стосовно якого в особи виникає право стверджувати про наявність законного очікування щодо отримання майна, присудженого рішенням, до моменту скасування останнього.

2. Аналіз практики ЄСПЛ у справах проти України з приводу статті 1 Першого протоколу дозволяє стверджувати, що значну частину звернень складають позови стосовно невиконання чи значної затримки у виконанні судових рішень, які набрали законної сили, проти публічно-правових утворень, а також позови у зв'язку із переглядом судових рішень, які набрали чинності, в

порядку нагляду. При цьому з аналогічними проблемами має справу не лише Україна, а й ряд інших країн – учасниць Конвенції, а саме Греція, Румунія, Литва, Італія тощо.

Практика ЄСПЛ містить численні приклади того, що вимога чи борг, визнані такими, що вступили в силу на підставі рішення суду, складають поняття «майно» (власність) заявника згідно із статтею 1 Першого Протоколу і наділяють вигодонабувача від такого судового рішення законним очікуванням. При цьому неможливість виконання протягом тривалого періоду судового рішення, прийнятого на користь заявника, являє собою втручання в його право на безперешкодне користування своїм майном.

Необхідно зауважити, що втручання в право заявника на безперешкодне користування своїм майном може мати місце не лише у випадку тривалого невиконання рішення суду, яке набрало законної сили, а й у випадку скасування такого рішення в порядку нагляду. Ставлення ЄСПЛ до такої стадії цивільного процесу, як перегляд рішень в порядку нагляду, є однозначно негативним. Так, ЄСПЛ неодноразово у багатьох своїх рішеннях наголошував на невідповідності скасування рішення суду в порядку нагляду положенням статті 6 ЄКПЛ і принципу правової визначеності. Скасування в порядку нагляду судового рішення, яке набрало законної сили, суперечить не лише положенням статті 6 ЄКПЛ, а й статті 1 Першого протоколу. Особливо негативно ЄСПЛ відноситься до скасування рішення суду, яке набрало законної сили, у випадку, коли воно зумовлює ретроспективне застосування закону.

3. Позбавлення особи майна відповідно до статті 1 Першого Протоколу повинно здійснюватися з дотриманням таких трьох спеціальних правил: по-перше, позбавлення майна повинно здійснюватися на законній підставі; по-друге, воно повинно переслідувати загальні (суспільні) інтереси; по-третє, держава має право здійснювати контроль за використанням майна, дотримуючись знову ж таки формальної (законна підстава) і матеріальної (суспільні інтереси) вимог. Усі ці три правила взаємопов'язані між собою: з одного боку, друге і третє правила є частковими випадками першого правила і

повинні тлумачитися у світлі загальної вимоги поваги до власності; з іншого боку, умови їхнього застосування однаково поширюються і на перше правило.

4. У разі якщо держава – учасниця ЄКПЛ не може навести правових підстав в національному законодавстві для обмеження права власності, то втручання в таке право заявника не може вважатися законним відповідно до статті 1 Першого протоколу. У таких ситуаціях немає необхідності розглядати питання про дотримання справедливої рівноваги між інтересами суспільства (загальними інтересами) і вимогами захисту основних прав особи.

Відповідність національному законодавству розуміється ЄСПЛ досить широко: в нього поряд з чинним законодавством включаються і тлумачення, яке дають йому національні суди, і усталена практика, в тому числі судова. Однак у світлі преамбули до ЄКПЛ і принципу верховенства права, складовою якого виступає принцип правової визначеності, вимога законності вважається дотриманою лише у тому випадку, якщо національне законодавство є достатньо визначеним і несуперечливим. У протилежному випадку у ЄСПЛ є усі підстави стверджувати, що має місце порушення статті 1 Першого протоколу.

Поняття «закон» у словосполученні «передбачено законом» згідно із статтею 1 Першого протоколу охоплює не лише статутне, а й неписане право, а також усталену судову практику. При цьому закон являє собою діюче положення у тому вигляді, в якому воно тлумачиться компетентними судами. Із формулювання «передбачено законом» випливають наступні дві вимоги. По-перше, право повинно бути в адекватній мірі доступним: громадяни повинні мати можливість орієнтуватися в тому, які правові норми застосовуються у конкретному випадку. По-друге, правова норма не може вважатися законом, якщо вона не сформульована достатньо чітко, що дозволяє громадянину узгоджувати з нею свою поведінку.

5. Будь-яке втручання у право власності повинно забезпечувати розумну рівновагу і розумну пропорційність між вжитими заходами і метою, на досягнення якої спрямоване позбавлення особи майна. Прагнення до досягнення цього балансу відображене в структурі статті 1 Першого протоколу

в цілому і зокрема в її другій частині. У кожному випадку повинно існувати розумне співвідношення пропорційності між використовуваними засобами і переслідуваною метою. При цьому держава користується широкою свободою розсуду як щодо вибору засобів виконання, так і щодо з'ясування, чи виправдані наслідки виконання суспільними інтересами для досягнення конкретної мети. Однак, визнаючи за державою такі широкі межі розсуду, ЄСПЛ не може відступати від своєї контролюючої функції і повинен встановити, чи був досягнутий необхідний баланс із врахуванням прав заявників на безперешкодне користування майном відповідно до статті 1 Першого протоколу.

Для того, щоб визначити, чи дотримано необхідний баланс, і, зокрема, пропорційність тягара, який покладається на заявника, доцільно взяти до уваги умови компенсації, передбачені внутрішнім законодавством. У разі невиплати певної суми, яка в розумних межах відповідає вартості майна, позбавлення власності, як правило, являє собою серйозне порушення. Невиплата компенсації може бути виправдана на підставі статті 1 Першого протоколу тільки за виключних обставин.

Відсутність адекватної компенсації розглядається як «індивідуальний і надмірний тягар», який порушує необхідний баланс. Так, конфіскація майна без виплати розумної компенсації, як правило, складає непропорційне втручання, яке не може вважатися виправданим згідно із статтею 1 Першого протоколу. Проте згадана стаття не гарантує право на повну компенсацію з врахуванням усіх обставин, оскільки законна мета суспільного інтересу може вимагати відшкодування не повної ринкової вартості.

Повна відсутність компенсації у разі позбавлення особи права власності, виступаючи, як правило, очевидним порушенням статті 1 Першого протоколу, може бути виправдане у виключних випадках з урахування інтересів суспільства і конкретних обставин, в умовах яких відбувається втручання у право власності.

Вимога розумної компенсації як одна з умов дотримання справедливого балансу застосовується не лише щодо другого речення частини 1 статті 1 Першого протоколу, але і всієї статті в цілому. Будь-яке втручання у право власності особи повинно враховувати індивідуальний інтерес останньої та не повинно покладати на неї надмірний тягар.

6. Під «жертвою» відповідно до статті 34 ЄКПЛ розуміють особу, чії права безпосередньо були порушені оскаржуваною дією чи бездіяльністю, або особу, яка піддається ризику постраждати від оскаржуваних дій чи бездіяльності. ЄСПЛ, враховуючи загальний дух самої ЄКПЛ, що є інструментом, покликаним підтримувати і зберігати ідеї і цінності демократичного суспільства, під час тлумачення поняття «жертва» за змістом статті 34 ЄКПЛ не обмежується чисто формальним підходом, а виходить з обставин конкретної справи, допускаючи, що закон може сам по собі порушувати права окремих осіб, якщо вони підпадають під його дію навіть за відсутності якихось конкретних заходів із його застосування.

7. У випадку встановлення ЄСПЛ порушення статті 1 Першого протоколу прийнятним, звичайно, вважатиметься реституція, однак ЄСПЛ не наділений правомочністю застосовувати подібний захід і обов'язок здійснити реституцію не впливає автоматично із обов'язку виконувати рішення ЄСПЛ.

У тих випадках, коли відчуження власності здійснювалось відповідно до норм закону, але не відповідало міжнародним стандартам, заявнику також може бути присуджена виплата компенсації. Як правило, при визначенні розміру компенсації за втрачене майно береться до уваги, що відчуження майна переслідувало економічні чи соціальні цілі і в цьому випадку присуджена сума компенсації цілком може бути нижчою повної ринкової вартості втраченого майна. Однак в деяких випадках, особливо коли конкретну особу змушували приносити жертви заради економічного розвитку, ЄСПЛ постановляв, що потерпілому повинна бути виплачена повна ринкова вартість відчуженого майна. Повна ринкова вартість може служити підставою для розрахунку розмірів компенсації і в тому випадку, коли позбавлення майна здійснювалось

за відсутності законних підстав, навіть якщо воно здійснювалось в інтересах суспільства.

Таким чином, реституція і компенсація – це лише елементи підходу, необхідного для виправлення завданої раніше серйозної шкоди. У багатьох випадках реституція є необов'язковою і є мало застосовною з практичних міркувань, а також сама здатна породити загрозу порушення прав інших осіб. Компенсація в меншій мірі вдаряє по тим, хто володіє спірним майном в конкретний момент, але ставить відповідні держави перед важкими економічними проблемами, особливо на етапі переходу до ринкової економіки. Але якийсь із цих двох заходів повинен застосовуватися, інакше можуть бути порушені зобов'язання стосовно захисту прав людини. І навіть у тих випадках, коли таких зобов'язань не існує, ці заходи можуть виявитися необхідними, аби не обманути важливі суспільні очкування.

8. У випадку позбавлення майнових прав в розрізі масштабних соціальних чи економічних реформ необхідно проводити розмежування між громадянами та іноземцями, оскільки останні є більш вразливими, тому що не залучені у політичні процеси. Саме тому на практиці можуть існувати законні підстави для покладення більшого тягаря задля публічних інтересів саме на громадян, а не на іноземців.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ПРАКТИКИ ЄСПЛ ПІД ЧАС ЗАХИСТУ ОКРЕМИХ МАЙНОВИХ ПРАВ

3.1. Захист права власності й інших речових прав

3.1.1. Право власності у практиці ЄСПЛ

Широке застосування статті 1 Першого протоколу щодо захисту майнових цивільних прав у результаті автономного тлумачення поняття «майно», що вже досліджувалось (див. 2.1.1. Загальна характеристика концепції «майна» відповідно до практики ЄСПЛ та 2.1.2. Проекція концепції «майна» відповідно до практики ЄСПЛ на систему майнових прав у цивільному праві України), ставить перед вітчизняною цивілістичною наукою також питання про необхідність модернізації національної доктрини стосовно розуміння концепції права власності з подальшим корегуванням законодавства та практики його застосування. Основу нового підходу закладають, на наш погляд, у своїх працях Н. С. Кузнєцова, І. В. Спасибо-Фатєєва та С. І. Шимон.

Зокрема, Н. С. Кузнєцова досліджує поняття об'єктів права власності та нетипові об'єкти права власності у розумінні статті 1 Першого протоколу [545]. Так, вона наголошує на тому, що традиційно інститут права власності і в Україні, і загалом у країнах континентальної системи права розглядається як правовий масив, що регламентує права стосовно речей як об'єктів матеріального світу й цим практично обмежується, але в контексті статті 1 Першого протоколу під майном розуміється низка інтересів економічного характеру. При цьому аналіз практики ЄСПЛ надає можливість відзначити доволі нетипові в аспекті українського законодавства й правової доктрини об'єкти захисту в контексті статті 1 Першого протоколу до Конвенції. До таких Н. С. Кузнєцова відносить, наприклад:

1) захист професійної клієнтури відповідно до статті 1 Першого протоколу до Конвенції у справі «Van Marle v. The Netherlands» [545, с. 30];

2) захист у контексті статті 1 Першого протоколу економічних інтересів, пов'язаних із підприємницькою діяльністю, а саме: з ліцензією, що давала право ресторану здійснювати реалізацію алкоголю, скасування якої обумовила закриття ресторану у справі «Tre Traktörer Aktiebolag v. Sweden» [545, с. 31].

Натомість І. В. Спасибо-Фатєєва розглядає це ж питання через призму напрямів модернізації права України [616]. В контексті представленого дослідження важливе значення мають такі міркування:

1) стосовно прав на земельну ділянку земельне законодавство оперує поняттям земельного паю, який має уречевлений вигляд і з яким можна як з річчю вчиняти правочини. Результатом цього є те, що вказаним об'єктам відводиться проміжне місце між правом і річчю [616, с. 80];

2) земельним законодавством передбачено право оренди, що є окремим об'єктом, а ЦК України – права орендаря як сторони договору, що об'єктом не є, та предмет договору – земельна ділянка. Відповідно, складаються різні правові конструкції: з правом оренди можна вчиняти правочини, а права орендаря, звичайно, не оборотоздатні, адже це – не об'єкт, а елемент змісту правочину [616, с. 80];

3) теорія законних очікувань, яка є доволі складною та стосується різних сфер права – приватного і публічного. У цивільному праві ця теорія, або доктрина, просувається доволі проблематично, хоча ще в 90-х роках з'явився привід для неї, коли судова практика пішла шляхом підтримання існування прав особи на квартиру, яка мала б їй надійти шляхом реалізації особою свого права на приватизацію, але ця особа померла після подання відповідних документів на приватизацію, так і не ставши власником квартири [616, с. 86].

С. І. Шимон аналізує майнові права як об'єкти цивільних правовідносин [656], вважаючи, що:

1) засадничим майновим правом, яке відображає статистику майнових правовідносин у суспільстві й обумовлює динаміку всіх інших майнових

правовідносин, є право власності як найповніше юридичне пануванням над майном – виключне, еластичне за змістом право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб [656, с. 597];

2) в сучасному законодавстві та практиці спостерігається тенденція до дезінтеграції права власності, яка полягає у конструюванні права власності на нематеріальні об'єкти, повноваження щодо яких виходять за межі класичної тріади прав власника. Це дає підстави для виділення двох видів права власності: а) речового права власності (на матеріальні майнові об'єкти) та б) неречового права власності (на нематеріальні майнові об'єкти, зокрема й на майнові права). Неречове право власності не включає типових повноважень власника щодо речі, за винятком права розпорядження [656, с. 597].

Поклавши в основу вказані підходи, спробуємо з'ясувати, як впливає практика ЄСПЛ на тлумачення національного законодавства, яке визначає зміст та межі права власності, його застосування. Насамперед констатуємо, а надалі ще неодноразово підтвердимо, що практика ЄСПЛ поширює дію статті 1 Першого протоколу на такі майнові права (інтереси), які відповідно до буквального тлумачення вітчизняного законодавства не можуть підпадати під зміст права власності, та навіть більше, не завжди охоплюються системою закріплених суб'єктивних цивільних майнових прав. По суті, мають місце прогалини в національному законодавстві порівняно зі стандартами захисту майнових прав, відображених у практиці ЄСПЛ. Враховуючи те, що оптимальний спосіб подолання прогалин в праві є не завжди прийнятним, постає питання, яким чином судове правозастосування може використати практику ЄСПЛ для подолання вказаних прогалин.

Спочатку акцентуємо увагу на двох постулатах, які необхідно враховувати при відповіді на вказане питання, а саме: поняття «право власності», як і поняття «майно», належить до автономних правових понять, розроблених практикою ЄСПЛ (див. 1.2.1. Прецедентна природа рішень

ЄСПЛ); практика ЄСПЛ визнається джерелом цивільного права (див. 1.4.1. Місце практики ЄСПЛ у системі джерел цивільного права).

Перше твердження, яке випливає з цих двох постулатів, полягає в тому, що автономні правові поняття, серед яких і право власності, не можуть бути безпосередньо імplementовані в національне законодавство, їх застосування можливе лише опосередковано через правові категорії, які є елементами національної системи права. Пояснюється це правовою природою таких понять. Так, автономні правові поняття, вироблені практикою ЄСПЛ, є абстрагованими від національних правових систем, зміст яких, дуже часто, значно відрізняється від національних відповідників, або навіть таких відповідників узагалі не може бути. Більше того, джерелом права визнається практика ЄСПЛ як така, незалежно від того, проти якої країни була порушена справа, проти України, чи проти іншої країни-члена Ради Європи. Відтак, окремі аспекти автономних понять можуть відображати нормативний матеріал іншої системи права, чужої для системи права України.

Таким чином, для застосування автономного правового поняття «право власності», розробленого в практиці ЄСПЛ, необхідно насамперед знайти відповідне його змісту суб'єктивне цивільне право, закріплене в національному законодавстві, чи власне право власності, чи інше речове право, чи право інтелектуальної власності, чи корпоративне право, чи зобов'язальне право, чи інше майнове право. Однак при цьому тлумачення та застосування норм національного права має здійснюватися з урахуванням практики ЄСПЛ таким чином, щоби не обмежувати зміст права, яке захищається ЄСПЛ. Саме таке міркування і визначило структуру цього розділу.

На етапі пошуку національного відповідника автономному правовому поняттю, виробленому практикою ЄСПЛ, якраз і можуть з'явитися прогалини у вітчизняному законодавстві. Такі прогалини в контексті представленого дослідження можна поділити на два типи: в національному праві не закріплено суб'єктивне цивільне майнове право, яке відповідало б змісту автономного правового поняття; в національному праві закріплене відповідне суб'єктивне

цивільне майнове право, але його зміст не відповідає змісту автономного правового поняття. Убачається, що для подолання таких двох типів прогалин варто використовувати два різні способи.

Якщо у національному праві немає відповідного автономному правовому поняттю суб'єктивного цивільного майнового права, то зміст майнового активу, який охороняється статтею 1 Першого протоколу варто тлумачити як охоронюваний законом інтерес. Охоронюваність цього інтересу законом впливає із визнання практики ЄСПЛ джерелом права. Тобто визнання практикою ЄСПЛ того чи іншого майнового інтересу таким, що охоплюється змістом статті 1 Першого протоколу, є достатнім для віднесення останніх до охоронюваних законом інтересів.

Якщо у національному праві закріплене відповідне суб'єктивне цивільне майнове право, але його зміст не відповідає змісту автономного правового поняття, то таке право має підлягати розширювальному тлумаченню для того, щоби забезпечити дотримання положень ЄКПЛ і практики ЄСПЛ.

Право власності відповідно до практики ЄСПЛ не визнається абсолютним, а тому підпадає під встановлені законодавством обмеження. Спробуємо дослідити критерії пропорційності обмеження права власності в практиці ЄСПЛ на прикладі мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення. Так, у жовтні 2001 року Верховна Рада України ухвалила Земельний кодекс України, яким було запроваджено заборону відчуження земель окремих видів земель сільськогосподарського призначення. На сьогодні, ця заборона фактино продовжена Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення» [588] до 1 липня 2021 року (дати набрання чинності вказаним Законом).

ЄСПЛ 22 травня 2018 року прийняв рішення у справі «Zelenchuk and Tsytsyura v. Ukraine» [447], яким визнав, що законодавство України, яке встановлює мораторій на продаж земель сільськогосподарського призначення, порушує ст. 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і

основоположних свобод [610]. Це рішення визвало резонанс у суспільстві загалом і в професійному середовищі зокрема, а тому, напевно, спричинило хвилю нових публіцистичних і наукових досліджень на предмет необхідності зняття мораторію [140; 246; 546; 634]. Власне, далі й розглянемо питання забезпечення балансу публічних інтересів та інтересів власника при встановленні мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення.

Питання мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення неодноразово порушувалось у дослідженнях вітчизняних науковців, фахівців як із цивільного, так і земельного права. Серед них можна назвати: Д. В. Бусуйок, М. О. Євдокимова, Т. О. Коваленко, П. Ф. Кулинич, О. С. Лисанця, І. В. Мироненка, А. М. Мірошніченка, О. О. Погрібного, Н. В. Черкаську, А. Д. Юрченко й інших [473, с. 219]. Однак в аспекті вказаного рішення ЄСПЛ це питання по-новому набуває актуальності. І передусім необхідно встановити критерії пропорційності мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення як обмеження права власності відповідно до практики ЄСПЛ. Це обумовлено тим, що дотримання принципу пропорційності визнається ЄСПЛ одним із трьох головних критеріїв, що їх треба оцінювати для того, щоб зробити висновок, чи відповідає певний захід втручання в право власності принципу правомірного та допустимого втручання, сумісного з гарантіями статті 1 Першого протоколу, а саме: чи є такий захід законним; чи переслідує втручання у право власності «суспільний інтерес»; чи є такий захід пропорційним переслідуванню цілям [613, с. 9]. Відтак, у справі «Zelenchuk and Tsytsyura v. Ukraine» ЄСПЛ визнав українське законодавство таким, що відповідає вимогам законності та наявності суспільного інтересу, для забезпечення якого вводився мораторій, але встановив порушення принципу пропорційності.

Що стосується законності, то мораторій на продаж земель сільськогосподарського призначення на сьогодні закріплений у Земельному кодексі України (п. 15 Перехідних положень). Відповідно до практики ЄСПЛ

принцип законності передбачає, що застосовні положення національного законодавства мають бути досить доступними, точними, а їх застосування – передбачуваним [63]. При цьому ЄСПЛ визнав, що невизначеність, викликана неодноразовим продовженням мораторію і неодноразовим недотриманням Україною встановлених термінів створення ринку сільськогосподарських земель, зробила відповідне законодавство непередбачуваним. Однак повторив правовий висновок, сформульований раніше у справах «Hutten-Czapska v. Poland» [196] (йшлося про обмеження прав власників житла, у тому числі недосконалих правових норм, що стосуються, визначення розміру орендної плати) та «Broniowski v. Poland» [63] (стосувалось компенсації вартості втраченого внаслідок переселення його сім'ї нерухомого майна (будинку та земельної ділянки), яке знаходилось у місті Львів і належало ще до початку Другої світової війни його бабці), відповідно до якого, питання невизначеності законодавства доречно розглядати при визначенні того, чи було забезпечено справедливий баланс між відповідними інтересами.

Відповідно до другого критерію будь-яке втручання у права, закріплені в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, має переслідувати легальні цілі. Щодо мораторію, то до таких цілей потрібно віднести, зокрема, недопущення надмірної концентрації землі в руках багатих осіб або ворожих держав, її вилучення з культивування, прагнення уникнути безземелля і зубожіння сільського населення, усі з яких задовольняють потреби національної і продовольчої безпеки. При цьому ЄСПЛ визнав очевидну невідповідність між проголошеними цілями мораторію, а саме: необхідністю підготовки ринкової інфраструктури, і очевидною відсутністю відчутного прогресу в цьому напрямі. Така невідповідність ставить під сумнів те, що продовження мораторію після певного моменту було розумним засобом досягнення проголошених цілей. Проте, ЄСПЛ, як і в справі «Bittó and Others v. Slovakia» [48] (стосувалася системи обмеження орендних ставок, що передбачала низький рівень орендної плати для орендодавців) визнав, що це питання варто розглядати у контексті пропорційності оспорюваної міри.

У найбільш загальному вигляді принцип пропорційності означає, що втручання в право власності повинно мати розумний пропорційний зв'язок між використовуваними засобами та метою, до досягнення якої прагне держава, включаючи заходи, спрямовані на контроль за використанням майна індивіда. У судовій практиці принцип пропорційності проявляється через застосування так званого тесту на пропорційність. Тест на пропорційність включає в себе три критерії: по-перше, засіб, призначений для досягнення мети влади, повинен підходити для досягнення цієї мети (доречність); по-друге, з усіх підходящих має бути обрано той засіб, що якнайменше обмежує право приватної особи (необхідність); по-третє, збиток приватній особі від обмеження її права має бути пропорційний вигоді уряду щодо досягнення поставленої мети (пропорційність у вузькому сенсі) [542, с. 61]. Оцінка ЄСПЛ пропорційності втручання в право власності (стаття 1 Першого протоколу) охоплює: всебічне вивчення різних інтересів, що мають відношення до оскаржуваної ситуації; перевірку не тільки видимих ознак, а й дослідження реалії оскаржуваної ситуації; оцінку не лише відповідних умов компенсації, а і поведінки сторін, у тому числі засоби, використовувані державою, та їх здійснення [447].

Зважаючи на викладене, доцільно провести аналіз передумов прийняття ЄСПЛ досліджуваного рішення у справі «Zelenchuk and Tsytsyura v. Ukraine» [447]. Для цього розглянемо їх з точки зору правотворення, правозастосування та правової доктрини. На нормативному рівні мораторій уперше було запроваджено Законом України «Про угоди щодо відчуження земельної частки (паю)» [607] від 18 січня 2001 року (втратив чинність 8 січня 2004 року). Надалі мораторій було встановлено у пункті 15 Перехідних положень Земельного кодексу України [528]. Спочатку дія мораторію в часі визначалась терміном до 1 січня 2005 року, який пізніше неодноразово пролонгувався та продовжує свою дію до сьогодні. За час свого існування мораторій зазнав кілька суттєвих змін:

1) розширилось коло об'єктів (земельних ділянок), які підпадають під мораторій: від земельних ділянок, які належать громадянам та юридичним

особам для ведення селянського (фермерського) господарства й іншого товарного сільськогосподарського виробництва, а також земельних часток (паїв), до земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної та комунальної власності, земельних ділянок, які перебувають у власності громадян та юридичних осіб для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, земельних ділянок, виділених у натурі (на місцевості) власникам земельних часток (паїв) для ведення особистого селянського господарства, а також земельних часток (паїв);

2) розширилось коло дій, які підпадають під мораторій: від продажу або іншим способом відчуження таких земельних ділянок і земельних часток (паїв), крім міни, передачі їх у спадщину та при вилученні земель для суспільних потреб, до купівлі-продажу або іншим способом відчуження земельних ділянок і зміни їх цільового призначення (використання), крім передачі їх у спадщину, обміну земельної ділянки на іншу земельну ділянку відповідно до закону та вилучення (викупу) земельних ділянок для суспільних потреб, а також окрім зміни цільового призначення (використання) земельних ділянок із метою їх надання інвесторам – учасникам угод про розподіл продукції для здійснення діяльності за такими угодами;

3) змінився порядок визначення моменту припинення дії мораторію: від визначення терміну дії конкретною календарною датою (наприклад, «до 1 січня 2005 року»), до визначення терміну дії вказівкою на подію, яка має настати, (наприклад, Законом України від 3 червня 2008 року [589] встановлено, що мораторій діє «До набрання чинності законами України про державний земельний кадастр та про ринок земель»). Фактично відбулась зміна мораторію з визначеними строком дії на мораторій із невизначеним строком дії. Сьогодні термін дії мораторію визначається двома правилами: по-перше, подією, яка має настати – набрання чинності законом про обіг земель сільськогосподарського призначення; по-друге, календарною датою, раніше якої мораторій не може припинити свою дію – 1 січня 2019 року. Тобто усі закони, прийняті після 3 червня 2008 року, які декларували «продовження» дії мораторію, ні *de jure*, ні

de facto його не продовжували, оскільки відповідні закони й досі не набули чинності. Щоправда, у Верховній Раді України знаходилися на розгляді Проект Закону про обіг земель сільськогосподарського призначення від 13 грудня 2016 року № 5535 [608] разом із альтернативним йому Проектом від 28 грудня 2016 року № 5535-1 [609]. Обидва з них отримали тільки Висновок щодо відповідності проекту вимогам антикорупційного законодавства від 16 травня 2018 року [505] та в подальшому були визнанні відкликаними як такі, що не прийняті до закінчення строку повноважень Верховної Ради відповідного скликання в першому читанні.

Розкриваючи питання правозастосовної практики, варто звернути увагу на два моменти: по-перше, невідворотність дії мораторію; по-друге, можливість його оскарження. Що ж до невідворотності дії мораторію, то в літературі зазначається: у 80% випадків учасники ринку земель сільськогосподарського призначення обходять мораторій, використовуючи цілком легальні способи, які можна простежити з аналізу норм земельного законодавства. До таких способів «відчуження земель сільськогосподарського призначення» відносять: спадок, обмін, вилучення (викуп) для суспільних потреб, договір оренди земельної ділянки, довіреність, договір емфітевзису, застава, продаж земельної ділянки по частинах [611]. Попри те, що більшість із вказаних способів не призводить до заміни власника та не надає новому володільцю і користувачу земельної ділянки правомочності розпоряджатися земельною ділянкою, все ж таки проблема «обходу» мораторію існує.

Підтвердження цього можна віднайти на рівні як законодавства, так і судової практики. Зокрема, Законом України від 9 лютого 2006 року [590] було встановлено норму про недійсність із моменту їх укладення (посвідчення) правочинів (у тому числі довіреності), укладені під час дії заборони на відчуження земельних ділянок і земельних часток (паїв), встановленої абзацом першим цього пункту, в частині відчуження зазначених ділянок і земельних часток (паїв), а так само в частині передачі прав на відчуження зазначених ділянок та земельних часток (паїв) на майбутнє. У свою чергу, Верховний Суд

України застосував обмежене тлумачення такого винятку з мораторію, як обміну земельної ділянки на іншу земельну ділянку відповідно до закону. Так, у постанові від 12 жовтня 2016 року [576] Верховний Суд України дійшов висновку та сформулював правову позицію про те, що обмінюваними можуть бути тільки земельні ділянки за схемою «пай на пай» та лише у випадку, передбаченому статтею 14 Закону України «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)» [603]. Це стало підставою для визнання недійсними договорів міни земельних ділянок, укладених у період дії заборони на відчуження земельних ділянок і земельних часток (паїв) та з порушенням вимог вказаного Закону.

Що стосується можливості оскарження дії мораторію, то необхідно погодитись із твердженням, що будь-які ефективні національні засоби захисту в Україні відсутні. Положення пункту 15 Перехідних положень Земельного кодексу України виписані чітко й однозначно, вони не допускають сумнівів у негативному для заявника результаті будь-якого судового розгляду з питань захисту його прав [555]. Це підтверджено рішенням у справі «Zelenchuk and Tsytsyura v. Ukraine» [447], в якому було встановлено, що заява не є неприйнятною з яких-небудь підстав, зокрема й підстав вичерпання всіх національних засобів юридичного захисту (уточнено мною. – *Н. Б.*), а тому заява була визнана прийнятною. Крім того, було зроблено спробу порушити конституційне провадження щодо відповідності Конституції України (конституційності) пунктів 14, 15 розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України. Однак Конституційний Суд України відмовив у відкритті конституційного провадження з тих підстав, що в конституційному поданні не наведено обґрунтування тверджень щодо неконституційності вказаних норм [637].

Запровадження мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення також спричинило широку наукову дискусію стосовно його доцільності, щоправда, вона переважно відбувалась в економічній чи політичній площині. Не ставлячи собі за мету аналізувати вказану наукову

полеміку, зазначимо лише те, що у вітчизняній науці упродовж тривалого часу відстоюється позиція, що мораторій не відповідає вимогам Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Так, А. М. Мірошніченко та А. Д. Юрченко ще в 2006 році стверджували, що мораторій суперечить статті 1 Першого протоколу до Конвенції [557, с. 60]. Пізніше А. М. Мірошніченко розвинув це положення такою аргументацією: втручання здійснюється не в «загальних інтересах», оскільки існування мораторію лише шкодить економіці країни; втручання також є явно непропорційним, позаяк, незважаючи на те, що власники земельних ділянок і паїв несуть цілком реальні економічні збитки, не супроводжується будь-яким відшкодуванням; хоча втручання у здійснення права власності передбачено законодавчим актом, воно не є втручанням на підставі закону, оскільки через повну невизначеність часових меж мораторію закон не є «передбачуваним у застосуванні» [555, с. 513].

Варто підсумувати: сам по собі мораторій на продаж земель сільськогосподарського призначення за умови, що він передбачений законом, переслідує легальну ціль, зокрема, відповідно до загальних інтересів або для забезпечення сплати податків чи інших зборів або штрафів, та якщо запроваджується заходами, які забезпечують баланс між ціллю, яка досягається, та інтересами землевласників, не становить порушення статті 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Тому стосовно цього важливим є те, що держава Україна упродовж усього періоду дії мораторію незмінно декларувала мету створення ринку обігу сільськогосподарських земель і припинення вказаного мораторію. Це підкреслює у своєму рішенні ЄСПЛ, вказуючи, що може оцінювати ситуацію тільки в аспекті цієї мети, визначеної власне державою-відповідачем, і не може підміняти своїм рішенням щодо доцільності створення ринку продажу землі відповідне рішення, яке проголошено та послідовно досягається самою державою [447].

Оцінюючи дотримання принципу пропорційності при запровадженні мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення, ЄСПЛ враховував зазначені нижче фактори.

По-перше, було встановлено, що законодавство України, яке запроваджувало мораторій, не відповідало вимогам правової визначеності. З одного боку, це полягало у відсутності послідовності з боку влади в зміні сфери дії і самого характеру мораторію. Так, очевидним протиріччям мети створення в кінцевому рахунку ринку обігу землі ставало те, що майже усі зміни в мораторії після його первинного прийняття були фактично спрямовані на посилення, а не поступове послаблення обмежень. З другого боку, сам мораторій на сьогодні має невизначений характер. Зокрема, характер мораторію змінився після ухвалення вказаних законів у червні 2008 року, після чого мораторій став де-факто невизначеним, а умови його скасування – непередбачуваним. Ця зміна також, безсумнівно, суперечить проголошеній меті поступового введення ринку продажу землі. Крім того, неодноразові продовження мораторію також свідчать про те, що баланс між загальними інтересами й інтересами землевласників не був встановлений.

По-друге, були встановлені дефекти співмірності збереження мораторію як найбільш обтяжливого обмеження права власності на земельні ділянки, із проголошеною ціллю створити ринок землі, з урахуванням наявності альтернативних мораторію рішень і відсутності обґрунтованих причин для неприйняття таких рішень. На основі порівняльного дослідження встановлено, що для досягнення цілей забезпечення ефективного використання земель сільськогосподарського призначення і недопущення надмірної концентрації земельних володінь, особливо в руках суб'єктів підприємництва, що не займаються сільським господарством, держава має в розпорядженні широкий спектр інших законодавчих інструментів, які дають змогу належним чином розв'язувати ці завдання без необхідності застосовувати повну заборону продажу.

По-третє, було встановлено, що мораторій поклав на землевласників надмірний тягар. Оцінюючи серйозність обтяжень, покладених на заявників, ЄСПЛ враховував: тривалість дії обмеження, яка на сьогодні досягла загалом сімнадцяти років; широкий діапазон обмежень, оскільки вони перешкоджають землевласникам як відчужувати свою земельну ділянку майже усіма можливими способами, так і використовувати її для будь-яких інших цілей, окрім сільського господарства; негнучкий характер обмежень, які не підлягають індивідуальному розгляду або виняткам [447].

Окремого розгляду потребує питання щодо пропорційності збитків, завданих землевласникам, і цілей, які досягаються за допомогою мораторію. Стосовно цього ЄСПЛ проявив неабияку гнучкість. З одного боку, було встановлено, що землевласники, незважаючи на мораторій, як і раніше, можуть вільно здавати свої землі в оренду по ринкових ставках. Держава не обмежує розмір орендної плати, а швидше, вживає заходи до того, щоби підтримати їх в інтересах власників шляхом встановлення мінімальної орендної плати (стаття 288 Податкового кодексу України [563]). З другого боку, правила, що встановлюють мінімальний строк оренди землі в сім років (стаття 19 Закону України «Про оренду землі» [600]), спрямовані на створення стабільності для орендарів, обмежують здатність землевласників домагатися вищої орендної плати в процесі переговорів про оренду. Також розумно припустити, що запровадження мораторію впливає на розмір орендної плати в бік її зменшення, однак складно визначити точну величину такого зменшення, враховуючи, що в Україні за цей період так і не було сформовано ринок землі. Водночас ЄСПЛ робить застереження, якщо держава Україна надалі буде необґрунтовано затримувати вжиття необхідних заходів загального характеру для забезпечення балансу між інтересами землевласників та інтересами суспільства, що з часом, можливо, призведе до ситуації, коли питання про компенсацію матеріальних збитків можуть, зрештою, стати обґрунтованими, принаймні для деяких категорій власників сільськогосподарських земель [447].

Це рішення ЄСПЛ стало поштовхом до зміни судової практики національних судів [556, с. 64]. Зокрема, Велика Палата Верховного Суду відійшла від попереднього «жорсткого» підходу Верховного Суду України до тлумачення правил про мораторій. Так, Велика Палата Верховного Суду відступила від висновку Верховного Суду України щодо застосування підпункту «б» пункту 15 розділу X «Перехідні положення» ЗК України у редакції, стосовно можливості обміну земельних ділянок сільськогосподарського призначення лише «за схемою пай на пай». Однак, як вірно вказує Велика Палата рішення ЄСПЛ у справі «Zelenchuk and Tsytsyura v. Ukraine» не може трактуватися як спеціальний дозвіл на вільний обіг земельних ділянок сільськогосподарського призначення безвідносно до приписів нормативних актів України [571].

Отже, доходимо таких висновків. Чинне законодавство України в частині встановлення мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення не відповідає вимогам статті 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Україна має прийняти відповідні нормативні акти та (або) застосувати інші загальні заходи для забезпечення справедливого балансу між інтересами власників сільськогосподарських земель, з одного боку, і загальними інтересами суспільства, з другого боку, відповідно до принципів захисту майнових прав. Для цього необхідно: 1) усунути правову невизначеність відповідного законодавства шляхом визначення чітких часових меж дії мораторію або інших обмежувальних заходів, які можуть бути запроваджені як його альтернатива; 2) забезпечити співмірність мораторію або альтернативних обмежувальних заходів із проголошеною ціллю, запровадивши обіг землі за допомогою поступового зменшення таких заборон та обтяжень; 3) зняти надмірний тягар із власників земельних ділянок сільськогосподарського призначення, запровадивши гнучкий характер обмежень, які можуть бути переглянуті в індивідуальному порядку.

Усунення встановленого в рішенні ЄСПЛ порушення було запропоновано Верховною Радою України, яка прийняла Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення» [588], що набуде чинності з 1 липня 2021 року. По суті, цей Закон є спробою пошуку певного компромісу між збереженням мораторію і запровадженням вільного обігу земель сільськогосподарського призначення.

Зокрема, в Законі скасовується абсолютна заборона купівлі-продажі земельних ділянок сільськогосподарського призначення та заборона внесення права на земельну частку (пай) до статутних капіталів господарських товариств (п. 14 Перехідних положень Земельного кодексу України виключено, а п. 15 викладено в новій редакції). Натомість, запроваджено цілу низку альтернативних обмежувальних заходів, серед яких такі:

За суб'єктом:

1) до 1 січня 2024 року придбавати земельні ділянки сільськогосподарського призначення у власності може лише фізична особа громадянин України, а з 1 січня 2024 року також і юридична особа України, створені і зареєстровані за законодавством України, учасниками (акціонерами, членами) яких є лише громадяни України та/або держава, та/або територіальні громади (за винятком юридичних осіб, учасниками (акціонерами, членами) або кінцевими бенефіціарними власниками яких є громадяни держави, визнаної Україною державою-агресором або державою-окупантом; осіб, які належать або належали до терористичних організацій; юридичних осіб, учасниками (акціонерами, членами) або кінцевими бенефіціарними власниками яких є іноземні держави; юридичних осіб, у яких неможливо встановити кінцевого бенефіціарного власника; юридичних осіб, кінцеві бенефіціарні власники яких зареєстровані в офшорних зонах, віднесених до переліку офшорних зон, затвердженого Кабінетом Міністрів України; фізичних та юридичних осіб, стосовно яких застосовано спеціальні економічні та інші обмежувальні заходи (санкції) відповідно до Закону України «Про санкції» у вигляді заборони на

укладення правочинів з набуття у власність земельних ділянок, а також пов'язаними з ними особами; юридичних осіб, створених за законодавством України, що перебувають під контролем фізичних та юридичних осіб, зареєстрованих у державах, включених Міжнародною групою з протидії відмиванню брудних грошей (FATF) до списку держав, що не співпрацюють у сфері протидії відмиванню доходів, одержаних злочинним шляхом). Банки можуть набувати право власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення лише в порядку звернення стягнення на них як на предмет застави.

2) іноземці, особи без громадянства та юридичні особи, створені і зареєстровані за законодавством іншим ніж законодавство України, не можуть набувати право власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення.

За об'єктом:

1) загальна площа земельних ділянок сільськогосподарського призначення у власності громадянина України не може перевищувати ста гектарів, а з 1 січня 2024 року – десяти тисяч гектарів. Загальна площа земельних ділянок сільськогосподарського призначення у власності юридичної особи (крім банків) не може перевищувати загальної площі земельних ділянок сільськогосподарського призначення, які можуть перебувати у власності всіх її учасників (членів, акціонерів), але не більше десяти тисяч гектарів;

2) забороняються відчуження земельних часток (паїв), земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної і комунальної власності, відчуження та зміна цільового призначення земельних ділянок сільськогосподарського призначення приватної власності, виділених в натурі (на місцевості) власникам земельних часток (паїв), розташованих на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях, Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, крім передачі їх у спадщину;

3) юридичними особами, учасниками (акціонерами, членами) або кінцевими бенефіціарними власниками яких є особи, які не є громадянами України, забороняється набуття права власності на земельні ділянки

сільськогосподарського призначення державної і комунальної власності, земельні ділянки сільськогосподарського призначення, виділені в натурі (на місцевості) власникам земельних часток (паїв), які розташовані ближче 50 кілометрів від державного кордону України.

3.1.2. Права на чуже майно в практиці ЄСПЛ

Автономне тлумачення поняття «майно» дало змогу ЄСПЛ поширити дію статті 1 Першого протоколу не тільки на право власності, а й на інші випадки, коли особа має законне право на майно, зокрема й обмежені речові права (речові права на чуже майно).

Так, у рішенні «S. v. the United Kingdom» [355] ЄСПЛ встановив, що обмежене речове право, яке встановлене договором, охоплюється змістом статті 1 Першого протоколу. Винятково договірне походження права на річ, тобто коли таке право визначається лише сторонами договору, не є перешкодою для кваліфікації його як володіння. Крім того, у справі «James and Others v. The United Kingdom» [217] поняття «майно» було застосоване до володіння нерухомістю на праві оренди. Прикладом цього може слугувати справа «Iatridis v. Greece» [198], в якій ЄСПЛ застосував вказану статтю до права оренди.

Необхідно зауважити, що розуміння права оренди як обмеженого речового права уже підтверджено у вітчизняній науці. Так, Т. Є. Харитонова стверджує, що більшість науковців-цивілістів розглядають досліджувану категорію у широкому значенні, визначаючи її як самостійне (але похідне від права власності) речове право, яке надає особі, котра його має, можливість безпосередньо користуватися певним майном для певної мети та у встановлених межах [641, с. 127]. До ознак права оренди як обмеженого речового права відносять: абсолютність права наймача на чуже майно та пов'язане з цим застосування абсолютних (речових) способів захисту у разі

порушення прав наймача на це майно третіми особами; об'єктом цього суб'єктивного права наймача є матеріальна річ; його похідний від права власності характер; притаманне оренді право слідування, яке законодавчо закріплене у частині 1 статті 770 ЦК України [649], відповідно до якої у разі зміни власника речі, переданої у найм, до нового власника переходять права й обов'язки наймодавця [559, с. 251].

Це також отримало законодавче закріплення. Зокрема, у частині 1 статті 4 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» до речових прав, похідних від права власності, серед інших, відносить: право оренди (суборенди) земельної ділянки; право користування (найму, оренди) будівлею або іншою капітальною спорудою (їх окремою частиною), що виникає на підставі договору найму (оренди) будівлі або іншої капітальної споруди (їх окремої частини), укладеного на строк не менш як три роки [593].

Показовою в цьому аспекті є справа «Iatridis v. Greece» [198], у якій ЄСПЛ взагалі вказав на відсутність необхідності розгляду питання наявності чи відсутності балансу між загальними інтересами суспільства та захистом речового права заявника, оскільки в діях відповідних органів державної влади та їх посадових осіб констатував очевидне порушення норм грецького законодавства, несумісне з правом особи мирно володіти своїм майном. Співиник після прийняття місцевими органами влади рішення про позбавлення заявника права на володіння кінотеатром (із мотивів незаконного утримання державної власності), яке він набув, орендувавши кінотеатр у спадкоємців власника землі, на якій він розташований. Попри скасування Афінським судом першої інстанції вказаного рішення, окремі посадові особи (а саме: міністр фінансів) відмовлялись виконати судові рішення.

ЄСПЛ мотивував своє рішення тим, що, незважаючи на наявність судового рішення про скасування постанови органів місцевої влади щодо позбавлення його зазначених майнових прав, пан Ятрідіс не мав можливості повернути собі кінотеатр (що пропрацював без втручання з боку органів влади

одинадцять років, протягом яких став важливою частиною місцевого культурного життя) через відмову міністра фінансів скасувати постанову про передання його муніципальній раді, а отже, виникла ситуація, за якої остання стала незаконним володільцем. Усе це дало ЄСПЛ підстави вважати, що було допущено порушення статті 1 Першого протоколу.

Досліджуючи висновки ЄСПЛ у цій справі, вчені також відзначають, що подібний підхід свідчить про характеристику ним нематеріального активу – гудвілу, пов'язаного із належною експлуатацією кінотеатру як елемента, достатнього для відповідності поняттю «майно» і, звідси, наявності в особи прав на таке майно, що можуть охоронятись відповідно до приписів статті 1 Першого протоколу до Конвенції [350, с. 336]. Питання про захист нематеріальних активів буде розглянуте нижче.

У практиці ЄСПЛ також наявні випадки, коли предметом дослідження є право на користування чужим майном. ЄСПЛ визнає, що в основі такого права користування – майновий інтерес, що підпадає під захист статті 1 Першого протоколу. Цьому питанню було адресовано рішення ЄСПЛ у справі «Chiragov and Others v. Armenia» [89], заявниками у якій були азербайджанські курди, які проживали в Лачинському районі, в Азербайджані. Вони стверджували, що не мали можливості повернутися до свого житла й іншого майна після того, як були змушені залишити місцевість у 1992 році під час вірмено-азербайджанського конфлікту навколо Нагірного Карабаху.

Відповідно до діючого на той момент права, громадяни могли мати у власності житлові будинки, але не існувало приватної власності на землю, яка натомість вважалася державною власністю. Для Азербайджанської РСР (зокрема й для Нагірного Карабаху, Лачинського району й інших навколишніх територій, які тепер перебувають під окупацією), ці норми були визначені в Конституції 1978 року, а також у Земельному кодексі 1970 року та Житловому кодексі 1983 року. У статті 10.3 Житлового кодексу передбачено право власності на будинки, а в статтях 4, 25, 27 та 28 Земельного кодексу визначено правила та порядок виділення землі особам для їхнього користування.

Відповідно, будинки, у яких заявники проживали в Лачинському районі, – частина їхньої особистої власності, тоді як земельні ділянки, на яких ці будинки знаходилися, були в їхньому «праві користування». Право користування – єдиний титул на землю, який могли отримати особи. Це право надавалося місцевою радою народних депутатів для кількох різних цілей, зокрема й для випасу худоби та ведення сільського господарства, а також – що найважливіше в контексті цієї справи – для спорудження будинку. Бенефіціари цього права були зобов'язані використовувати земельні ділянки суворо в цілях, у яких вони надавалися. Право користування надавалося безстроково або на певний період. Тому, якщо особа мала безстрокове право користування та дотримувалася визначеної мети, вона могла користуватися землею все життя. Більше того, це право могло передаватися у спадок. Тому немає сумніву, що право користування надавало заявникам сильне та захищене право, яке становило істотний економічний інтерес. Хоча не існує ознак того, що права заявників мали тимчасовий характер, На думку ЄСПЛ (заради повноти розгляду), цей висновок стосується як безстрокових, так і тимчасових прав користування. З огляду на автономний характер статті 1 Першого протоколу «право користування» землею, таким чином, становило «майно» згідно з цим положенням. Такий висновок застосовується також до прав, які особи мали стосовно житлових будинків і рухомого майна [483, с. 109].

Отже, важливим елементом обмеженого речового права, для того щоб підпадати під дію ст. 1 Першого протоколу, є наявність економічного інтересу. Продемонструвати це можна на прикладі справи «Doğan and Others v. Turkey» [117]. ЄСПЛ встановив, що питання, яке постає за вказаною статтею, полягає у з'ясуванні можливості вважати сукупну господарську діяльність заявників «майном», яке належить до сфери застосування гарантії, передбаченої статтею 1 Першого протоколу. У цьому зв'язку ЄСПЛ вказує на безперечність того факту, що до 1994 року всі заявники проживали в с. Бойдаш. Хоча вони не мали зареєстрованої власності, у них були свої власні домівки, побудовані на землі їхніх предків, або вони проживали в хатах, які належали

їхнім батькам, та обробляли землю своїх батьків. ЄСПЛ також взяв до уваги, що заявники мали неоспорені права на спільні земельні ділянки у цьому селі, такі як пасовища, вигони та лісові угіддя, і заробляли собі на життя тваринництвом та лісозаготівлею. Тому, на думку ЄСПЛ, всі ці господарські ресурси та дохід, який завдяки їм отримували заявники, можуть кваліфікуватися як «майно» для цілей статті 1 Першого протоколу.

Варто розглянути також прецеденти, закладені в рішеннях у справах «Depalle v. France» [111] і «Brosset-Triboulet and Others v. France» [64]. Враховуючи змістову ідентичність скарг заявників в обох справах та однаковість висновків, яких дійшов ЄСПЛ, розглянемо для прикладу лише першу з них – «Depalle v. France».

Так, заявник скаржився на те, що відмова національних органів влади дозволити йому продовжувати володіти ділянкою на території «публічних морських угідь», де побудований належний йому з 1960 року житловий будинок, і пред'явлена йому вимога влади знести цей будинок порушують його право власності, гарантоване статтею 1 Першого протоколу до Конвенції. Крім того, заявник стверджує, що вимога знесення будинку, в якому він проживає з сім'єю довгі роки, порушила його право на повагу до сімейного життя і житла, що гарантується статтею 8 Конвенції. ЄСПЛ визнав, що дії влади були правомірними, а пункт скарги, пов'язаний із можливим порушенням статті 8 Конвенції, не вважав за необхідне розглядати взагалі.

ЄСПЛ відзначив, що навіть якщо закони будь-якої держави не визнають якийсь інтерес як «право», тобто «право власності», то це, тим не менш, не виключає можливості за певних обставин визнати такий інтерес «майном» за змістом положень статті 1 Першого протоколу. У цій справі тривалий період часу породив у заявника майновий інтерес користуватися будинком; цей інтерес був досить визнаний і важливий для того, щоб являти собою «майно» в сенсі норми, закріпленої в першому реченні статті 1 Першого протоколу до Конвенції, яка може бути застосована до цієї вимоги (§ 68 рішення).

Попри це, ЄСПЛ, серед іншого, зазначив: заявник не міг не знати про те, що дозвіл на приватне володіння ділянкою в публічних угіддях у якийсь момент може бути не продовжено і що пов'язана з цим вимога знести будинок може розглядатися як регулювання користування власністю з метою, яка відповідає загальному інтересу; правовий режим публічної власності, що закріплює її призначення як публічного користування з метою служити загальному благу, відповідає цій категорії, відмова ж у поновленні дозволів на володіння, виданих префектом, була мотивована положеннями Закону про прибережну зону в частині, присвяченій захисту природного стану морської берегової смуги (§ 80 рішення); політика облаштування території та охорони навколишнього середовища, де переважне місце займає загальний інтерес, надає державі ширшу свободу розсуду, ніж це має місце при регулюванні виключно цивільних прав (§ 84 рішення); а також у частині відповідності мети остаточної вимоги влади загальному інтересу захисту використання публічних угідь за призначенням і охорони навколишнього середовища, вважає, на підставі всієї сукупності зроблених вище висновків, що покладений на заявника тягар у вигляді зносу будинку без відшкодування збитків не був особливим і надмірним, порушення рівноваги між інтересами суспільства та заявника не мало місця і, виходячи з цього, у справі владою держави-відповідача порушення статті 1 Першого протоколу до Конвенції допущено не було (§ 92-93 рішення).

Очевидно, що визнання та захист обмеженого речового права породжує конфлікт інтересів між суб'єктом такого права і власником речі. Тому проаналізуємо практику ЄСПЛ щодо встановлення балансу між вказаними речовими правами. Насамперед зазначимо, що загальний інтерес може виправдовувати певні введення органами державної влади обмеження, що стосуються права на мирне використання майна. Ці обмеження мають бути законними та пропорційними передбачуваній законній меті. Органи державної влади користуються великою свободою вибору для визначення найбільш відповідних засобів, встановлення чи обґрунтування наслідків їх використання,

з точки зору суспільного інтересу [423]. Одним із перших рішень, у якому порушувалось питання про баланс між правом власності й іншими речовими правами, було рішення у справі «James and Others v. The United Kingdom» [217], в якому ЄСПЛ розробив самостійні критерії «справедливого балансу» та «пропорційності». Справа стосувалася припинення права власності на житлову нерухомість внаслідок здійснення орендарями права на обов'язковий викуп такої нерухомості, яке надав їм Закон 1967 року про реформу оренди. Вказаний закон надає орендарям, які проживають у будинках на підставі довгострокової оренди (на період понад 21 рік або тривалість всіх подовжених строків якої становить понад 21 рік), сплачуючи за це орендну плату, право придбати в обов'язковому порядку беззастережне право власності (фригольд) на цю нерухомість (частку конкретного земельного власника).

Варто акцентувати увагу на двох ключових моментах зазначеного рішення. Перший із них стосується такого розуміння поняття «суспільний інтерес», яке охоплює випадки, коли право власності обмежується в інтересах приватних осіб. Так, ЄСПЛ обґрунтовує, що справедливість системи права, яка регулює право договорів чи майнові права приватних сторін, становить суспільно значуще питання, і тому законодавчі заходи, спрямовані на забезпечення такої справедливості, можуть відповідати «інтересам суспільства», навіть якщо вони передбачають примусове передання права власності на майно від однієї особи до іншої. Другий – забезпечення справедливої рівноваги при такому обмеженні права власності. Так, завдання вказаного закону полягало не лише у забезпеченні більш справедливого регулювання відносин між орендодавцем та орендарем, а й в усуненні очевидної несправедливості, яка торкалася самого права власності, тобто запобігти відчутній можливості несправедливого збагачення орендодавця. Забезпечення механізму примусового передання орендарю фригольдної частки в будинку та в землі, з наданням при цьому фінансової компенсації орендодавцю, не може саме по собі, за цих обставин, кваліфікуватися як метод

виправлення правового регулювання, не відповідний чи не пропорційний виконанню такого завдання.

Нарешті, ЄКПЛ також покладає на держави певні позитивні зобов'язання щодо захисту права власності. Це включає обов'язок захищати від втручання приватних осіб. Дійсно, такі позитивні зобов'язання можуть навіть охоплювати вимогу державного втручання у, справді, приватний спір (так звана дія Конвенції щодо третіх осіб). Отже, ЄКПЛ поширює право власності на двосторонні спори між окремими особами за умови будь-яких урядових дій чи бездіяльності [361, с. 44].

У справі «Hutten-Czapska v. Poland» [196] заявниця скаржилася на порушення права власності у зв'язку з дією в Польщі законів, що фактично передавали раніше орендоване в заявниці та належне їй на праві власності житло в державне управління, яке здійснювалось в інтересах наймачів житла, поруч із встановленням контрольованого державою рівня орендної плати. Заявниця стверджувала, що сама сутність її права власності була порушена, оскільки вона не лише не мала змоги отримувати прибуток від приватної власності, а й завдяки заборонам щодо розірвання таких орендних договорів на квартиру в межах схеми контролю за орендою не могла повернути собі користування та володіння власним майном.

ЄСПЛ констатував порушення статті 1 Першого протоколу до Конвенції та зазначив, що Польща не змогла досягти необхідного справедливого балансу між загальними інтересами суспільства та захистом права власності (§ 225 рішення). При цьому ЄСПЛ, враховуючи, зокрема, власні позиції у справі «Mellacher and Others v Austria», виходив із того, що порушення права власності в цьому випадку пов'язується не лише з питанням регулювання розмірів орендної плати, а й полягає у сукупному впливі дефектних положень про визначення орендної плати та різноманітних обмежень прав власників у зв'язку з позбавленням їх права на припинення оренди, встановленим законодавчим фінансовим тягарем і відсутністю будь-яких правових способів та засобів, що дають їм змогу або компенсувати, або пом'якшити збитки, пов'язані з

утриманням майна, або провести необхідні ремонтні роботи, субсидовані державою у виправданих випадках (§ 224 рішення). Разом із тим заявниця ніколи вільно не вступала в орендні договірні відносини з наймачами її житла, це було зроблено від імені держави. Загалом ЄСПЛ вказав на те, що в жодній із попередніх (розглянутих вище) справ держава не обмежувала права заявників так, як це було зроблено в аналізованій справі «Hutten-Czapska v. Poland», а також наголосив на тому, що законні інтереси громади в таких ситуаціях потребують справедливого розподілу соціального та фінансового тягарів, пов'язаних із трансформацією та реформуванням житлової політики у країні. Цей тягар не може, як у наведеній справі, бути покладений на одну конкретну соціальну групу, наскільки б важливими не були інтереси іншої групи або спільноти загалом (§§ 224-225 рішення).

У науці вказується на пілотний характер рішення ЄСПЛ у справі «Hutten-Czapska v. Poland», пов'язаний із розглядом у його межах системних проблем, і стверджується про запровадження ЄСПЛ на його основі, в поєднанні з рішенням ЄСПЛ у справі «Broniowski v. Poland», як результат, нового механізму контролю та прийняття нового закону, що забезпечив дотримання аналізованого балансу інтересів [173]. Висновок про те, що отримання прибутку від орендованого житла захищається ЄСПЛ згідно зі статтею 1 Першого протоколу до Конвенції на основі аналізу рішення у цій же справі пропонує і П. Кенна [230]. У контексті викладеного варто пригадати також справу «The Association of Real Property Owners in Łódź v. Poland», в межах розгляду якої прийняте рішення ухвалювалось у зв'язку з процедурою підготовки пілотного рішення [403].

Проте подібні справи мають місце й у сучасній практиці ЄСПЛ. Так, у справі «Anthony Aquilina v. Malta» [25] заявник скаржився на порушення державою статті 1 Першого Протоколу до Конвенції у зв'язку з тим, що закон позбавив його реалістичної можливості відновити володіння своїм майном, встановивши можливість цього лише за виняткових обставин. Більше того, заявник не зміг стягнути справедливу орендну плату – закон передбачав її

подвоєння лише кожні п'ятнадцять років, не враховуючи умови ринку нерухомості. Заявник також стверджував, що застосовні обмеження не відповідають суспільним інтересам і що на нього було покладено непропорційне та надмірне навантаження всупереч вимогам, передбаченим статтею 1 Першого протоколу.

ЄСПЛ визнав порушення, зазначивши, що, незважаючи на значну свободу дій держави у виборі форми та прийняття рішень щодо ступеня контролю над використанням майна у таких випадках, вважає: враховуючи низьку вартість орендної плати, яку міг би отримувати заявник, стан невизначеності щодо того, чи зможе він колись відновити свою власність, відсутність процедурних гарантій при застосуванні закону та підвищення рівня життя на Мальті протягом останніх десятиліть, було застосоване непропорційне та надмірне навантаження на заявника, на якого також було покладено більшу частину соціальних і фінансових витрат на утримання житла. З цього випливає, що Мальтійська держава не змогла досягти необхідного справедливого балансу між загальними інтересами суспільства та захистом права власності заявника (§ 67 рішення).

Аналогічні питання ЄСПЛ розглядав і у справах «Bradshaw and Others v. Malta» [58], де заявники додатково скаржились на дискримінаційні положення закону, що зобов'язував їх, на відміну від осіб, які здавали майно в оренду на комерційній основі, переукладати договір оренди на щорічній основі, «Gauci and Others v. Malta» [16], де заявник і наймачі уклали договір емфітевзису, та «Cassar v. Malta» [79], остаточне рішення в якій було ухвалено 30 квітня 2018 року. Суд дійшов того ж висновку про порушення прав заявника на мирне володіння своїм майном і, відповідно, про порушення статті 1 Першого протоколу до Конвенції в обох із вказаних справ.

У справі «Stretch v. the United Kingdom» [390] на підставі статті 1 Першого протоколу до Конвенції заявник скаржився, що, незважаючи на умову договору оренди, яка передбачала його право на продовження строку оренди на двадцять один рік, йому відмовили в реалізації такого права, посилаючись на

те, що місцевий орган влади, погодившись включити таку умову до договору оренди, перевищив таким чином свої повноваження на порушення принципу *ultra vires*. ЄСПЛ, серед іншого, зазначив таке. Заявника слід вважати особою, яка мала принаймні законне сподівання на реалізацію передбаченого договором права на продовження строку оренди, і – в цілях статті 1 Першого протоколу – таке законне сподівання можна вважати додатковою частиною майнових прав, наданих йому муніципалітетом Дорчестера за орендним договором (§ 35 рішення). Далі, враховуючи умови договору, укладеного між радою Західного Дорсета і заявником, ЄСПЛ дійшов думки, що дії ради Західного Дорсета можна вважати такими, що перешкодили заявникові реалізувати свої законні сподівання за орендним договором і частково позбавили його зустрічного задоволення, з урахуванням якого він укладав цей договір. Незалежно від того, чи вважається це втручанням у право заявника на мирне володіння своїм майном у значенні першого речення статті 1 Першого протоколу, чи позбавленням його майна у значенні другого речення цієї статті, застосовні в цій справі принципи є одними й тими самими – вони вимагають наявності підстав, що виправдовують такий захід з точки зору вимог вказаної статті згідно з її тлумаченням в усталеній практиці ЄСПЛ (§ 36 рішення).

У контексті забезпечення «справедливого балансу» між необхідністю забезпечення загальних інтересів суспільства та необхідністю захисту основоположних прав відповідної особи ЄСПЛ вказав на таке: ніщо не вказує на те, що місцевий орган влади діяв усупереч суспільним інтересам, коли в зазначений спосіб розпорядився майном, яке перебувало в його управлінні, або що реалізація договірної умови про продовження строку оренди могла б завдати шкоди інтересам тієї чи іншої третьої особи або інтересам виконання цим органом якихось інших передбачених законом функцій. Виходячи з таких міркувань, ЄСПЛ визнає, що в цій справі відбулося непропорційне втручання у право заявника на мирне володіння своїм майном, тому констатує, що мало місце порушення статті 1 Першого протоколу до Конвенції (§§ 37–41 рішення).

У справі «Mellacher and Others v Austria» [287] заявники – власники нерухомого майна, подали скаргу на зменшення розміру орендної плати в рамках договорів про оренду згідно з положеннями Закону Австрії про оренду 1981 року (Mietrechtsgesetz), стверджуючи про порушення їх права на власність, гарантованого статтею 1 Першого протоколу. Заявники вказували, що влада Австрії порушила принцип свободи договору та позбавила їх надходжень від майбутньої орендної плати у значному розмірі. При цьому скарги в справі були спрямовані на конкретні положення відповідного законодавства Австрії, а не на спосіб їх застосування уповноваженими на це органами.

ЄСПЛ дійшов висновку про відсутність порушення статті 1 Першого протоколу до Конвенції та констатував дотримання вимог частини 2 статті 1 Першого протоколу стосовно зменшення розмірів орендної плати згідно з Законом Австрії про оренду 1981 року (§ 57 рішення). При цьому суд керувався тим, що в усіх трьох справах розміри орендної плати були узгоджені сторонами відповідно до законодавства, яке діяло станом на 1982 рік, при цьому не заперечується, що обмеження, встановлені згідно із вказаним Законом, є втручанням у реалізацію прав заявників як власників орендованого майна. Натомість ЄСПЛ констатує, що, з точки зору заявників, запровадження державного регулювання розміру орендної плати на квадратний метр призвело до фактичного позбавлення власності та права на отримання орендної плати, встановленої договором.

У свою чергу, ЄСПЛ стверджує, що такі вжиті державою заходи не призводять ні до формальної, ні до фактичної конфіскації майна: не відбулось ані передачі власності заявників, ані позбавлення останніх прав використовувати, здавати в оренду або продавати її. Оспорювані заходи, що позбавили заявників частини їхнього доходу від розпорядження власністю, були спрямовані винятково на контроль за таким розпорядженням, що дає змогу застосувати частину 2 статті 1 Першого протоколу до Конвенції (§§ 43–44 рішення). Таким чином, ЄСПЛ дійшов висновку, що, прийнявши Закон про

оренду 1981 року, законодавчий орган Австрії, враховуючи необхідність встановлення справедливого балансу між загальними інтересами суспільства та правом власності орендодавців взагалі, а зокрема заявників, може обґрунтовано стверджувати про відповідність вжитих заходів для досягнення законної мети (§ 57 рішення).

Питання встановлення наявності чи відсутності такого ж справедливого балансу та забезпечення загальних інтересів суспільства у розумінні частини 2 статті 1 Першого протоколу до Конвенції при обмеженні прав власників на користь інтересів наймачів (орендарів) порушується й у справі «Spadea and Scalabrino v. Italy» [381], отримуючи аналогічне зі справою «Мелакер та інші проти Австрії» вирішення. Так, ЄСПЛ резюмує, що тимчасове обмеження прав заявників на використання належних їм квартир в інтересах наймачів, які проживали у них до придбання заявниками, не суперечить вимогам цитованої вище норми Першого протоколу до Конвенції (§ 41 рішення).

Окрім того, ЄСПЛ закріплює загальне зауваження стосовно того, що в частині 2 статті 1 Першого протоколу до Конвенції передбачено право держав приймати належні закони, якщо вони вважаються необхідними для здійснення контролю за використанням власності відповідно до загальних інтересів, особливо у житловій сфері як ключовому питанні сучасної соціальної та економічної політики. Для реалізації такої політики законодавчий орган має брати до уваги як існування відповідної суспільної потреби, так і ретельно підбирати конкретні правила імплементації заходів контролю за власністю. ЄСПЛ поважатиме рішення законодавчого органу щодо того, які дії вважаються вчиненими в загальних інтересах, якщо таке рішення не буде, очевидно, позбавлене розумного обґрунтування (§ 29 рішення).

Прикладом контролю за використанням майна відповідно до загального інтересу є також практика ЄСПЛ, яка стосується оренди житла. ЄСПЛ визнав, що «...у таких сферах, як житло, держави обов'язково користуються широкою свободою розсуду не лише у тому, що існує суспільна потреба, яка підтверджує заходи щодо контролю за індивідуальним майном, а також для вибору заходів

та їхньої реалізації» [384]. ЄСПЛ також зазначив, що «...державний контроль за рівнем орендної плати є одним із таких заходів, і його застосування часто може спричиняти суттєве скорочення обсягу орендної плати». Згідно з даними ЄСПЛ, «...якщо дія законодавства про ренту передбачає значні побічні наслідки для багатьох людей і має економічні та соціальні наслідки для країни загалом, влада повинна мати значний розсуд не лише при виборі форми та прийнятті рішень щодо ступеня контролю над використанням майна, а також у прийнятті рішення про відповідний строк для виконання відповідних законів» [48]. ЄСПЛ зазначив свою чутливість до «примирення конфліктуючих інтересів власників та орендарів», зазначаючи, що державні органи вимагають «...з одного боку, забезпечити захист прав власності першого і, з другого боку, поважати соціальні права останніх, часто вразливих осіб» [25].

Проте, важливо зазначити, що у декількох аналогічних справах ЄСПЛ встановив, що стаття 1 Протоколу першого не застосовується, що скарги за цією статтею були явно необґрунтовані, що не було порушення цього положення або що окремого розгляду скарги за статтею 1 Першого протоколу не було. У справі «S v. the United Kingdom» [355] заявниця багато років проживала з іншою жінкою у фактичних одностатевих шлюбних відносинах. Інша жінка була орендарем у будинку, що належить місцевим органам влади.

Сама заявниця не була орендарем і не мала жодного іншого законного права на цей будинок. Коли її партнерка – орендар – загинула, місцева влада подала позов проти заявниці й отримала рішення суду про її виселення. У своїй апеляційній заяві заявниця звернулася з проханням про відкладення розпорядження про виселення та надання їй права оренди як особі, яка спільно з орендарем проживала однією сім'єю. Апеляційний суд відхилив клопотання заявниці, в якому стверджувалося, що згідно з відповідним законодавством лише інший із подружжя, тобто одруженої гетеросексуальної пари, після смерті орендаря може вимагати право оренди. ЄСПЛ встановив, що між заявницею та місцевою владою не було договірних відносин, визнавши такий факт: хоч заявниця мешкала у будинку протягом певного часу без права власності, це не

може становити володіння у значенні статті 1 Першого протоколу. Відповідно, скарга заявниці була несумісною *ratione materiae* з положеннями Конвенції. У справі «*Durini v. Italy*» [122] ЄСПЛ сформулював більш загальний висновок, що право на проживання в певному помешканні, яке особі не належить, не становить володіння у значенні статті 1 Першого протоколу, тому це положення не застосовувалося до справи.

У справі «*Larkos v. Cyprus*» [257] заявник, який орендував у держави будинок згідно з умовами договору оренди, що містив багато ознак типового договору між власником житла й орендаром, скаржився, що його, як мешканця, який проживає у будинку державного житлового фонду (умови такого проживання регулюються Законом Кіпру про орендний контроль 1983 року), було незаконно дискриміновано у праві на недоторканність житла. Він зауважував, що, на відміну від приватного мешканця, який орендує житло у приватного власника, йому не було надано захисту від виселення у кінці строку оренди. Вказаний договір передбачав, що оренда може припинитись у разі, якщо заявник буде переміщений до іншого округу, в якому він проживає. Попри це, Міністерство фінансів Кіпру повідомило про необхідність виселення заявника з орендованого житла на підставі скасування дозволу, на основі якого було укладено договір оренди. Таким чином, заявник стверджував, що були допущені порушення статті 14 Конвенції та статті 8 Конвенції, а також статті 1 Першого протоколу до Конвенції.

Посилаючись на відсутність необхідності спеціально розглядати скаргу заявника щодо порушення статті 14 Конвенції у сукупності зі статтею 1 Першого протоколу до Конвенції, ЄСПЛ, однак, визнав порушення статті 14 Конвенції у взаємозв'язку зі статтею 8, що, відповідно, встановлюють заборону дискримінації та гарантують право на повагу до приватного і сімейного життя. ЄСПЛ дійшов висновку, що Закон від 1983 року було застосовано на шкоду заявнику, оскільки він та його сім'я жили під загрозою виселення від початку процедури виселення, а також відхилив аргумент уряду, що не можна вважати, начебто заявник опинився у подібній ситуації, як і приватна особа, що орендує

житло у приватного власника. З умов орендного договору ЄСПЛ було зрозуміло таке. Житло, про яке йдеться, надане в оренду заявникові не як державному службовцю, і уряд діяв не у межах публічного права, а в рамках приватного права, коли підписував договір оренди. Було зауважено, що рішення не поширювати дію Закону 1983 року на мешканців державних будинків, які проживають поряд із орендаторами приватних будівель, потребує особливого обґрунтування, тим більше, що уряд сам по собі захищений законом у тих випадках, коли здає житло в оренду приватним особам. Із цих причин ЄСПЛ постановив, що уряд не навів об'єктивних та обґрунтованих доводів на користь іншого ставлення до заявника. Також ЄСПЛ зауважив, що у справі заявника уряд-відповідач не надав переконливого пояснення, яким чином, виселивши заявника, буде задоволено загальні інтереси, на що уряд також посилався.

Ґрунтуючись на позиції ЄСПЛ у справі «Larkos v. Сурґус», Судовий комітет Палати лордів у власному рішенні в іншій справі дійшов висновку, що у більшості випадків право власника на розпорядження своїм володінням розглядалося як аксіоматичне, оскільки зрозуміло, що орендар не має жодного договірної чи майнового права, щоби розпоряджатись володінням власника. Проте якщо внутрішнє законодавство, яке застосовується до відносин між власником та орендарем, містить незвичайні особливості, які ставлять наймача в особливо не вигідне становище, ця особливість закону, якщо вона є недостатньо або непереконливо обґрунтованою, може призвести до виявлення порушення статті 8 Конвенції [228].

У справі «J. L. S. v. Spain» [213] ЄСПЛ дотримувався думки, висловленої у справі «Durini v. Italy» [122]. Заявник, солдат збройних сил, отримав житло в Мадриді, підписавши «адміністративну форму спеціального розподілу квартир», надану військовим органом, відповідальним за вирішення житлових потреб військовослужбовців. Згодом був виданий королівський указ, який вимагав від деяких військовослужбовців у тимчасовому резерві, в якому перебував заявник, повернути свої приміщення у власність державі. Заявник

був зобов'язаний звільнити приміщення. ЄСПЛ встановив: просте сподівання заявника, що правила, які регулюють використання військових квартир, не будуть змінені, не можна вважати правом власності. Заявникові було надано житло «як військовослужбовцю» за орендою, розмір якої був набагато нижчим, ніж якби вона була у приватній сфері. Він не підписав договір оренди, а лише «адміністративну форму спеціального розподілу квартир», надану військовою владою, і не передбачав, що використання квартири може бути прирівняне до приватно-правового договору. Політика щодо забезпечення військових квартирами була встановлена у відповідь на необхідність надання військовослужбовцям належного житла, оскільки під час служби вони часто підлягали переміщенню. ЄСПЛ, підтверджуючи висловлену у справі «Durini v. Italy» [122] позицію, визнав, що право проживати у певній власності не належить заявникові, не становить «володіння» у значенні статті 1 Першого протоколу. Крім того, дозволити такому «користувачу», як заявник (який навіть не був орендарем) залишатися на невизначений час у приміщеннях, що належать державі, перешкоджатиме владі виконувати свої зобов'язання щодо управління державною власністю згідно із її конституційними обов'язками. Відповідно, ЄСПЛ постановив, що заява є несумісною *ratione materiae* з положеннями Конвенції.

Варто зазначити, що право на проживання в приміщенні, в окремих випадках, могло породжувати право на придбання (приватизацію) квартири за дотримання інших умов. Оскільки це є підставою для права на придбання, припинення оренди регулярно призводить до втручання у це право. Якщо вимога придбати квартиру є достатньою, щоби забезпечити виконання, то це, швидше, призводить до законного сподівання, що вона може бути реалізована, ніж це буде «володінням» у значенні статті 1 Першого протоколу, й користуватиметься його захистом.

Підтвердженням такого підходу може бути справа «Teteriny v. Russia» [402]. У цій справі ЄСПЛ встановив, що на виконання рішення суду, винесеного 1994 року, адміністрація міста повинна була надати першому

заявнику квартиру з певними характеристиками. Рішенням суду не покладался на владу обов'язок надати в його розпорядження конкретну квартиру. На владу покладался обов'язок видати йому ордер на будь-яку квартиру, що відповідає критеріям, встановленим судом. На підставі ордера між компетентним органом влади та першим заявником був би підписаний так званий договір соціального найму житлового приміщення. Відповідно до цього договору він мав би право володіти квартирою, користуватися нею і (за певних умов) приватизувати її. Відповідно, з моменту винесення рішення суду в 1994 році перший заявник мав встановлене «законне сподівання» придбання матеріального активу. Відповідно, його вимога щодо укладання «договору соціального найму житлового приміщення» була достатньою мірою встановленою, щоби підпадати під поняття «майно», що охоплюється дією статті 1 Першого протоколу. Неможливість для заявника домогтися виконання рішення суду протягом понад десять років утворює втручання держави у здійснення його права на мирне володіння майном.

Тому необхідно вирішити: чи є спеціально захищена оренда сама по собі «володіння», чи має вона наслідком право на придбання квартири за дотримання інших умов і тому підпадає під дію статті 1 Першого протоколу. Наразі лише в одній справі, що розглядалась ЄСПЛ та стосувалась права проживання в житловому приміщенні, заява мала саме таке обґрунтування. Мається на увазі справа «Gaćeša v. Croatia» [157], де заявниця скаржилася на підставі статті 1 Протоколу першого про те, що, хоча вона й не була власником квартири, все ж таки мала «володіння» та законне сподівання на її придбання. Однак заява була визнана неприйнятною, оскільки не було вичерпано всі національні засоби юридичного захисту.

Практика ЄСПЛ свідчить, що стаття 1 Першого протоколу може охоплювати своїм змістом і випадки незаконного володіння чужою річчю. Так, ЄСПЛ зазначає, що навіть якщо закони будь-якої держави не визнають якийсь інтерес як «право», тобто «право власності», то це, однак, не виключає можливості за певних обставин визнати такий інтерес «майном» за змістом

положень статті 1 Першого протоколу [111]. Питання, яке необхідно дослідити в межах розгляду кожної справи, полягає у тому, чи надають заявнику обставини справи, разом узяті, правовий титул на матеріально-правовий інтерес, що знаходиться під охороною положень статті 1 Першого протоколу до Конвенції [610].

У рішенні «Önerüldüz v. Turkey» [315] заявник незаконно побудував на земельній ділянці, що перебувала у власності держави будівлю, яка постраждала через вибух метану, який стався з вини органів державної влади. Що стосується незаконно зведеного житла заявника, то влада навмисне не зносили його, хоча й мали на це право; така терпимість означала фактичне визнання з боку влади тієї обставини, що Онер'їлдіз і його родичі мали право власності на своє житло і рухоме майно. Більше того, невизначеність, створена позицією влади стосовно виконання закону, що стосується обмеження незаконних поселень на державній землі, не примушувала заявника побоюватися, що його ситуація може одразу змінитися. Стисло кажучи, право володіння Онер'їлдіз на своє житло має такий достатній характер і визнано владою достатньою мірою, щоб утворити істотне право, відповідно, й «майно».

ЄСПЛ також зазначив, що поведінка органів влади – невжиття ними всіх необхідних заходів для усунення ризику вибуху метану – також не відповідала вимозі забезпечення «практичного й ефективного» захисту права, гарантованого статтею 1 Першого протоколу. ЄСПЛ визнав, що така ситуація становила очевидне порушення права заявника на мирне володіння майном і має вважатися втручанням, яке було невиправданим відповідно до статті 1 Першого протоколу, оскільки бездіяльність органів влади, внаслідок якої заявник у цій справі позбувся свого майна, становила порушення чинного законодавства Туреччини.

Справа Онер'їлдіз також демонструє цікавий підхід до розуміння майна в практиці ЄСПЛ, що ґрунтується на роботі Морріса Коена, який розглядав майно як забезпечення не лише *dominium* (владу над речами), а й *imperium* (владу над людьми) [93]. Тобто приватна власність надає власнику

правомочність виключати використання відповідної речі іншими особами. Проте в деяких ситуаціях, наприклад, стосовно власності на значний капітал, такий як активи компанії, масштаби цієї влади над іншими особами можуть бути дуже значними. Сучасне розуміння правової природи власності намагається розробити норми речового права, які перешкоджали б установленню цього типу закріпленої економічної та соціальної ієрархії. Майкл Робертсон стверджує, що необхідно розрізняти приватну власність, яка наділяє владу над іншими, з приватною власністю, яка такою не є, для захисту осіб, які підпадають під здійснення цієї влади, а також запобігати зловживанню права власності [351, с. 294].

Рішення у справі *Онер'їлдіз*, можливо, містить зерно такого підходу до класифікації майна в тому сенсі, що на бажання суду визнати наявність у заявника права на майно у справі вплинув фундаментальний характер відповідного активу. Заявник шукав захисту дуже елементарного житла. Якби він шукав визнання того, що менш життєво важливе для його повсякденного виживання – майно, необхідне для фінансової, а не для фізичної безпеки, – то навряд чи ЄСПЛ застосував би той самий підхід.

Акцентуємо увагу на тому, що у рішенні «*Önerüldiz v. Turkey*» [315] ЄСПЛ надав захист незаконному володінню, яке водночас не може вважатися добросовісним, оскільки заявник заволодів майном незаконно і знав про незаконність свого володіння. Необхідно зауважити, що на рівні вітчизняної навчальної літератури загальновизнаним є те, що захист законного володіння здійснюється таким же чином, за допомогою тих же позовів, що і право власності. Більше того, захист незаконного добросовісного володіння здійснюється проти третіх осіб так само, як і захист права власності, а проти власника – можливістю протиставлення позову заперечення про добросовісність і відплатність набуття володіння [639, с. 334]. Однак у науковій літературі вказується, що ЦК України не містить відповіді на запитання, як має захищатися добросовісний володілець (але незаконний) від посягань третіх осіб. Законодавець такому володінню правового захисту не надає. Те саме слід

значити і про недобросовісне володіння – воно взагалі жодному правовому захисту не підлягає [510, с. 104]. Частково з таким твердженням можна погодитись, адже можливість захисту незаконного володіння впливає тільки з частини 3 статті 344 ЦК України, де згадується про можливість пред'явлення позову про витребування майна, яке було втрачене таким володільцем не зі своєї волі. Також у ЦК України йдеться про одночасне застосування таких двох презумпцій, як: добросовісність володіння, що впливає з частини 5 статті 12 ЦК України; правомірність володіння, закріплена у частині 3 статті 397 ЦК України.

3.2. Захист прав інтелектуальної власності

3.2.1. Загальна характеристика захисту прав інтелектуальної власності у практиці ЄСПЛ

Починаючи з 1990-х років, у практиці ЄСПЛ послідовно було визначено, що авторські права та права промислової власності входять до сфери дії статті 1 Першого протоколу. Зокрема, у рішенні «Smith Kline and French Laboratories Ltd v. the Netherlands» [376] сформульовано правову позицію, згідно з якою на патенти поширюється поняття «майно», визначене у статті 1 Першого протоколу. Пояснювалось це так: у законодавстві володілець патенту називається власником, а патенти вважаються власністю, що може бути передана або переуступлена іншій особі. В іншій справі «Lenzing AG v. the United Kingdom» [261] цей правовий висновок отримав своє уточнення, відповідно до якого «майном» є не патент як такий, а клопотання, подані компанією-заявником у межах судового розгляду в цивільній справі, в якому вона домогалася того, щоб ініціювати зміни в британській системі реєстрації патентів. Щоправда, у справі «British-American Tobacco Company Ltd v. the

Netherlands» [62] було висловлено думку, що стаття 1 Першого протоколу не застосовується до заявки на видачу патенту, відхилену компетентним органом влади на національному рівні, оскільки компанії-заявнику відмовлено в охоронюваному законом праві на інтелектуальну власність, але її не позбавили майна, яке перебувало у володінні компанії-заявника.

Наступний крок у розвитку практики ЄСПЛ в контексті права інтелектуальної власності зроблено в 2005–2007 роках, коли було прийнято низку рішень про те, що патенти, товарні знаки, авторські права й інші економічні інтереси, пов'язані з результатами інтелектуальної діяльності, захищаються правом власності згідно зі статтею 1 Першого протоколу, зокрема: авторські права («Dima v. Romania» [115]); знаки для товарів, робіт та послуг («Anheuser-Busch Inc. v. Portugal» [24]); інтелектуальна власність («Melnychuk v. Ukraine» [288]).

Викладене надає можливість спрогнозувати, що ЄСПЛ буде розглядати інші види інтелектуальної власності: нові сорти рослин, топографії інтегральних мікросхем, права виконавців, комерційні таємниці тощо як «володіння», захищене статтею 1 Першого протоколу. Крім того, оскільки стаття 1, ймовірно, поширюватиме свій захист на похідних суб'єктів права інтелектуальної власності, зокрема й тих, які отримали таке право на підставі обов'язкової (примусової) ліцензії, за умови виплати винагороди правоволодільцю [183, с. 13]. Це, безумовно, свідчать про можливість ЄСПЛ розглядати широке коло спорів про інтелектуальну власність у межах права власності.

У юридичній літературі точиться дискусія стосовно того, чи пов'язані авторські права як такі з ідеєю, що міститься у творі, яка охоплюється захистом, з точки зору свободи слова [149, с. 259]. Проте убачається безперечним, що вираження авторських ідей не залишається повністю незахищеним авторськими правами. Економічний захист авторського права, очевидно, підпадає під зміст права інтелектуальної власності, а ідеї, як видається, захищені особистими немайновими правами автора [470, с. 87]. Для розв'язання потенційних

проблем можуть бути застосовані стаття 10 ЄКПЛ («Свобода висловлювання») і стаття 8 ЄКПЛ («Право на приватне життя»). Саме тому захист права інтелектуальної власності не обмежується застосуванням статті 1 Першого протоколу. Зокрема, практика ЄСПЛ свідчить, що стаття 10 ЄКПЛ «Свобода вираження поглядів» охоплює такі випадки:

– використання твору, захищеного авторським правом, може розглядатися як здійснення свободи вираження поглядів, навіть якщо використання вважається порушенням і спрямоване на отримання комерційної вигоди («*Neij and Sunde Kolmisoppi v. Sweden*» [304], «*Ashby Donald and Others v. France*» [29]);

– блокування доступу до інтернет-ресурсів на підставі порушення авторських прав є допустимим за умови забезпечення балансу між правами суб'єктів авторських прав та інтересами користувачів Інтернету («*Akdeniz v. Turkey*» [9]);

– заборона використання торговельної марки в соціальній рекламі є втручанням у свободу вираження поглядів («*Österreichische Schutzgemeinschaft für Nichtraucher and Robert Rockenbauer v. Austria*» [317]).

Попри те, що стаття 10 ЄКПЛ захищає свободу висловлювання, згідно з практикою ЄСПЛ свобода творчості, поза сумнівом, підпадає під захист саме цією статтю. Так, в рішенні 1988 року у справі «*Muller and Others V. Switzerland*» [298] ЄСПЛ стверджує, що особи, створюючи, виконуючи, поширюючи або виставляючи витвори мистецтва, вносять вклад в обмін ідеями та думками, принциповий для демократичного суспільства. Звідси витікає зобов'язання держави не втручатися надмірно і неналежним чином в їх свободу вираження. Далі в цьому рішенні ЄСПЛ відмітив, що творці й ті, хто поширює їх твори, зрозуміло, не мають імунітету від допустимих обмежень, передбачених частиною 2 статті 10 ЄКПЛ. Той, хто користується свободою висловлювання, покладає на себе відповідно до цього положення обов'язки та відповідальність, зміст яких залежить від ситуації й засобів, якими він користується.

Продемонструвати це можна на прикладі справи «Melnychuk v. Ukraine» [288], в якій заявник – автор, твори якого були піддані критиці в місцевій газеті в двох статтях, у яких, серед іншого, наголошувалося на сумнівних літературних і лінгвістичних перевагах книг автора. Заявник подав до газети власну відповідь, у якій сильно критикував автора опублікованих в газеті рецензій на його твори, який також є письменником. Редакція газети відмовилася публікувати відповідь заявника. Тоді він порушив у суді позов проти газети з вимогою виплатити компенсацію за матеріальну та моральну шкоду, завдані публікацією вказаних статей. Суди трьох інстанцій виносили рішення проти заявника, позаяк статті були написані у формі рецензій на книги, в яких автор рецензій висловив особисту думку щодо якості літературних праць заявника. Крім того, відмова редакції газети опублікувати заперечення заявника була цілком виправдана, тому що відгук заявника на рецензії містив непристойні й образливі випадки проти автора рецензії. Заявник скаржився до ЄСПЛ на те, що внаслідок відмови редакції газети опублікувати його відгук порушуються вимоги статті 10 Конвенції.

Скаргу визнано неприйнятною, що стосується статті 10 ЄКПЛ. На думку ЄСПЛ, право на опублікування відповіді, будучи важливим елементом свободи вираження поглядів, підпадає під дію статті 10 Конвенції. Однак ця стаття не наділяє нікого необмеженим правом доступу до засобів масової інформації. Водночас, беручи до уваги загальний принцип, засоби масової інформації, знаходячись у приватній власності, мають вільно вдаватися до редакційного розсуду в питанні про опублікування чи неопублікування листів громадян. Існують виняткові обставини, за яких від тієї чи іншої газети можна на законних підставах вимагати опублікувати на своїх сторінках спростування чи вибачення. У цій справі в заявника була можливість представити свою відповідь на шпальтах газети, але він вийшов за межі простої відповіді на критику, допустивши непристойні й образливі випадки проти того, хто критикує. До того ж із матеріалів справи вбачається, що заявнику пропонували змінити зміст відповіді, але він цього не зробив. Заявник також мав можливість

затвердити своє право на опублікування відповіді в судах країни. ЄСПЛ не віднайшов жодних ознак свавілля у рішеннях судів країни за позовом заявника. Відповідно, не можна говорити про невиконання владою свого позитивного зобов'язання щодо захисту права заявника на свободу вираження поглядів і його права на опублікування відповіді.

Водночас здійснення та захист права на повагу до приватного і сімейного життя (стаття 8 ЄКПЛ) також межує з правом інтелектуальної власності:

– законодавчий дозвіл представникам правоволодільців входити у приміщення заявника, шукати та видаляти примірники, які порушують права інтелектуальної власності, й документи, що стосуються таких примірників, є втручанням у здійснення права на повагу його «приватного життя» та «житла». Проте таке втручання буде пропорційним законній меті захистити авторське право позивачів від несанкціонованого порушення («Chappell v. the United Kingdom» [84]);

– відтворення портрета та прізвища особи на торговельній марці пивоварного заводу не спричиняло таких страждань, як зазіхання на їх приватне і сімейне життя, оскільки заявники за власною ініціативою передали копію портрета до музею, тим самим надавши згоду, що портрет можна показувати іншим. Крім того, на такому портреті, який був відтворений на торговельній марці пивоварного заводу, зображено особу, яка є предком заявників («Vorsina and Vogralik v. Russia» [432]).

Окрім того, необхідно забезпечити належний захист права інтелектуальної власності, зокрема й судовий, про що свідчить практика ЄСПЛ щодо застосування статті 6 ЄКПЛ «Право на справедливий суд» та статті 13 ЄКПЛ «Право на ефективний засіб юридичного захисту»:

– неможливість подати апеляцію до національного суду на рішення Апеляційної палати Державної служби інтелектуальної власності України являє собою втручання у право заявника на доступ до суду («Lenzing AG v. the United Kingdom» [261]);

– перегляд на підставі подання прокурора остаточного рішення суду про порушення права на торговельну марку компанії-заявника суперечить принципу правової визначеності та порушує статтю 6 ЄКПЛ («SC Parmalat Spa and SC Parmalat Romania SA v. Romania» [362]);

– суди, вирішуючи спори про інтелектуальну власність, по суті, зобов'язані надати відповідь на клопотання заявників, що є предметом спору, оскільки буде порушено гарантії мотивованого судового рішення («Hiro Balani v. Spain» [192]);

– розгляд судом справи щодо реєстрації дизайну заявника, який тривав майже чотири роки, порушив положення статті 6 ЄКПЛ, оскільки, якби заявка навіть була зареєстрована, то захист, який вона надала б, був практично марним, позаяк реєстрація дизайну дійсна лише п'ять років від дати її заповнення («Denev v. Sweden» [110]);

– невиконання остаточного судового рішення, яке присуджує роялті заявнику за використання його патенту приватною компанією, було пов'язане з кількома процесуальними помилками національних судів і, таким чином, являло собою порушення положень статті 6 ЄКПЛ («I.D. v. Romania» [197]).

Отже, практика ЄСПЛ охоплює собою як авторські та суміжні права, так і права промислової власності, як захист прав інтелектуальної власності, так і їх обмеження. Проаналізуємо наведені вище прецедентні рішення у сфері інтелектуальної власності.

Справа «Dima v. Romania» [115] стосувалася графічного дизайнера, який створив дизайн нового національного герба та печатку незабаром після падіння комуністичного режиму Румунії у 1989 році. Dima розробив попередній ескіз державних символів на оголошений публічний конкурс. Урядовий комітет відібрав його прототип серед кількох інших та направив працювати з двома експертами з історії та геральдики для доопрацювання дизайну. Парламент Румунії пізніше затвердив доопрацьований дизайн як державний герб і печатку, вказавши автора як «графічного дизайнера» в статуті, опублікованому в офіційному виданні. Однак парламент ніколи не платив Dima за його роботу.

Dima прагнув визнати свої права як графічного дизайнера державного герба та печатки й отримати компенсацію за комерційне використання його дизайну. Верховний Суд Румунії дійшов висновку, що «...символи держави не можуть бути предметом авторського права» відповідно до законодавства про авторські права 1956 року, що діяло в той час, коли Dima створив проект (не йшлося про державні символи), також не був переглянутий у 1996 році й статут (у якому було вилучено такі символи із захисту авторських прав).

ЄСПЛ у рішенні «Dima v. Romania» [115] зазначив, що стаття 1 захищає авторські права. Проте необхідно з'ясувати, чи заявник мав «володіння» або, щонайменше, «законне сподівання», щоби набути «володіння» як автор графічних об'єктів, які він створив. Ключовим аспектом було те, чи зобов'язані румунські суди вирішити, що графічний дизайн державного герба може бути захищений авторським правом до прийняття закону 1996 року, який прямо заперечував такий захист. У контексті рішення Верховного Суду Румунії, який остаточно відхилив запропоновану заявником інтерпретацію Закону 1956 року, заявник не міг претендувати на будь-яке «законне сподівання» щодо набуття володіння, оскільки таке очікування не може виникнути, якщо існує «спір стосовно тлумачення та застосування національного законодавства».

Аналіз рішення у справі «Dima v. Romania» [115] наводить на такі міркування: ЄСПЛ не досліджував питання належності заявникові особистих немайнових прав автора та їх захист. Це питання є дискусійним у науковій літературі. Одні автори вважають, що стаття 1 Першого протоколу охоплює лише майнові права інтелектуальної власності [92, с. 149-150], на думку інших, вказана стаття захищає також особисті немайнові права інтелектуальної власності [164, с. 383]. Вважаємо, що відповідь на це питання має враховувати принцип автономного тлумачення положень ЄКПЛ. Тобто особисті немайнові права інтелектуальної власності можуть підпадати під дію статті 1 Першого протоколу, якщо спричиняють законне сподівання їх суб'єкта на отримання майнової вигоди.

Як уже зазначалося, ЄСПЛ у справі «Anheuser-Busch Inc. v. Portugal» [24] остаточно вирішив питання про те, що зареєстровані права промислової власності є наявним майном, захищеним статтею 1 Першого протоколу. ЄСПЛ також дійшов висновку, що заявки на реєстрацію товарних знаків так само підпадають під захист. Згідно з обставинами справи компанія-заявник виробляла пиво, яке продавалося на ринку під знаком «Будвайзер». У 1981 році компанія звернулася до Національного інституту промислової власності із заявою про реєстрацію вказаної назви як товарного знаку в Португалії. Проти цієї заяви виступила чеська компанія, яка ще 1968 року зареєструвала місце походження товару «Пиво Будвайзер» відповідно до Лісабонської угоди 1958 року про охорону зазначень місця походження виробів та їх міжнародної реєстрації. У 1995 р компанія-заявник домоглася отримання судового наказу, що скасовує реєстрацію місця походження на підставі того, що ця реєстрація не відповідає умовам про охорону, встановленим Лісабонською угодою. Згодом було зареєстровано знак компанії-заявника. Чеська компанія звернулася до суду першої інстанції зі скаргою на це рішення, посилаючись на двосторонню угоду між Португалією та Чехословаччиною, яке встановлювало захист місць походжень. Рішенням суду першої інстанції в задоволенні скарги чеської компанії відмовлено, однак це рішення було скасовано судом апеляційної інстанції, який визнав недійсною реєстрацію товарного знаку компанії-заявника. У 2001 році скаргу, подану компанією заявником до Верховного Суду, відхилено на тій підставі, що місце походження було захищено двосторонньою угодою. Таким чином, реєстрацію товарного знаку компанії-заявника скасовано. У скарзі, поданій до ЄСПЛ, компанія-заявник стверджувала, що її позбавили товарного знаку внаслідок застосування двосторонньої угоди, яка набула чинності після того, як заяву компанії про реєстрацію знаку було вже подано.

Важливо, що ЄСПЛ у цьому рішенні встановив: реєстрація торговельної марки – і більший ступінь охорони, яку він надає, – стає остаточною лише в тому випадку, якщо ця марка не порушує законні права третіх осіб, так що в

цьому сенсі права, пов'язані з подачею заявки на реєстрацію, підпорядковані певній умові [498, с. 103]. Проте, коли компанія-заявник подала свою заявку на реєстрацію торговельної марки, вона мала право очікувати, що ця заявка буде розглянута відповідно до чинного законодавства, якщо тільки вона відповідає іншим матеріально-правовим і процесуально-правовим умов, що мають стосунок до процедури реєстрації. Отже, компанія-заявник мала низку майнових прав, пов'язаних з її заявкою на реєстрацію торговельної марки, які визнавалися португальським правом, навіть якщо й могли бути анульовані за певних умов. Цього достатньо для визнання застосовності статті 1 Першого протоколу в цій справі, і ЄСПЛ немає потреби розглядати питання, чи може компанія-заявник претендувати на те, що у неї було «виправдане очікування». Інакше кажучи, відмова в наданні правової охорони є втручанням у право, передбачене статтею 1 Першого протоколу, та може набути ознак його порушення [499, с. 69].

При цьому права інтелектуальної власності не є абсолютними і підлягають встановленим законодавством обмеженням. Наприклад, у справі «Smith Kline and French Laboratories Ltd v. the Netherlands» [376] порушувалось питання про видачу обов'язкової (примусової) ліцензії власнику залежного патенту на використання раніше зареєстрованого винаходу. Після того, як компанія, яка володіла домінуючим патентом, відмовилася від переговорів про ліцензування, компанія-власник залежного патенту звернулася до Патентного відомства Нідерландів із проханням про надання примусової ліцензії. Відомство видало ліцензію, яку нідерландські суди визнали правомірною.

Тоді домінуючий власник патенту подав скаргу до Європейської комісії, стверджуючи, що примусова ліцензія порушила його права на виключне використання. ЄСПЛ погодився з тим, що ліцензія перешкоджала володінню, проте визнав: втручання було виправданим і, таким чином, не порушувало статті 1 Першого протоколу. ЄСПЛ уперше встановив, що обов'язкова ліцензія була передбачена національним законодавством і переслідувала легітимну мету – «заохочення технологічного й економічного розвитку». Що стосується

найважливішого питання пропорційності, то ЄСПЛ наголосив на соціальних перевагах надання обов'язкових ліцензій власникам патентів, а також захисті таких ліцензій для патентних власників.

Викладені положення застосовуються, якщо така ліцензія необхідна для роботи патенту тієї самої або пізнішої дати, вона має містити обмеження, пов'язані з тим, що потрібно для роботи патенту. Крім того, власник домінуючого патенту має право на винагороду за кожну примусову ліцензію, надану відповідно до законодавства, й отримує взаємні права за залежним патентом. Отже, межі, встановлені законодавством, мають запобігати зловживанню монопольним положенням.

3.2.2. Обмеження прав інтелектуальної власності відповідно до практики ЄСПЛ

Розвиток інформаційних технологій за останні десятиліття сприяв новим викликам для права інтелектуальної власності, надавши можливість фактично кожному вільно зберігати, відтворювати, копіювати та поширювати інформацію, зокрема й об'єкти інтелектуальної власності. Це актуалізує питання про співвідношення права на інформацію та права інтелектуальної власності. Очевидним є тісний взаємозв'язок цих двох закріплених правом можливостей: з одного боку, використання об'єктів авторського права може розглядатися як реалізація свободи вираження поглядів; з другого боку, інформаційний продукт, який є результатом вираження поглядів, сам по собі може ставати об'єктом авторського права. Водночас право на інформацію та право інтелектуальної власності можуть перебувати між собою у стані «зіткнення» [625, с. 169], інакше кажучи, – колізії суб'єктивних цивільних прав, що полягає у неможливості паралельного здійснення в повному обсязі суб'єктивних цивільних прав, які належать різним особам: реалізація будь-якого одного з прав у повному обсязі перешкоджає повністю (частково)

здійсненню іншого (інших) чи призводить до його припинення [635, с. 5]. Причинами такої колізії є: специфіка об'єкта правовідносин – інформація може охоплювати об'єкти права інтелектуальної власності; правова природа прав – право на інформацію належить кожному, тоді як право інтелектуальної власності є виключним [566, с. 328].

Вирішуючи вказану колізію, насамперед необхідно враховувати, що право на інформацію та право інтелектуальної власності знаходять захист у практиці ЄСПЛ. Так, право на інформацію безпосередньо закріплено у статті 10 ЄКПЛ, яка передбачає право на свободу вираження поглядів, що включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів. При цьому ЄСПЛ тлумачить це право досить широко, охоплюючи щонайменше поширення фактів, новин, знань і наукової інформації, як політичні промови, так і інформацію, поширену з комерційною метою за допомогою традиційних і нових мас-медіа [90, с. 182]. Крім того, ЄСПЛ визнає, що справжня та дієва реалізація свободи вираження поглядів залежить не лише від обов'язку держави не втручатися, але може й вимагати позитивних заходів захисту, навіть у сфері відносин між особами. У певних випадках держава має позитивний обов'язок захищати право на свободу вираження поглядів, навіть від втручання приватних осіб [319]. При цьому право інтелектуальної власності та право на інформацію не є абсолютними й підлягають обмеженню у випадках і порядку, встановлених законом. Так, захист права інтелектуальної власності, очевидно, може призвести до обмеження права на інформацію і, навпаки, здійснення права на інформацію може призводити до втручання в право інтелектуальної власності. Це, в свою чергу, зумовлює необхідність встановлення балансу між вказаними правами [495, с. 136].

На рівні національного законодавства колізія між правом інтелектуальної власності та правом на інформацію є не такою вже очевидною. О. О. Посикалюк пояснює це тим, що законодавство про охорону авторського права вже відображає баланс між свободою поширення поглядів і майновими

правами інтелектуальної власності [566, с. 330]. Тобто презюмується, що конфлікт між авторським правом і правом на інформацію вирішено у межах законодавства [194, с. 351]. Підтвердженням цього можуть слугувати норми щодо: непоширення правової охорони на будь-які ідеї, теорії, принципи, методи, процедури, процеси, системи, способи, концепції, відкриття, навіть якщо вони виражені, описані, пояснені, проілюстровані у творі; непоширення правового режиму об'єктів авторського права на повідомлення про новини дня або поточні події, що мають характер звичайної прес-інформації; випадків вільного використання та вільного відтворення творів; строку дії авторського права та переходу творів у суспільне надбання (відповідно, статті 8, 10, 21–23, 28 та 30 Закону України «Про авторське право і суміжні права»). Очевидно, що вказані обмеження авторського права безпосередньо чи опосередковано спрямовані на забезпечення вільного доступу до інформації та поширення результатів інтелектуальної діяльності.

У практиці ЄСПЛ чи не першою з цього питання стала справа «De Geillustreerde Pers N. V. v. the Netherlands» [326] 1976 року, в якій було встановлено, що право організацій мовлення не обмежувало свободи висловлювання та інформації і що не мало місця посягання на жодне з прав, що захищаються статтею 10 ЄКПЛ. Компанія-заявник скаржилася, зокрема, на те, що чинне законодавство Нідерландів про теле- і радіомовлення (яке визнавало об'єктом авторського права будь-яке відтворення чи публікацію програми мовлення інакше, ніж від імені Нідерландського фонду теле- і радіомовлення або з його згоди) забороняє публікувати повну програму теле- і радіопередач, що становить необґрунтоване порушення права вільно отримувати та поширювати інформацію, гарантоване статтею 10. ЄСПЛ визнав, що захист комерційних інтересів конкретних газет або груп газет як такий не передбачений формулюванням статті 10.

Проте у справі «France 2 v. France» [150] ЄСПЛ встановив наявність втручання в свободу вираження поглядів. Ця справа стосувалася питання про цитування матеріалу, захищеного авторським правом. Комісія визнала позов

неприпустимим, стверджуючи, що рішення, згідно з яким телеканал France 2 повинен був компенсувати збитки правовласникам, є «обмеженням», встановленим законом, і переслідує «законну мету», оскільки воно захищало «права інших» відповідно до значення частини 2 статті 10.

У справі «Aral, Tekin and Aral v. Turkey» [27] розглядалось питання про те, чи відповідає передача за рішенням суду видавцеві авторського права на комікси (стаття 10 ЄКПЛ та стаття 1 Першого протоколу). Заява була визнана неприйнятною, оскільки посягання на свободу слова авторів обмежувалося винятками на користь прав інших осіб. ЄСПЛ відмітив, що заява стосувалась спору між заявниками і третьою особою у зв'язку з майновими правами щодо деяких художніх робіт. Національний суд відмітив, що заявникам не забороняється далі створювати та друкувати інші художні матеріали. Навіть допустивши, що мало місце посягання на їх свободу висловлювання і думки настільки, що їм не дозволялося користуватися об'єктами, створеними під час дії їх контракту, ЄСПЛ вказав, що це обмеження може бути визнане необхідним у демократичному суспільстві для захисту прав інших, зокрема сторін договору, в розумінні частини 2 статті 10 ЄКПЛ.

Однак заявники також скаржилися на порушення їх права власності в тому, що усі їхні майнові права на художні твори були передані національними судами іншій стороні. ЄСПЛ повторив своє попереднє рішення, згідно з яким інтелектуальна власність захищається статтею 1 Першого протоколу, проте відмітив, що справа стосується майнового спору між приватними сторонами. ЄСПЛ підтвердив, що втручання у право власності відсутнє у разі, коли згідно з національним правом і договором, що регулює відносини між сторонами, суддя виносить рішення, яке зобов'язує одну зі сторін цього договору поступитися правом власності на користь іншої, якщо тільки це рішення не позбавило першу особу її власності в довільний і несправедливий спосіб. У цій справі національні суди інтерпретували національне право в аспекті договору та винесли рішення, згідно з яким власником художніх творів, зокрема малюнків, мультфільмів, фільмів тощо, опублікованих або таких, які залишилися

неопублікованими, а також журналів, що зберігалися в архівах, є інша сторона. Далі суди вирішили, що позивачі можуть продовжувати зображувати тих самих персонажів, яких вони зображували і публікували в цих двох журналах упродовж періоду дії контракту, але у складі інших сюжетів або історій, в інших журналах чи газетах. ЄСПЛ, таким чином, не віднайшов у справі жодного аргументу на користь того, що суди діяли довільним або необґрунтованим чином. Відповідно, у зв'язку з цим не можна було углядіти і ніякого порушення з боку держави.

Отже, практика ЄСПЛ свідчить про те, що захист прав інтелектуальної власності розглядається як правомірна підстава обмеження свободи вираження поглядів, при цьому за державою визнається широка свобода розсуду [651, с. 47]. Спробуємо проаналізувати найбільш показові рішення ЄСПЛ щодо встановлення балансу між правом на інформацію та правом інтелектуальної власності.

1. «Ashby Donald and Others v. France» [29] – ЄСПЛ визнав відсутнім порушення статті 10 Конвенції при покладенні штрафу за розміщення на веб-сайті фотографії, захищеної авторським правом, без дозволу її власників. Заявники були фотографами, що спеціалізуються в сфері модної фотографії. Акредитовані при Федерації модельєрів для роботи у низці видань із модної тематики, їх було запрошено багатьма будинками моди для показів жіночих зимових колекцій сезону 2003/2004 років у березні 2003 року. Вони не підписували яких-небудь ексклюзивних договорів. Фотографії, зроблені ними на показах моди, пересилалися ними компанії, що публікувала їх «онлайн», і через декілька годин після показів вони були розміщені на спеціалізованому веб-сайті, що пропонував фото і відео таких показів на вільній або платній основі та на продаж. Федерація дизайнерів і декілька будинків моди поскаржились на заявників. У результаті заявники були визнані винними у порушенні авторських прав.

У своєму рішенні ЄСПЛ встановив, що мало місце втручання у право заявників, яке захищається відповідно до статті 10 ЄКПЛ, на свободу

вираження поглядів, оскільки, в інтерпретації національних судів, вони були засуджені за порушення авторських прав, гарантованих Кодексом про інтелектуальну власність, унаслідок поширення або представлення інтелектуальних творів. Втручання переслідувало легітимну мету захисту прав інших осіб, а саме: авторських прав будинків моди, моделі яких були представлені на світлинах, що стали предметом спору. Останні опубліковані на веб-сайті компанії, якою керували заявники, з метою продажу чи отримання грошей за перегляд. Підхід заявників мав, по суті, комерційний характер. Хоча не доводиться заперечувати публічної адресації моди загалом і дизайнерської моди зокрема, не можна зазначати, що позивачі брали участь в дискусії навколо питання, що становить суспільний інтерес, шляхом простої публікації світлин, зроблених на показах мод. Національні органи влади мали особливо широкі межі свободи розсуду в цій справі, пов'язаній із посягання на право. Згідно зі статтею 1 Першого протоколу, що застосовується до інтелектуальної власності, посягання мало на меті також захист прав, гарантованих Конвенцією або її Протоколами.

Заявники також стверджували, що їх засудження за порушення авторських прав не було «необхідним», оскільки вони були запрошені на обговорювані покази мод як фотографи, щоби зробити світлини з метою їх публікації, і сама по собі ця публікація поза питанням їх акредитації не привела б до додаткового ризику порушення авторських прав, позаяк ті ж самі світлини було опубліковано водночас і в акредитованих журналах. Більше того, практика «відповідальності преси», відповідно до якої від фотографів потрібне було підписання ексклюзивних договорів із журналами, що акредитують їх, вже фактично не дотримувалася. Національний суд, проте, визнав: позивачі свідомо поширювали ці світлини без дозволу власників авторських прав; аргумент, згідно з яким договори про «відповідальність преси» не підходять до справи або вже більше не є стандартною практикою, не звільняє їх від відповідальності, тому вони винні у порушенні авторських прав. Таким чином, національний суд не вийшов за межі своєї компетенції, надаючи привілей праву

власності дизайнерів моди порівняно з правом позивачів на свободу висловлювання.

Заявники також стверджували, що ухвалені стосовно них покарання були непропорційно суворими. Вони були засуджені не лише до великих штрафів, а й до виплати компенсації за матеріальну шкоду. Проте заявники не надали ніяких доказів того, як ці покарання вплинули на їх фінансовий стан. Якби там було, національний суд встановив ці суми після змагального процесу, справедливість якого не оспорювалася, і навів адекватні аргументи на користь свого рішення, пояснивши умови, які він визнав обґрунтуванням таких покарань. За цих умов, що передбачають особливо широкі межі свободи розсуду, доступного національним судам, суть і тяжкість покарань, покладених на заявників, були недостатні для того, щоби ЄСПЛ зміг прийняти рішення про те, що посягання в цьому випадку було непропорційним переслідуваній меті.

2. «Österreichische Schutzgemeinschaft für Nichtraucher and Robert Rockenbauer v. Austria» [317] – заборона використання торговельної марки «Camel» в соціальній кампанії проти паління було пропорційним, оскільки заявники не тільки інформували громадськість про ризики паління для здоров'я, а й представили свою критику у формі карикатури з іронічним слоганом, що спотворювало торговельну марку позивача та його рекламний слоган.

3. «Neij and Sunde Kolmisoppi v. Sweden» [304] – ЄСПЛ визнав правомірним втручанням у свободу вираження поглядів застосування до засновників сайту обміну файлами, Pirate Bay, штрафу за порушення авторських прав. Ця заява була визнана неприйнятною на основі аргументації, подібної до використаної у справі «Ashby Donald and Others v. France» [29]. Заявники мали стосунок до «The Pirate Bay» – одного з найбільших файлообмінів Інтернету. Їх було звинувачено у причетності до порушення закону про авторські права, а потім засуджено.

Заявники, спираючись на положення статті 10 ЄКПЛ, стверджували, що їх право отримувати та поширювати інформацію було порушене, оскільки їх

засуджено за те, що інші люди користувалися «The Pirate Bay». Вони стверджували, що стаття 10 гарантувала право на пропозицію автоматизованої служби для передачі незахищеного матеріалу між користувачами відповідно до базових принципів інтернет-комунікації у межах інформаційного суспільства. Із їхньої точки зору, стаття 10 захищала право на пристрій в Інтернеті служби, яка могла б використовуватися і в легальних, і в нелегальних цілях, без того щоб особи, відповідальні за службу, несли покарання за діяння, здійснені особами, які використовують її. У зв'язку з цим вони посилалися на міжнародну систему права, що вказує на широке право отримання і поширення інформації для потреб користувачів Інтернету. У своєму рішенні ЄСПЛ встановив втручання у право, захищене статтею 10, яке було здійснене на підставі закону. Втручання переслідувало законну мету захисту авторських прав і охоплювалося цілями, на які міститься посилання у частині 2 статті 10, тобто «захистом прав інших» і «запобіганням злочину».

ЄСПЛ був покликаний зважити, з одного боку, інтерес заявників у спрощенні поширення інформації, а з другого боку, інтерес влади в захисті прав правоволодільців. У такій справі державі надаються широкі межі розсуду. ЄСПЛ також наголосив, що свобода меж розсуду варіює залежно від низки факторів, серед яких особливу роль відіграє тип інформації. В цьому випадку, хоча вона і знаходиться під захистом статті 10 ЄКПЛ, гарантії, надані матеріалу, за який були засуджені позивачі, не досягали того ж рівня, як ті, якими користуються політичне висловлювання і дискусія. Звідси випливає, що сутність інформації, про яку йдеться, та зважування зазначених інтересів були такими, які надали державі широкі межі свободи розсуду, що в разі поєднання обох факторів (як у цій справі) зробило ці межі особливо вільними. Виносячи таке рішення, ЄСПЛ враховував встановлений національними судами факт: позивачі не доклали жодних зусиль, щоби видалити з торрентів зазначені файли, в той час як цього у них настійно вимагали. Натомість вони залишалися байдужі до того, що захищені авторським правом твори були предметом обміну файлів через The Pirate Bay. І насамкінець, враховуючи усі обставини

зазначеної справи, зокрема сутність інформації, що міститься в обмінюваних файлах, і вагомі підстави для обмеження права на інформацію заявників, ЄСПЛ вирішив: втручання було «необхідним у демократичному суспільстві» відповідно до змісту частини 2 статті 10 ЄКПЛ.

4. «Akdeniz v. Turkey» [9] – ЄСПЛ визнав, що заявник, як і будь-який інший користувач заблокованих сайтів, опосередковано зазнав втручання у результаті застосування заходів щодо блокування сайтів унаслідок порушення прав інтелектуальної власності під час розповсюдження музичних творів, однак цього не достатньо, щоб вважати його потерпілим у розумінні статті 34 Конвенції. У цій справі йшлося про блокування на запит профспілки виробників звукозапису доступу до веб-сайтів «myspace.com» і «last.fm», другий із яких є музичним Інтернет-ресурсом. Це рішення національного суду ґрунтувалося на захисті авторського права. Позивач, користувач цих сайтів, спираючись на статтю 10 ЄКПЛ, вимагав у національних органів відміни блокування, стверджуючи, крім іншого, що вона не відповідає вимогам пропорційності. У рішенні про неприйнятність від 11 березня 2014 року ЄСПЛ відмовився визнати за позивачем статус потерпілого й тим самим дійшов висновку про те, що у нього немає *locus standi* перед ЄСПЛ. Він оголосив, що заява несумісна з ЄКПЛ *ratione personae*. Так, ЄСПЛ встановив, що порушення прав користувачів Інтернету в наш час становить факт першочергової ваги для громадян, оскільки доступ до Інтернету став принциповим інструментом для здійснення свободи висловлювання думок. ЄСПЛ наголосив, що раніше вже звертав увагу на роль веб-сайтів, які через доступність і здатність зберігати та поширювати дані великих обсягів зробили великий вклад у поліпшення суспільного доступу до новин і загалом покращили передавання інформації.

При цьому ЄСПЛ зазначив, що сайти, зачеплені оспорюваними блокуючими заходами, поширювали музику й тим самим не відповідали законодавству про авторські права. Як користувач цих сайтів позивач користувався їхніми послугами раніше і був позбавлений лише одного засобу – слухати музику з багатьох інших. ЄСПЛ вирішив, що він міг без зусиль

отримати доступ низки музичних творів численними способами, не порушуючи правил відтворення та копіювання об'єктів авторського права. Більше того, заявника не був позбавлений якого-небудь важливого джерела комунікації, і йому не перешкоджали брати участь у дискусії з питання, що становить загальний інтерес. Понад те, ЄСПЛ повторив, що частина 2 статті 10 ЄКПЛ не надає широких можливостей для обмеження свободи висловлювання у політичних справах. Однак держави можуть досить широко визначати межі свободи розсуду регулювання свободи слова у комерційній сфері, враховуючи, що ширина цих меж має бути перевірена в тих випадках, коли йдеться не суто про «комерційне» самовираження людини, а про участь у дискусії, що становить суспільний інтерес. У зв'язку з цим, щодо балансу між потенційно конкуруючими інтересами, такими як «право на свободу отримання інформації» і «захист авторських прав», національним судам надаються особливо широкі межі розсуду. У контексті такої практики ЄСПЛ не дійшов переконання, що ця справа порушує найважливіше питання, яке становить суспільний інтерес.

3.3. Захист корпоративних прав

3.3.1. Підстави та способи захисту корпоративних прав у практиці ЄСПЛ

ЄСПЛ 25 липня 2002 року постановив рішення у справі «Sovtransavto Holding v. Ukraine» [380], зміст якого фактично спрямований на захист корпоративних прав заявників, що, на наш погляд, стало одним із найбільш знакових рішень проти України. Це рішення здійснило визначальний вплив як на правотворення, зокрема, стало черговим поштовхом до прийняття спеціального закону про виконання рішень ЄСПЛ, так і на правозастосування, оскільки неодноразово застосовується судами України як джерело права, в тому

числі при розгляді корпоративних спорів. Однак єдиною річчю, яку не вдалось досягти, є унеможливлення повторення аналогічного порушення. Так, майже десять років по тому (6 жовтня 2011 року) ЄСПЛ постановляє інше рішення у справі «Agrokompleks v. Ukraine» [4], під час ознайомлення з яким у вітчизняних науковців справедливо виникає певне відчуття *déjà vu* (фр. «(вже (раніше) бачене», дежавю) – надто вже воно нагадує перше українське рішення [638, с. 44], позаяк сам ЄСПЛ встановив подібність вказаних справ. Таким чином, зазначене обумовлює актуальність дослідження захисту корпоративних прав у практиці ЄСПЛ.

Рішення у справі «Sovtransavto Holding v. Ukraine» зокрема та захист корпоративних прав у практиці ЄСПЛ загалом уже були предметом вітчизняних наукових досліджень. Так, до авторів, праці яких покладені в основу представленого дослідження, належать: Т. М. Карнаух, О. Р. Кібенко, Р. А. Майданик, Л. О. Переверзева, О. О. Посикалюк, В. Д. Примак, І. В. Спасибо-Фатєєва й інші вчені.

Вважаємо за необхідне дослідити захист корпоративних прав ЄСПЛ відповідно до ЄКПЛ.

Корпоративні права упродовж тривалого проміжку часу визнаються такими, що підпадають під захист ЄКПЛ. Зокрема, чи не вперше було встановлено, що стаття 1 Протоколу першого поширює свою дію і на корпоративні права в рішенні у справі «Bramelid and Malmström v. Sweden» [1] 1982 року. Так, у ньому зазначено, що частка в статутному капіталі господарського товариства є складним об'єктом: посвідчує участь володільця у товаристві разом із кореспондуючими правами (особливо, правом голосу), а також встановлює непрямий позов щодо майна господарського товариства. У зв'язку з цим зроблено висновок, що частка в господарському товаристві наділена економічною цінністю, а право на таку частку вважається майном у розумінні статті 1 Протоколу першого. Такий висновок був повторений і розширений у справі «Company S. and T. v. Sweden» 1986 року [233], а саме: уточнено, що з права на частку в господарському товаристві випливає не тільки

право на непрямий позов щодо майна господарського товариства, а й інші права, особливо право голосу та право впливати на дії господарського товариства.

Отже, корпоративним правам властиві всі ознаки, яким має відповідати те чи інше суб'єктивне право, щоби його можна було визнати майном у розумінні статті 1 Протоколу першого. Серед таких ознак виділяють такі: 1) змістова характеристика: суб'єктивне право може становити майно лише у тому разі, якщо таке право має економічну цінність, яка більш-менш точно може бути виражена в грошовому еквіваленті; 2) галузева належність: «майно» – це категорія цивільного права; право на майно – суб'єктивне цивільне право, тому, власне, майном може бути лише таке право, що є цивільним за своєю природою; 3) визначеність: для того, щоби вважатися майном і бути забезпеченим можливістю судового захисту, певне право мусить бути достатньо визначеним [530]. Зокрема, економічна цінність корпоративних прав полягає в тому, що вони виникають із майнової участі в господарському товаристві, спрямовані на управління корпоративним капіталом, вартість яких може визначатися на підставі номінальної, ринкової чи експертної оцінки. Корпоративні права є приватноправовими за своєю природою, оскільки виникають між юридично рівними засновниками (учасниками) господарського товариства, на підставі їх вільного волевиявлення створити та (або) брати участь в такому товаристві шляхом внесення відокремленого майна як вкладу до статутного (складеного) капіталу. Визначеність корпоративних прав досягається шляхом їх закріплення на рівні установчих документів господарського товариства, державної реєстрації відомостей щодо засновників (учасників) господарського товариства, а для акціонерних товариств, крім зазначеного, – складанням реєстру власників іменних цінних паперів [479, с. 31].

Варто констатувати, що змістом статті 1 Протоколу першого охоплюються як майнові, так і особисті корпоративні права. Тобто практика ЄСПЛ не ставить демаркаційної лінії між майновими й особистими

корпоративними правами, розглядаючи їх у нерозривному взаємозв'язку. У вітчизняній науці такий же підхід обґрунтовує С. І. Шимон, стверджуючи, що: всі права у сфері корпоративних відносин стосуються майна товариства; майнові права членів товариства уповноважують їх претендувати на частину доходу, на частину майна при ліквідації, на придбання частки в товаристві; немайнові права – на участь в управлінні підприємницьким товариством, метою якого є одержання прибутку; будь-який акт управління товариством підпорядкований загальній меті, тому право на участь загалом є правом на майно, що дає змогу вважати такі права персональними майновими правами. Таким чином, корпоративні права охоплюють майнові права (на дивіденди, на частку майна при ліквідації товариства) і персональні права на майно (участь в управлінні товариством) [656, с. 226-227]. Такого ж правового висновку дійшов Верховний Суд України, вирішуючи питання про неможливість застосування пункту 1 частини 1 статті 268 ЦК України (непоширення позовної давності на вимогу, що випливає із порушення особистих немайнових прав) стосовно особистих корпоративних прав [578]. Обґрунтовано це тим, що право участі у товаристві може передаватися винятково разом із іншими складовими прав учасника товариства – майновими правами. Тому корпоративні права учасника господарського товариства, які витікають із права його участі в цьому товаристві, не є особистими немайновими правами.

Практика ЄСПЛ розмежовує випадки, коли порушення стосуються корпоративних прав учасників (засновників) господарського товариства, та коли порушення стосуються майнових прав власне господарського товариства. При цьому визнається загальний принцип, відповідно до якого учасники господарського товариства не мають права звертатися до суду (*locus standi*) у випадку порушення прав самого господарського товариства. Прикладом зазначеного може слугувати справа «Terem LTD, Chechetkin and Olius v. Ukraine» [401], в якій другий і третій заявники (громадяни України І. В. Чечоткін і Є. В. Оліус відповідно) є співвласниками юридичної особи (ТзОВ «Терем») – першого заявника у цій справі, – які оскаржували незаконну

конфіскацію майна ТЗОВ «Терем». Розглядаючи справу на предмет прийнятності, ЄСПЛ звернув увагу на те, що учасники товариства, зокрема й мажоритарні учасники, не можуть претендувати на статус потерпілих від порушення прав саме товариства (див. рішення ЄСПЛ у справі «Agrotexim and Others v. Greece» [5]). Стосовно фактів цієї справи ЄСПЛ зазначив, що другий і третій заявники є двома з трьох учасників товариства, яке – перший заявник, і вони надалі скаржились на порушення саме корпоративних прав. ЄСПЛ, таким чином, не вбачав підстав відходити від процитованих вище положень своєї прецедентної практики й оголосив заяви другого та третього заявників несумісними *ratione personae* в розумінні пункту 3 статті 35 ЄКПЛ. Пояснюється це тим, що концепція господарського товариства заснована на чіткому розподілі між правами товариства та правами її учасників. Тільки товариство, наділене правосуб'єктністю, може здійснювати заходи щодо вирішення корпоративних спорів. Порушення прав товариства може побічно завдати шкоди його учасникам, але це не означає, що і учасники, і товариство мають право на отримання компенсації. Тоді, коли інтереси учасників порушені внаслідок заходів, спрямованих проти товариства, саме товариство має зробити відповідні дії для захисту своїх прав. Заходи, що порушують тільки права товариства, не призводять до виникнення відповідальності перед його учасниками, навіть якщо порушено їхні інтереси. Така відповідальність виникає тільки у разі, якщо оскаржувана дія спрямована безпосередньо на порушення прав учасників. Утім, з цього правила ЄСПЛ робить винятки шляхом так званого зняття корпоративної вуалі, які, на наш погляд, потребують окремого дослідження.

Окрім того, враховуючи доктрину горизонтальної дії прав людини та концепції позитивних обов'язків держави, застосованих у практиці ЄСПЛ, у статті 1 Протоколу першого передбачено обов'язок забезпечувати ефективну реалізацію права власності, що може означати для держави позитивні зобов'язання («X and Y v. The Netherlands» [440]). Що стосується права, гарантованого статтею 1 Протоколу першого, то такі позитивні зобов'язання

можуть вимагати здійснення певних необхідних заходів, спрямованих на захист права власності навіть у випадках, коли йдеться про спір між фізичними або юридичними особами. Так, корпоративні права можуть зазнавати втручання внаслідок дій як інших учасників господарського товариства, так і власне товариства. Наприклад, справа «Bramelid v. Sweden», про яку вже йшлося, стосувалася застосування механізму squeeze-out згідно з чинним на той час шведським законом про компанії 1977 року, який передбачав, що будь-яка особа, яка володіє понад 90% акцій і прав голосу в компанії, має право змусити міноритарного акціонера продати свої акції за ціною, яка застосовувалась під час продажі через публічну оферту, або за ціною, встановленою арбітражним рішенням. Ця процедура squeeze-out була визнана такою, що не порушує ЄКПЛ [568, с. 98]. При цьому, позбавлення акціонерів права власності на акції шляхом застосування правила про витіснення (squeeze-out) є допустимим, не інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права. Конфлікт інтересів мажоритарного та міноритарних акціонерів обумовлює необхідність встановлення балансу між ними [537, с. 167].

До того ж позитивний обов'язок держави передбачає необхідність розробити таку судову процедуру, яка була б забезпечена усіма необхідними процесуальними гарантіями та давала б змогу національним судам ефективно і справедливо розглядати будь-який спір, що виникає між приватними особами. Приміром, у справі «Sovtransavto Holding v. Ukraine» [380] ЄСПЛ констатував серйозні недоліки, які мала судова процедура. ЄСПЛ вважає, що несправедливий характер, який був властивий судовій процедурі, має прямий зв'язок із правом власності заявника. І, дійсно, безперечним є те, що відмова судових інстанцій підкорятися вказівкам Вищого арбітражного суду, а також суттєві відмінності у підходах, які продемонстрували судові інстанції різних рівнів під час застосування та тлумачення національного права, зробили можливим багатократне відновлення судової процедури і, таким чином, створили ситуацію постійної невизначеності у питанні про законність рішень

«Совтрансавто-Луганськ» і актів виконкому Луганська. Окрім того, акти втручання органів виконавчої влади держави в судові процедури суттєво сприяли цій невизначеності. Нарешті, форма, у якій завершилася судова процедура, не вбачається сумісною з обов'язком держави реагувати з максимальною когерентністю на ситуацію, в якій перебував заявник. У результаті – заявник вимушений був терпіти таку невизначеність упродовж періоду, протягом якого первинна вартість його акцій була зменшена, що спричинило зміни в повноваженнях заявника управляти «Совтрансавто-Луганськ» і контролювати його майно.

На підставі аналізу правових позицій практики ЄСПЛ можна дійти висновку, що втручання в корпоративні права, яке підпадає під дію ЄКПЛ, охоплює принаймні наведені далі випадки.

По-перше, таким втручанням вважається пряме позбавлення особи її корпоративних прав як майна з боку національних органів державної влади або інше втручання, прирівняне до такого позбавлення власності. Прикладом наведеного може слугувати справа «Reisner v. Turkey» [346], у якій заявник був акціонером Демирбанка доти, доки банк не поглинула держава. Акції Демирбанка, що належали заявникові, втратили юридичну силу, коли Демирбанк припинив існування та його вилучили з комерційного реєстру після продажу HSBC. На думку ЄСПЛ, ці дії становили втручання у право власності заявника. ЄСПЛ також встановив, що рішення Ради перейняти ведення справ банку було прийняте як міра з контролю за банківським сектором країни. Дійсно, це включало обмеження права власності, але за таких обставин це обмеження було суттєвою складовою схеми із контролю за банківською індустрією. ЄСПЛ відмітив, що складність національної процедури з виконання рішень або державної бюджетної системи не може звільнити державу від обов'язку гарантувати кожному право на виконання судових рішень, які набули чинності, в розумний строк відповідно до ЄКПЛ. Національна влада не може посилатися на недостатність грошових коштів чи інших ресурсів як підставу для несплати встановленого у судовому рішенні боргу. У цій справі заявник,

чий акції були вилучені з його володіння на підставі адміністративних рішень, не отримав компенсації за понесені збитки.

По-друге, порушенням прав учасників (засновників) господарського товариства є однаковою мірою як знецінення корпоративних прав унаслідок зменшення розміру частки особи у статутному капіталі господарського товариства, так і знецінення корпоративних прав унаслідок розпродажу майна господарського товариства за значно заниженими цінами [459]. Зокрема, у досліджуваній справі «Sovtransavto Holding v. Ukraine» [380] порушенням корпоративних прав було визнано: з одного боку, зменшення обсягу правомочностей заявника як власника акцій управляти господарським товариством і контролювати його майно внаслідок незаконного зменшення розміру частки у статутному капіталі з 49% до 20,7% шляхом неодноразового збільшення розміру статутного капіталу «Совтрансавто-Луганськ»; з другого боку, отримання заявником компенсації, що не відповідала частці капіталу, яка належала йому спочатку як власнику 49% акцій, через зменшення значною мірою активів власне господарського товариства внаслідок неправомірних дій його органів управління щодо масового розпродажу майна товариства за значно заниженими цінами.

По-третє, порушенням прав учасників (засновників) господарського товариства визнається обов'язковий для них продаж (обмін) їхніх часток у такому товаристві за ціною, яка явно не відповідає ринковій вартості. Наприклад, у справі «Offerhaus and Offerhaus v. the Netherlands» [312] ЄСПЛ визнав, що заявники можуть претендувати на статус потерпілих від порушення статті 1 Протоколу першого. Обґрунтовано це тим, що заявники, які були акціонерами публічної компанії, скаржилися на таке: у результаті злиття компанії, акціонерами якої вони були, з іншою компанією, заявники були змушені обміняти акції «старої» компанії на акції «нової» компанії за невідповідним для них курсом.

По-четверте, – тривала затримка виконання рішення суду щодо передачі акцій заявникам. Так, у справі «Murtić and Ćerimović v. Bosnia and

Herzegovina» [299] ЄСПЛ встановив, що рішення національного суду зобов'язало владу встановити вартість акцій заявників, видати індивідуальні сертифікати акцій і зареєструвати їх у Комісії з цінних паперів, щоби вони могли здійснювати свої права як акціонери для участі в керівництві компанії і в розподілі прибутку. Попри те, що виконання такого рішення потребує комплексу складних фінансових і юридичних процедур, втрати чи знищення через військові дії деяких важливих документів, що стосуються процесу приватизації компанії, а також те, що записи компанії не зберігалися належним чином упродовж певного періоду, ЄСПЛ не визнав, що це може бути підставою для затримки виконання рішення більш ніж на п'ять років. Така затримка у практиці ЄСПЛ вважається надмірною.

Захист корпоративних прав, як і будь-яких інших прав, які підпадають під дію ЄКПЛ, відбувається за допомогою таких способів захисту, як визнання права, закріпленого в Конвенції, порушеним, справедлива сатисфакція (компенсація) [567, с. 127]. До того ж остання може охоплювати як майнову (матеріальну), так і немайнову (моральну) шкоду. Загалом компенсація, яка присуджується ЄСПЛ на підставі статті 41 ЄКПЛ, має враховувати обставини справи та бути «справедливою». Для цього у практиці ЄСПЛ вироблено такі основні постулати. По-перше, ЄСПЛ може вирішити, що констатація порушення ЄКПЛ сама по собі є достатньо справедливою компенсацією стосовно того чи іншого типу заявлених збитків, і не присудити грошової компенсації. По-друге, ЄСПЛ також може визнати справедливим присудити суми менші від реально понесених збитків або витрат чи не присудити нічого. Це може статися, наприклад, у справі, де заявник сам сприяв створенню ситуації, що є предметом скарги, або несе відповідальність за понесені збитки чи витрати. По-третє, ЄКПЛ компенсує тільки дійсно заподіяну шкоду. Інакше кажучи, йдеться про те, щоби добитися *restitutio in integrum*. Це може мати на увазі компенсацію реальних збитків (*damnum emergens*) і упущеної вигоди або втрат, які можна чекати в майбутньому (*lucrum cessans*). Якщо реальні збитки не піддаються точній оцінці, то ЄСПЛ визначає збитки на підставі наявних у

нього фактів. По-четверте, ЄСПЛ не має на меті покарання Договірної Сторони, тому не задовольняє вимоги про виплату збитків, які можуть бути кваліфіковані як «каральні», «обтяжливі» чи «показові».

Екстраполюючи ці постулати на захист корпоративних прав, можна зазначити, що визначення компенсації за їх порушення буде залежати від багатьох факторів, які спробуємо згрупувати таким чином. Насамперед доцільно враховувати характер самого порушення, його тривалість і наслідки, зокрема, чи мали місце: позбавлення корпоративних прав; втрата контролю над діяльністю господарського товариства; відсутність ефективного механізму їх захисту. Наприклад, у справі «Kohlhofer and Minarik v. Czech Republic» [242] ЄСПЛ визнав, що право заявників на доступ до правосуддя для оскарження рішень загальних зборів було обмежено, однак відхилив вимоги справедливої компенсації, вважаючи, що встановлення порушення частини 1 статті 6 ЄКПЛ само по собі є достатньою компенсацією для заявників.

Наступна група факторів, які впливають на розмір компенсації за порушення корпоративних прав, визначає втрату ними майнової цінності внаслідок такого порушення. При цьому майнова цінність корпоративних прав винятково індивідуальна та залежить від фактичних обставин кожної конкретної справи. Так, для визначення розміру збитків, які підлягають відшкодуванню, необхідно враховувати: 1) розмір частки, яка може бути рівною чи перевищувати половину статутного капіталу, надавати контроль, або бути незначною, такою, що не надає можливості впливати на діяльність товариства [558, с. 68] (наприклад, домінуючий контрольний пакет акцій, значний контрольний пакет акцій, значний пакет акцій, контрольний пакет акцій); 2) оборотоздатність корпоративних прав, тобто можливість відчужувати частку в статутному капіталі (акції) [656, с. 228] (приміром, методика оцінки вартості акцій, які перебувають, та тих, які не перебувають в обігу на фондових біржах, відрізняється [265]); 3) рентабельність власне господарського товариства, тобто майнова цінність, що полягає у володінні акціями чи часткою у статутному капіталі, залежить від прибутковості господарського

товариства [558, с. 68]; 4) вартість частини майна товариства, яка відповідає частці учасника в статутному капіталі й має визначатися, виходячи із вартості усього майна, що належить товариству, зокрема й основних засобів, нематеріальних активів, оборотних активів, майна неvirобничого призначення з урахуванням майнових зобов'язань товариства [594].

Так само порушення корпоративних прав може мати наслідком компенсацію моральної шкоди, що обґрунтовано у вітчизняній науці. Зокрема, В. Д. Примаєк у своєму дослідженні робить висновок щодо припустимості застосування такого способу захисту цивільних прав та інтересів, як відшкодування моральної шкоди, у разі порушення корпоративного правочину, яким було закріплено право сторони на одержання компенсації за немайнові втрати, спричинені його порушенням; зазначена вимога може бути пред'явлена іншою стороною цього правочину [582, с. 158]. ЄСПЛ, більше того, визнає можливість компенсації моральної (немайнової) шкоди як фізичній, так і юридичній особі як суб'єктам корпоративних прав. Так, у справі «Sovtransavto Holding v. Ukraine» [380] ЄСПЛ повторив правовий висновок про те, що шкода, інша ніж матеріальна, може включати для господарського товариства більш чи менш «об'єктивні» та «суб'єктивні» елементи. Серед таких елементів доцільно вказати на репутацію підприємства та непевність у плануванні рішень, які варто приймати, труднощі в управлінні самим підприємством, наслідки чого не піддаються точним розрахункам, і, нарешті, дещо меншою мірою, тривогу та неприємності, які можуть відчувати члени керівних органів товариства. Так, становище тривалої непевності, в якому опинився заявник, повинно було об'єктивно спричинити, з одного боку, значні труднощі у плануванні рішень, що мали прийматися стосовно управління «Совтрансавто-Луганськ», а з другого боку, неприємності у відносинах заявника як холдингу із транспортними товариствами, що використовують марку «Совтрансавто». Крім того, така непевність мала завдати шкоди репутації самої марки перед дійсними та потенційними клієнтами.

Отож можна дійти таких висновків. Корпоративні права підпадають під дію ЄКПЛ, а саме: статтю 1 Протоколу першого, оскільки охоплюються змістом поняття «майно», та статтю 6 ЄКПЛ, коли порушення права на доступ до правосуддя полягає у відсутності належного судового захисту корпоративних прав. При цьому відповідно до практики ЄСПЛ захищаються у єдності майнові та немайнові корпоративні права як від порушень з боку держави, так і від порушень з боку інших осіб, зокрема, решти учасників господарського товариства чи власне господарського товариства. Корпоративні права у практиці ЄСПЛ захищаються такими способами, як визнання корпоративного права порушеним, відшкодування збитків і компенсація моральної шкоди, завданих порушенням корпоративних прав.

3.3.2. Зняття корпоративної вуалі у практиці ЄСПЛ

Доктрина «зняття корпоративної вуалі» (*«piercing the corporate veil»*) стає уже визнаним трендом у правничій науці України, і цьому є пояснення. Насамперед потреби практики свідчать, що з розвитком динаміки цивільного обороту дедалі частіше трапляються випадки, коли у кредиторів не залишається інших варіантів, окрім як спробувати покласти відповідальність за зобов'язаннями господарської організації на її недобросовісних учасників (засновників) та (або) топ-менеджерів, власне, – зняти корпоративну вуаль [472, с. 22]. Законодавець зі свого боку намагається якимось чином реагувати на такі потреби. Як приклад спроби ввести до законодавства України інститут зняття корпоративної вуалі, на наш погляд, можна навести частину 5 статті 58 Закону України «Про банки і банківську діяльність» у редакції Закону від 23 лютого 2012 року № 4452-VI [606]: «На власників істотної участі та керівників банку за рішенням суду може бути покладена відповідальність за зобов'язаннями банку в разі віднесення банку з їх вини до категорії неплатоспроможних». Більше

того, ця норма навіть отримала судове застосування на практиці, зокрема, в рішенні ВССУ від 10 травня 2017 року у справі № 753/23222/15-ц [636]. Щоправда, редакція цитованої норми сьогодні вже змінилась (див. Закон України від 2 березня 2015 року № 218-VIII [587]). Зрозуміло, що наука не могла залишатися осторонь таких процесів, зважаючи на актуальність предмета дослідження.

Так, нині у вітчизняній правничій науці наявна достатня кількість наукових публікацій, присвячених різним аспектам зняття корпоративної вуалі, зокрема, поняттю та змісту доктрини, порівняльно-правовому аспекту, перспективам запровадження та застосування в Україні тощо. Крім того, зняття корпоративної вуалі розглядається у контексті окремих відносин, а саме: правового статусу дочірніх підприємств; застосування законодавства про банкрутство; правосуб'єктності юридичної особи; участі держави в цивільних правовідносинах; корпоративних конфліктів і захисту корпоративних прав; міжнародного комерційного арбітражу; статусу юридичних осіб публічного права. До авторів, праці яких покладено в основу дослідження окресленого питання, належать: Ю. М. Жорнокуй, Т. М. Карнаух, О. Р. Кібенко, О. В. Кологойда, І. В. Лукач, Р. А. Майданик, В. М. Махінчук, Л. О. Переверзева, В. Д. Примак, І. В. Спасибо-Фатеева й інші.

Насамперед зазначимо, що зняття корпоративної вуалі у практиці ЄСПЛ розглядається у двох площинах.

По-перше, це питання досліджується у справах про правомірність притягнення до відповідальності учасників (засновників) господарської організації за зобов'язаннями останньої, зокрема щодо законності та пропорційності такого заходу [260]. Наприклад, у справі «Khodorkovskiy and Lebedev v. Russia» [233] ЄСПЛ погодився з тим, що коли товариство з обмеженою відповідальністю використовується тільки як фасад для шахрайських операцій її власників або менеджменту, одним із можливих рішень для захисту прав кредиторів, включаючи державу, може бути «зняття корпоративної вуалі», що зазвичай відділяє майно компанії та майно її

власників і менеджерів. Проте таке рішення не можна приймати без серйозної законодавчої бази. Ні податкове, ні цивільне російське законодавство не дозволяли у той час звернути стягнення по несплачених податках, які мала сплатити господарська організація, на майно менеджерів цієї компанії. Більше того, російські суди багаторазово тлумачили закон у такому сенсі, що перекладення відповідальності за несплачені податки з господарської організації на її керівників не допускається. Нарешті, ЄСПЛ наголосив, що висновки національних судів у частині, що стосується цивільного позову, були стислі та не містили ні посилань на застосовне право, ні зрозумілого розрахунку збитків, начебто це – незначна деталь. ЄСПЛ ухвалив, що присудження збитків на користь держави свавільне і, таким чином, порушило статтю 1 Протоколу першого до Конвенції.

По-друге, ЄСПЛ з'ясовує можливість зняття корпоративної вуалі під час встановлення умов прийнятності заяви, зокрема при визначенні статусу учасника (засновника) господарської організації як потерпілої особи у контексті статті 34 Конвенції внаслідок шкоди, заподіяної такій господарській організації. Так, за загальним правилом, особа не може скаржитися на порушення своїх прав у судовому провадженні, в якому вона не виступала стороною, навіть якщо була акціонером та (або) директором господарської організації, яка виступала стороною у провадженні, а нехтування правосуб'єктністю господарської організації може бути виправдане лише за виняткових обставин [81].

Тобто маємо два різні випадки: у першому – ЄСПЛ встановлює, чи відповідають вимогам Конвенції вжиті державою заходи, спрямовані на зняття корпоративної вуалі; у другому – ЄСПЛ встановлює наявність підстав для зняття корпоративної вуалі при визнанні учасника (засновника) господарської організації потерпілим, а його заяви прийнятною.

У контексті першого випадку прецедентними можна назвати два рішення ЄСПЛ: «ОАО Neftyanaya Kompaniya Yukos v. Russia» [311], яке стосувалося зняття корпоративної вуалі з метою покладання на одну компанію

відповідальності за дії іншої, коли остання є дочірньою, афілійованою чи самотійною; «*Khodorkovskiy and Lebedev v. Russia*» [233], яке стосувалося зняття корпоративної вуалі з метою стягнення податків із керівників компаній, що були визнані винними в ухиленні від сплати податків. В обох випадках ЄСПЛ наголошує на тому, що зняття корпоративної вуалі само по собі не є припустимим. Якщо господарське товариство використовується як прикриття шахрайських дій її власників або керівників, то зняття корпоративної вуалі може бути доцільним для захисту прав її кредиторів, включаючи державу. При цьому мають бути прописані чіткі правила, що дають державі змогу діяти таким чином, інакше це втручання буде свавільним. Так, ЄСПЛ дійшов висновку, що ні Податковий кодекс РФ, ні Цивільний кодекс РФ у той час не допускали зняття корпоративної вуалі за таких обставин. Водночас ЄСПЛ враховує, що поняття «законна підстава» не обмежене власне законодавством, значення законів часто роз'яснюється у судовій практиці. Отже, зрозуміла, послідовна та доступна суспільству правозастосовна практика може передбачати достатню підставу для «законного» втручання у права, гарантовані Конвенцією, якщо ця прецедентна практика заснована на розумному тлумаченні чинного законодавства. Проте судова практика свідчить, що суди Російської Федерації неодноразово тлумачили закон як такий, що не допускає перекладення відповідальності за несплачені податки з компанії на її керівників.

Щодо другого випадку, то сама можливість зняття корпоративної вуалі при визначенні статусу потерпілої особи закладена в розроблених і розвинутих практикою ЄСПЛ концепціях «автономного тлумачення» чи «автономних понять» («*autonomous interpretation*» або «*autonomous concept*») і «опосередкованого (непрямого) потерпілого» («*indirect victim*»). Так, поняття «потерпілий» має тлумачитись автономно й незалежно від понять національного права, зокрема й таких, як правоздатність і охоронюваний законом інтерес. Окрім того, стаття 34 Конвенції стосується не тільки безпосередніх потерпілих, а й будь-якої особи, якій порушенням завдається

шкода або яка має охоронюваний законом інтерес щодо припинення такого порушення [420].

Оснoву підходу ЄСПЛ щодо зняття корпоративної вуалі було закладено у справі «Agrotexim and others v. Greece» [5]. Задля розуміння прийнятого рішення та подальшого розвитку практики ЄСПЛ із досліджуваного питання важливо з'ясувати істотні обставини цієї справи. Заявники, шість грецьких товариств з обмеженою відповідальністю («Агротексім», «Віотекс», «Хімофікс», «Кікладікі», «Мепекс» і «Тексема») – найбільші учасники товариства з обмеженою відповідальністю «Karolos Fix Brewery», власність якої було експропрійовано. Товариство «Karolos Fix Brewery» із серпня 1983 року та на момент подання заяви знаходилось на стадії ліквідації. Спочатку ліквідація здійснювалась на підставі рішення загальних зборів, а з листопада 1983 року відповідно до наказу міністра економіки – в порядку, передбаченому законодавством про банкрутство. У період ліквідації інтереси компанії «Karolos Fix Brewery» представляли двоє ліквідаторів, спершу призначені загальними зборами учасників у серпні 1983 року, які в червні 1984 року були замінені згідно з рішенням Афінського апеляційного суду.

Аналізуючи обставини справи, ЄСПЛ дійшов висновку, що господарські організації – заявниці, не можна розглядати як такі, котрим надано право звертатися до органів Конвенції. При цьому було сформульовано принцип, відповідно до якого зняття корпоративної вуалі чи нехтування правосуб'єктністю господарської організації може бути виправдане лише за виняткових обставин, зокрема, коли чітко встановлено, що господарська організація не має можливості звернутися до конвенційних механізмів через органи, створені відповідно до її статуту, або – в разі ліквідації – через своїх ліквідаторів. В обґрунтування такого рішення ЄСПЛ наводить відповідні аргументи: на момент подання скарг до органів Конвенції товариство «Carolos Fix Brewery», хоча й перебувало на стадії ліквідації, однак не припиняло свого існування як юридична особа, його інтереси у цей час представляли двоє ліквідаторів, які мали здатність захищати його права, а отже, і звертатися до

органів Конвенції, якщо вважали це за необхідне; не було остаточно встановлено, що в той час, коли заяву подано до Комісії, товариство «Fih Breweri» не мало змоги звернутися через своїх ліквідаторів до органів Конвенції щодо стверджувального порушення статті 1 Протоколу першого.

Сутність такого підходу ЄСПЛ до зняття корпоративної вуалі полягає в розмежуванні судом прав та інтересів учасників (засновників) господарської організації. При цьому корпоративні права учасників (засновників) господарської організації, тобто їх правомочності на участь в управлінні господарською організацією, отримання певної частки прибутку (дивідендів) цієї організації та активів у разі ліквідації останньої відповідно до закону, а також інші правомочності, передбачені законом і статутними документами, наділені самостійним захистом, оскільки слугують окремою підставою для позову. Натомість інтереси учасників (засновників) господарської організації не наділені таким захистом і не створюють самостійного статусу потерпілої особи, тому що такі інтереси нерозривно пов'язані з існуванням власне юридичної особи. Стосовно цього в теорії існує дві концепції з питань опосередкованого захисту основоположних прав юридичних осіб [520, с. 33]. Згідно з першою концепцією «індивідуалізація, або зняття корпоративної вуалі» права юридичної особи та права її учасників вважаються єдиними. В цьому випадку діяння держави, яке порушує певні права, стосується однаковою мірою як юридичної особи, так і її учасників. Отож вважається, що корпоративна вуаль знімається. Згідно з другим підходом дія або бездіяльність держави, яка призвела до порушення прав юридичної особи може також одночасно містити порушення прав її учасників. Відповідно, порушення проти компанії та порушення проти її учасників становлять окремі правопорушення.

Таким чином, у разі порушення корпоративних прав учасників (засновників) господарської організації останні вважаються потерпілими та, відповідно, наділені правом на звернення до ЄСПЛ. Натомість щоразу, коли інтересам учасників (засновників) завдається шкода діяннями, вчиненими щодо господарської організації, саме остання наділяється правом застосувати

відповідні способи захисту. Тобто, незважаючи на те, що два відокремлені суб'єкти можуть зазнавати шкоди від одного і того самого правопорушення, права лише одного із них при цьому порушуються [411, с. 272]. Продемонструвати це можна на прикладі справи «Sovtransavto Holding v. Ukraine» [380]. Обставини справи свідчать, що заявник володів 49% акцій українського закритого акціонерного товариства «Совтрансавто-Луганськ», яке у січні 1996 року згідно з рішенням зборів акціонерів було реорганізоване на відкрите акціонерне товариство. Внаслідок трьох рішень директора «Совтрансавто-Луганськ» про збільшення статутного фонду підприємства частка заявника в останньому зменшилася із 49% до 20,7%. У результаті проведених змін директор «Совтрансавто-Луганськ» дістав змогу самостійно контролювати управління господарською організацією та її активи. У цій справі ЄСПЛ навіть не порушував питання про зняття корпоративної вуалі, оскільки заявник оскаржував порушення його корпоративних прав, а саме: неправомірне зменшення частки акцій у статутному капіталі акціонерного товариства.

Також необхідно зазначити, що принцип, закріплений у справі «Agrotexim and others v. Greece», щодо зняття корпоративної вуалі, попри те, що був застосований для захисту власності (стаття 1 Протоколу першого) визнається загальним, тобто таким, що поширюється на інші статті Конвенції. Однак правило про зняття корпоративної вуалі діє тільки у тих випадках, коли учасники (засновники) господарської організації оскаржують порушення своїх інтересів, які випливають із права на частку в капіталі такої господарської організації. Тобто у випадках, коли оскаржуються порушення, не пов'язані з указаним інтересом, заявник має обґрунтувати, що оскаржуване діяння порушило його конвенційні права. Наприклад, юридична особа є засобом масової інформації, а її право на вільне вираження поглядів порушується судовою заборонаю на мовлення або опублікування певної інформації в кримінальному провадженні, страждає не тільки власник та акціонери компанії, а й безпосередньо журналісти, які також є носіями права на вільне вираження поглядів відповідно до статті 10 ЄКПЛ [174]. Інша ситуація складається, коли

заявник оскаржує немайнові конвенційні права, які пов'язані з його майновими інтересами як учасника (засновника) господарської організації. Тобто стаття 1 Протоколу першого – основоположна для принципу зняття корпоративної вуалі, але він може застосовуватись і до інших положень Конвенції, наприклад, права на справедливий суд (стаття 6) [102].

Детальний аналіз рішення у справі «Agrotexim and others v. Greece» наводить на такі міркування. З одного боку, ЄСПЛ використовує як підставу для зняття корпоративної вуалі оціночне поняття «виняткові обставини», достатньо узагальнене та неконкретизоване, яке потребує оцінки щодо кожної окремої справи та передбачає розсуд суду. З другого боку, обставина, яка була застосована, а саме: можливість господарської організації самостійно звернутися до конвенційних органів, є досить формальною та може буквально тлумачитись. Саме це, на наш погляд, зумовило розвиток практики ЄСПЛ стосовно зняття корпоративної вуалі у двох напрямках, які умовно можна назвати жорстким і гнучким підходами.

Під жорстким підходом необхідно розуміти застосування судом підстав, наявність чи відсутність яких однозначно свідчить про необхідність зняття корпоративної вуалі. У практиці ЄСПЛ жорсткий підхід охоплює принаймні два критерії. Першим із них – неможливість господарської організації самостійно звернутися до конвенційних органів. Така неможливість має бути очевидно встановленою. Так, ЄСПЛ виходить із того, що доки господарська організація не буде припинена як юридична особа, доти вона має здатність звернутися до конвенційних органів через свої органи, а під час процедури ліквідації – через ліквідаційну комісію (ліквідатора). Тобто такою обставиною визнається саме припинення правоздатності та дієздатності юридичної особи, а не просто припинення її діяльності чи скасування (анулювання) статусу платника податків [215] тощо. При цьому, якщо господарська організація самостійно звернулася до ЄСПЛ через свої органи, то одночасне звернення її учасника (засновника) щодо тих самих порушень буде визнане неприйнятним [121], оскільки відсутні підстави для зняття корпоративної вуалі.

Наступною підставою у межах жорсткого підходу є випадок, коли заявник – єдиний учасник (засновник) господарської організації. Можливість одноосібного власника господарської організації претендувати на статус «потерпілого» відповідно до статті 34 Конвенції в частині, у якій оспорювані заходи торкнулися його господарської організації, пояснюється тим, що у випадку з одноосібним власником немає ризику розбіжності інтересів серед учасників або між учасниками і виконавчим органом щодо факту порушення прав, гарантованих Конвенцією, або стосовно найбільш оптимального способу реакції на таке порушення [175].

Гнучкий підхід означає, що кожна підстава зняття корпоративної вуалі має бути оцінена, виходячи з обставин конкретної справи. Гнучкий підхід загалом відповідає практиці ЄСПЛ, відповідно до якої критерії повинні застосовуватись із певним рівнем гнучкості та без надмірного формалізму, надаючи важливого значення конкретним обставинам кожної окремої справи [129, с. 273]. Необхідно погодитись із висловленим у літературі міркуванням, що гнучкість в підході щодо зняття корпоративної вуалі була продемонстрована вже в рішенні у справі «Agrotexim and others v. Greece» [128, с. 954]. Так, ЄСПЛ відмовляючи у визнанні заявників потерпілими, серед іншого, врахував, що: немає ніяких підстав вважати, що ліквідатори не виконали свої зобов'язання задовільно; натомість мали місце докази, які підтверджували, що ліквідатори вжили усіх заходів, з урахуванням обставин справи, спрямованих на захист інтересів неплатоспроможної господарської організації та її активів; заявники знехтували своєю можливістю внести пропозицію про заміну ліквідаторів у зв'язку з неналежним виконанням останніми своїх обов'язків [5]. Тобто неможливість господарської організації самостійно звернутись до ЄСПЛ розглядається не тільки як юридична неможливість (жорсткий критерій), а і як фактична неможливість, обумовлена конкретними обставинами справи (гнучкий критерій). Наприклад, у справі «Credit and Industrial Bank v. The Czech Republic» [102] ЄСПЛ встановив, що на відміну від обставин справи «Agrotexim and others v. Greece», заявник оскаржує

власне факт запровадження тимчасової адміністрації без надання банку належної можливості це оскаржити. Інакше кажучи, якщо суть скарги стосується відмови в ефективному доступі до правосуддя для оскарження призначення тимчасової адміністрації, то стверджувати, що лише тимчасова адміністрація наділена можливістю представляти банк при зверненні до конвенційних органів, зробить право на індивідуальні звернення, передбачене статтею 34 Конвенції, теоретичним та ілюзорним.

Наступний гнучкий критерій, вироблений практикою ЄСПЛ, який може слугувати підставою для зняття корпоративної вуалі, можна охарактеризувати як ступінь контролю, який здійснює учасник (засновник) над діяльністю господарської організації. Маються на увазі випадки, коли заявники не є єдиними учасниками (засновниками) господарської організації, але здійснюють настільки значний вплив на її діяльність, що набувають «прямий особистий інтерес в предметі звернення» [155]. Наприклад, цей ступінь контролю ЄСПЛ визнав у таких випадках: 1) частка заявника у статутному капіталі становила 90% [155]; 2) троє заявників були визнані єдиними членами кооперативу, попри те, що конкретна частка кожного із них не була встановлена [215]; 3) заявник і його брат, який не був заявником, – єдині учасники (засновники) господарської організації [232]; 4) заявник як учасник (засновник) господарської організації та власне господарська організація настільки тісно пов'язані між собою, що було б штучним здійснювати розмежування їх інтересів (наприклад, попри те, що частка заявника становила лише 25% статутного капіталу, однак було встановлено, що заявник повністю контролював вказану господарську організацію з моменту її заснування, а згодом вона перейшла лише у його виняткове розпорядження) [133].

У практиці ЄСПЛ при застосуванні гнучкого підходу оцінюються й інші обставини, серед яких: ступінь і вид причетності держави до стверджувального правопорушення [311]; розмір шкоди, завданої господарській організації [211]. Безумовно, що перелік таких обставин не може бути вичерпний, а їх значення підлягає оцінці в кожній конкретній справі.

Таким чином, на основі проведеного дослідження можна дійти наведених далі висновків. В Україні назріла практична необхідність комплексного запровадження інституту зняття корпоративної вуалі. При цьому необхідно враховувати положення, розроблені у практиці ЄСПЛ. По-перше, в практиці ЄСПЛ інститут зняття корпоративної вуалі застосовується для встановлення: чи були державою дотримані конвенційні права під час притягнення учасників (засновників) господарської організації за зобов'язаннями останньої; чи мають учасники (засновники) господарської організації право самостійно звернутися до ЄСПЛ щодо порушень, які безпосередньо стосуються тільки господарської організації. По-друге, у практиці ЄСПЛ при встановленні підстав для зняття корпоративної вуалі застосовує два підходи: жорсткий – застосування судом підстав, наявність чи відсутність яких однозначно свідчить про необхідність зняття корпоративної вуалі; гнучкий – означає, що кожна підстава зняття корпоративної вуалі має бути оцінена, виходячи з обставин конкретної справи.

3.4. Застосування практики ЄСПЛ при захисті зобов'язальних прав вимоги

3.4.1. Загальна характеристика застосування практики ЄСПЛ при захисті зобов'язальних прав вимоги

Загальноновизнаним є те, що зобов'язальне право вимоги охоплюється захистом статті 1 Першого протоколу [531, с. 686]. Прикладом цього може слугувати справа «Regent Company v. Ukraine» [344], в якій предметом спору було виконання арбітражного рішення міжнародного комерційного арбітражу та передача права вимоги іншій комерційній особі. Проаналізуємо прецедентну практику ЄСПЛ щодо захисту зобов'язального права вимоги.

У справі «Pressos Compania Naviera S.A. and Others v. Belgium» [338] двадцять шість заявників, серед яких – судновласники, асоціації взаємного

страхування судновласників, конкурсний управитель судноплавної компанії, подали позов проти Бельгії та оператора приватних лоцманських служб у зв'язку з аваріями, що мали місце на судах. Виникнення спірної ситуації пов'язується заявниками з рішенням Касаційного суду Бельгії від 15 грудня 1983 року, яким судновласнику або фрахтувальнику було надано право у випадках завдання шкоди в результаті зіткнення суден чи інших аварійних ситуацій подати позов про відшкодування шкоди організатору лоцманських послуг, які раніше відповідно до закону не несли майнової відповідальності за таку шкоду. Однак наступний Закон Бельгії у 1988 році не лише відновив попередні положення про відсутність відповідальності організаторів лоцманських послуг, а й надав цьому Закону зворотної дії в часі на всі подібні випадки, що траплялись протягом попередніх 30 років.

Заявники скаржились на норми Закону 1988 року з двох підстав: 1) звільнивши організатора лоцманської служби від відповідальності за помилки його персоналу та обмеживши його відповідальність лише відповідальністю самого персоналу за ці помилки, Закон, на думку заявників, покладає на них надмірний тягар, порушуючи справедливу рівновагу між вимогами суспільного інтересу та вимогами захисту їх права безперешкодно користуватись своїм майном. Таким чином, порушується другий абзац чи принаймні перша фраза статті 1 Першого протоколу до Конвенції; 2) зворотна дія закону в часі позбавляє заявників права на відшкодування завданої шкоди, що суперечить другій фразі першого абзацу цієї ж статті Першого протоколу (§ 28 рішення).

У контексті викладеного ЄСПЛ вирішував кілька взаємопов'язаних питань: наявність «майна» в розумінні статті 1 Першого протоколу до Конвенції, наявність втручання та його обґрунтованість крізь призму відповідності загальним інтересам і співрозмірності. Щодо першого ЄСПЛ зазначив: для того, щоби визначити чи йдеться у цьому випадку про наявність «майна», потрібно взяти до уваги внутрішнє законодавство, що діяло на момент ймовірного порушення, оскільки в ЄСПЛ немає підстав припускати, що воно

суперечить статті 1 Першого протоколу до Конвенції. ЄСПЛ вказав на те, що йдеться про аквелійський режим, який породжує вимоги про відшкодування непередбачуваної шкоди, які можуть мати майновий характер та охоплюються першою фразою статті 1 Першого протоколу до Конвенції. Крім того, враховуючи зазначене рішення Касаційного суду Бельгії, заявники могли «правомірно припускати», що їх вимога стосовно відшкодування збитків у зв'язку з аваріями розглядатиметься як така на основі загальних принципів відповідальності за завдання шкоди (§§ 31–32 рішення) [469, с. 9].

Уперше концепцію «законно обґрунтованого сподівання» ЄСПЛ дослідив у справі «Pine Valley Developments Ltd and Others v. Ireland» [329], у якій встановив, що таке сподівання виникає на підставі чинного національного закону, породжуючи виправдане сподівання у його подальшому дотриманні (у цій конкретній справі – за умови, що видано дозвіл на планування, на підставі якого компанії заявника придбали землю з метою їх розробки та який не міг бути відкликаний відповідним органом влади, було визнано «складовою частиною власності компанії заявника»).

Далі, в аналізованій справі «Pressos Compania Naviera S.A. and Others v. Belgium» ЄСПЛ розглянув питання наявності, обґрунтованості та співрозмірності втручання держави у право заявників мирно володіти й розпоряджатись своїм майном. ЄСПЛ вказав на те, що Закон 1988 року являв собою втручання у права вимоги заявників на відшкодування збитків, які відповідно до чинного внутрішнього права могли бути реалізовані до прийняття цього Закону та, відповідно, втручання у право будь-якої особи, зокрема й заявників, на безперешкодне користування своїм майном (§ 34 рішення). Врахувавши право держави широко тлумачити поняття «інтереси суспільства», ЄСПЛ однак вказав на недотримання принципу необхідної рівноваги між забезпеченням загальних інтересів і тягарем, що покладається на заявників. Так, при невиплаті певної суми, що орієнтовно відповідає вартості майна, позбавлення власності загалом є серйозним порушенням, а невиплата компенсації може бути виправдана на основі статті 1 лише за виключних

обставин. Натомість Закон 1988 року фактично ліквідував, зі зворотною дією в часі на 30 років та без компенсації, вимоги (у тому числі й ті, що вже є предметом судових процесів) по відшкодуванню збитків на дуже великі суми, з якими жертви нещасних випадків могли звернутись до Бельгії або до винних приватних компаній (§§ 38–39 рішення).

Також ЄСПЛ наголосив, що фінансові міркування, на які посилався уряд, а також його прагнення наблизити бельгійське законодавство до права сусідніх держав, могли виправдати прийняття майбутнього законодавства, але не надання закону зворотної дії в часі, мета та дія якої спрямовані на позбавлення заявників права на відшкодування збитків, що є серйозним втручанням у права заявників, яке порушує справедливий баланс інтересів та статтю 1 Першого протоколу до Конвенції в тій частині, у якій Закон 1988 року стосується фактів, які мали місце до 17 вересня 1988 року, тобто до моменту його опублікування та набрання чинності (§§ 43–44 рішення).

У справі «Stretch v. the United Kingdom» [390] заявник скаржився на те, що був позбавлений місцевою владою та національними судами права поновлення договору лізингу, що призвело до порушення його права мирно володіти своїм майном усупереч статті 1 Першого протоколу до Конвенції. При цьому заявник пов'язував вказане порушення не з безпосереднім позбавленням можливості поновити договір лізингу, а з договірними та майновими правами за ним: законним правом на винагороду за укладення договору (який він втратив) і зменшенням вартості його інвестицій у власність (яку він частково втратив), що загалом кореспондували його здатності користуватись власними бізнес-активами загалом як «майном» у розумінні статті 1 Першого протоколу до Конвенції. Також заявник вказував на те, що позбавлення його майна є неспівмірним стосовно будь-якої реальної або презюмованої вигоди у загальних інтересах, підкреслюючи факт відсутності виплати будь-якої компенсації (§§ 27–29 рішення).

У цій справі ЄСПЛ розглянув аналогічні справи «Pressos Compania Naviera S.A. and Others v. Belgium» стосовно наявності «майна» у розумінні

статті 1 Першого протоколу до Конвенції, втручання у його володіння та достатності обґрунтованості такого втручання, встановивши наступне. ЄСПЛ використовував запроваджену в аналізованих нами вище рішеннях категорію «законне сподівання» («легітимне очікування»), вказавши на те, що, попри доводи представників держави стосовно дій відповідних органів місцевої влади *ultra vires* при укладенні договору лізингу, заявник мав принаймні законні сподівання щодо використання ним надалі можливості поновити договір лізингу (на це вказували як дії заявника з розбудови земельної ділянки, сплати ним лізингових платежів тощо, так і відсутність в обох сторін знання стосовно будь-якої законної перешкоди для поновлення дії договору), що, для потреб статті 1 Першого протоколу до Конвенції, може вважатись пов'язаним із майновими правами, наданими йому органами місцевої влади згідно з договором лізингу (§§ 34–35 рішення).

Щодо наявності втручання у мирне володіння майном або позбавлення такого права, а також обґрунтованості цих дій (співрозмірності між загальними інтересами та правами власності заявника), ЄСПЛ поставив під сумнів дотримання державою вказаного принципу пропорційності (співрозмірності) при застосуванні нею доктрини *ultra vires*, вказавши на відсутність при цьому в діях органів місцевої влади будь-чого, що саме по собі викликало б заперечення або було б недопустимим чи не відповідало б суспільним інтересам, включно з умовою про можливість поновлення договору лізингу. Також ЄСПЛ наголосив, що заявник мав не тільки сподівання на повернення інвестованих за договором лізингу коштів у майбутньому, а й законне очікування на продовження строку цього договору як важливої його умови для особи, яка бере на себе зобов'язання з будівництва споруд і яка, в іншому разі, мала б обмежений часовий період для того, щоб окупити свої витрати. Отже, ЄСПЛ дійшов висновку, що відбулось порушення статті 1 Першого протоколу до Конвенції у зв'язку з неспіврозмірним втручанням у право заявника на мирне володіння своїм майном (§§ 36–41 рішення).

У справі «Stran Greek Refineries and Stratis Andreadis v. Greece» [388] заявники 22 липня 1972 року уклали з грецькою державою, управління якою на той час здійснювала військова хунта, договір про побудову нафтопереробного заводу у Мегарському регіоні, що, крім іншого, передбачав зобов'язання держави викупити відповідну земельну ділянку під будівництво заводу. Незважаючи на це та на заперечення заявників, у листопаді 1973 року Міністерство промисловості та сільського господарства Греції прийняло рішення повернути власнику експропрійовану земельну ділянку і тимчасово зупинити будівельні роботи шляхом вжиття відповідних заходів місцевою поліцією. При відновленні ж у Греції демократичного режиму уряд оголосив про шкідливість цього договору для національної економіки, відмовившись виплачувати компенсації заявникам.

У своїй скарзі до ЄСПЛ заявники стверджували про порушення державою статті 1 Першого протоколу до Конвенції, посилаючись на те, що прийняття і застосування державою відповідного закону призвело до позбавлення заявників належних їм майнових прав, зокрема права на отримання грошового боргу, визнаного згідно з рішенням Афіньського суду першої інстанції та особливо арбітражним рішенням від 27 лютого 1984 року (§ 57 рішення). Для того, щоби визначити, чи виникло у заявників право на «майно» у розумінні статті 1 Першого протоколу до Конвенції, Суд повинен був з'ясувати, чи є підстави вважати відповідні рішення суду першої інстанції та рішення арбітражного суду виконуваними. ЄСПЛ стосовно першого з них вказав на його неостаточність і залежність від будь-якого перегляду судами вищих інстанцій, а щодо рішення арбітражного суду зайняв іншу позицію, наголосивши на тому, що вправі розглянути та взяти до уваги правове становище сторін, сформоване арбітражним рішенням. Стосовно ж останнього ЄСПЛ вказав на його остаточність та обов'язковість для сторін (зокрема й виходячи з позицій чинного на той час грецького законодавства), відсутність потреби та можливості як його перегляду (а також анулювання національними судами, що встановили відсутність підстав для цього), так і вжиття будь-яких

заходів для примусового виконання. Таким чином, на думку ЄСПЛ, право заявників на виплату грецькою державою заборгованості конституювало «майно» у розумінні статті 1 Першого протоколу до Конвенції (§§ 59–62 рішення).

У частині встановлення факту втручання держави у здійснення майнових прав заявників та обґрунтованості такого втручання ЄСПЛ погодився із заявниками стосовно застосування державою положень відповідного закону для фактичного позбавлення їх майна у зв'язку зі скасуванням права на отримання боргу, що виник на підставі остаточного й обов'язкового арбітражного рішення, констатувавши порушення права на мирне володіння своїм майном, гарантованого статтею 1 Першого протоколу до Конвенції (§§ 63–67 рішення). Далі ЄСПЛ зауважив, що порушення не є експропріацією чи засобом контролю використання власності, а тому має розглядатись крізь призму першого речення першого абзацу статті 1: Суд має встановити, чи було дотримано справедливий баланс між загальними інтересами суспільства та вимогами захисту основоположних прав особи. Визнаючи необхідність розірвання шкідливого для національної економіки договору для демократичної грецької держави та превалювання відповідних інтересів держави над договірними зобов'язаннями за таким договором, ЄСПЛ, однак, вказав на два важливі аспекти: 1) визнання будь-яких правовідносин із диктаторським режимом недійсними при його поваленні не є справедливим, у той час як будівництво нафтопереробного заводу в цьому конкретному випадку потрібно вважати вигідним для економічної інфраструктури держави; 2) одностороннє розірвання договору не впливає на дію окремих ключових застережень, включених у договір, зокрема й арбітражного застереження, принцип автономності якого визнається грецькою правовою системою. Виходячи з цього, на думку ЄСПЛ, вирішивши втрутитись у судовий розгляд справи у суді касаційної інстанції шляхом прийняття закону про розірвання відповідного договору для визнання арбітражного застереження недійсним та анулювання арбітражного рішення, грецька держава, на шкоду інтересам заявників,

порушила справедливий баланс між необхідністю захисту права власності та потребами загального інтересу. Як результат – ЄСПЛ визнав порушення статті 1 Першого протоколу до Конвенції (§§ 68–75 рішення).

У справі «Fedorenko v. Ukraine» [141] заявник скаржився, що був позбавлений прибутку за договором купівлі-продажу нерухомого майна Кіровоградському (сьогодні – Кропивницький) обласному управлінню юстиції (далі – Управління), який передбачає захист від інфляції, посиляючись на ціну свого будинку в перерахунку на долари. Заявник вважає, що відмова Управління повністю виконати договір та відмова внутрішніх судів ввести у дію оскаржуваний пункт позбавила його права на мирне володіння своїм майном, а також цього майна, порушуючи статтю 1 Першого протоколу. На думку ЄСПЛ, оскаржуване положення договору було правомірним і становило власність у значенні цієї статті. Затримка у виконанні договору, яку не заперечує уряд-відповідач, завдала йому значних фінансових збитків.

ЄСПЛ вказав на те, що з червня по серпень 1999 року заявник отримував платежі від держави відповідно до договору. Управління, будучи обізнаним щодо умов договору від початку, порушило питання про його недійсність на дуже пізній стадії (29 листопада 2000 року), тому ЄСПЛ вважає, що, зважаючи на специфічні обставини справи, заявник має вважатися таким, який має законні сподівання щодо прибутку відповідно до положення угоди про доларовий еквівалент, що може бути правом власності відповідно до положень статті 1 Першого протоколу, наданого йому за договором із Управлінням (§§ 23–24 рішення). При цьому ЄСПЛ констатує, що, оскільки сам представник Управління – пан Р., який був суддею, вважав, що він мав повноваження підписувати договір, то, очевидно, й заявник дотримувався такої ж думки. Тому заявник очікував отримати певний прибуток від цієї угоди. Він намагався прив'язати свої майбутні прибутки до твердої валюти, щоби знизити ризики, можливі при здійсненні комерційних угод під час економічного безладу, що мав місце в Україні наприкінці 1990-их років. Тому ця умова була важливою

частиною договору для заявника, який в іншому разі міг би мати серйозні застереження щодо продажу (§ 31 рішення).

Дослідивши обставини, пов'язані з невиконанням заявником належних коштів за договором, невідповідність розрахованої та виплаченої йому компенсації належній сумі, намагання Управління взагалі анулювати договір у національних судах, ЄСПЛ дійшов висновку, що в цій справі наявне непропорційне втручання до мирного володіння своїм майном, і тому вважає, що відбулось порушення статті 1 Першого протоколу до Конвенції (§§ 28–34 рішення).

Ще одне питання, на яке слід звернути увагу, стосується того, що практика ЄСПЛ допускає компенсацію моральної шкоди у договірних зобов'язаннях. Прикладом може слугувати та ж справа «Fedorenko v. Ukraine» [141], у якій ЄСПЛ дійшов висновку, що заявник, очевидно, зазнав деякі моральні страждання через цей випадок, тому вважає за необхідне присудити по цьому питанню виплату компенсації у розмірі 1 тисяча євро» [141].

Доцільно також розглянути прецеденти, пов'язані з присудженням, але не виплатою державою пенсії та інших соціальних виплат заявникам. Так, у справі «Pravednaya v. Russia» [337] заявниця скаржилась на те, що внаслідок перегляду національними судами ухваленого стосовно неї остаточного рішення за нововиявленими обставинами, було зменшено розмір отримуваної нею пенсії. ЄСПЛ передусім зауважив, що право на пенсію за віком або соціальне забезпечення певною сумою як такі не входять до числа прав і свобод, гарантованих Конвенцією. Проте «вимога», навіть якщо вона стосується пенсії, може бути «власністю» відповідно до статті 1 Першого протоколу до Конвенції, якщо достатньою мірою встановлено, що вимога може бути виконана у примусовому порядку, що в цій справі було підтверджено низкою судових рішень національних судів. При цьому, на думку ЄСПЛ, внаслідок рішення, яким було задоволено заяву про перегляд справи, заявницю було позбавлено права отримувати пенсію в бажаному розмірі, а звідси – і

позбавлення заявниці її майна, про яке йдеться в другому реченні першого абзацу статті 1 Першого протоколу (§§ 37–39 рішення).

ЄСПЛ наголосив, що позбавлення майна відповідно до передбаченого у другому реченні правила може вважатися обґрунтованим, якщо було доведено, зокрема, що його здійснено «в інтересах суспільства» і «на умовах, передбачених законом». «Інтереси суспільства», звичайно, може ілюструвати ефективна і гармонійна система виплат державної пенсії, для реалізації якої держава може коригувати своє законодавство. Проте можлива зацікавленість держави у забезпеченні однакового застосування Закону про пенсії не повинна була стати причиною для перерахунку (зі зворотною дією в часі) того, що вже було раніше присуджено. ЄСПЛ вважає, що, позбавляючи заявницю права на отримання пенсії в розмірі, визначеному остаточним судовим рішенням, держава порушила справедливий баланс інтересів сторін, відповідно, наявне порушення статті 1 Першого протоколу (§§ 40–42 рішення).

У справі «Sukhanov and Ilchenko v. Ukraine» [392] заявники скаржилися на не виплату їм державними органами відповідної надбавки до пенсії в розмірі, передбаченому статтею 6 Закону України «Про соціальний захист дітей війни», у періоди з 1 січня 2006 року по 9 липня 2007 року та з 1 січня по 22 травня 2008 року. Суд звернув увагу на те, що, маючи право на вищевказану надбавку, заявники мали майнове право відповідно до статті 1 Першого протоколу, зазначивши, що зменшення розміру або припинення виплати належним чином встановленої соціальної допомоги може становити втручання у право власності (§§ 51–52 рішення). Також ЄСПЛ знову наголосив на тому, що першим і найголовнішим правилом статті 1 Першого протоколу є таке: будь-яке втручання державних органів у право на мирне володіння майном має бути законним і повинно мати легітимну мету «в інтересах суспільства». Будь-яке втручання також повинно бути пропорційним стосовно переслідуваної мети. Інакше кажучи, має бути забезпечено «справедливий баланс» між загальними інтересами суспільства та обов'язком захисту основоположних прав конкретної

особи. Необхідного балансу не буде досягнуто, якщо на відповідну особу або осіб покладатиметься особистий і надмірний тягар (§ 53 рішення).

ЄСПЛ зазначає, що у період з квітня по грудень 2006 року Кабінет Міністрів України мав визначити розмір надбавки до пенсії, яка підлягала виплаті заявникам. Жодного рішення із вказаного питання не було прийнято. У цьому випадку відмова держави здійснити певні дії становила втручання в права заявників, передбачені статтею 1 Першого протоколу. Уряд не надав жодних пояснень цієї бездіяльності, що створила для заявників ситуацію невизначеності. Таким чином, ЄСПЛ не бачить жодних причин, чому органи влади не вжили заходів для визначення розміру надбавки до пенсії заявників і вважає це втручання не виправданим. Отже, мало місце порушення права заявників, передбаченого статтею 1 Першого протоколу, за період з 2 квітня по 31 грудня 2006 року (§§ 54–56 рішення).

У західній науковій думці на основі аналізу вказаних вище висновків у справі «*Pressos Compania Naviera S.A. and Others v. Belgium*» й інших аналізованих нами справ і подібних до них справ констатується широкий підхід ЄСПЛ до тлумачення змісту поняття «майно» у розумінні статті 1 Першого протоколу до Конвенції. Так, ця категорія охоплює не лише права власності на нерухоме майно, а й права, пов'язані з акціями, права на отримання пенсії та орендної плати, вимоги стосовно повернення майна, відшкодування шкоди згідно з положеннями деліктного права, а також вимоги, пов'язані з наявністю у заявника законно (або на основі судової практики) обґрунтованих сподівань (легітимних очікувань), що таке право власності буде реалізованим [278].

Як зазначає О. А. Беяневич, у традиціях українського законодавства та правової традиції, коли йдеться про право вимоги і борг, розуміється наявність зобов'язальних відносин між сторонами та їх зміст. І для вирішення українськими судами спорів, пов'язаних із неналежним виконанням договорів, немає потреби застосовувати концепцію «законних очікувань» для вирішення питання про задоволення позову кредитора. Убачається, що і розгляд вимоги про продовження терміну дії договору оренди за українським законодавством

так само не потребував би застосування доктрини легітимних (законних) очікувань [455, с. 43]. Продовжуючи цю думку, О. А. Беляневич робить висновок, що при застосуванні автономного поняття «законні очікування» необхідно враховувати, що: 1) у практиці ЄСПЛ речові та зобов'язальні права розглядають крізь призму автономного поняття «майно»; 2) національне законодавство України дає змогу вирішувати спори, що виникають у зобов'язальних відносинах і стосуються захисту права кредитора, за допомогою наявних правових конструкцій, тому застосування концепції «законних очікувань» не виправдано обтяжуватиме і ускладнюватиме практику; 3) з точки зору забезпечення правового порядку в країні, принцип, закріплений у частині 2 статті 19 Конституції України, є пріоритетним, і йому не може протиставлятися автономне поняття «законні очікування»; 4) в умовах нестабільного правового порядку переносити на вітчизняний ґрунт автономні поняття ЄСПЛ потрібно дуже обережно, оскільки за діями сторони може бути приховано недобросовісність [454, с. 153]. Загалом підтримуючи такий підхід, зауважимо, що при тлумаченні автономних понять, використаних у практиці ЄСПЛ, повинно бути забезпечено застосування останньої як джерела права. А відтак, це не має призводити до звуження змісту прав, які визнаються та захищаються у практиці ЄСПЛ.

3.4.2. Мораторій на звернення стягнення на майно боржника в законодавстві України та у практиці ЄСПЛ

Верховна Рада України 15 травня 2018 року прийняла Закон «Про внесення змін до деяких законів України щодо заборони звернення стягнення та накладення арешту на кошти суб'єктів господарювання у сферах тепло-, водопостачання та водовідведення, отриманих від міжнародних фінансових організацій на реалізацію інвестиційних проектів (заходів) в Україні» [586] (набрав чинності 9 червня 2018 року). Цим законом було встановлено заборону

звернення стягнення та накладення арешту на кошти, що перебувають на спеціальних рахунках і на спеціальних рахунках для кредитних коштів, суб'єктів господарювання у сфері тепло-, водопостачання та водовідведення. Тобто наше законодавство поповнилось ще одним випадком мораторію на звернення стягнення на майно боржника. Подібні заборони не є поодинокими, сьогодні вони закріплені принаймні у таких законах: «Про введення мораторію на примусову реалізацію майна» від 29 листопада 2001 року [583]; «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 27 лютого 1991 року [605]; «Про заходи, спрямовані на забезпечення сталого функціонування підприємств паливно-енергетичного комплексу» від 23 червня 2005 року [597]; «Про посилення захисту майна редакцій засобів масової інформації, видавництв, книгарень, підприємств книгорозповсюдження, творчих спілок» від 20 травня 2010 року [604]; «Про особливості утворення акціонерного товариства залізничного транспорту загального користування» від 23 лютого 2012 року [601]; «Про мораторій на стягнення майна громадян України, наданого як забезпечення кредитів в іноземній валюті» від 3 червня 2014 року [599] (цей Закон втрачає чинність з 21 жовтня 2020 року відповідно до Кодексу України з процедур банкрутства [536]); «Про встановлення додаткових гарантій щодо захисту прав громадян, які проживають на територіях проведення антитерористичної операції, та обмеження відповідальності підприємств – виконавців/виробників житлово-комунальних послуг у разі несвоєчасного здійснення платежів за спожиті енергетичні ресурси» від 13 січня 2015 року [591] тощо. Як бачимо, кількість таких мораторіїв має тенденцію до збільшення, а сфера їх дії – до розширення. Це порушує перед вітчизняною правничою наукою питання про правову природу таких мораторіїв та їх відповідність міжнародним стандартам.

Додатковим аргументом актуальності дослідження цього питання стає практика ЄСПЛ, який неодноразово встановлював порушення Україною ЄКПЛ унаслідок тривалого невиконання судових рішень, обумовленого, зокрема,

застосуванням закріплених у законодавстві мораторіїв. Чи не найбільш резонансним в цьому аспекті є рішення у справі «Burmuch and Others v. Ukraine» [71], якому передувало пілотне рішення у справі «Yuriy Nikolayevich Ivanov v. Ukraine» [446]. В обох рішеннях ЄСПЛ визнав неспроможність домогтися вчасної виплати присудженого судом відшкодування через запровадження заборони на арешт і продаж майна, що належить підприємствам, які перебувають у державній власності або контролюються державою несумісною з вимогами ЄКПЛ практикою.

У межах дослідження окресленого питання необхідно дослідити, чи відповідають закріплені в законодавстві України мораторії на звернення стягнення на майно боржника та їх застосування практиці ЄСПЛ. Актуальність цього пояснюється також тим, що, за інформацією, наданою Державною виконавчою службою України, лише протягом 2011 року у зв'язку із дією мораторію, передбаченого Законом України «Про введення мораторію на примусову реалізацію майна», 77 079 виконавчих документів на суму 6 596 370 579 гривень виконано не було. З огляду на включення підприємства до Реєстру підприємств паливно-енергетичного комплексу, які беруть участь у процедурі погашення заборгованості відповідно до Закону України «Про заходи, спрямовані на забезпечення сталого функціонування підприємств паливно-енергетичного комплексу», станом на 31 грудня 2011 року було зупинено виконання за 30 252 виконавчими документами на суму 16 601 462 635 гривень [580].

Сьогодні у вітчизняній юридичній літературі немає комплексного дослідження мораторію на звернення стягнення на майно боржника та його місця в системі цивільного права. Натомість такий мораторій стає предметом аналізу у працях, присвячених питанням строків виконання судових рішень зокрема і здійснення правосуддя загалом, та їх відповідності практиці ЄСПЛ. Серед останніх варто вказати на доробки І. Е. Беристової, М. В. Буроменського, В. В. Городовенка, П. Д. Гуйвана, Н. С. Кузнєцової, П. М. Рабіновича, О. М. Толочка й інших.

Поняття вказаних мораторіїв недостатньо закріплене на рівні цивільного законодавства. Так, у ЦК України [649] розглянуто мораторій на виконання зобов'язання на підставах, встановлених законом, як обставину, що зупиняє перебіг позовної давності (пункт 2 частини 1 статті 263). У свою чергу, в Законі України «Про виконавче провадження» [584] зазначені мораторії віднесено до підстав для зупинення вчинення виконавчих дій (пункти 7, 10, 11 частини 1 статті 34). По суті, кожен із таких мораторіїв є законодавчо передбаченим відстроченням виконання зобов'язання. При чому дія мораторію не залежить від того, чи настав строк виконання зобов'язання, чи пред'явив кредитор боржнику вимогу виконати зобов'язання, чи звернувся кредитор до суду з позовом про виконання зобов'язання, чи був задоволений такий позов рішенням суду, що набрало законної сили, чи звернувся кредитор до уповноважених органів щодо примусового виконання такого судового рішення.

З урахуванням предмета цього дослідження важливими є такі дві характеристики мораторію на примусове стягнення на майно боржника відповідно до практики ЄСПЛ. По-перше, права вимоги, які підпадають під дію таких мораторіїв, зокрема, підтверджені остаточними судовими рішеннями, становлять майно (*possession*) відповідно до змісту статті 1 Першого протоколу до Конвенції [610]. Невиконання рішень, винесених на користь заявників, може вважатись втручанням у право заявників на мирне володіння їхнім майном. По-друге, такі мораторії стають поширеною причиною тривалого невиконання судових рішень. Виконання судового рішення, як встановлено у рішенні ЄСПЛ «*Burdov v. Russia*» [70], має розглядатися як невід'ємна частина «судового процесу» для цілей статті 6 ЄКПЛ.

Самі по собі ці права не є абсолютними та можуть підпадати під обмеження, встановлені законом. Власне, подібний підхід відстоює і Конституційний Суд України, який в рішенні у справі про мораторій на примусову реалізацію майна [612] визнав Закон України «Про введення мораторію на примусову реалізацію майна» таким, що відповідає Конституції України (є конституційним). Ця правова позиція ґрунтується на тому, що

встановлений на певний період мораторій на примусове відчуження майна підприємств, з одного боку, є встановленою в законі особливістю правового режиму відповідної форми власності, а з другого боку, не скасовує рішення судів про примусове відчуження майна підприємств, вони залишаються в силі, а їх виконання призупиняється до вдосконалення механізму примусової реалізації майна. Це рішення наведено як приклад щодо розбіжності висновків Конституційного Суду України і практики ЄСПЛ [518, с. 61] та є предметом наукової критики [521, с. 41]. Однак, на нашу думку, немає підстав бути настільки категоричними, оскільки потрібно враховувати і специфіку діяльності Конституційного Суду України та ЄСПЛ: якщо перший розглядає винятково питання права, то другий зв'язаний фактами конкретної справи [550, с. 229].

З цього приводу слушно зауважує І. Ю. Ліщина, що невиконання судових рішень вважається формою втручання у право власності у зв'язку з особливостями розуміння цього права ЄСПЛ, який надає йому широкого тлумачення, включаючи не тільки речові, а й зобов'язальні права – право вимоги. Останнє захищається ст. 1 Першого протоколу до Конвенції у тому разі, коли воно є достатньо визначеним. На думку ЄСПЛ, найвищою формою визначеності зобов'язання є рішення суду, що його підтверджує [549, с. 253–254].

Отже, мораторії на звернення стягнення на майно боржника, по суті, є втручанням принаймні у два конвенційні права – права на справедливий суд і права на мирне володіння своїм майном. Відтак, встановлення у законодавстві таких мораторіїв має відповідати таким умовам: переслідувати законну мету та забезпечувати пропорційне співвідношення між використаними засобами і переслідуваною метою [476, с. 6]. Спробуємо дослідити ці умови детальніше.

Аналіз окресленого вище законодавства свідчить, що для кожного із встановлених мораторіїв принаймні декларується легітимна мета. Така легітимна мета може мати різне спрямування, яке умовно можна об'єднати у три групи:

1) захист інтересів держави та суспільства, наприклад, забезпечення економічної безпеки держави, недопущення руйнування цілісних майнових комплексів державних підприємств, захисту інтересів держави [583];

2) подолання наслідків надзвичайних обставин, зокрема: зменшення дії радіоактивного опромінення на здоров'я людини та на екологічні системи внаслідок Чорнобильської катастрофи, яка створила на значній території України надзвичайно небезпечну для здоров'я людей і навколишнього природного середовища радіаційну обстановку [605]; захист житлових і майнових прав громадян, які проживають на територіях, де проводиться антитерористична операція, та громадян, які тимчасово переселені в інші населені пункти України з територій, на яких проводиться антитерористична операція [591]; забезпечення підтримки підприємств залізничного транспорту, що розміщені на території проведення антитерористичної операції [601];

3) захист інтересів окремих суб'єктів, серед яких можуть бути:

а) суб'єкти господарювання, які здійснюють діяльність у стратегічних галузях (захист коштів міжнародних фінансових організацій, що перебувають на поточних рахунках суб'єктів господарювання, залучених для реалізації інвестиційних проектів (заходів) у сферах тепло-, водопостачання та водовідведення [581]; сприяння поліпшенню фінансового становища підприємств паливно-енергетичного комплексу, запобіганню їх банкрутству та підвищенню рівня інвестиційної привабливості [597]; б) захист економічно слабкої сторони (мінімізувати негативні наслідки інфляції національної валюти для громадян України й убезпечити зазначених громадян від виникнення скрутної фінансової ситуації [599]; в) захист інтересів суб'єктів, які виконують особливу роль у суспільстві, наприклад, засобів масової інформації (запобігання зловживанню та попередження порушень при відчуженні нерухомого майна, виселення редакцій засобів масової інформації, друкарень, видавництв, книгарень, підприємств книгорозповсюдження, творчих спілок із приміщень, якими вони користуються для здійснення своєї діяльності [604].

Зазначені цілі встановлення мораторію, як правило, визнаються ЄСПЛ легітимними. Наприклад, у справі «Sokur v. Ukraine» ЄСПЛ вказав, що не може заперечувати загальну правомірність заборони застосування примусової реалізації майна державних підприємств і господарських товариств, у статутних капіталах яких частка держави становить не менше 25% [378]. Так само, в рішенні у справі «Михайленки та інші проти України» ЄСПЛ визнав, що заборона вивозу з Чорнобильської зони обов'язкового відселення забрудненого майна підприємства-боржника, безперечно, зачіпала законні суспільні інтереси [292]. Однак у літературі інколи стверджується, що закріплені мораторії не завжди досягають вказаних цілей. Прикладом може слугувати Закон України «Про введення мораторію на примусову реалізацію майна», який не дає змоги в цивілізований спосіб здійснювати продаж об'єктів державної власності для задоволення вимог кредиторів, тим самим відкриваючи шлях для застосування інших механізмів відчуження державного майна (наприклад, відчуження і списання основних фондів суб'єктів господарювання) [515, с. 174].

Засоби, які встановлюються для досягнення вказаних цілей, можуть бути різноманітні: 1) стосуватися майна боржника загалом (заборона застосування примусової реалізації майна державних підприємств і господарських товариств, у статутних капіталах яких частка держави становить не менше 25% [583]; зупинення виконавчого провадження та заходів примусового виконання рішень із стягнення заборгованості підприємства паливно-енергетичного комплексу [597]); 2) охоплювати майно, яке знаходиться на окремій території (заборона вивезення із зон відчуження та безумовного (обов'язкового) відселення будівельних матеріалів і конструкцій, машин і устаткування, хатніх речей, іншого рухомого майна без спеціального дозволу центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері управління зоною і дозиметричного контролю, заборонене [605]; заборона звернення стягнення на активи акціонерного товариства залізничного транспорту загального користування за зобов'язаннями підприємств залізничного транспорту, що

розміщені на території проведення антитерористичної операції [601]; заборона застосування примусової реалізації житла (житлових будинків, частин житлових будинків, квартир, кімнат у квартирах, кімнат, житлових секцій чи блоків у гуртожитках, інших жилих приміщень) громадян [591]); 3) поширювати дію лише на окремий вид майна (заборона звернення стягнення та накладення арешту на кошти суб'єктів господарювання у сферах тепло-, водопостачання та водовідведення, отриманих від міжнародних фінансових організацій на реалізацію інвестиційних проектів (заходів) в Україні [586]; заборона примусового стягнення нерухомого житлового майна, яке вважається предметом застави та (або) предметом іпотеки, якщо таке майно є забезпеченням зобов'язань громадянина України за споживчими кредитами, наданими йому кредитними установами – резидентами України в іноземній валюті [599]; заборона відчуження приміщень, у яких перебувають редакції засобів масової інформації, друкарні, видавництва, книгарні, підприємства книгорозповсюдження, засновниками яких є органи державної влади, місцевого самоврядування, об'єднання громадян, державні науково-дослідні установи, навчальні заклади, трудові колективи, а також творчі спілки [604]). Однак кожен із зазначених засобів передбачає неможливість звернення стягнення на майно боржника.

Мораторій на звернення стягнення на майно створює дисбаланс між інтересами боржника та кредитора, а тому постає питання про забезпечення пропорційності між встановленими засобами й закріпленими цілями. Одним із перших критеріїв визначення пропорційності, які впливають із практики ЄСПЛ, є строк застосування мораторію. Стосовно цього слушно зазначає П. Гуйван: тривале невиконання судових рішень, що набрали законної сили, кваліфікується ЄСПЛ як порушення передбаченого статтею 6 Конвенції права на справедливий суд [516, с. 27]. Так, прецедентним у цьому аспекті можна назвати рішення у справі «Immobiliare Saffi v. Italy», в якому ЄСПЛ вирішив, що система черговості виконання судових наказів про виселення, з урахуванням того, що вона призвела до цілих шести років очікування у зв'язку

із законодавчим відстроченням виконання таких наказів, поклала надмірний тягар на компанію-заявницю і, отже, порушила рівновагу, що мала бути забезпечена між захистом права власності та вимогами загальних інтересів [200]. На жаль, частина із досліджуваних мораторіїв взагалі не має жодного строку дії, тобто є безстроковою. В окремих випадках це може бути обумовлено ціллю самого мораторію, наприклад такою, як зменшення дії радіоактивного опромінення на здоров'я людини та на екологічні системи [605]. В інших випадках безстроковий характер мораторію, на наш погляд, нічим не обґрунтований, зокрема щодо заборони відчуження приміщень, у яких перебувають редакції засобів масової інформації, друкарні, видавництва, книгарні, підприємства книгорозповсюдження [604]. Більшість мораторіїв має невизначений строк дії, що, як правило, обумовлюється подією, яка має настати у майбутньому, але час настання якої невідомий, наприклад: до вдосконалення визначеного законами України механізму примусової реалізації майна [583]; до проведення відповідно до законодавства інвентаризації та оцінки майна підприємств залізничного транспорту, що розміщене на території проведення антитерористичної операції [601]; до набрання чинності законом, який врегульовує питання особливостей погашення основної суми заборгованості, вираженої в іноземній валюті [599], тощо. Вказані події залежать від волі держави в особі органів виконавчої та законодавчої влади, та, як правило, потребують прийняття відповідного закону про припинення мораторію. Лише для окремих мораторіїв встановлено конкретний строк їх дії, зокрема, процедура погашення заборгованості підприємствами паливно-енергетичного комплексу діяла до 1 вересня 2015 року [597].

Також варто враховувати, що гарантії виконання судових рішень, які набрали законної сили і, таким чином, набули статусу остаточних, охоплюються змістом принципу правової визначеності [516, с. 27]. Отже, застосування мораторіїв на стягнення майна боржника також має відповідати цьому принципу. Продемонструвати викладене можна на прикладі справи «Trykhlіb v. Ukraine» [415], у якій ЄСПЛ встановив розбіжність в інтерпретації

правозастосовними органами законодавства про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом, яка спочатку надавала можливість одночасно з провадженням у справі про банкрутство виконувати рішення щодо виплати заробітної плати, а потім її було змінено на заборону відчуження та примусову реалізацію майна підприємства. Попри те, що відповідно до практики ЄСПЛ проблема тлумачення національного законодавства покладається в основному на національні суди, вони все ж таки мають вибрати таке рішення, яке дозволило б державі дотримуватись своїх зобов'язань, передбачених Конвенцією.

Неоднакове застосування також мало місце щодо мораторію на стягнення майна громадян України, наданого як забезпечення кредитів в іноземній валюті, для усунення якої Верховний Суд України прийняв дві правові позиції. По-перше, цей мораторій не передбачає втрату кредитором права на звернення стягнення на предмет іпотеки (застави) у випадку невиконання боржником зобов'язань за договором, а лише тимчасово забороняє примусове стягнення на майно (відчуження без згоди власника). Тобто він не може бути мотивом для відмови в позові, а є правовою підставою, що унеможливорює вжиття органами та посадовими особами, які здійснюють примусове виконання рішень про звернення стягнення на предмет іпотеки та провадять конкретні виконавчі дії, заходів, спрямованих на примусове виконання таких рішень [579]. По-друге, на час дії мораторію не підлягає виконанню й рішення у частині виселення з відповідного житла [577].

Наступний критерій пропорційності, який ставиться у практиці ЄСПЛ до мораторіїв, полягає у визначенні того, наскільки механізм застосування мораторію є гнучким. Наприклад, у справі «Immobiliare Saffi v. Italy» [200] ЄСПЛ зазначає, що італійській системі шкодить певна негнучкість: оскільки вона надає пріоритет вимогам про виселення у справах, в яких чинність орендного договору вже закінчилася, а орендодавець негайно потребує повернення квартири для свого використання чи використання членами його сім'ї. Це автоматично ставить виконання наказів про виселення, не віднесених

до пріоритетних, у залежність від існування клопотань, що містять підстави для їх пріоритетного вирішення. Отже, оскільки завжди існувала велика кількість невиконаних пріоритетних клопотань, непріоритетні накази фактично ніколи не виконувалися. Мораторії, встановлені в Україні, також не характеризуються гнучкістю. Це підтверджується практикою ЄСПЛ. Так, у рішенні «Sokur v. Ukraine» [378] ЄСПЛ встановив, що законодавство України не надає ані кредитору – такому як заявник, ані державному виконавцю хоча б якоїсь можливості оскаржити зазначені законодавчі обмеження, наприклад, у разі несправедливого застосування обмеження судом, який слухає справу про банкрутство підприємства-боржника. Законодавству України відомі тільки окремі винятки із застосування мораторіїв, які, як правило, мають одиничний характер і можуть виводити з-під дії мораторіїв: 1) окремі зобов'язання (щодо виплати заробітної плати й інших виплат, що належать працівнику у зв'язку із трудовими відносинами [583]); 2) окремих кредиторів (погашення заборгованості перед Національною акціонерною компанією «Нафтогаз України» та її дочірніми підприємствами, що здійснювали постачання природного газу на підставі ліцензії [583]); 3) окремих боржників (редакцій друкованих засобів масової інформації, заснованих органами державної влади, іншими державними органами й органами місцевого самоврядування [604]).

Ще однією умовою пропорційності застосування мораторію на звернення стягнення на майно боржника ЄСПЛ визнає закріплення на національному рівні права кредиторів отримати компенсацію втрат, завданих внаслідок тривалого невиконання судового рішення про примусове виконання зобов'язання боржником [200]. Тривалий час в українському законодавстві не було передбачено жодної компенсації, який би із вказаних мораторіїв не застосовувався, що визнавалось однією з підстав визнання ЄСПЛ недотримання принципу пропорційності, а відтак – порушення конвенційних прав. Як приклад можна навести рішення у справі «Sokur v. Ukraine» [378]. У зв'язку з цим та на виконання рішення «Yuriy Nikolayevich Ivanov v. Ukraine» [446] було прийнято Закон України «Про гарантії держави щодо виконання судових

рішень» [592]. У статті 5 вказаного Закону передбачено відповідне право на компенсацію. Однак дієвість цього Закону ставиться під сумнів як у науковій літературі [457, с. 26], так і в практиці ЄСПЛ, зокрема у справі «Burmuch and others v. Ukraine» [71]. Пояснюється це тим, що заходи, визначені у цьому Законі, здійснюються за рахунок коштів, передбачених за бюджетною програмою для забезпечення виконання рішень суду, тобто їх ефективність залежить від Закону України про державний бюджет на відповідний рік.

Зважаючи на викладене, доходимо таких висновків. По-перше, у законодавстві України передбачено численні випадки мораторіїв на звернення стягнення на майно боржника. Тому назріла потреба у моніторингу вказаних випадків на предмет відповідності задекларованим цілям їх встановлення із подальшим скасуванням, якщо така ціль не досягається або відпала. По-друге, закріплені в законодавстві України мораторії на звернення стягнення на майно боржника необхідно привести у відповідність до практики ЄСПЛ, забезпечивши їх пропорційність задекларованим цілям. Для цього доцільно: визначити строк дії кожного мораторію, якщо тільки інше не обумовлено ціллю його встановлення; по можливості запровадити гнучкий механізм застосування мораторію у вигляді альтернативних способів задоволення вимог кредитора та (або) можливості оспорити застосування мораторію в індивідуальному порядку; гарантувати кредиторам право на отримання компенсації втрат, завданих внаслідок застосування мораторію.

3.5. Застосування практики ЄСПЛ при захисті майнових прав на інші нематеріальні об'єкти

3.5.1. Захист гудвілу та клієнтури відповідно до практики ЄСПЛ

Доба інформаційного суспільства та сучасний рівень глобалізації надає невідомого досі значення нематеріальним активам, подекуди навіть більш

вагомого ніж значення матеріальних активів. Зазначене зумовлює необхідність створення та вдосконалення правових конструкцій володіння і користування такими активами, а також їх захисту від протиправного втручання. Це повною мірою стосується закріплення права на гудвіл і клієнтуру та їх цивільно-правового захисту. Гудвіл і клієнтура вже ставали предметом наукових досліджень в межах вітчизняної цивілістики. Зокрема, у працях українських вчених гудвіл та (або) клієнтура вивчались у контексті: співвідношення з особистим немайновим правом на репутацію (Р. О. Стефанчук, М. К. Галянтич, І. Ф. Коваль); місця в системі прав на мирне володіння майном (Н. С. Кузнецова); оцінки нематеріальних об'єктів (А. В. Науменко); співвідношення з іншими майновими благами, зокрема й нематеріальними активами (Ю. Є. Ходико, О. Е. Сімсон, А. В. Гусь) тощо. Однак на сьогодні немає комплексного цивілістичного дослідження гудвілу та клієнтури, відтак постає необхідність у дослідженні цих поняття, а також підстав і умов їхнього захисту відповідно до практики ЄСПЛ.

Практика ЄСПЛ щодо визнання таких нематеріальних активів, як гудвіл і клієнтура майном у розумінні статті 1 Першого протоколу до ЄКПЛ достатньо усталена. Так, одним із перших рішень, що стосувалося окресленого питання, було рішення «Van Marle and Others v. The Netherlands» [421]. У вказаній справі державні органи відмовили заявникам у реєстрації їх як сертифікованих аудиторів, незважаючи на те, що заявники тривалий проміжок часу провадили таку діяльність до прийняття в 1972 року закону, яким було вперше регламентовано аудиторську практику й запроваджено реєстрацію аудиторів. Заявники стверджували, що відмова в реєстрації призвела до зменшення прибутків і зниження вартості гудвілу їхньої аудиторської практики. ЄСПЛ визнав, що право на заняття професійною аудиторською діяльністю може бути уподібнене правам, гарантованим статтею 1 Першого протоколу, оскільки, здійснюючи таку діяльність, заявники формували клієнтуру. У цій же справі ЄСПЛ усупереч позиції держави-відповідача про те, що в національному праві не існує такого інституту, як «право на гудвіл», визнав обґрунтованими

твердження про те, що в результаті відмови заявникам у видачі ліцензії завдано шкоди їх бізнесу внаслідок зниження вартості гудвілу.

ЄСПЛ також неодноразово визнавав наявність гудвілу та клієнтури у заявників, які здійснюють адвокатську діяльність. Уперше такий правовий висновок було зроблено в справі «Döring v. Germany» [118]. Так, було встановлено, що заявник, розпочавши й успішно розвинувши свою адвокатську практику, створив клієнтуру; це багато в чому мало характер приватного права та становило актив і, відповідно, майно у розумінні статті 1 Першого протоколу. Розвиваючи це положення, ЄСПЛ уточнив, що не має значення, чи заявники набули майно, скориставшись виключним правом (наприклад, виключним правом представництва інтересів клієнтів у судах апеляційної інстанції), або безпосередньо через власну діяльність. Якщо справа стосується захисту виключних прав, передбачених законом, ЄСПЛ застосовується тоді, коли такі права призводять до правомірного очікування на отримання певного майна. Саме така ситуація мала місце у справі «Wendenburg and Others v. Germany» [436].

Здійснення професійної діяльності у сфері медичної практики також визнається в практиці ЄСПЛ такою, що створює охоронюваний законом інтерес, який може розглядатися як майно в розумінні статті 1 Першого протоколу. Вперше такий правовий висновок було сформульовано у справі «Karni v. Sweden» [226] та пізніше підтверджено у справі «Malik v. The United Kingdom» [276]. Крім того, у справі «Oklešen and Pokopališko Pogrebne Storitve Leopold Oklešen S.P. v. Slovenia» [313] гудвіл був визнаний за заявником, який надавав ритуальні послуги. Остання справа цікава також тим, що володільцем гудвілу було визнано не так юридичну особу, яка безпосередньо надавала такі послуги, як її єдиного засновника.

Окремо необхідно зазначити про справу «Iatridis v. Greece» [198]. Відповідно до обставин справи в 1989 році у заявника вилучили орендований ним із 1978 року кінотеатр, неправомірність чого згодом підтвердив національний суд. Спірний заклад отримала міська рада, яка продовжила його

використання, натомість заявник не заснував у відповідному районі жодного іншого кінотеатру. При розгляді питання про порушення прав, гарантованих статтею 1 Першого протоколу в межах справи «Iatridis v. Greece» [198], ЄСПЛ взяв до уваги ті факти, що заявник упродовж тривалого часу (одинадцяти років) управляв кінотеатром на підставі договору оренди, у результаті чого сформував клієнтуру, що у багатьох аспектах має характер прав приватних осіб і становить актив, а отже – майно за визначенням статті 1 Першого протоколу. Особливість цієї справи полягає в тому, що, на відміну від усіх попередніх справ, де клієнтура носила визначений характер, у справі «Iatridis v. Greece» вона поширювалась на невизначене коло осіб, яке може бути конкретизоване лише як «переважно місцеві жителі». Також майнова цінність такої клієнтури була пов'язана, ймовірно, не із заявником, а орендованим ним приміщенням, де він здійснював кінематографічну діяльність із демонстрування фільмів.

Показовим у цьому плані є також рішення ЄСПЛ у справі *Svit Rozvag, TOV and others v. Ukraine* [395], яка стосувалась заборони на рівні закону грального бізнесу та участі в азартних іграх. Заявники у цій справі стверджували, що заборона Законом України «Про заборону грального бізнесу в Україні» [596] операцій з надання послуг у сфері грального бізнесу, у тому числі, скасування отриманих ними раніше довгострокових ліцензій на провадження діяльності з організації та проведення азартних ігор, становила втручання в їхнє право на мирне володіння своїм майном всупереч статті 1 Першого протоколу до Конвенції.

Так, з дня набрання чинності Законом України «Про заборону грального бізнесу в Україні» [596] (25 червня 2009 року) припинилася видача ліцензій на провадження діяльності з організації та проведення азартних ігор в Україні, а ліцензії, видані суб'єктам підприємницької діяльності до дня набрання чинності цим Законом, скасовувалися. По суті, відповідно до цього Закону в Україні змінилась модель регулювання державою азартних ігор від «повної легалізації азартних ігор, але під жорстким контролем держави» до «повної заборони грального бізнесу» [552, с. 238], що вкотре поставило під питання послідовність

«української соціальної політики» та «нормативного регулювання» [504, с. 115].

ЄСПЛ у справі *Svit Rozvag, TOV and others v. Ukraine* [395] підтвердив свою усталену практику, відповідно до якої припинення дії дійсної ліцензії на здійснення господарської діяльності становить втручання у право на мирне володіння майном, гарантоване статтею 1 Першого протоколу до Конвенції, і воно має розглядатись за другим абзацом цієї статті як захід з контролю за користуванням майном. Визнаючи порушення статті 1 Першого протоколу до Конвенції у зв'язку зі способом, у який ліцензії заявників було анульовано, ЄСПЛ встановив, що застосований до заявників захід був непропорційним, перш за все, через:

1) Якість процесу прийняття рішень, який призвів до його застосування. Спочатку формулювання Закону України «Про заборону грального бізнесу в Україні» могло давати підстави вважати, що повна заборона буде тимчасовою, фактично вона виявилася невизначеною. Дійсно, неявна обіцянка того, що це буде тимчасовий захід, який незабаром замінить політика обмежених зон для азартних ігор, лише додавало ситуації елементу невизначеності та демонструвало відсутність узгодженості у політиці національних органів державної влади. Жодних доказів вжиття на національному рівні будь-яких урівноважуючих заходів немає: орган законодавчої влади не навів жодних підстав для застосування найбільш обмежувальної політики повної заборони з можливих варіантів і, що найважливіше, для її запровадження у такий короткий строк.

2) Відсутність будь-яких компенсаційних заходів, навіть щодо прямих витрат, встановлених самою державою. Жодної грошової компенсації або будь-яких інших компенсаційних заходів не передбачалося. Відсутність відшкодування поширилася навіть на прямі витрати, встановлені самою державою за право упродовж певного періоду часу здійснювати діяльність, яку пізніше держава вирішила заборонити, зокрема плату за ліцензію;

3) Відсутність належного перехідного періоду. Відсутність достатнього перехідного періоду та будь-якого відшкодування були факторами, що призвели до встановлення Судом порушень статті 1 Першого протоколу до Конвенції у попередніх справах, які стосувалися анулювання ліцензій за відсутності будь-якого порушення законодавства власниками ліцензій. Попереднє законодавство щодо ліцензування передбачало, що ліцензії діятимуть упродовж певного часу, не можуть бути анульовані довільно, а лише за обмежених обставин, жодної з яких у справах заявників не було. При цьому заявники мали право очікувати, що вони зможуть продовжити свою господарську діяльність принаймні до кінця дії їхніх ліцензій, а якщо законодавство зміниться упродовж цього періоду – отримати певну форму відшкодування за будь-який невикористаний період дії ліцензії, що залишиться. По суті, перехідного періоду, про який можна було б говорити, не було. Це також ускладнювалося тим, що політика стосовно грального бізнесу дуже стрімко змінилася, зі встановленої раніше політики більш жорсткого регулювання на повну заборону всього за два місяці.

Отже, практика ЄСПЛ визнає право на гудвіл (клієнтуру) незалежно від його формального закріплення на рівні національного законодавства. Суб'єктами такого права можуть бути як фізичні, так і юридичні особи, які здійснюють певний вид професійної та (або) підприємницької діяльності, що приносить їм прибуток. Перелік видів такої діяльності не є вичерпним і може бути продовжений. Виникнення права на гудвіл (клієнтуру) може бути обумовлене як об'єктивними (тривале здійснення відповідної діяльності; набуття спеціального правового статусу; отримання передбачених законом ліцензій і дозволів), так і суб'єктивними (власне ділова репутація суб'єкта) факторами [471, с. 225].

Вказана практика ЄСПЛ уже застосовується судами України. Як приклад можна навести постанову Верховного Суду від 2 березня 2018 року в справі № 814/1743/17 [575]. У цьому рішенні Верховний Суд, погоджуючись із висновком суду апеляційної інстанції, вказав, що законне право позивача на

здійснення зовнішньоекономічної діяльності в частині отримання дозволів на переміщення судна у митний режим на переробку становить його активи, стосовно яких позивач мав законне сподівання на отримання можливості ефективно здійснити своє майнове право, що також стосується як і здійснення господарської діяльності, так і гудвілу (goodwill). Посилаючись на рішення ЄСПЛ у справі «Van Marle and Others v. The Netherlands» [421], Верховний Суд визнав: діяльність позивача підпадає під захист статті 1 Протоколу першого ЄКПЛ, що стосується і здійснення господарської діяльності, і гудвілу (goodwill).

ЄСПЛ чітко розмежовує поняття «репутація», «гудвіл» та «клієнтура», більше того, по-різному їх використовує, а саме: поняття «репутація» вживає, коли мало місце порушення статті 8 ЄКПЛ і не було необхідності розглядати спір в аспекті статті 1 Першого протоколу («Niemietz v. Germany» [306]); окремо використовує поняття «гудвіл» або «клієнтура» («Iatridis v. Greece» [198]); поняття «гудвіл» та «клієнтура» використовує як взаємозамінні поняття («Buzescu v. Romania» [72]); поняття «репутація», «гудвіл» та «клієнтура» використовує як взаємопов'язані поняття, коли гудвіл розглядається як благо, яке виникло з набутої за тридцять років медичної практики репутації та клієнтури («Malik v. the United Kingdom» [276]). Тому важливо з'ясувати розуміння досліджуваних понять на рівні національного законодавства, практики його застосування та вітчизняної правничої науки.

Термін «гудвіл» отримав законодавче закріплення. У статті 14.1.40. Податкового кодексу України [563] гудвіл (вартість ділової репутації) визначено як нематеріальний актив, вартість якого – це різниця між ринковою ціною та балансовою вартістю активів підприємства як цілісного майнового комплексу, що виникає у результаті використання кращих управлінських якостей, домінуючої позиції на ринку товарів, послуг, нових технологій тощо. Гудвіл як нематеріальний актив підлягає бухгалтерському обліку відповідно до Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 19 «Об'єднання підприємств», затвердженого наказом Міністерства фінансів України від 7 липня 1999 року

№ 163 [564]. У вказаному Положенні гудвіл визначено як перевищення вартості придбання над часткою покупця у справедливій вартості придбаних ідентифікованих активів, зобов'язань і непередбачених зобов'язань на дату придбання. Однак при цьому варто брати до уваги, що поняття, установлені податковим законодавством, застосовуються винятково для регулювання відносин, що виникають у сфері справляння податків і зборів (статті 1, 5 Податкового кодексу України [563]). Тому вказані визначення не можуть бути застосовані при регулюванні приватних відносин, зокрема й за аналогією закону. Це підтверджується також правовою позицією, прийнятою Вищим господарським судом України, відповідно до якої за відсутності у суб'єкта господарювання бухгалтерського обліку гудвілу як нематеріального активу такий суб'єкт господарювання не позбавлений права доводити розмір грошового еквівалента пониження ділової репутації іншими доказами [595].

У вітчизняній доктрині цивільного права немає загальновизнаного розуміння співвідношення понять «репутація» та «гудвіл». Аналіз наукових праць надає можливість виокремити чотири різні підходи.

Представники першого з них фактично ототожнюють вказані поняття. Зокрема, М. К. Галянтич і Г. О. Коваленко не розмежовують ділову репутацію та гудвіл і розуміють під ними комплекс заходів, спрямованих на збільшення прибутку підприємства без відповідного збільшення активних операцій, включаючи використання найкращих управлінських здібностей, домінуючу позицію на ринку продукції (робіт, послуг), нові технології [509]. Недоліком першого підходу є те, що його автори не враховують різну правову природу вказаних об'єктів, а саме: немайновий характер репутації та майновий характер гудвілу.

Відповідно до другого підходу обґрунтовується те, що гудвіл включає в себе ділову репутацію. Так, А. В. Науменко стверджує, що поняття «гудвіл» значно ширше за поняття «ділова репутація» [560, с. 55]. Другий підхід наділений таким самим недоліком, як і перший. Окрім того, таке співвідношення гудвілу та репутації, на наш погляд, не може бути

підтриманим, оскільки пояснює лише те, що вартість гудвілу визначається не тільки діловою репутацією суб'єкта, а й іншими нематеріальними активами.

Відповідно до третього підходу, представленого у працях Ж. В. Нора, різниця між діловою репутацією та гудвілом полягає лише в тому, що перше поняття визначається щодо соціальних явищ, людської діяльності, а друге поняття – щодо ціни, грошового позначення вартості. Тож обидва вони є сторонами одного явища [562]. Таке пояснення убачається дещо спрощеним, таким, що не враховує усю складність взаємозв'язку репутації та гудвілу.

Найбільш обґрунтованим, на наш погляд, є четвертий підхід, згідно з яким репутація та гудвіл розглядаються як взаємопов'язані, але нетотожні поняття. Так, на думку Р. О. Стефанчука, гудвіл наділений такими ознаками, які просто не притаманні діловій репутації як особистому немайновому благу особи, яка є непередаваною, невідчужуваною. Натомість ділова репутація – «чисте» немайнове благо особи, попри всі майнові впливи (вартість витрат на створення іміджу, вартість ділових зв'язків, вартість майбутніх, наразі неодержаних доходів тощо) [623, с. 23]. При цьому дослідники обґрунтовують зв'язок ділової репутації та гудвілу, згідно з яким ділову репутацію необхідно вважати чинником, що впливає на утворення і вартість гудвілу. Зокрема, І. Ф. Коваль доходить висновку: ділова репутація тісно пов'язана з нематеріальним активом – гудвілом. Далі науковець доводить, що ділова репутація і гудвіл відрізняються за природою та моментом виникнення. Ділова репутація, будучи нематеріальною, властива суб'єкту господарювання з моменту його створення і протягом всього існування, а гудвіл як певна вартість утворюється тільки в разі продажу майнового комплексу. До того ж, окрім ділової репутації на утворення і розмір гудвілу можуть впливати інші об'єктивні та суб'єктивні чинники. Тому ділову репутацію необхідно вважати вирішальним чинником, що впливає на можливість утворення гудвілу та його вартість [534, с. 7-8].

Досліджуючи співвідношення понять «гудвіл» і «клієнтура» у вітчизняній цивілістиці, можна виокремити три основні тези. По-перше, гудвіл та клієнтура

розглядаються як майнові нематеріальні об'єкти. Так, Н. С. Кузнєцова відносить гудвіл і клієнтуру до інших економічних інтересів, пов'язаних із підприємницькою діяльністю, які ЄСПЛ розглядає у контексті статті 1 Першого протоколу. При цьому науковець вказує на їх нетиповість як об'єктів захисту в аспекті українського законодавства й правової доктрини [545, с. 30-31]. По-друге, гудвіл та клієнтура, крім того, можуть розглядатися як складова інших об'єктів, наприклад: підприємства як єдиного майнового комплексу [643, с. 61]; бренду як комплексного об'єкта, що включає торговельну марку (комерційне найменування, географічне позначення), маркетингові знання (ноу-хау) щодо їх просування на ринок, репутацію фірми (гудвіл), надає конкурентні переваги і виражається у доданій вартості продукту [614, с. 21]. По-третє, гудвіл сам по собі є складним об'єктом, що об'єднує в собі інші неідентифіковані нематеріальні активи. Тобто гудвіл розуміється як невід'ємна частка нематеріальних активів суб'єкта господарювання, яка включає у себе всі елементи, що не можуть бути ідентифіковані, тобто відокремлені від підприємства як цілісного майнового комплексу, але здатні контролюватися та приносити дохід у майбутньому, незважаючи на те, що це – клієнтська база, частка ринку, знання та кваліфікація персоналу, база даних, його ділова репутація тощо [519, с. 187]. Тобто, гудвіл є ширшим поняттям та своїм змістом, відповідно, охоплює поняття «клієнтура».

Визнаючи наукову цінність кожного із вказаних вище наукових положень сформулюємо власне бачення досліджуваного питання. На нашу думку, при визначенні співвідношення між поняттями «репутація», «гудвіл» та «клієнтура» необхідно виходити із такого. Насамперед усі вказані терміни позначають нематеріальні об'єкти цивільних відносин. При цьому репутація є особистим немайновим благом, право на яке належить усім фізичним і юридичним особам, незалежно від здійснення останніми підприємницької чи професійної діяльності (тобто є ширшим і охоплює поняття «ділова репутація»). Натомість гудвіл і клієнтура за своєю природою – майнові блага, які створюються у результаті здійснення особою підприємницької та (або) професійної діяльності, мають

економічну цінність, обумовлену можливістю їх використання при подальшому здійсненні такої діяльності. Тому «репутація», «гудвіл» і «клієнтура» не є тотожними поняттями, які відрізняються за своїм змістом та обсягом. Водночас ці поняття взаємопов'язані та взаємозалежні один від одного. Так, гудвіл фактично є економічною оцінкою репутації, але на обмежується нею. На вартість гудвілу також можуть впливати належні особі об'єкти права інтелектуальної власності, такі як торговельна марка, фірмове найменування, комерційна таємниця, а також інші нематеріальні об'єкти, до яких відносимо й клієнтуру. Клієнтура, у свою чергу, відрізняється від гудвілу та репутації тим, що їй не властивий нерозривний зв'язок із особою-носієм. Наприклад, клієнтура, створена господарським товариством, може бути використана його засновниками (учасниками) після припинення останнього без правонаступників.

Практика ЄСПЛ виділяє такі умови захисту гудвілу.

По-перше, заявник має володіти певним рівнем гудвілу. Приміром, у справі «Buzescu v. Romania» [72] ЄСПЛ встановив набуття заявником істотного рівня гудвілу стосовно юридичних послуг, які він надавав, на підставі низки документів, таких як листи Румунського союзу адвокатів, Міністерства закордонних справ. На підставі цього ЄСПЛ дійшов висновку, що клієнтура заявника пов'язана з його юридичною практикою, тому він може її використовувати як адвокат.

По-друге, заявник повинен мати можливість використовувати свій гудвіл при здійсненні конкретного виду діяльності. Пояснити це можна на прикладі справи «Oklešen and Pokopališko Pogrebne Storitve Leopold Oklešen S.P. v. Slovenia» [313]. Так, було встановлено, що заявник здійснював діяльність із надання ритуальних послуг упродовж 1995–2002 років, коли надання вказаних послуг було актом муніципального органу покладено на комунальне підприємство, яке набуло законну монополію на здійснення такого виду діяльності. Попри те, що за цей час заявник набув істотного рівня гудвілу, ЄСПЛ визнав відсутнім порушення статті 1 Першого протоколу, виходячи з

наступного. У 1993 році було прийнято національний закон, згідно з яким ритуальні послуги належали до комунальних послуг (тобто відбулась націоналізація похоронної справи). Відтоді розпочався перехідний період, протягом якого муніципальні органи повинні були прийняти акти для впровадження вказаної норми на рівні відповідної територіальної одиниці. Тому можливість заявника *de facto* надавати ритуальні послуги, яка *de jure* припинилася у 2002 році, мала від початку тимчасовий характер.

По-третє, треба встановити факт протиправного втручання у право заявника на володіння та користування своїм гудвілом. У справі «Malik v. The United Kingdom» [276] ЄСПЛ дійшов висновку, що питання, чи було у заявника володіння нематеріальним активом, нерозривно пов'язане із питанням, чи мало місце втручання у таке володіння. Відповідно, втручання у право мирного володіння своїми нематеріальними активами ЄСПЛ визнавав у випадках: позбавлення заявника його права на здійснення адвокатської діяльності, яке призвело до втрати ним клієнтів та доходу («Döring v. Germany» [118]); відмова відновлення членства в асоціації адвокатів, яке було анульовано внаслідок виїзду в іншу країну («Buzescu v. Romania» [72]); виключення заявника з реєстру Ради адвокатів у зв'язку із призначенням останнього на посаду викладача в університеті за основним місцем роботи, що змусило його припинити адвокатську практику («Lederer v. Germany» [259]); анулювання ліцензії на право роздрібної торгівлі алкогольними напоями, що мало негативний вплив на гудвіл, оскільки вона була однією з основних умов ведення ресторанної справи («Tre Traktörer Aktiebolag v. Sweden» [413]) тощо.

По-четверте, таке втручання призвело до заподіяння заявнику майнової шкоди. У справі «Malik v. the United Kingdom» [276] ЄСПЛ вказав на необхідність надання заявником доказів того, що у результаті втручання органів державної влади у здійснення ним професійної діяльності коло клієнтури заявника значно звузилось. ЄСПЛ звернув увагу, що у період, коли діяльність заявника, який здійснював приватну медичну практику, було припинено, зміна кількості його пацієнтів не стала «незвичайною» порівняно з

періодом, коли заявник здійснював діяльність у нормальному режимі, і не було доказів причинно-наслідкового зв'язку між припиненням його медичної практики та зміною кількості його пацієнтів. ЄСПЛ також зазначив: навіть якби мало місце значне зменшення кількості клієнтів, заявник не показав, що це прямо вплинуло на нього або на його фінансову ситуацію. Крім того, якщо визнати, що зменшення кількості клієнтів могло вплинути на гудвіл заявника у медичній практиці, останній не мав можливості отримати вигоду зі свого гудвілу за допомогою відчуження у період припинення професійної діяльності, отже, можливе зменшення ринкової вартості гудвілу не могло мати для нього наслідків.

При цьому у практиці ЄСПЛ розмежовується гудвіл як такий, що охоплюється статтею 1 Першого протоколу, і можливий майбутній дохід або прибуток, які не підпадають під дію вказаної статті. Прикладом наведеного може слугувати справа «Ian Edgar (Liverpool) Limited v. The United Kingdom», у якій заяву було оголошено неприйнятною на підставі частини 3 статті 35 ЄКПЛ у зв'язку з тим, що інформація, яка була надана суду, не могла відмежувати гудвіл від майбутнього доходу чи прибутку. Складність такого розмежування полягає ось у чому: при визначенні шкоди, завданої у зв'язку з пониженням гудвілу, неминуче враховується передбачуване особою відтворення доходу, отриманого раніше за рахунок гудвілу. Тобто цінність гудвілу як активу в практиці ЄСПЛ визначається з урахуванням динаміки рівня прибутків, які отримав суб'єкт економічної діяльності у минулому в межах сформованого ним гудвілу [652, с. 259]. Інакше кажучи, захист гудвілу відбувається лише в межах «законного сподівання» («legitimate expectation»).

Способами захисту гудвілу можуть бути як відшкодування майнової шкоди, так і компенсація моральної шкоди. Особливість відшкодування майнової шкоди, завданої гудвілу, полягає у складності обрахування суми цього відшкодування через невизначеність характеру такої шкоди [375]. Більше того, шкода, завдана гудвілу, опосередковується через розрахунок упущеної вигоди в умовах, які можуть коливатися залежно від непередбачуваних

чинників [106]. Це особливо правильно у випадках, що стосуються комерційної діяльності особи, яка припускає взяття на себе ризиків і ступінь невизначеності щодо користування і прибутковості активу, про який ідеться [38]. Тому в справі «Buzescu v. Romania» [72], беручи до уваги кількість невизначених чинників, які впливають на втрати заявника, ЄСПЛ визначив суму відшкодування на основі принципу справедливості.

Що стосується розміру грошової компенсації за моральну (немайнову) шкоду, заподіяну внаслідок порушення гудвілу, то ЄСПЛ визначає її, керуючись тим самим принципом справедливості, оскільки точний підрахунок суми такої шкоди загалом неможливий. Немайнова шкода, завдана у цьому випадку, може включати аспекти, які більшою чи меншою мірою «об'єктивні» чи «суб'єктивні». До аспектів, які можливо взяти до уваги, належать репутація особи, невизначеність в ухваленні рішення (для яких немає чіткої методики підрахунку наслідків), тривога та незручності, заподіяні таким особам. Наприклад, у тій самій справі «Buzescu v. Romania» [72] ЄСПЛ, визначаючи розмір компенсації моральної шкоди, взяв до уваги страждання та розчарування, які відчував заявник у зв'язку із втратою статусу адвоката. Однак грошова компенсація моральної шкоди допускається в практиці ЄСПЛ у випадках, коли буде визнано, що для такої компенсації не достатньо визнання порушення права [102]. Тобто визнання права порушеним розглядається як належний спосіб компенсації моральної шкоди.

Екстраполюючи проведений аналіз на чинне національне законодавство, доходимо таких висновків. Оскільки практика ЄСПЛ застосовується як джерело права в Україні, то гудвіл та (або) клієнтура мають бути забезпечені цивільно-правовим захистом. Допоки право на гудвіл та (або) клієнтуру формально не закріплено на рівні національного законодавства, можливість володіння, користування гудвілом та (або) клієнтурою, їх захист повинен визнаватись охоронюваним законом інтересом. З урахуванням реформування законодавчого регулювання здійснення професійної та підприємницької

діяльності назріла нагальна необхідність легального закріплення права на гудвіл та (або) клієнтуру.

3.5.2. Практика ЄСПЛ щодо захисту майнових інтересів фізичної особи при використанні зображення, імені, інших ознак, які її індивідуалізують

Остання кодифікація цивільного законодавства одним із беззаперечних своїх досягнень має закріплення на рівні окремої книги особистих немайнових прав фізичної особи. При цьому поняття особистого немайнового права розкривається, серед інших ознак, через відсутність економічного змісту. Однак сьогодення свідчить, що зображення, ім'я, інші ознаки, які індивідуалізують фізичну особу, можуть бути використані у цивільному обороті в комерційних цілях (наприклад, для просування продукції на ринку) та у результаті цього приносити своїм володільцям значну майнову вигоду як плату за дозвіл на таке використання. Це ставить перед науковцями завдання щодо необхідності закріплення та визначення правової природи можливості фізичної особи контролювати використання ознак, які її індивідуалізують, у комерційних цілях.

Попри відсутність комплексного методологічного дослідження, питання майнових інтересів фізичної особи при використанні в комерційних цілях зображення, імені, інших ознак, які її індивідуалізують, вже неодноразово ставали предметом вітчизняних наукових праць. Окремі з таких досліджень стосуються об'єктів вказаного використання. Так, С. А. Сліпченко у праці, присвяченій оборотоздатності об'єктів особистих немайнових благ, що забезпечують соціальне буття фізичної особи, виходячи із засад концепції про дуалістичну природу прав на нематеріальні об'єкти, зокрема й деякі особисті немайнові об'єкти, доходить висновку про наявність майнового змісту в правах на оборотоздатні об'єкти, права на які спрямовані на забезпечення соціального буття фізичної особи [615, с. 271]. Інші науковці акцентують увагу на умовах

правомірності використання рис зовнішності людей із комерційною метою. Наприклад, О. О. Кулініч аналізує умови правомірного використання зображення людини під час: створення та поширення реклами; використання зображення як зображувального елемента торговельної марки (знаку для товарів і послуг); використання зображення іншим способом, ніж у рекламі або як елемента знаку для товарів та послуг, зокрема шляхом нанесення зображення на етикетки товарів, упаковки, у зовнішньому вигляді будь-якого товару [547]. Деякі дослідження розкривають правову природу можливості використання у комерційних цілях зображення, імені, інших ознак, які її індивідуалізують. Зокрема, О. О. Посикалюк вважає, що можливість комерційного використання ознак індивідуальності вже охоплюється змістом закріплених особистих немайнових прав, а тому її правова природа визначається як складова змісту відповідного особистого немайнового права – правомочність позитивного (використовувати та дозволяти використання), негативного спрямування (вимагати не використовувати), а також захисту. При цьому ознаки індивідуальності в цьому контексті вчений тлумачить широко та включає в них не тільки зображення, ім'я в усій різноманітності змісту цих термінів, а й голос та інші індивідуальні особливості за умови їхньої однозначної асоціації з фізичною особою-носієм і комерційною цінністю їх використання [569, с. 162].

Спробуємо дослідити захист майнових інтересів фізичної особи при використанні зображення, імені, інших ознак, які її індивідуалізують, відповідно до практики ЄСПЛ.

Насамперед варто наголосити, що, незважаючи на відсутність у практиці ЄСПЛ рішень, в яких безпосередньо було б закріплено право фізичної особи на використання у комерційних цілях зображення, імені, інших ознак, які її індивідуалізують [297, с. 115], все ж таки наявні численні справи, у яких порушено питання про захист майнових інтересів, пов'язаних із таким використанням, у контексті застосування статей 8 та 10 ЄКПЛ і статті 1 Першого протоколу. На підтвердження того, що стаття 8 ЄКПЛ своїм змістом

охоплює захист можливості фізичної особи використовувати в комерційних цілях своє зображення, ім'я, інші ознаки, які її індивідуалізують, доцільно навести справи «Von Hannover v. Germany» [430] та «Von Hannover v. Germany (No. 2)» [429]. У рішеннях в цих справах ЄСПЛ зробив три важливі для представленого дослідження правові висновки:

1) концепція приватного життя поширюється на аспекти власної ідентичності, такі як ім'я особи, фотографія, фізична і моральна недоторканність; гарантія, надана статтею 8 Конвенції, насамперед спрямована на забезпечення розвитку (без зовнішнього втручання) особистості кожного індивіда у його зв'язках з іншими людьми;

2) зображення особи є одним із головних атрибутів її особистості, оскільки воно розкриває унікальні характеристики особи та вирізняє її з-поміж інших; право на захист свого зображення є, таким чином, однією з важливих складових особистого розвитку і передбачає здебільшого право індивіда контролювати використання свого зображення разом із правом відмовлятися від його оприлюднення;

3) якщо існує який-небудь публічний інтерес на кшталт комерційного інтересу журналів до обнародування фотографій і статей, такі інтереси мають бути збалансовані з правом на ефективний захист приватного життя [487, с. 78].

Інколи як аргумент проти поширення статті 8 ЄКПЛ на захист майнових інтересів фізичної особи щодо використання свого імені, зображення та інших ознак, що її індивідуалізують, у комерційних цілях посилаються на рішення у справі «Vorsina and Vogralik v. Russia» [432]. Однак детальній аналіз цього рішення не дає підстав стверджувати, що ЄСПЛ визнав ці майнові інтереси такими, що виходять за межі захисту статті 8 ЄКПЛ. Так, справа стосувалася використання у 1990-их роках пивоварним заводом на етикетках пляшок із пивом «Ворсинское», на рекламних щитах і на товарному знаку імені та зображення А. Ф. Ворсина – одного з перших пивоварів на Алтаї, прадіда заявників. При цьому таке зображення було копією з портрета, яку заявники передали в місцевий краєзнавчий музей для експонування, музей же потім

передав копію портрета пивоварному заводу, і дирекція музею надала дозвіл заводу використовувати портрет. Заявники стверджували про порушення Російською Федерацією їх права на повагу приватного та сімейного життя, що відобразилось у відмові відтворення імені та зображення їхнього прадіда на пивних пляшках.

ЄСПЛ визнав цю заяву явно необґрунтованою, а тому оголосив її неприйнятною. Однак важливою є мотивація такого рішення. Насамперед наголосимо, що ЄСПЛ виходив із принципової можливості допустити поширення статті 8 ЄКПЛ на захист інтересів, пов'язаних із комерційним використанням портрета прадіда. Аргументи неприйнятності заяви полягали в іншому, проаналізуємо їх.

По-перше, заявники самі передали копію портрета до краєзнавчого музею. Таким чином, ЄСПЛ дійшов висновку, що загалом вони погодилися з тим, що портрет можуть бачити інші люди. Безумовно, це не свідчить, що заявники дозволили комерційне використання зображення їх прадіда. Водночас це є вказує на правомірність надання дирекцією музею дозволу на виробництво образотворчої друкованої, сувенірної та іншої продукції і товарів народного вжитку з використанням зображення музейних предметів, яким, власне, і стала копія портрета А. Ф. Ворсина.

По-друге, зображення розміщувалося на продукції пивоварного підприємства, яке колись було засновано прадідом заявників. На думку ЄСПЛ, при використанні зображення таким чином пивоварний завод мав намір швидше виразити повагу його пам'яті як великого пивовара, ніж образити почуття заявників до свого прадіда. Ще один аргумент, який впливає із мотивувальної частини рішення (хоча ЄСПЛ на ньому не акцентує увагу), полягає в тому, що зображення стосується померлої особи. Стосовно цього О. О. Посикалюк слушно зауважує, що захист майнових інтересів щодо комерційного використання ознак індивідуальності після смерті особи-носія таких ознак має бути обмежено темпоральними рамками. Це зумовлено, з одного боку, властивістю такого використання підлягати моральному старінню,

а з другого боку, наявним виправданим суспільним інтересом стосовно використання вказаних ознак [570, с. 84].

Подальша практика ЄСПЛ свідчить про те, що положення статті 8 ЄКПЛ поширюються на можливість використовувати своє ім'я, зображення й інші ознаки, що індивідуалізують фізичну особу, в комерційних цілях, дозволяти або забороняти таке використання іншим. Підтвердженням цьому можуть слугувати дві аналогічні за фактичними обставинами та прийнятими рішеннями справи: «Bohlen v. Germany» [52] і «Ernst August von Hannover v. Germany» [130]. Вказані справи стосувались використання імен заявників і заголовків новин про них без їх згоди в сатиричній рекламі цигарок.

Перший заявник, Дітер Болен, музикант і художній продюсер, опублікував книгу, деякі уривки з якої були видалені внаслідок судових рішень. У жовтні 2003 року тютюнова компанія запустила рекламну акцію, посилаючись на цю подію і згадуючи ім'я заявника. Інший заявник, Август Ернст Гановерський, добре відомий як чоловік Кароліни – принцеси Монако. У 1998 і 2000 роках він був причетний до бійок (одна – з фотографом, друга – із менеджером дискотеки) і засуджений за напад, що висвітлювалось у засобах масової інформації. В березні 2000 року тютюнова компанія використала цю подію в рекламі, згадуючи власне ім'я заявника та демонструючи зображення зім'ятої пачки цигарок. На вимогу заявників компанія зобов'язалася письмово утримуватися від подальшого поширення вказаної реклами із заголовком та зі згадкою їхніх імен, але відмовилася виплатити компенсацію як номінальну плату за дозвіл. В обох справах ЄСПЛ дійшов висновку, що поняття «приватне життя» має широкий зміст, який не підлягає вичерпному визначенню, та, серед іншого, охоплює ознаки, які індивідуалізують фізичну особу. Це поняття також включає в себе розумне очікування, що ознаки, які індивідуалізують фізичну особу, й інша особиста інформація не будуть оприлюднені чи використані іншим чином без згоди такої особи [130].

Отже, стаття 8 ЄКПЛ охоплює своїм змістом можливість фізичної особи контролювати використання свого імені, зображення, інших ознак, які

індивідуалізують фізичну особу в комерційних цілях. При цьому необхідно розуміти, що стаття 8 спрямована насамперед на захист немайнового права на приватне життя. Тому варто погодитись із твердженням, що ця стаття не може бути інтерпретована як така, що закріплює майнове право на комерційне використання ознак, які індивідуалізують фізичну особу (на зразок *right of publicity*) [398, с. 196]. Тобто йдеться не про те, хто отримує майнову вигоду від використання таких ознак, а, ймовірніше, про попередження та заборону такого використання загалом [435, с. 695]. Таким чином, майнові інтереси фізичної особи при використанні зображення, імені, інших ознак, які її індивідуалізують, підпадають під захист статті 8 ЄКПЛ лише опосередковано. Отже, спочатку необхідно встановити факт втручання у приватне життя (який був відсутній у справі «*Vorsina and Vogralik v. Russia*» [432]), а потім з'ясувати, чи відповідало таке втручання легітимній меті, вимогам законності та пропорційності (див. справи «*Bohlen v. Germany*» [52] та «*Ernst August von Hannover v. Germany*» [130]).

Водночас захист майнових інтересів фізичної особи при використанні зображення, імені, інших ознак, які її індивідуалізують, відповідно до статті 8 ЄКПЛ не є абсолютним, він може бути обмеженим у випадках, передбачених в частині 2 цієї статті. Приватноправова спрямованість представленого дослідження зумовлює необхідність акцентувати увагу на такій меті правомірного втручання у приватне життя (зокрема й у контексті досліджуваних майнових інтересів), як захист прав і свобод інших осіб. Найбільш показовим у цьому аспекті є зіткнення права на приватність і права на свободу вираження поглядів (стаття 10 ЄКПЛ).

Так, у справах «*Bohlen v. Germany*» [52] та «*Ernst August von Hannover v. Germany*» [130] ЄСПЛ мав установити справедливий баланс між правом заявника на повагу його особистого життя, з точки зору позитивних зобов'язань держави-відповідача згідно зі статтею 8 ЄКПЛ, і правом компанії на свободу вираження поглядів, передбаченим статтею 10 ЄКПЛ. Визначення балансу між цими правами здійснюється з урахуванням вкладу в дебати, які є предметом

суспільного інтересу [31]. По-перше, у вказаних справах рекламна кампанія стосувалась предмета суспільного інтересу та була гумористичним і сатиричним чином пов'язана з публічними подіями та їх подальшим висвітленням у засобах масової інформації. Заявники були публічними особами, які не можуть претендувати на таку ж міру захисту особистого життя, як особи, що не перебувають у центрі уваги громадськості. По-друге, в оскаржуваній рекламі не повідомлялися подробиці про приватне життя заявників. Нарешті, в рекламі не містилося нічого, що принижувало б гідність заявників, або висвітлювало їх з негативного боку, вони в ній не палили, і не вказувалося, що вони яким-небудь чином ідентифікуються з рекламованим продуктом. По-третє, використання імені публічної особи у зв'язку з комерційним використанням без його згоди може поставити питання у статті 8 Конвенцій. Проте реклама, про яку йдеться, була за своїм характером гумористичною, зважаючи, що компанія прагнула в гумористичній формі представити зв'язок між зображенням на пачці цигарок, які вона випускає, і актуальним заходом за участю відомої людини. По-четверте, лише невелика кількість людей могла б пов'язати рекламу із заявниками, оскільки ні їх прізвище, ні їх фотографії не фігурували в рекламному продукті. Тільки особи, знайомі з відповідними подіями, зрозуміли б сенс реклами. По-п'яте, судом також були взяті до уваги обставини справи при встановленні ретельного балансу між конкуруючими інтересами, а саме: той факт, що заявники вже отримали зобов'язання компанії утримуватися від подальшого поширення реклами.

Захист майнових інтересів фізичної особи при використанні зображення, імені, інших ознак, які її індивідуалізують, може також бути предметом розгляду під час застосування статті 10 ЄКПЛ як обмеження свободи вираження поглядів. При вирішенні колізії між правом на приватність і правом на вираження поглядів ЄСПЛ застосовує такий правовий висновок: якщо переслідуваною метою є «захист прав і свобод інших осіб» і якщо ці «права та свободи» самі по собі належать до гарантованих ЄКПЛ або Протоколами до

неї, то потрібно визнати, що необхідність забезпечення їхнього захисту може вплинути на обмеження державами інших прав і свобод, також закріплених у ЄКПЛ. Встановити баланс між конфліктуєчими інтересами досить складно, і держави повинні мати (в такому випадку) широкі межі розсуду [29].

Продемонструвати це можна на прикладі справи «Ashby Donald and Others v. France» [29]. Предметом спору створена у 1968 році Французькою федерацією високої моди система, яка була призначена для контролю за фотографуванням під час показів моди і поширенням фотографій і відповідно до якої тільки засоби масової інформації, що підписали загальні умови використання (серед яких, зокрема, й обмеження про те, що на фотографіях могли бути представлені тільки сім моделей будинку моди і винятково у цілях інформування громадськості, виключаючи при цьому будь-яке комерційне використання), мали право на фото- та відеозйомку. Засоби масової інформації при цьому зобов'язані підписати з акредитованими особами «угоду про ексклюзивність», згідно з якою вони мають право використовувати зроблені ними зображення або відео тільки в цих засобах масової інформації. Заявники, які є професійними фешн-фотографами, отримали акредитацію Французькою федерацією високої моди та запрошувалися на покази прет-а-порте, що проходили у березні 2003 року. Вони не підписували жодної «угоди про ексклюзивність». Світлини, зроблені одним із заявників під час цих показів, через декілька годин після показів були розміщені на інтернет-сайті, де пропонувались у безкоштовному та платному доступі, а також для продажу.

Визначаючи межі захисту свободи вираження поглядів у комерційній сфері, ЄСПЛ виходить з того, що держави користуються ширшою свободою розсуду при регулюванні свободи вираження поглядів у комерційній сфері, враховуючи також, що сфера свободи розсуду має бути відповідною, коли йдеться не про чіє-небудь «комерційне» висловлювання у вузькому значенні, а про його участь в дискусії, що зачіпає суспільні інтереси [29]. У цій справі світлини, які є предметом спору, були опубліковані на інтернет-сайті з метою їх продажу або надання до них платного доступу. Таким чином, розрахунок

заявників мав передусім комерційний характер. Більше того, якщо не можна заперечувати інтерес громадськості до моди загалом і до показів моди зокрема, то не можна також зазначати, що заявники взяли активну участь у дискусії, яка становить суспільний інтерес, оскільки вони обмежилися тільки тим, що зробили світлини з показів моди доступними для громадськості.

Очевидно, що ні стаття 8, ні стаття 10 ЄКПЛ не спроможні забезпечити повноцінний захист майнових інтересів фізичної особи при використанні зображення, імені, інших ознак, які її індивідуалізують. Для таких цілей слугуватиме стаття 1 Першого протоколу, у якій закріплено право мирного володіння своїм майном. Враховуючи, що наразі відсутня усталена практика ЄСПЛ щодо захисту досліджуваних інтересів відповідно до статті 1 Першого протоколу, наведемо для підтвердження такого висновку додаткову аргументацію.

По-перше, ЄСПЛ у своїх рішеннях уже допускав можливість поширення статті 1 Першого протоколу на випадки порушення майнових інтересів фізичної особи при використанні зображення, імені, інших ознак, які її індивідуалізують. Прикладом є уже згадувані справи «Bohlen v. Germany» [52] та «Ernst August von Hannover v. Germany» [130]. Своє рішення про неприйнятність заяв у частині статті 1 Першого протоколу ЄСПЛ обґрунтував такими твердженнями. Насамперед зазначив, що він не покликаний вирішувати питання про те, чи мали заявники право на отримання плати за використання свого імені в комерційних цілях відповідно до національного законодавства в інтерпретації державних судів. Окрім того, втручання у майнові інтереси фізичної особи при використанні зображення, імені, інших ознак, які її індивідуалізують, відповідно до статті 1 Першого протоколу має бути виправдано з тих самих причин, що і у зв'язку зі статтею 8 ЄКПЛ.

По-друге, можливість використовувати ім'я чи зображення знаменитості для просування продукції на ринку само по собі є цінним товаром. Знаменитості можуть надавати дозвіл на використання свого імені чи зображення за плату [435, с. 707]. Тому досліджувані майнові інтереси можуть

охоплюватись поняттям «майно» та, відповідно, підпадати під дію статті 1 Першого протоколу. При цьому мають бути дотримані принаймні такі умови: використання зображення, імені, інших ознак, які індивідуалізують фізичну особу, повинно мати економічну цінність; фізична особа повинна мати можливість таку економічну цінність експлуатувати; встановлено факт протиправного використання зображення, імені, інших ознак, які індивідуалізують таку особу; таке протиправне використання заподіяло фізичній особі майнову шкоду.

По-третє, можна провести аналогію із майновими правами інтелектуальної власності, які отримали вже свій захист в усталеній практиці ЄСПЛ [398, с. 196]. Подібність цих двох інститутів (нематеріальний характер об'єктів та їх економічна цінність) дає підстави кваліфікувати майнове право на використання зображення, імені, інших ознак, які індивідуалізують фізичну особу, як права інтелектуальної власності, а відповідний інститут – як самостійну частину інституту права інтелектуальної власності [532, с. 57]. Це, в свою чергу, спричиняє наукову дискусію щодо визначення взаємозв'язку права фізичної особи на власне зображення з правами інтелектуальної власності, які О. О. Кулініч запропоновано об'єднати у такі концепції: 1) визнання права на власне зображення через авторство (співавторство) за зображеною особою; 2) визнання права на власне зображення через майнові права на твір; 3) визнання права фізичної особи на власне зображення правом, що обтяжує авторські права на твір; 4) визнання права на власне зображення через суміжні права [547].

Таким чином, у результаті проведеного дослідження можна дійти таких висновків. Практика ЄСПЛ підтверджує: поки що немає підстав для запровадження окремого суб'єктивного права, яке було б спрямоване на комерційне використання зображення, імені, інших ознак, які індивідуалізують фізичну особу. Для цього достатньо змісту вже закріплених особистих немайнових прав, зокрема таких, як: право на ім'я; право на повагу до гідності та честі; право на повагу до людини, яка померла; право на індивідуальність;

право на особисті папери; охорона інтересів фізичної особи, яка зображена на фотографіях та в інших художніх творах. Майнові інтереси фізичної особи при використанні зображення, імені, інших ознак, які її індивідуалізують, можуть бути як самостійним предметом захисту, так і захищатися в межах основного цілеспрямування вказаних прав (можливість фізичної особи вільно, на власний розсуд визначати свою поведінку у сфері власного приватного життя). В обох випадках захист таких майнових інтересів підпадає під дію тих самих меж та обмежень, що і відповідне особисте немайнове право.

3.6. Застосування практики ЄСПЛ при вирішенні спадкових спорів

Насамперед зазначимо, що ЄСПЛ при розгляді справ час від часу стикається із необхідністю врахування спадкового правонаступництва при вирішенні питання щодо можливості родичів померлого заявника брати участь у справі. ЄСПЛ дійсно неодноразово надавав дозвіл на продовження провадження у суді найближчим родичам (*див.* рішення у справі «Gayduk and Others v. Ukraine» [163]). При цьому важлива правова природа права, яке є предметом розгляду. Так, якщо заява стосується майнового права, якому властивий перехід до спадкоємців, і якщо наявні найближчі родичі мають намір підтримувати заяву, то за цих обставин ЄСПЛ вирішує, що спадкоємці можуть продовжувати брати участь у справі («Sharenok v. Ukraine» [367]). Однак необхідно враховувати, що концепція «жертви» згідно зі статтею 34 Конвенції тлумачиться ЄСПЛ автономно та незалежно від національної правової концепції, зокрема й такої, як порядок набуття статусу спадкоємця. ЄСПЛ повторює, що заява може бути подана від імені померлої особи особою належної правоздатності, наприклад, родичом чи спадкоємцем майна (*див.*, серед багатьох інших, рішення від 15 листопада 1996 року в справі «Ahmet Sadik v. Greece» [6]).

У практиці ЄСПЛ досить поширена категорія справ, в яких розглядаються дискримінаційні положення у спадковому праві. Такі справи ЄСПЛ можна поділити на дві окремі категорії. Перша з них ґрунтується на порушенні статті 1 Першого протоколу в поєднанні зі статтею 14 ЄКПЛ, а друга – на порушенні статті 8 у поєднанні зі статтею 14 ЄКПЛ [486, с. 73].

Стаття 14 ЄКПЛ, загальний знаменник для обох категорій, гарантує особам захист від дискримінації при здійсненні прав і свобод, передбачених ЄКПЛ. Різниця буде лише дискримінаційною, якщо вона не має об'єктивного й обґрунтованого виправдання, тобто якщо не переслідує законної мети чи не забезпечується пропорційність між використаними засобами та метою, яку потрібно досягти [277]. При цьому стаття 14 не має самостійного значення, тобто не може бути застосована, якщо справа не підпадає під сферу дії одного чи кількох інших основних прав, хоча фактичне порушення іншого положення не є необхідним [332] – достатньо, щоби справа стосувалась здійснення відповідного права. Таким чином, питання спадкового права охоплюються змістом статті 1 Першого протоколу та статті 8 ЄКПЛ. Якщо перша з них передбачає захист власності, то друга – право на повагу до приватного й сімейного життя. При цьому у практиці ЄСПЛ розроблено широке розуміння поняття «сім'я», яке не може вважатися фіксованою категорією ні історично, ні соціально, ні навіть юридично [283]. Більше того, ЄКПЛ є «живим інструментом», що має тлумачитися відповідно до засад сучасного суспільства та сучасних умов. Існування чи відсутність «сімейного життя» у межах статті 8 залежить від наявності факту існування тісних особистих зв'язків (зокрема, свідомий інтерес батьків до батьків і їхнє зобов'язання перед дитиною, як до, так і після народження) [100].

У хрестоматійній справі «Marckx v. Belgium» [277] одним із аспектів, що розглядався ЄСПЛ, було заявлене порушення статті 1 Першого Протоколу, взятої окремо та у сукупності зі статтею 14 Конвенції. Позиція заявниці ґрунтувалась на тому, що у законодавстві Бельгії того часу було передбачено більш складний порядок встановлення правових відносин між матір'ю та

дитиною в разі її народження поза шлюбом, що, зокрема, порушувало майнові права доньки заявниці, оскільки вона не могла успадковувати її майно протягом того часу, поки не вважалася такою, яку матір удочерила.

ЄСПЛ розглянув питання спадкових прав матері (Паули, першої заявниці) та її доньки (Олександри, другої заявниці, від імені якої діяла мати) в трьох аспектах, щодо яких дійшов таких висновків: 1) стаття 1 Першого протоколу до Конвенції не застосовна до скарги Олександри Маркс (мотивується це тим, що вказана стаття лише констатує право будь-якої особи на безперешкодне розпорядження «своїм» майном, а отже, ця норма може бути застосована лише до наявного майна конкретної особи та не гарантує права на набуття майна шляхом спадкування за законом і довічного розпорядження – § 50 рішення); 2) відсутнє порушення статті 1 Першого протоколу до Конвенції, взятої окремо, стосовно скарги Паули Маркс (пов'язується це із правом держави, згідно з положеннями вказаної статті забезпечувати дію таких законів, які необхідні для здійснення контролю за використанням власності відповідно до загального інтересу – § 64 рішення); 3) відбулось порушення статті 14 Конвенції як окремо, так і в сукупності зі статтею 1 Першого протоколу до Конвенції щодо Паули Маркс (ЄСПЛ наголосив на тому, що відповідний закон Бельгії використовується лише до незаміжніх матерів і не поширюється на матерів, які перебувають у шлюбі, що, за відсутності належних доводів уряду та обґрунтування ним наявності «загального інтересу», є дискримінаційним – § 65 рішення). При цьому ЄСПЛ також встановив, що стосовно Олександри Маркс відбулось порушення статті 14 у сукупності зі статтею 8 Конвенції як у зв'язку з обмеженням її прав на отримання майна від своєї матері, так і повною відсутністю у неї прав на спадкування по закону майна її найближчих родичів по материнській лінії (§ 59 рішення).

Окрім того, ЄСПЛ зазначив, що питання спадкування та розпорядження своїм майном у відношеннях між найближчими родичами тісно пов'язані із сімейним життям, що підпадає під дію норми статті 8 Конвенції. Проте власне ця стаття не вимагає, щоби дитина мала право на спадкову долю в майні своїх

батьків або інших найближчих родичів; в тому, що стосується майнових спадкових прав, стаття 8 у принципі залишає за державами-учасницями вибір засобів, які дають змогу кожному індивідууму вести нормальне сімейне життя, у той час як відповідне право дитини загалом не є необхідним для нормального сімейного життя (§ 53 рішення).

Розглядаючи рішення у справі «Marckx v. Belgium», вчені вказують на те, що підхід ЄСПЛ полягає у врахуванні, серед іншого, категорії сімейного майна у межах визначення порушення права на приватність, що стосується, зокрема, й питань спадкування. Таким чином, ЄСПЛ розглядає спадкові права не лише крізь призму статті 1 Першого протоколу до Конвенції, а й у межах статті 8 у поєднанні зі статтею 14 Конвенції, що має місце не лише при спадкуванні майна як такого, а й при переході інших майнових прав, зокрема права оренди [373]. Цей висновок знаходить підтвердження й у офіційному Путівнику ЄСПЛ стосовно статті 8 Конвенції (право на повагу до приватного і сімейного життя), де зазначається, що поняття «сімейне життя» включає не лише соціальні, моральні або культурні відносини, а й охоплює інтереси матеріального характеру, зокрема, зобов'язання щодо утримання та положення національних правових систем більшості Договірних Держав, пов'язані зі встановленням обов'язкової частки у спадщині. Виходячи з цього, ЄСПЛ визнає, що право наслідування між дітьми та батьками, а також між внуками та прабабками настільки тісно пов'язане із сімейним життям, що охоплюється змістом статті 8 Конвенції [176].

Також у дослідницькій літературі наголошується на тому, що широкий обсяг можливих інтересів, захищених статтею 8 Конвенції, є корисним і стимулює розвиток різних аспектів у межах юрисдикції ЄСПЛ у цій галузі, що надає можливість підлаштовуватись під реалії сучасного світу. Однак для держави, яка прагне відповідати вимогам Конвенції, така ситуація може бути невігідною, оскільки ЄСПЛ дав зрозуміти, що, крім обов'язку утримуватися від свавільного втручання у захищені інтереси, органи державної влади

підлягають позитивному обов'язку забезпечувати дію ефективних механізмів дотримання цих інтересів [438].

У справі «Inze v. Austria» [207] ЄСПЛ констатував порушення державою статті 14 Конвенції у сукупності зі статтею 1 Першого протоколу до Конвенції, пов'язане з тим, що заявник не мав законного права успадкувати ферму своєї матері після того, як вона померла, не залишивши заповіту, тому що він народився поза шлюбом. Хоча заявник і працював на фермі до 23 років, ферму успадкував його молодший зведений брат. Суд розмежував ситуацію, що склалась у цій справі, і ситуацію у справі «Marckx v. Belgium», вказавши на те, що в останній заявниця ще за власного життя була стурбована потенційним правом другої заявниці (своєї доньки) успадкувати належне їй майно. У справі ж «Inze v. Austria» заявник уже успадкував право на частину власності померлої матері (разом із фермою), але не міг отримати цю власність у тій же частці, що й законно народжена дитина (§ 38 рішення).

Ф. Маккарті на основі аналізу справи «Inze v. Austria» обґрунтовує, що право спадкування власності за заповітом входить до обсягу поняття «майно» згідно з Першим протоколом до Конвенції. Автор вказує на те, що «майно» у цьому контексті найкраще розглядати як різновид боргу: власність, яка належить бенефіціару, – це претензія на майно загиблого через виплату спадщини. До смерті заповідача ніяке майно не може існувати, оскільки будь-яка претензія в кращому випадку є умовною: в межах повноваження заповідача у будь-який час змінити свою волю. Після смерті, однак, претензія «кристалізується», і право, що надається бенефіціару, становить поняття «майно» в значенні статті 1 Першого протоколу [284].

У подібній справі «Mazurek v. France» [283] заявник також стверджував про порушення статті 1 Першого протоколу до Конвенції у сукупності зі статтею 14 Конвенції, пов'язуючи це з дією у державі, на той час, закону, згідно з яким незаконнонароджена дитина (якою був заявник), мала право на вдвічі меншу частку в спадщині своєї матері проти іншої дитини, яка народилась у шлюбі. ЄСПЛ визнав порушення вказаних статей, зазначивши, що не знаходить

жодного обґрунтування в цій справі, яке могло б виправдати дискримінацію, засновану на факті народження поза шлюбом: у будь-якому випадку незаконнонароджена дитина не може бути звинувачена в обставинах, за які він або вона не несе відповідальності. Звідси випливає і незаперечний висновок про те, що заявник, у зв'язку зі своїм правовим статусом дитини народженої поза шлюбом, зазнав покарання при розподілі між спадкоємцями спадкового майна, а отже, на думку ЄСПЛ, відсутній достатній і пропорційний взаємозв'язок між використаними державою засобами та переслідуваною метою (§§ 54–55 рішення).

Подібних за змістом висновків стосовно порушення статті 14 у сукупності зі статтею 8 Конвенції через позбавлення або обмеження права особи, народженої поза шлюбом на спадкування майна, ЄСПЛ дійшов і в низці інших рішень, зокрема в справах «Merger and Cros v. France» [289], «Mitzinger v. Germany» [293], «Brauer v. Germany» [60].

У справі «Merger and Cros v. France» ЄСПЛ, окрім того, що констатував аналогічне справі «Mazurek v. France» порушення прав першої заявниці на отримання належної частки в спадщині (порушення статті 1 Першого протоколу до Конвенції у сукупності зі статтею 14 Конвенції) у зв'язку з її статусом незаконно народженої дитини (оскільки її батько на той час перебував у шлюбі з іншою особою, а не матір'ю заявниці), також висловився стосовно розмежування подарунків як таких і подарунків, що заповідаються у спадщину, визначивши, що стаття 1 Першого протоколу до Конвенції забезпечує право особи на наявне майно, але не гарантує право особи набувати майно, незалежно від того, чи надається воно за заповітом, чи поза ним (§ 37 рішення).

У справі «Pla and Puncernau v. Andorra» [332] заявники у своїй скарзі стверджували, що судові рішення, згідно з якими Антоні Пла П'юнсерно не міг успадкувати майно своєї бабусі, мали дискримінаційний характер. При цьому вони посилалися на статтю 8 (право на повагу до приватного та сімейного життя) і статтю 14 (заборона дискримінації) Конвенції. Причина, відповідно до якої перший заявник був позбавлений права на спадкування майна бабусі,

впливала з одного із пунктів її заповіту, згідно з яким її син мав передати спадкоємне майно дитині чи онукові «від законного та церковноправового шлюбу», у той час як Антоні був названою дитиною.

У своєму рішенні ЄСПЛ виходив із такого. По-перше, нагадав, що національні суди мають кращі можливості, ніж міжнародний суд, для оцінювання, відповідно до місцевих правових традицій, конкретного контексту правового спору, з яким до них звертаються сторони, – особливо це стосується справ, які потребують тлумачення пункту суто приватного документа, яким є заповіт особи, – й оцінювання різних конкурентних при цьому прав та інтересів. Отже, питання втручання у приватне і сімейне життя може постати відповідно до Конвенції лише тоді, коли оцінка національними судами фактів чи вітчизняного закону виявляється явно необґрунтованою, свавільною чи такою, що, вочевидь, не відповідає основоположним принципам Конвенції. По-друге, наголосив, що законний і церковноправовий характер шлюбу між названими батьками Антоні не заперечувався, а заповіт пані Пужол Оллер (бабусі Антоні) не містив нічого, що давало б підстави тлумачити слово «син» лише як «біологічний син» або що свідчило про її намір виключити названих онуків. На думку ЄСПЛ, вона мала змогу вчинити саме так, але, оскільки цього не було зроблено, єдиним можливим і логічним висновком є те, що такого наміру в неї не було. По-третє, виникає суперечність між викладеним і тлумаченням Високого суду Андорри, що виходив зі зворотного: оскільки спадкодавиця прямо не зазначила, що не виключає названих синів пана Пужола Оллера, це означає, що вона насправді мала намір виключити їх, що здається ЄСПЛ занадто суперечливим і несумісним із загальним правовим принципом, відповідно до якого недвозначність заяви усуває необхідність з'ясовувати, яким був намір особи, яка робила її. По-четверте, ЄСПЛ визнав, що повинен втрутитись в рішення у справі суто приватного характеру, виходячи з того, що тлумачення, яке надає національний суд правовому акту, убачається необґрунтованим, свавільним або, як це наявно у справі заявника, вочевидь, таким, що не відповідає вимогам статті 14 стосовно заборони дискримінації та,

у ширшому сенсі, несумісним із принципами, на яких ґрунтується Конвенція. По-п'яте, ЄСПЛ не встановив наявності тієї чи іншої легітимної мети, яка могла ставитися перед цим рішенням національного суду, або того чи іншого об'єктивного і розумного виправдання, на яке міг спиратися національний суд, встановлюючи відмінність у підходах до спадкоємців. На думку ЄСПЛ, названий син мав такий самий, у всіх аспектах, правовий статус, що й біологічна дитина його батьків. ЄСПЛ також наголосив, що Конвенція – це живий документ, і тому її потрібно тлумачити у контексті умов сьогодення, а не на час укладення заповіту, з якого до дати, коли майно перейшло спадкоємцям, минуло 57 років.

З огляду на такий тривалий період часу, що відтоді минув й впродовж якого відбулися глибокі соціальні, економічні та правові зміни, суди не повинні були нехтувати новими реаліями. Те саме стосується заповітів: будь-яке тлумачення, якщо воно потрібне, має робитися з метою з'ясування наміру заповідача та надання заповітові чинності. Однак при цьому необхідно пам'ятати про недопустимість презумпцій щодо намірів заповідача на підставі того, що ним у заповіті не було зазначено, та про недопустимість нехтування важливого принципу, який вимагає тлумачити пункти заповіту в спосіб, що найбільше відповідає вимогам національного права та вимогам Конвенції, які впливають із практики ЄСПЛ. На цих підставах ЄСПЛ визнав, що було допущено порушення статті 14 у поєднанні зі статтею 8, а також постановив, що немає потреби розглядати заяву окремо за статтею 8.

Отже, ЄСПЛ ще в 1979 році у справі «Marckx v. Belgium» постановив, що обмеження прав дітей на спадщину на підставі різного юридичного статусу факту їх народження були несумісними з Конвенцією. ЄСПЛ систематично підтверджував дію цього основного принципу, закріпивши заборону дискримінації на підставі народження дитини «поза шлюбом» як стандарт у межах захисту європейського публічного порядку. ЄСПЛ також зауважує, що загальна позиція між державами – членами Ради Європи щодо важливості рівного ставлення до дітей, народжених у шлюбі, та дітей, народжених поза

шлюбом, була досягнута уже давно, що, крім того, призвело до існування сьогодні єдиного підходу серед національних законодавчих органів з цього питання – принцип рівності, що виключає власне поняття «законних» дітей і дітей, народжених поза шлюбом, разом із соціальними та правовими змінами, які остаточно підтверджують мету досягнення рівності між дітьми. Відповідно, ЄСПЛ закріплює правило, відповідно до якого державі необхідно навести дуже вагомі причини, для того, щоби нормативно закріпити різницю у правах дітей на підставі їх народження поза шлюбом у межах, сумісних із Конвенцією [23].

Отже, існуюче прецедентне право ЄСПЛ, яке неодноразово встановило стандарти європейського спадкового права, вказує у своїх рішеннях про право спадщини, і передусім на необхідність боротьби з дискримінацією при застосуванні деяких національних законів щодо різних категорій спадкоємців.

У справі «Fokas v. Turkey» [146] заявники, серед іншого, скаржились на те, що вони були позбавлені права на мирне володіння своїм майном унаслідок відмови національних органів визнати їх як законних спадкоємців стосовно нерухомого майна, яке належало їхній покійній сестрі, що пов'язувалось із дискримінацією заявників на основі походження та релігійних переконань. ЄСПЛ встановив, що вказане нерухоме майно не визнавалось національними судами Туреччини таким, що успадковується заявниками, а також не переходило у їхню власність автоматично в силу відповідного закону. Виходячи з цього ЄСПЛ констатував, що предмет спору не підпадає під категорію «наявне майна» як елементу змісту поняття «майно» в розумінні статті 1 Першого протоколу до Конвенції.

При цьому ЄСПЛ детально розглянув та обґрунтував приналежність цього нерухомого майна до другої складової категорії поняття «майно», а саме: активів – вимог, стосовно яких заявник може стверджувати, що він або вона має принаймні «законне сподівання» щодо володіння таким майном (§§ 33–35 рішення). У цьому зв'язку ЄСПЛ повторює (посилаючись на рішення в справі «Korecký v. Slovakia» [245]) тезу про те, що вимога може розглядатися як «актив», якщо для цього є достатні підстави в національному законодавстві

(§ 36 рішення). З цією метою ЄСПЛ звертається до змістовно подібної справи «Nacaryan and Deryan v. Turkey» [301], у межах якої також розглядалось питання про те, як застосування принципу «взаємності» в законодавстві Туреччини вплинуло на права заявників відповідно до Конвенції. ЄСПЛ, зокрема, встановив, що, на відміну від висновків національних судів, на підставі звіту Міністерства юстиції, громадяни Туреччини можуть успадкувати нерухомість у Греції, зокрема й у регіонах, де обмеження були встановлені Законом 1990 року стосовно купівлі та продажу нерухомого майна (§§ 37–38 рішення).

Таким чином, ЄСПЛ дійшов висновку, що заявники, чії родинні зв'язки з покійною були встановлені, могли законно вважати, що вони відповідають всім вимогам для успадкування нерухомого майна, як це було стосовно рухомого майна. За цих обставин заявники не могли передбачити, що, на думку національних судів, умови «взаємності» не було дотримано (§ 39 рішення). Таким чином, заявники мали «законне сподівання» бути визнаними спадкоємцями нерухомого майна своєї сестри, а отже, відмова національних судів визнати такий їхній статус свідчить про втручання у право заявників на мирне володіння своїм майном і порушення статті 1 Першого протоколу до Конвенції (§§ 43–45 рішення).

Щодо справи «Фокас проти Туреччини» та пов'язаних із нею справ «Agnidis v. Turkey» і «Apostolidis and Others v. Turkey» вказується на те, що під приводом недотримання принципу взаємності між Грецією та Туреччиною (влада Туреччини обґрунтовувала анулювання та подальшу відмову у праві отримання спадщини тим, що відповідно до законодавства Греції громадяни, які не є членами ЄС, включаючи турків, не можуть купувати земельні ділянки у прикордонних районах Греції, якщо вони не мають дозволу від грецької влади) спадкові права членів експатрійованих грецьких меншин, що набули грецького громадянства, були порушені. Вказаний захід фактично спрямований на розірвання навіть останнього зв'язку між емігрантами грецької православної

меншини та їхніми нащадками із місцем їхнього походження і позбавлення їх нерухомого майно, яке вони успадкували [1].

Незначна кількість справ, розглянутих ЄСПЛ, стосується здатності особи бути спадкоємцем. Наприклад, у справі «Jahn and Others v. Germany» [216] предметом спору було надання права на спадкування земельної ділянки сільськогосподарського призначення лише за умови набуття статусу фермера. Так, це стосувалося земельної реформи, проведеної в східній частині Німеччини ще до створення Німецької Демократичної Республіки, яка мала на меті поліпшення сільськогосподарського використання землі. Відповідно, деяким особам, «новим фермерам», було виділено ділянки землі. Їхні діти та внуки могли успадковувати земельні ділянки за умови, якщо вони також ставали фермерами. Після об'єднання Німеччини національні суди розробили таку практику щодо прийняття рішення стосовно цих ділянок землі, які колись були виділені «новим фермерам» і передані їхнім спадкоємцям: у разі, якщо останні були в змозі довести, що вони так само працюють у сільському господарстві, то землі у них залишались. Заявники не належали до таких осіб і тому були позбавлені землі, яку, як вони стверджували, успадкували. ЄСПЛ вирішив, що право «нових фермерів» не може «класифікуватися як право власності – як таке, що існувало протягом режимів ринкової економіки» та зазначив, що «початковою метою земельної реформи було сільськогосподарське використання землі». ЄСПЛ прийняв рішення, що «в унікальному контексті возз'єднання Німеччини відсутність будь-якої компенсації не порушує справедливий баланс» відповідно до статті 1 Першого протоколу.

Це рішення також цікаве з точки зору питання позбавлення власності без компенсації. Як зазначає Д. Попович, єдиним випадком відходу від правила про компенсацію може бути втручання виняткових обставин. Такі обставини складно визначити. Крім того, їхнє втручання у кожному конкретному випадку може виявитися недостатнім для того, щоби виправдати відсутність компенсації [565, с. 55].

В іншій справі – «Négrépontis-Giannisis v. Greece» [303] – ЄСПЛ зіткнувся з питанням визнання усиновлення як підстави виникнення в усиновленого спадкових прав. Справа стосувалася відмови влади Греції визнати усиновлення заявника, внаслідок чого останній не зміг вступити у спадок після смерті свого усиновителя. У 1980-их роках заявник проживав в США зі своїм дядьком, православним ченцем, зведеним у сан єпископа. У 1984 році американський суд дав згоду на усиновлення заявника його дядьком. Заявник повернувся до Греції 1985 року, а його прийомний батько – в 1996-му. У 1998 році усиновитель помер. Через рік грецький суд першої інстанції визнав усиновлення, дійшовши висновку, що воно не суперечить публічному порядку і принципам моралі.

У 2000 і 2001 роках родичі померлого ініціювали процедури з метою оскаржити визнання американського рішення про усиновлення грецькими судами. Вони програли в суді першої інстанції, однак суд апеляційної інстанції визнав, що поєднання духовного життя із вчиненням світських юридично значимих дій (як, наприклад, усиновлення) суперечить публічному порядку, прийнятому в Греції. Касація підтримала це рішення остаточним рішенням, прийнятим у 2008 році.

ЄСПЛ визнав наявність сімейного зв'язку між заявником і його прийомним батьком. При цьому він послався на рішення американського суду про усиновлення, який встановив, що заявник і усиновитель дійсно проживали однією сім'єю. Таким чином, відмова влади Греції визнати акт усиновлення була втручанням у право на повагу до приватного та сімейного життя заявника. Крім того, така відмова є дискримінацією прав заявника як усиновленої дитини порівняно з рідними дітьми спадкодавця. Оскільки відмова визнати акт усиновлення позбавляла заявника можливості прийняти спадщину після померлого, вона, безумовно, була втручанням у право на мирне володіння майном, передбачене статтею 1 Першого протоколу.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3:

1. «Право власності» як автономне правове поняття, розроблене в практиці ЄСПЛ, не може бути безпосередньо імплементоване в національне законодавство, оскільки є абстрагованими від національних правових систем, а тому його зміст, дуже часто, значно відрізняється від національних відповідників. Таким чином, зміст автономного поняття «права власності» може собою охоплювати різні закріплені в національному законодавстві суб'єктивні цивільні права, такі як власне право власності, інші речові права, права інтелектуальної власності, корпоративні права, зобов'язальне право вимоги чи інше майнове право. При цьому тлумачення та застосування норм національного права має здійснюватися таким чином, щоби не обмежувати зміст права, яке захищається ЄКПЛ.

Крім того, окремі аспекти змісту автономного правового поняття «право власності» в розумінні практики ЄСПЛ можуть не знаходити свого закріплення в національному законодавстві (прогалина в праві).

Якщо в національному праві не закріплено суб'єктивне цивільне майнове право, яке відповідало б змісту автономного правового поняття «права власності», то зміст майнового активу, який охороняється статтею 1 Першого протоколу варто тлумачити як охоронюваний законом інтерес.

У випадку коли в національному праві закріплене відповідне суб'єктивне цивільне майнове право, але його зміст не відповідає змісту автономного правового поняття «права власності», то таке право має підлягати розширювальному тлумаченню для того, щоби забезпечити дотримання положень ЄКПЛ і практики ЄСПЛ.

2. На прикладі мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення встановлено, що обмеження права власності не суперечать ст. 1 Першого протоколу ЄКПЛ за умови, що вони передбачені законом, переслідують легальну ціль, зокрема, відповідно до загальних інтересів або для забезпечення сплати податків чи інших зборів або штрафів, та якщо

запроваджується заходами, які забезпечують баланс між ціллю, яка досягається, та інтересами власників. Оцінюючи дотримання принципу пропорційності при запровадженні обмеження права власності, ЄСПЛ враховує такі фактори. По-перше, законодавство, яке запроваджує обмеження, повинно відповідати вимогам правової визначеності. По-друге, заходи, які запроваджуються обмеженням права власності, не повинні носити найбільш обтяжливий характер для власника, якщо держава має в розпорядженні широкий спектр інших законодавчих інструментів, які дають змогу досягти цілей такого обмеження. По-третє, обмеження права власності не повинно покладати на власників надмірний тягар, при цьому враховується: тривалість дії обмеження; широкий діапазон обмежень; негнучкий характер обмежень, які не підлягають індивідуальному розгляду або виняткам.

3. Практика ЄСПЛ завдяки автономному тлумаченню поширює дію ст. 1 Першого протоколу на речові права на чуже майно. Такий захист охоплює як обмежені речові права, які виникли на підставі закону, так і ті з них, які встановлені договором, наприклад, право оренди. Для того, щоб речове право на чуже майно підпадало під дію ст. 1 Першого протоколу необхідною є наявність у його суб'єкта економічного інтересу. Такі права передбачають обмеження права власності, а тому повинні бути законними та пропорційними передбачуваній законній меті. Крім того, в окремих випадках незаконне володіння чужою річчю також може підпадати під дію ст. 1 Першого протоколу, за умови, що обставин справи, разом узяті, надають заявнику правовий титул на матеріально-правовий інтерес, що знаходиться під охороною положень ст. 1 Першого протоколу до Конвенції

4. Практика ЄСПЛ своїм захистом охоплює як майнову цінність інтелектуальної власності (в межах ст. 1 Першого протоколу), так і особисті немайнові права творця (відповідно до ст. 8 ЄКПЛ), а також свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості (згідно зі ст. 10 ЄКПЛ). Аналіз практики ЄСПЛ свідчить про принаймні дві умови захисту прав інтелектуальної власності: наявність самого права (при цьому, право

інтелектуальної власності не визнається у випадках, коли існує «спір щодо тлумачення та застосування національного законодавства», в той же час відмова в наданні правової охорони результатам інтелектуальної творчої діяльності може вважатися втручанням в право інтелектуальної власності) та здійснення його в межах, передбачених законом (наприклад, видача примусової ліцензії, спрямованої на запобігання зловживання монопольним становищем).

5. Право інтелектуальної власності, не будучи абсолютним, може підлягати обмеженню у випадках зіткнення з іншими суб'єктивними правами. Найчастіше право інтелектуальної власності вступає в колізію з правом на інформацію, що обумовлено їх правовою природою, об'єктом та змістом. При цьому, обмеження права інтелектуальної власності, передбачені в чинному законодавстві слід тлумачити розширено у випадках, коли це необхідно для забезпечення балансу із правом на інформацію.

6. Корпоративні права підпадають під дію ЄКПЛ, а саме ст. 1 Протоколу 1, оскільки охоплюються змістом поняття «майно», та ст. 6 ЄКПЛ, коли порушення права на доступ до правосуддя полягає у відсутності належного судового захисту корпоративних прав. При цьому, відповідно до практики ЄСПЛ захищаються як майнові, так і немайнові корпоративні права в їх єдності, як від порушень з боку держави, так і від порушень з боку інших осіб, зокрема решти учасників господарського товариства чи самого господарського товариства. Корпоративні права в практиці ЄСПЛ захищаються такими способами, як визнання корпоративного права порушеним, відшкодування збитків та компенсація моральної шкоди, завданих порушенням корпоративних прав.

7. В Україні назріла практична необхідність комплексного запровадження інституту зняття корпоративної вуалі. Для цього, з одного боку, необхідно передбачити вичерпний перелік підстав, наявність чи відсутність яких однозначно свідчить про необхідність зняття корпоративної вуалі, таких як неможливість господарської організації самостійно звернутися до конвенційних органів або коли заявник є єдиним учасником господарської організації –

(жорсткий підхід). З іншого боку, передбачити вичерпний перелік випадків, коли кожна підстава зняття корпоративної вуалі має бути оцінена судом, виходячи з обставин конкретної справи: фактична неможливість господарської організації самостійно звернутись до суду; ступінь контролю, який здійснює учасник (засновник) над діяльністю господарської організації; ступінь і вид причетності держави до стверджувального правопорушення; розмір шкоди, завданої господарській організації (гнучкий підхід).

8. Практика ЄСПЛ свідчить, що ст. 1 Першого протоколу охоплює захист права вимоги, яке може бути елементом змісту, як договірних, так і позадоговірних зобов'язань, як регулятивних, так і охоронних зобов'язань, в тому числі з невиконання державою взятих на себе зобов'язань з соціального забезпечення. Можна виділити принаймні дві умови захисту зобов'язального права вимог в практиці ЄСПЛ: 1) зобов'язальне права вимоги носить майновий характер; 2) зобов'язальне права вимоги обумовлене положеннями національного законодавства та практики його застосування або безпосередньо підтверджено судовим рішенням. Порушення зобов'язального права вимоги може тягнути за собою компенсацію завданої шкоди, як майнової, так і немайнової (моральної).

9. Законодавство України передбачає численні випадки мораторіїв на звернення стягнення на майно боржника. А тому назріла потреба у моніторингу вказаних випадків на предмет відповідності задекларованим цілям їх встановлення з подальшим скасуванням, якщо така ціль не досягається або відпала. Закріплені в законодавстві України мораторії на звернення стягнення на майно боржника необхідно привести у відповідність до практики ЄСПЛ, забезпечивши їх пропорційність задекларованим цілям. Для цього доцільно: визначити строк дії кожного мораторію, якщо тільки інше не обумовлено ціллю його встановлення; по можливості запровадити гнучкий механізм застосування мораторію у вигляді альтернативних способів задоволення вимог кредитора та (або) можливості оспорити застосування мораторію в індивідуальному порядку;

гарантувати кредиторам право на отримання компенсації втрат, завданих внаслідок застосування мораторію.

10. Практика ЄСПЛ визнає такі нематеріальні активи, як гудвіл і клієнтуру, майном у розумінні статті 1 Першого протоколу до ЄКПЛ, незалежно від їх формального закріплення на рівні національного законодавства. Суб'єктами права на гудвіл та (або) клієнтуру можуть бути як фізичні, так і юридичні особи, які здійснюють певний вид професійної та (або) підприємницької діяльності, що приносить їм прибуток. Виникнення права на гудвіл (клієнтуру) може бути обумовлене як об'єктивними (тривале здійснення відповідної діяльності; набуття спеціального правового статусу; отримання передбачених законом ліцензій і дозволів), так і суб'єктивними (власне ділова репутація суб'єкта) факторами.

При цьому, «репутація», «гудвіл» і «клієнтура» не є тотожними поняттями, які відрізняються за своїм змістом та обсягом. Усі вказані терміни позначають нематеріальні об'єкти цивільних відносин. Однак, репутація є особистим немайновим благом, тоді як гудвіл і клієнтура за своєю природою – майнові блага, які створюються у результаті здійснення особою підприємницької та (або) професійної діяльності, мають економічну цінність, обумовлену можливістю їх використання при подальшому здійсненні такої діяльності.

Так, гудвіл фактично є економічною оцінкою репутації, але на обмежується нею. На вартість гудвілу також можуть впливати належні особі об'єкти права інтелектуальної власності, такі як торговельна марка, фірмове найменування, комерційна таємниця, а також інші нематеріальні об'єкти, до яких відносимо й клієнтуру. Клієнтура, у свою чергу, відрізняється від гудвілу та репутації тим, що їй не властивий нерозривний зв'язок із особою-носієм. Наприклад, клієнтура, створена господарським товариством, може бути використана його засновниками (учасниками) після припинення останнього без правонаступників.

Практика ЄСПЛ виділяє такі умови захисту гудвілу. По-перше, заявник має володіти певним рівнем гудвілу. По-друге, заявник повинен мати можливість використовувати свій гудвіл при здійсненні конкретного виду діяльності. По-третє, треба встановити факт протиправного втручання у право заявника на володіння та користування своїм гудвілом. По-четверте, таке втручання призвело до заподіяння заявнику майнової шкоди.

11. Практика ЄСПЛ підтверджує, що допоки немає підстав для запровадження окремого суб'єктивного права, яке було б спрямоване на комерційне використання зображення, імені, інших ознак, які індивідуалізують фізичну особу. Для цього достатньо змісту вже закріплених особистих немайнових прав, зокрема таких, як: право на ім'я; право на повагу до гідності та честі; повагу до людини, яка померла; право на індивідуальність; право на особисті папери; охорона інтересів фізичної особи, яка зображена на фотографіях та в інших художніх творах. Майнові інтереси фізичної особи при використанні зображення, імені, інших ознак, які її індивідуалізують, можуть бути як самостійним предметом захисту, так і захищатися в межах основного цілеспрямування вказаних прав (можливість фізичної особи вільно, на власний розсуд визначати свою поведінку у сфері свого приватного життя). В обох випадках захист таких майнових інтересів підпадає під дію тих самих меж та обмежень, що і відповідне особисте немайнове право.

12. Права на прийняття спадщини знаходить свій захист відповідно до практики ЄСПЛ. При цьому воно підпадає під дію ст. 1 Першого протоколу та розглядається як актив, який особа має законні сподівання отримати у майбутньому. Одночасно право на прийняття спадщини охоплюється ст. 8 ЄКПЛ в межах поняття «сімейне життя», яке включає також такі елементи спадкового права, як право на обов'язкову частку у спадщині.

ВИСНОВКИ

1. Правові позиції прецеденту й автономні правові поняття – це складові елементи системи прецедентного права ЄСПЛ. Водночас між правовими позиціями й автономними поняттями наявні суттєві відмінності, які дають змогу їх диференціювати. По-перше, на відміну від автономних понять для правових позицій багаторазовість застосування є обов'язковою ознакою. По-друге, правові позиції виробляються ЄСПЛ щодо певного права, гарантованого ЄКПЛ, натомість автономне поняття стосується конкретного терміна, закріпленого у певній статті ЄКПЛ.

2. Аргументація ЄСПЛ ґрунтується на таких основних принципах тлумачення ЄКПЛ, як: принцип свободи розсуду держави (the margin of appreciation); принцип субсидіарності (subsidiarity); принцип пропорційності (proportionality).

Принцип свободи розсуду держави означає, що держава володіє усією повнотою публічної влади для встановлення та реалізації ефективних заходів захисту та забезпечення реалізації конвенційних прав. Така свобода розсуду визнається як за законодавцем, так і за правозастосовними органами. Цей принцип обґрунтовується тим, що держава-відповідач перебуває у кращому становищі порівняно із суддями ЄСПЛ у питанні з'ясування соціальних потреб. При цьому межі такої дискреції визначаються ЄКПЛ у тому вигляді, в якому вони тлумачаться відповідно до усталеної практики ЄСПЛ, і відрізняються залежно від гарантованого ЄКПЛ права, конвенційних цілей, категорії осіб і закріплених у європейських правопорядках нових стандартів. Окрім того, межі свободи розсуду залежать від стандарту «якості закону», що вимагається відповідно до ЄКПЛ, якості процедури прийняття рішення та ефективності внутрішніх засобів правового захисту.

Принцип субсидіарності означає, що ЄСПЛ здійснює контроль за реалізацією державою свободи розсуду щодо забезпечення конвенційних прав. Згідно з цим принципом до завдань ЄСПЛ належить не підміна національних

судів, а контроль за відповідністю їхніх рішень положенням ЄКПЛ. Проте ЄСПЛ не обмежується лише з'ясуванням того, чи діяла держава у межах своєї свободи розумно та добросовісно, а й здійснює контроль за виконанням державою зобов'язань, які випливають із ЄКПЛ.

Принцип пропорційності являє собою основний підхід ЄСПЛ до оцінки реалізації державою своєї свободи розсуду стосовно забезпечення конвенційних прав. Його сутність полягає у здійсненні контролю у певній послідовності, що надає можливість проаналізувати діяльність держави на відповідність ЄКПЛ у конкретній справі. Принцип пропорційності включає послідовно змінювані одна одну стадії: допустимість, необхідність і балансування. На стадії допустимості втручання вирішуються питання про те, чи має місце втручання у конвенційне право, чи передбачене таке втручання законом і чи переслідує воно легітимну мету. На стадії необхідності вирішується, чи є втручання належним засобом для досягнення легітимної мети (розумність) і чи виключається її досягнення іншими способами, які не вимагають такого ступеня втручання (адекватність). На стадії балансування встановлюється, чи превалює конкуруюче право або законний інтерес над конвенційним правом, стосовно якого мало місце втручання (балансування).

3. Застосування ЄСПЛ таких особливих підходів до тлумачення, як еволютивне тлумачення та подальша практика застосування, зумовлене особливим характером ЄКПЛ як міжнародного договору про права людини. Однак їх застосування має здійснюватися із дотриманням принципу правової визначеності, а також принципу стримування ЄСПЛ, з одного боку, і принципу забезпечення реальних і ефективних, а не теоретичних та ілюзорних прав – з другого, що допускається лише за умови узгоджених дій ЄСПЛ і держави – учасниці ЄКПЛ у напрямі розвитку та вдосконалення прав і свобод, гарантованих ЄКПЛ.

4. Рішення ЄСПЛ володіють основними ознаками джерела цивільного права, що дає змогу віднести їх до останніх. Рішення ЄСПЛ являють собою констатацію факту про наявність або відсутність порушення ЄКПЛ,

обов'язкової для виконання державою-відповідачем і наділеної прямою дією у національних правових системах держав – учасниць ЄКПЛ, а в деяких випадках такої, що зумовлює перегляд судових актів, винесених національними судами стосовно заявника. Важливим аргументом на користь цієї позиції є те, що рішенням притаманні такі ознаки джерела цивільного права, як загальний та обов'язковий характер і володіння юридичною силою.

5. Автономність поняття майна дає змогу ЄСПЛ досить лояльно ставитися до його змісту та включати у нього не лише матеріальні речі в традиційному їх розумінні, а й репутацію заявника як адвоката, право на зайняття адвокатською діяльністю, ліцензію на зайняття певним видом діяльності, право на відшкодування експортного ПДВ і надмірно сплаченого податку, право на зайняття рибним промислом, доменне ім'я, частку у статутному капіталі товариства з обмеженою відповідальністю тощо.

При цьому категорією «майно» відповідно до статті 1 Першого протоколу до ЄКПЛ охоплено не лише майно, яке належить особі на праві власності, а й майно, на яке в особі є законне право (наприклад, право оренди).

Окрім того, формальна відсутність в особі законних прав на майно із врахуванням конкретних обставин справи не виключає охорони майнового інтересу на підставі статті 1 Першого протоколу до ЄКПЛ.

Широкий підхід до розуміння майна як існуючого і належного особі майна продиктований правовим статусом ЄСПЛ як наднаціонального органу, що покликаний вирішувати спори за участю країн, які належать до різних правових систем. Але такий об'єктивний фактор не виключає власного прагнення ЄСПЛ до найбільш повного захисту такого фундаментального права, як право власності, що становить економічне підґрунтя свободи та правового статусу особистості.

Включення у поняття «майно» не лише традиційних речей, а й інших об'єктів, зокрема інтелектуальної власності, беручи до уваги обов'язковість правових висновків ЄСПЛ у питаннях тлумачення та застосування ЄКПЛ, відкриває можливості поширювати механізм захисту, закладений у статті 1

Першого протоколу до ЄКПЛ, на правові явища, які виходять за межі традиційного для романо-германської правової сім'ї розуміння об'єкта права власності як тілесного об'єкта матеріального світу (речі).

6. Втручання у право заявника на безперешкодне користування своїм майном може мати місце не лише у випадку тривалого невиконання рішення суду, яке набрало законної сили, а й у випадку скасування такого рішення у порядку перегляду.

Скасування рішення суду в порядку перегляду, особливо у разі, коли воно зумовлює ретроспективне застосування закону, суперечить не лише положенням статті 6 ЄКПЛ, а й статті 1 Першого протоколу до ЄКПЛ. Водночас порушення статті 1 Першого протоколу до ЄКПЛ не відбувається, якщо присуджені суми відповідно до рішення, яке було прийняте у результаті нового судового провадження, перевищують розмір спочатку присуджених грошових сум або ж відповідають їм. Отже, у ситуації, коли майнове становище особи поліпшується у результаті перегляду рішення суду, немає підстав стверджувати про покладення на неї надмірного та (або) непропорційного тягаря.

Окрім того, скасування рішення суду, яке набрало законної сили, в порядку перегляду не може слугувати виправданням для тривалого невиконання рішення суду.

7. Як впливає із практики ЄСПЛ, відшкодування шкоди у випадку втручання у здійснення майнових прав може виражатися у двох формах: компенсація та відшкодування збитків. Їхні справжні цілі різняться. Так, компенсація є умовою позбавлення майна. Саме тому майнові права (на відміну від інших прав людини) з моменту втручання у їх здійснення не порушують вимоги статті 1 Першого протоколу до ЄКПЛ у випадку отримання власником компенсації. Відшкодування шкоди, з одного боку, є формою компенсації, присудженої власникам, коли умови втручання у здійснення майнових прав не можуть бути дотримані. Звідси впливає, що компенсація та відшкодування збитків ґрунтуються на різних законних підставах: компенсація – на статті 1

Першого протоколу до ЄКПЛ, відшкодування збитків – на статті 50 ЄКПЛ (забезпечує базис для відшкодування збитків у формі справедливої сатисфакції). Ці відмінності пояснюють, чому стаття 1 Першого протоколу до ЄКПЛ не спроможна забезпечити реституцію майна, натомість стаття 50 ЄКПЛ – спроможна. Однак вони не можуть перешкоджати справедливій сатисфакції для власників, позбавлених свого майна з порушенням умов, викладених у статті 1 Першого протоколу до ЄКПЛ.

8. Вирішуючи питання про дотримання справедливого балансу між захистом прав конкретної особи та забезпеченням інтересів суспільства у випадку позбавлення майнових прав унаслідок масштабних соціальних чи економічних реформ, необхідно враховувати громадянство потерпілої особи, оскільки іноземці (на відміну від громадян держави-відповідача) є більш вразливими, зважаючи на відсутність їхньої причетності до політичних процесів, які відбуваються у країні та наслідком яких і є запровадження низки реформ. Саме тому відповідно до практики ЄСПЛ цілком виправданим у таких ситуаціях убачається покладення більшого тягаря із метою захисту публічних інтересів на громадян, а не на іноземців.

9. Для застосування автономного правового поняття «право власності», розробленого у практиці ЄСПЛ, необхідно насамперед знайти відповідне його змісту суб'єктивне цивільне право, закріплене в національному законодавстві, чи власне право власності, чи інше речове право, чи право інтелектуальної власності, чи корпоративне право, чи зобов'язальне право, чи інше майнове право. Однак при цьому тлумачення та застосування норм національного права має здійснюватися з урахуванням практики ЄСПЛ таким чином, щоб не обмежувати зміст права, яке захищається ЄКПЛ.

На етапі пошуку національного відповідника автономному правовому поняттю, виробленому практикою ЄСПЛ, якраз і можуть виникнути прогалини у законодавстві України. Якщо у національному праві немає відповідного автономному правовому поняттю суб'єктивного цивільного майнового права, то зміст майнового активу, який охороняється статтею 1 Першого протоколу до

ЄКПЛ, варто тлумачити як охоронюваний законом інтерес. Якщо у національному праві закріплене відповідне суб'єктивне цивільне майнове право, але його зміст не відповідає змісту автономного правового поняття, то таке право має підлягати більш широкому тлумаченню для того, щоби забезпечити дотримання положень ЄКПЛ і практики ЄСПЛ.

При цьому майнові суб'єктивні цивільні права мають володіти низкою ознак, щоби їх можна було визнати майном у розумінні статті 1 Протоколу першого до ЄКПЛ: таке право має економічну цінність, яка більш-менш точно може бути виражена у грошовому еквіваленті; право на майно – суб'єктивне цивільне право, тому, власне, майном може бути лише право, яке є цивільним за своєю природою; таке право мусить бути достатньо визначеним.

Більше того, практика ЄСПЛ поширює поняття «майно» і на майновий інтерес, пов'язаний із використанням таких нематеріальних активів, як гудвіл і (або) клієнтура, а також особистих немайнових благ (зображення, ім'я, інші ознаки, які індивідуалізують фізичну особу) в комерційних цілях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. A Short History of the Treatment of the Greek-Orthodox Community of Istanbul (1923-2009) and Present Human and Minority Right Issues URL : http://www.conpolis.eu/UploadedNews/Greek-Orthodox_Community_Human_Right_Issues_2009.pdf (дата звернення : 12.08.2019).
2. Affaire Consorts Richet and Le Ber v. France: Court (Fifth Section) Judgment. App. 18990/07, 23905/07. 18.11.2010. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-101765> (дата звернення : 12.08.2019).
3. African Charter on Human and Peoples' Rights. URL : <http://www.humanrights.se/wp-content/uploads/2012/01/African-Charter-on-Human-and-Peoples-Rights.pdf> (дата звернення : 12.08.2019).
4. Agrokompleks v. Ukraine: Court (Fifth Section) Judgment (Merits). 06.10.2011. App. 23465/03. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-106636> (дата звернення : 12.08.2019).
5. Agrotexim and Others v. Greece: Court (Chamber) Judgment. 24.10.1995. App. 14807/89. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57951> (дата звернення : 12.08.2019).
6. Ahmet Sadik v. Greece: Court Judgment. 15.11.1996. App. 18877/91. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58066> (дата звернення : 12.08.2019).
7. Airey v. Ireland: Court (Chamber) Judgment. App. 6289/73. 09.10.1979. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57419> (дата звернення : 12.08.2019).
8. Akandji-Kombe J.-F. Positive obligations under the European Convention on Human Rights. A guide to the implementation of the European Convention on Human Rights. Council of Europe: Human rights handbooks, 2007. 68 p.
9. Akdeniz v. Turkey: Court (Fourth Section) Judgment. App. 25165/94. 31.05.2005. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=002-9493> (дата звернення : 12.08.2019).

10. Akkus v. Turkey: Court (Second Section) Judgment. App. 10443/08. 03.11.2011. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58034> (дата звернення : 12.08.2019).

11. Aka v. Turkey: Court (Chamber) Judgment. App. 19639/92. 23.09.1998. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58231> (дата звернення : 12.08.2019).

12. Ališić and Others v. Bosnia and Herzegovina, Croatia, Serbia, Slovenia and the Former Yugoslav Republic of Macedonia: Court (Grand Chamber) Judgment. App. 60642/08. 16.07.2004. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-145575> (дата звернення : 12.08.2019).

13. Allen T. Compensation for Property under the European Convention on Human Rights. URL : <http://law.bepress.com/expresso/eps/1875/> (дата звернення : 12.08.2019).

14. Almeida Ferreira and Melo Ferreira v. Portugal: Court (Second Section) Judgment. App. 41696/07. 21.12.2010. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-102386> (дата звернення : 12.08.2019).

15. Almeida Garrett, Mascaranhas Falcao and Others v. Portugal: Court (First Section) Judgment. App. 29813/96, 30229/96. 11.01.2000. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58417> (дата звернення : 12.08.2019).

16. Gauci and Others v. Malta: Court (Third Section) Judgment. App. 57752/16. 08.10.2019. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-196420> (дата звернення : 12.08.2019).

17. Ambrus M. Comparative Law Method in the Jurisprudence of the European Court of Human Rights in the Light of the Rule of Law. URL: https://repub.eur.nl/pub/17127/ELR%202009-3_05.pdf (дата звернення : 12.08.2019).

18. American Convention on Human Rights. URL : https://www.cartercenter.org/resources/pdfs/peace/democracy/des/amer_conv_human_rights.pdf (дата звернення : 12.08.2019).

19. American Declaration of the Rights and Duties of Man. Adopted by the Ninth International Conference of American States, Bogotá, Colombia, 1948. URL :

<https://www.cidh.oas.org/Basicos/English/Basic2.american%20Declaration.htm>
(дата звернення : 12.08.2019).

20. Amirkhanyan v. Armenia: Court (First Section) Judgment. App. 22343/08. 03.12.2015. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-158960> (дата звернення : 12.08.2019).

21. Andonoski v. the Former Yugoslav Republic of Macedonia: Court (First Section) Judgment. App. 16225/08. 17.09.2015. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-157279> (дата звернення : 12.08.2019).

22. Andrey Smirnov v. Russia: Court (Third Section) Judgment. App. 43149/10. 13.02.2018. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-180838> (дата звернення : 12.08.2019).

23. Anghelescu C.A., Boroï G. The Prohibition of Discrimination of Art. 14 of The European Convention on Human Rights in Matters of Inheritance and Affiliation Regarding the Provisions of the New Civil Code / C.A. Anghelescu, G. Boroï. URL : http://journaldatabase.info/download/pdf/prohibition_discrimination_art_14 (дата звернення : 12.08.2019).

24. Anheuser-Busch Inc. v. Portugal: Court (Grand Chamber) Judgment. App. 73049/01. 11.01.2007. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-78981> (дата звернення : 12.08.2019).

25. Anthony Aquilina v. Malta: Court Judgment. App. 3851/12. 11.12.2014. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-148636> (дата звернення : 12.08.2019).

26. Appolonov v. Russia: Court (First Section) Decision. App. 67578/01. 29.08.2002. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-126180> (дата звернення : 12.08.2019).

27. Aral, Tekin and Aral v. Turkey: Commission Decision. 14.01.1998. App. 24563/94. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-4064> (дата звернення : 12.08.2019).

28. Arigho Redmond. The Supremacy of European Union Law: An Inevitable Revolution or Federalism in Action? Journal of Postgraduate Research. 2014. URL :

<http://www.tara.tcd.ie/bitstream/handle/2262/73628/The%20Supremacy%20of%20European%20Union%20Law-%20An%20Inevitable%20Revolution%20or%20Federalism%20in%20Action%3F.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення : 12.08.2019).

29. Ashby Donald and Others v. France: Court (Fifth Section) Judgment (Merits and Just Satisfaction). 10.01.2013. App. 36769/08. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-115979> (дата звернення : 12.08.2019).

30. Austria The Federal Constitutional Law of 1920. URL : http://www.constitutionnet.org/sites/default/files/Austria%20_FULL_%20Constitution.pdf (дата звернення : 12.08.2019).

31. Axel Springer AG v. Germany: Court (Grand Chamber) Judgment (Merits and Just Satisfaction). 07.02.2012. App. 39954/08. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-109034> (дата звернення : 12.08.2019).

32. Azinas v. Cyprus: Court (Grand Chamber) Judgment. App. 56679/00. 28.04.2004. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61748> (дата звернення : 12.08.2019).

33. B.K.M. Lojistik Tasimacilik Ticaret Limited Sirketi v. Slovenia: Court (Fourth Section) Judgment. App. 42079/12. 17.01.2017. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-170387> (дата звернення : 12.08.2019).

34. Babenko v. Ukraine: Court (Fourth Section) Judgment. App. 43476/98. 04.05.1999. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-108845> (дата звернення : 12.08.2019).

35. Back v. Finland: Court (Fourth Section) Judgment. App. 37598/97. 20.07.2004. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61929> (дата звернення : 12.08.2019).

36. Balan v. Moldova: Court (Fourth Section) Judgment. App. 19247/03. 29.01.2008. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-84720> (дата звернення : 12.08.2019).

37. *Barcza and Others v. Hungary*: Court (Fourth Section) Judgment. App. 50811/10. 11.10.2016. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-167109> (дата звернення : 12.08.2019).

38. *Basarba OOD v. Bulgaria*: Court (Fifth Section) Judgment (Just Satisfaction). 20.01.2011. App. 77660/01. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-102898> (дата звернення : 12.08.2019).

39. Basic Law for the Federal Republic of Germany. URL : <https://www.btg-bestellservice.de/pdf/80201000.pdf> (дата звернення : 12.08.2019).

40. *Béláné Nagy v. Hungary*: Court (Grand Chamber) Judgment. App. 53080/13. 13.12.2016. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-169663> (дата звернення : 12.08.2019).

41. *Beneficio Cappella Paolini v. San Marino*: Court (Second Section) Judgment. App. 40786/98. 13.07.2004. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61897> (дата звернення : 12.08.2019).

42. *Bergens Tidende and Others v. Norway*: Court (Third Section) Judgment. App. 26132/95. 02.05.2000. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58797> (дата звернення : 12.08.2019).

43. *Berger-Krall and Others v. Slovenia*: Court (Fifth Section) Judgment. App. 14717/04. 12.06.2014. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-144669> (дата звернення : 12.08.2019).

44. Besselink F. M. Leonard. The Interaction between the EU Charter of Fundamental Rights, the European Convention on Human Rights (ECHR) and National Constitutions. URL : http://www.fide2012.eu/index.php?doc_id=6 (дата звернення : 12.08.2019).

45. Beyleveld Deryck, Pattinson D. Shaun. Horizontal Applicability and Horizontal Effect. URL : <http://dro.dur.ac.uk/3271/1/3271.pdf> (дата звернення : 12.08.2019).

46. *Biagioli v. San Marino*: Court (Third Section) Decision. App. 8162/13. 08.07.2014. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-146102> (дата звернення : 12.08.2019).

47. *Bistrovic v. Croatia*: Court (First Section) Judgment. App. 25774/05. 31.05.2007. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-80705> (дата звернення : 12.08.2019).

48. *Bittó and Others v. Slovakia*: Court (Third Section) Judgment. App. 30255/09. 28.01.2014. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-140234> (дата звернення : 12.08.2019).

49. *Blumberga v. Latvia*: Court (Third Section) Judgment. App. 70930/01. 14.10.2008. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-88957> (дата звернення : 12.08.2019).

50. *Bobrova v. Russia*: Court (First Section) Judgment. App. 24654/03. 17.11.2005. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-71118> (дата звернення : 12.08.2019).

51. *Bochan v. Ukraine (No. 2)*: Court (Fourth Section) Judgment. App. 22251/08. 04.05.1999. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-152331> (дата звернення : 12.08.2019).

52. *Bohlen v. Germany*: Court (Fifth Section) Judgment (Merits and Just Satisfaction). 19.02.2015. App. 53495/09. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-152647> (дата звернення : 12.08.2019).

53. *Boot R. Eric. Human Duties and the Limits of Human Rights Discourse*. URL : <https://repository.ubn.ru.nl/handle/2066/145418> (дата звернення : 12.08.2019).

54. *Börekçiogullari (Çökmez) and Others v. Turkey*: Court (Third Section) Judgment. App. 58650/00. 19.10.2006. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-77572> (дата звернення : 12.08.2019).

55. *Borgers v. Belgium*: Court (Plenary) Judgment. App. 12005/86. 30.10.1991. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57720> (дата звернення : 12.08.2019).

56. *Bosphorus Hava Yollari Turizm Ve Ticaret Anonim Sirketi v. Ireland*: Court (Grand Chamber) Judgment. App. 45036/98. 30.06.2005. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-69564> (дата звернення : 12.08.2019).

57. Boyajyan v. Armenia: Court (Third Section) Judgment. App. 38003/04. 22.03.2011. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-104064> (дата звернення : 12.08.2019).

58. Bradshaw and Others v. Malta: Court (Third Section) Judgment. App. 37121/15. 23.10.2018. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-187200> (дата звернення : 12.08.2019).

59. Bramelid and Malmström v. Sweden: Commission (Plenary) Decision. 12/10/1982. App. 8588/79, 8589/79. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf?library=ECHR&id=001-74445&filename=BRAMELID%20v.%20SWEDEN.pdf> (дата звернення : 12.08.2019).

60. Brauer v. Germany: Court (Fifth Section) Judgment. App. 3545/04. 28.05.2009. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-92752> (дата звернення : 12.08.2019).

61. Braylovska v. Ukraine: Court (Fifth Section Committee). Judgment (Merits). App. 14031/09. 06.06.2019. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-194965> (дата звернення : 01.05.2020).

62. British-American Tobacco Company Ltd v. the Netherlands: Court Judgment. 20.11.1995. App. 19589/92. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57953> (дата звернення : 12.08.2019).

63. Broniowski v. Poland: Court (Grand Chamber) Judgment. App. № 1443/96. 22.06.2004. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61828> (дата звернення : 12.08.2019).

64. Brosset-Triboulet and Others v. France, judgment of 29.03.2010. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-98036> (дата звернення : 12.08.2019).

65. Brumarescu v. Romania: Court (Grand Chamber) Judgment. App. 28342/95. 23.01.2001. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58337> (дата звернення : 12.08.2019).

66. *Bruncrona v. Finland*: Court (Fourth Section) Judgment. App. 41673/98. 16.11.2004. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-67454> (дата звернення : 12.08.2019).

67. *Brushnytskyy v. Ukraine*: Court (Fifth Section) Judgment. App. 29439/04. 24.07.2008. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-87903> (дата звернення : 12.08.2019).

68. *Burden and Burden v. the United Kingdom*: Court (Fourth Section) Judgment. App. 13378/05. 12.12.2006. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-78427> (дата звернення : 12.08.2019).

69. *Burdiashvili and Others v. Georgia*: Court (Fourth Section) Decision. App. 26290/12. 04.04.2017. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-13363> (дата звернення : 12.08.2019).

70. *Burdov v. Russia*: Court (First Section) Judgment. App. 59498/00. 07.05.2002. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-94382> (дата звернення : 12.08.2019).

71. *Burmych and Others v. Ukraine*: Court (Grand Chamber) Judgment. App. 46852/13, 47786/13, 54125/13, 56605/13, 3653/14. 12.10.2017. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-178082> (дата звернення : 12.08.2019).

72. *Buzescu v. Romania*: Court (Second Section) Judgment. 24.05.2005. App. 61302/00. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-69120> (дата звернення : 12.08.2019).

73. *Bzdusek v. Slovakia*: Court (Fourth Section) Judgment. App. 48817/99. 21.06.2005. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-67634> (дата звернення : 12.08.2019).

74. *Callewaert Johan. European Convention on Human Rights and European Union Law: a Long Way to Harmony*. URL : https://dopus.uni-speyer.de/files/2044/The+ECHR+and+EU+Law+-+A+Long_Way_to_Harmony.pdf (дата звернення : 12.08.2019).

75. Campagnano v. Italy: Court (Third Section) Judgment. App. 77955/01. 23.03.2006. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-72864> (дата звернення : 12.08.2019).

76. Capital Bank AD v. Bulgaria: Court (First Section) Judgment. App. 49429/99. 24.11.2005. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-71299> (дата звернення : 12.08.2019).

77. Carvalho A., Ribeiro R., Marques A. Economic development and inflation: a theoretical and empirical analysis. URL : https://www.anpec.org.br/encontro/2016/submissao/files_I/i4-c6117a174f7de8ce717776ee07814023.pdf (дата звернення : 12.08.2019).

78. Casado Coca v. Spain: Court (Chamber) Judgment. App. 15450/89. 24.02.1994. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57866> (дата звернення : 12.08.2019).

79. Cassar v. Malta: Court (Fifth Section) Judgment. App. 1046/12. 30.04.2018. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-180502> (дата звернення : 12.08.2019).

80. CCBE Comments on the Pilot-Judgment Procedure of the European Court of Human Rights. URL : http://www.ccbe.eu/fileadmin/speciality_distribution/public/documents/HUMAN_RIGHTS/HR_Position_papers/EN_HR_20100628_CCBE-Comments-on-the-Pilot-Judgment-Procedure-of-the-European-Court-of-Human-Rights.pdf (дата звернення : 12.08.2019).

81. Centro Europa 7 S.R.L. and Di Stefano v. Italy: Court (Grand Chamber) Judgment. App. 38433/09. 07.06.2012. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-111399> (дата звернення : 12.08.2019).

82. Cereale Flor S.A. and Roșca v. The Republic of Moldova: Court (Second Section Committee) Judgment. App. 24042/09, 3159/10. 14.02.2017. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-171089> (дата звернення : 12.08.2019).

83. Chapman v. United Kingdom: Court (Grand Chamber) Judgment. App. 27238/95. 18.01.2001. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59154> (дата звернення : 12.08.2019).

84. Chappell v. the United Kingdom: Court Judgment. 30.03.1989. App. 10461/83. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57459> (дата звернення : 12.08.2019).

85. Charter of the United Nations. URL : <https://treaties.un.org/doc/publication/ctc/uncharter.pdf> (дата звернення : 12.08.2019).

86. Chassagnou and Others v. France: Court (Grand Chamber) Judgment. App. 25088/94, 28331/95, 28443/95. 29.04.1999. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58288> (дата звернення : 12.08.2019).

87. Chengelyan and Others v. Bulgaria: Court (Fifth Section) Judgment. App. 47405/07. 23.11.2017. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-162115> (дата звернення : 12.08.2019).

88. Chinnici v. Italy (No. 2): Court (Fourth Section) Judgment. App. 22432/03. 14.04.2015. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-153760> (дата звернення : 12.08.2019).

89. Chiragov and Others v. Armenia: Court (Grand Chamber) Judgment. App. 13216/05. 16.06.2015. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-155353> (дата звернення : 12.08.2019).

90. Chirvase T. Copyright and the right to freedom of expression in the knowledge society. *Contemporary Legal Institutions*. 2013. Vol. 5, issue 1. P. 179-192.

91. Coban A. Inflation and Human Rights: Protection of Property Rights against Inflation under the European Convention on Human Rights. URL : <http://projects.essex.ac.uk/ehrr/V2N1/Coban.pdf> (дата звернення : 12.08.2019).

92. Coban R. Protection of Property Rights Within the European Convention on Human Rights. Ashgate Pub Ltd, 2004. 280 p.

93. Cohen M. R. Property and Sovereignty, Cornell Law Review. 1927. Vol. 13. P. 8-30.

94. Colcelli Valentina. European Court of Human Rights and national Courts. URL : <http://www.rightsandscience.eu/wp-content/uploads/2017/10/European-Court-of-Human-Rights-and-national-Courts-the-case-of-Nagoya.pdf> (дата звернення : 12.08.2019).

95. Company S. and T. v. Sweden: Commission (Plenary) Decision. 11/12/1986 App. 11189/84. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-1275> (дата звернення : 12.08.2019).

96. Constitution of the Independent State of Papua New Guinea. URL : <http://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/pg/pg011en.pdf> (дата звернення : 12.08.2019).

97. Constitution of the Italian Republic. URL : https://www.senato.it/documenti/repository/istituzione/costituzione_inglese.pdf (дата звернення : 12.08.2019).

98. Constitution of the Republic of South Africa. URL : <http://www.justice.gov.za/legislation/constitution/SACConstitution-web-eng.pdf> (дата звернення : 12.08.2019).

99. Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. URL : <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%2078/volume-78-i-1021-english.pdf> (дата звернення : 12.08.2019).

100. Cooper S., Thomas M. Inheritance rights of children born outside wedlock in jersey – the event horizon. *Jersey & Guernsey Law Review*. June 2010. URL : https://www.jerseylaw.je/publications/jglr/PDF%20Documents/JLR1006_Cooper.pdf (дата звернення : 12.08.2019).

101. Coetchi v. Bulgaria: Court (Fifth Section) Decision. App. 14308/05. 20.09.2016. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-167733> (дата звернення : 12.08.2019).

102. Credit and Industrial Bank v. The Czech Republic: Court (Fourth Section) Judgment. 21.10.2003. App. 29010/95. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61381> (дата звернення : 12.08.2019).

103. Croatian Chamber of Economy v. Serbia: Court (Third Section) Decision. App. 819/08. 25.04.2017. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-173851> (дата звернення : 12.08.2019).

104. Cumhuriyet Halk Partisi v. Turkey: Court (Second Section) Judgment. App. 19920/13. 26.04.2016. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-162211> (дата звернення : 12.08.2019).

105. Czepek G. Property restitution/compensation: general measures to comply with the European court's judgments. URL : <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168059246c> (дата звернення : 12.08.2019).

106. Dacia S.R.L. v. Moldova: Court (Fourth Section) Judgment (Just Satisfaction). 24.02.2009. App. 3052/04. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-91479> (дата звернення : 12.08.2019).

107. Danwitz von Thomas. The Rule of Law in the Recent Jurisprudence of the ECJ. Fordham International Law Journal. Volume 37, Issue 5 2014. URL : <https://ir.lawnet.fordham.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2355&context=ilj> (дата звернення : 12.08.2019).

108. Declaration of Human and Civic Rights of 26 August 1789. URL : http://www.conseil-constitutionnel.fr/conseil-constitutionnel/root/bank_mm/anglais/cst2.pdf (дата звернення : 12.08.2019).

109. Delcourt v. Belgium: Court (Chamber) Judgment. App. 2689/65. 17.01.1970. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57467> (дата звернення : 12.08.2019).

110. Denev v. Sweden: Commission Decision. 09.04.1997. App. 25419/94. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-3557> (дата звернення : 12.08.2019).

111. Depalle v. France: Court (Grand Chamber) Judgment. App. 34044/02. 29.03.2010. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-97978> (дата звернення : 12.08.2019).

112. Desyatnikova N. Execution of the Decisions of the European Court of Human Rights. URL : <http://arno.uvt.nl/show.cgi?fid=134432> (дата звернення : 12.08.2019).

113. Deutsch Ulrike. Expropriation without Compensation – the European Court of Human Rights sanctions German Legislation expropriating the Heirs of «New Farmers». URL : http://static1.squarespace.com/static/56330ad3e4b0733dcc0c8495/t/57634f70893fc07fb7eec0b9/1466126193321/GLJ_Vol_6_No_10_Deutsch/ (дата звернення : 12.08.2019).

114. Dicosola Maria. The Interaction between EU and National Law in Italy. The Theory of «limits» and «counter-limits». URL : <http://www.jus.unitn.it/cocoa/papers/PAPERS%202nd%20PDF/Interaction/Italy-interaction.pdf> (дата звернення : 12.08.2019).

115. Dima v. Romania: Court Judgment. 16.11.2006. App. 58472/00. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-78043> (дата звернення : 12.08.2019).

116. Dobberstein v. Germany: Court (First Chamber) Decision. App. 25045/94. 12.04.1996. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-2843> (дата звернення : 12.08.2019).

117. Doğan and Others v. Turkey: Court Judgment 29.06.2004. App. 8803/02, 8804/02, 8805/02. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61854> (дата звернення : 12.08.2019).

118. Döring v. Germany: Court (Fourth Section) Decision. 09.11.1999. App. 37595/97. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-5642> (дата звернення : 12.08.2019).

119. Draft Declaration on Human Social Responsibilities. URL : <http://globalization.icaap.org/content/v2.2/declare.html> (дата звернення : 12.08.2019).

120. Draon v. France: Court (Grand Chamber) Judgment. App. 32913/03. 21.06.2006. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-75905> (дата звернення : 12.08.2019).

121. Družstevní Záložna Pria and Others v. The Czech Republic: Court (Fifth Section) Judgment. 31.07.2008. App. 72034/01. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-87882> (дата звернення : 12.08.2019).

122. Durini v. Italy: Commission Decision. 12.01.1994. App. 19217/91. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-82831> (дата звернення : 12.08.2019).

123. Dzehtsiarou K. European Consensus and the Evolutive Interpretation of the European Convention on Human Rights. URL : http://www.ejtn.eu/Documents/About%20EJTN/Independent%20Seminars/Human%20Rights%20BCN%2028-29%20April%202014/Dzehtsiarou_Interpretation_ECHR_GLJ_2011.pdf (дата звернення : 12.08.2019).

124. Dzehtsiarou Kanstantsin, Greene Alan. Legitimacy and the Future of the European Court of Human Rights: Critical Perspectives from Academia and Practitioners. URL : https://static1.squarespace.com/static/56330ad3e4b0733dcc0c8495/t/56b718b362cd94dc824ac838/1454839988351/GLJ_Vol_12_No_10_Dzehtsiarou.pdf (дата звернення : 12.08.2019).

125. East/West Alliance Limited v. Ukraine: Court (Fifth Section) Judgment. App. 19336/04. 23.01.2014. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-140029> (дата звернення : 12.08.2019).

126. Ege v. Turkey: Court (Fourth Section) Judgment. App. 47117/99. 29.03.2005. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-2727> (дата звернення : 12.08.2019).

127. Eko-Elda Avee v. Greece: Court (First Section) Judgment. App. 10162/02. 09.03.2006. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-72757> (дата звернення : 12.08.2019).

128. Emberland M. The Corporate Veil in the Case Law of the European Court of Human Rights. *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*. 2003. Vol. 63. P. 945–969.

129. Emberland M. The corporate veil in the jurisprudence of the Human Rights Committee and The Interamerican Court and Commission of Human Rights. *Human Rights Law Review*. 2004. Vol. 4. Number 2. P. 257–275.

130. Ernst August von Hannover v. Germany: Court (Fifth Section) Judgment (Merits and Just Satisfaction). 19.02.2015. App. 53649/09. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-152254> (дата звернення : 12.08.2019).

131. Escarcena S. Interferences with property under European Human Rights Law. URL : https://ghum.kuleuven.be/ggs/publications/working_papers/2011/63LopezEscarcena (дата звернення : 12.08.2019).

132. Estima Jorge v. Portugal: Court (Chamber) Judgment. App. 24550/94. 21.04.1998. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58155> (дата звернення : 12.08.2019).

133. Eugenia Michaelidou Developments LTD and Michael Tymvios v. Turkey: Court (Third Section) Judgment. 31.07.2003. App. 16163/90. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61271> (дата звернення : 12.08.2019).

134. European commission for democracy through law (Venice commission). Rule of law. Checklist. URL : http://www.venice.coe.int/images/SITE%20IMAGES/Publications/Rule_of_Law_Check_List.pdf (дата звернення : 12.08.2019).

135. European Convention on Human Rights. URL : https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ENG.pdf (дата звернення : 12.08.2019).

136. Evidence and proofs from the perspective of the European Court of Human Rights. URL : <http://www.ejtn.eu/Documents/Themis/Written%20paper%20Italie/Themis%20written%20paper%20Romania%202.pdf> (дата звернення : 12.08.2019).

137. Expropriation in Human Rights Law. URL : https://humanrights.nd.edu/assets/129657/sle_indirect_expropriation_in_international_law_chapter_3_.pdf (дата звернення : 12.08.2019).

138. Fábíán v. Hungary: Court (Grand Chamber) Judgment. App. 78117/13. 05.09.2017. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-176769> (дата звернення : 12.08.2019).

139. Fabris v. France: Court (Grand Chamber) Judgment. App. 16574/08. 07.02.2013. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-116716> (дата звернення : 12.08.2019).

140. Fedchyshyn D., Ignatenko I., & Leiba L. Land-Use Rights for Agricultural Land in Ukraine. *Ius Humani. Law Journal*. 2020. № 9(1). 159-178.

141. Fedorenko v. Ukraine: Court (Fifth Section) Judgment. App. 25921/02. 01.06.2006. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-75599> (дата звернення : 12.08.2019).

142. Feldbrugge v. The Netherlands: Court (Plenary) Judgment. App. 8562/79. 29.05.1986. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57485> (дата звернення : 12.08.2019).

143. Feldman and Slovyansky Bank v. Ukraine: Court (Fifth Section) Judgment. App. 42758/05. 21.12.2017. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-179557> (дата звернення : 12.08.2019).

144. Fellner and Others v. Turkey: Court (Second Section Committee) Judgment. App. 13312/08, 13318/08, 13319/08 ...838 more. 10.10.2017. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-177393> (дата звернення : 12.08.2019).

145. Fey v. Austria: Court (Chamber) Judgment. App. 14396/88. 24.02.1993. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57808> (дата звернення : 12.08.2019).

146. Fokas v. Turkey: Court (Second Section) Judgment. App. 31206/02. 01.10.2013. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-94458> (дата звернення : 12.08.2019).

147. Fontana B . Damage Awards for Human Rights Violations in the European and Inter-American Courts of Human Rights. URL :

<https://digitalcommons.law.scu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1693&context=lawreview> (дата звернення : 12.08.2019).

148. Forrer-Niedenthal v. Germany: Court (Third Section) Judgment. App. 47316/99. 20.02.2003. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-65511> (дата звернення : 12.08.2019).

149. Forrester I. A Scot without Borders: Liber Amicorum. Vol. 1 / Ed. by D. Edward, J. MacLennan, A. Komninos. New York: Concurrence Review, 2015. P. 255-270.

150. France 2 v. France: Commission Decision. 15.01.1997. App. 30262/96. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-28411> (дата звернення : 12.08.2019).

151. Frantziou Eleni. The Horizontal Effect of the Charter of Fundamental Rights of the European Union: Rediscovering the Reasons for Horizontality. URL : http://discovery.ucl.ac.uk/1464507/8/Frantziou_The%20Horizontal%20Effect%20of%20the%20Charter%20of%20Fundamental%20Rights%20of%20the%20European%20Union%20ELJ%20blind%20%281%29.pdf (дата звернення : 12.08.2019).

152. Frenco Randon and Others v. Malta: Court (Fourth Section) Judgment. App. 2226/10. 22.11.2011. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-107539> (дата звернення : 12.08.2019).

153. Frizen v. Russia: Court (First Section) Judgment. App. 58254/00. 24.03.2005. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-68614> (дата звернення : 12.08.2019).

154. Fuklev v. Ukraine: Court (Fifth Section) Judgment. App. 6318/03. 16.01.2014. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-69261> (дата звернення : 12.08.2019).

155. G. J. v. Luxembourg: Court (Second Section) Judgment. 26.10.2000. App. 21156/93. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58916> (дата звернення : 12.08.2019).

156. Gabrić v. Croatia: Court (First Section) Judgment. App. 9702/04. 05.02.2009. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-91134> (дата звернення : 12.08.2019).

157. Gaćeša v. Croatia: Court Decision. 21.09.2006. App. 43389/02. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-77302> (дата звернення : 12.08.2019).

158. Gallego Zafra v. Spain: Court (Fourth Section) Judgment. App. 58229/00. 14.01.2003. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=002-5014> (дата звернення : 12.08.2019).

159. Garib v. the Netherlands: Court (Grand Chamber) Judgment. App. 43494/09. 06.11.2017. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-161054> (дата звернення : 12.08.2019).

160. Gauchin v. France: Court (Fifth Section) Judgment. App. 7801/03. 19.06.2008. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-87126> (дата звернення : 12.08.2019).

161. Gautrin and Others v. France: Court (Chamber) Judgment. App. 21257/93, 21258/93, 21259/93, 21260/93. 20.05.1998. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58166> (дата звернення : 12.08.2019).

162. Gavrikova v. Russia: Court (First Section) Judgment. App. 42180/02. 15.03.2007. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-79804> (дата звернення : 12.08.2019).

163. Gayduk and Others v. Ukraine: Court (Second Section) Decision. App. 5526/99, 46099/99, 47088/99, 47176/99, 47177/99, 48018/99, 48043/99, 48071/99, 48580/99, 48624/99, 49426/99, 50354/99, 51934/99, 51938/99, 53423/99, 53424/99, 54120/00, 54124/00, 54136/00, 55542/00, 56019/00. 02.07.2002. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-23407> (дата звернення : 12.08.2019).

164. Geiger C. «Constitutionalising» Intellectual Property Law? The Influence of Fundamental Rights on Intellectual Property in the European Union, *INT'L REv. INTELL. PROP. & COMPERTITION*. 2006. № 37. P. 371-397.

165. Geotech Kancev Gmbh v. Germany: Court (Fifth Section) Judgment. App. 23646/09. 02.06.2016. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-163356> (дата звернення : 12.08.2019).

166. Gerards J. H., Fleuren J. W. A. Implementation of the EGHR and the case-law of the European Court of Human Rights in national case-law. A

comparative study. URL : https://www.wodc.nl/binaries/2106-summary_tcm28-72096.pdf (дата звернення : 12.08.2019).

167. Gillman M., Harris M., Matyas L. Inflation and Growth: Some Theory and Evidence. URL : <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.201.7491&rep=rep1&type=pdf> (дата звернення : 12.08.2019).

168. Gillow v. United Kingdom: Court (Chamber) Judgment. App. 9063/80. 14.09.1987. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57493> (дата звернення : 12.08.2019).

169. Srtezovski and Others v. North Macedonia: Court (First Section) Judgment. App. 14460/16. 27.02.2020. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-201341> (дата звернення : 01.05.2020).

170. Gorraiz Lizarraga v. Spain: Court (Fourth Section) Judgment. App. 62543/00. 27.04.2004. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61731> (дата звернення : 12.08.2019).

171. Greer Steven. The Margin of Appreciation: Interpretation and Discretion under the European Convention on Human Rights. URL : [http://www.echr.coe.int/LibraryDocs/DG2/HRFILES/DG2-EN-HRFILES-17\(2000\).pdf](http://www.echr.coe.int/LibraryDocs/DG2/HRFILES/DG2-EN-HRFILES-17(2000).pdf) (дата звернення : 12.08.2019).

172. Grigoryev and Kakaurova v. Russia: Court (First Section) Judgment. App. 13820/04. 12.04.2007. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-80063> (дата звернення : 12.08.2019).

173. Gronowska B. Poland and its «contribution» to the Strasbourg case-law. *Європейські студії і право*. 2014. № 1. С. 15-30.

174. Groppera Radio AG and Others v. Switzerland: Court (Plenary) Judgment. 28.03.1990. App. 10890/84. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57623> (дата звернення : 12.08.2019).

175. Gubiyev v. Russia: Court (First Section) Judgment. 19.07.2011. App. 29309/03. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-105677> (дата звернення : 12.08.2019).

176. Guide on Article 8 of the European Convention on Human Rights. Right to respect for private and family life, home and correspondence. URL : https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_8_ENG.pdf (дата звернення : 12.08.2019).

177. Guillemin v. France: Court (Chamber) Judgment. App. 19632/92. 02.09.1998. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58223> (дата звернення : 12.08.2019).

178. Gustafsson v. Sweden: Court (Grand Chamber) Judgment. App. 15573/89. 25.04.1996. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57993> (дата звернення : 12.08.2019).

179. Haider Dominik. The Pilot-Judgment Procedure of the European Court of Human Rights. URL : <http://www.brill.com/pilot-judgment-procedure-european-court-human-rights> (дата звернення : 12.08.2019).

180. Harmen van der Wilt, Sandra Lyngdorf. Procedural Obligations under the European Convention on Human Rights: Useful Guidelines for the Assessment of «Unwillingness» and «Inability» in the Context of the Complementarity Principle. URL : <https://en.ru.is/media/domac/ICLR-9-2009-HvdW-SL.pdf> (дата звернення : 12.08.2019).

181. Hatton and Others v. the United Kingdom: Court (Grand Chamber) Judgment. App. 36022/97. 08.07.2003. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61188> (дата звернення : 12.08.2019).

182. Hedigan John. The European Court of Human Rights: Yesterday, Today and Tomorrow. URL : https://static1.squarespace.com/static/56330ad3e4b0733dcc0c8495/t/56b718c562cd94dc824ac860/1454840006146/GLJ_Vol_12_No_10_Hedigan.pdf (дата звернення : 12.08.2019).

183. Helfer L. The New Innovation Frontier? Intellectual Property and the European Court of Human Rights. *Harvard International Law Journal*. 2008. Vol. 49. № 1. P. 1-53.

184. Helfer R. L. Consensus, Coherence and the European Convention on Human Rights. URL : https://scholarship.law.duke.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=https://www.google.com.ua/&httpsredir=1&article=2639&context=faculty_scholarship (дата звернення : 12.08.2019).

185. Helfer R. Laurence. Redesigning the European Court of Human Rights: Embeddedness as a Deep Structural Principle of the European Human Rights Regime. The European Journal of International Law. Vol. 19. №. 1. URL : https://scholarship.law.duke.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2591&context=faculty_scholarship (дата звернення : 12.08.2019).

186. Helgesen E. J. What are the limits to the evolutive interpretation of the Convention? URL : https://www.jus.uio.no/smr/om/aktuelt/aktuelle-saker/2011/docs/helgesen_speech.pdf (дата звернення : 12.08.2019).

187. Herrmann v. Germany: Court (Grand Chamber) Judgment. App. 9300/07. 26.06.2012. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-111690> (дата звернення : 12.08.2019).

188. High Level Conference on the Future of the European Court of Human Rights. Interlaken Declaration. URL : https://www.echr.coe.int/Documents/2010_Interlaken_FinalDeclaration_ENG.pdf (дата звернення : 12.08.2019).

189. High Level Conference on the Future of the European Court of Human Rights organised within the framework of the Turkish Chairmanship of the Committee of Ministers of the Council of Europe. IZMIR, Turkey 26-27 April 2011. URL : https://www.echr.coe.int/Documents/2011_Izmir_FinalDeclaration_ENG.pdf (дата звернення : 12.08.2019).

190. High Level Conference on the Future of the European Court of Human Rights. Brighton Declaration. URL : https://www.echr.coe.int/Documents/2012_Brighton_FinalDeclaration_ENG.pdf (дата звернення : 12.08.2019).

191. Hilda Hafsteinsdottir v. Iceland: Court (Fourth Section) Judgment. App. 40905/98. 08.06.2004. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61813> (дата звернення : 12.08.2019).

192. Hiro Balani v. Spain: Court Judgment. 09.12.1994. App. 18064/91. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57910> (дата звернення : 12.08.2019).

193. Hirst v. the United Kingdom: Court (Third Section) Judgment. App. 40787/98. 24.07.2001. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-70442> (дата звернення : 12.08.2019).

194. Hugenholtz P. B. Copyright and Freedom of Expression in Europe. *Expanding the Boundaries of Intellectual Property. Innovation Policy for the Knowledge Society Pages*. Oxford University Press, 2001. P. 343-363.

195. Human Rights Act 1998. URL : <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1998/42/contents>. (дата звернення : 12.08.2019).

196. Hutten-Czapska v. Poland: Court (Grand Chamber) Judgment App. № 35014/97. 19.06.2006. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-75882> (дата звернення : 12.08.2019).

197. I. D. v. Romania: Court Judgment 23.03.2010. App.3271/04 URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-97870> (дата звернення : 12.08.2019).

198. Iatridis v. Greece: Court (Grand Chamber) Judgment. App. 31107/96. 25.03.1999. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58227> (дата звернення : 12.08.2019).

199. Ilieva and Others v. Bulgaria: Court (Fourth Section) Judgment. App. 17705/05. 03.02.2015. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-150775> (дата звернення : 12.08.2019).

200. Immobiliare Saffi v. Italy: Court (Grand Chamber) Judgment App. 22774/93. 28.07.1999. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58292> (дата звернення : 12.08.2019).

201. Implementation of judgments of the European Court of Human Rights: 9th report. URL : <http://website-pace.net/documents/19838/3115031/AS-JUR-2017->

15-EN.pdf/18891586-7d6c-4297-b5f7-4077636db28e (дата звернення : 12.08.2019).

202. International Bank for Commerce and Development AD and Others v. Bulgaria: Court (Fifth Section) Judgment. App. 7031/05. 02.06.2016. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-163353> (дата звернення : 12.08.2019).

203. International Covenant on Civil and Political Rights. URL : <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%20999/volume-999-i-14668-english.pdf> (дата звернення : 12.08.2019).

204. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. URL : https://treaties.un.org/doc/Treaties/1976/01/19760103%2009-57%20PM/Ch_IV_03.pdf (дата звернення : 12.08.2019).

205. Interpretation of Fundamental Rights in a Multilevel Legal System. URL : <https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/handle/1887/18033/Manuscript%20H.%20Senden.pdf?sequence=2> (дата звернення : 12.08.2019).

206. Intersplav v. Ukraine: Court (Second Section) Judgment. App. 803/02. 09.01.2007. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-78872> (дата звернення : 12.08.2019).

207. Inze v. Austria: Court (Chamber) Judgment. App. 8695/79. 28.10.1987 URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57505> (дата звернення : 12.08.2019).

208. Islamic Republic of Iran Shipping Lines v. Turkey: Court (Third Section) Judgment. App. 40998/98. 13.12.2007. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-83951> (дата звернення : 12.08.2019).

209. Islamische Religionsgemeinschaft v. Germany: Court (Third Section) Decision. App. 53871/00. 05.12.2002. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-23475> (дата звернення : 12.08.2019).

210. Ivanova and Cherkezov v. Bulgaria: Court (Fifth Section) Judgment. App. 46577/15. 21.04.2016. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-162117> (дата звернення : 12.08.2019).

211. J. W. v. Poland: Commission (Plenary) Decision. 11.09.1997. App. 27917/95. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-3857> (дата звернення : 12.08.2019).

212. J.A. Pye (Oxford) Ltd. and J.A. Pye (Oxford) Land Ltd. v. the United Kingdom: Court (Grand Chamber) Judgment. App. 44302/02. 30.08.2007. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-82172> (дата звернення : 12.08.2019).

213. J.L.S. v. Spain: Court Decision. 27.04.1999. App. 41917/98. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-5632> (дата звернення : 12.08.2019).

214. J.M. v. the United Kingdom: Court (Fourth Section) Judgment. App. 37060/06. 28.09.2010. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-100711> (дата звернення : 12.08.2019).

215. Jafarli and Others v. Azerbaijan: Court (First Section) Judgment. 29.07.2010. App. № 36079/06. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-100195> (дата звернення : 12.08.2019).

216. Jahn and Others v. Germany: Court (Grand Chamber) Judgment. App. 46720/99, 72203/01, 72552/01. 30.06.2005. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-69560> (дата звернення : 12.08.2019).

217. James and Others v. The United Kingdom: Court (Plenary) Judgment. App. 8793/79. 21.02.1986. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57507> (дата звернення : 12.08.2019).

218. Japan's Constitution of 1946. URL : https://www.constituteproject.org/constitution/Japan_1946.pdf?lang=en (дата звернення : 12.08.2019).

219. Jočienė Danutė. The subsidiary character of the Convention system. URL : <http://at.gov.lv/files/uploads/files/docs/conferences/protectionconf/jociene-galigais.doc> (дата звернення : 12.08.2019).

220. Jokela v. Finland: Court (Fourth Section) Judgment. App. 28856/95. 21.05.2002. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60466> (дата звернення : 12.08.2019).

221. Josef Frank Adam v. The Czech Republic, Communication No. 586/1994. URL : <http://hrlibrary.umn.edu/undocs/html/VIEW586.htm> (дата звернення : 12.08.2019).

222. Joubert v. France: Court (Fifth Section) Judgment. App. 30345/05. 23.07.2009. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-93800> (дата звернення : 12.08.2019).

223. Kalinova v. Bulgaria: Court (Fifth Section) Judgment. App. 45116/98. 08.11.2007. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=002-2427> (дата звернення : 12.08.2019).

224. Kanala v. Slovakia: Court (Fourth Section) Judgment. App. 57239/00. 10.07.2007. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-81503> (дата звернення : 12.08.2019).

225. Karacsony and Others v. Hungary: Court (Grand Chamber) Judgment. App. 42461/13, 44357/13. 17.05.2016. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-162831> (дата звернення : 12.08.2019).

226. Karni v. Sweden: Commission Decision. 08.03.1988. App. 11540/85. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-202> (дата звернення : 12.08.2019).

227. Katikaridis and Others v. Greece: Court (Chamber) Judgment. App. 19385/92. 31.03.1998. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58150> (дата звернення : 12.08.2019).

228. Kay v Lambeth London Borough Council; Price and Others and Others v Leeds City Council. URL : <https://fhfconsulting.fieldheadfarm.co.uk/wp-content/uploads/2018/04/Kay-Others-v-Lambeth-LBC-Price-Others-v-Leeds-CC-2006-UKHL-10.pdf> (дата звернення : 12.08.2019).

229. Keller Helen, Sweet Alec Stone. Assessing the Impact of the ECHR on National Legal Systems. URL : <https://pdfs.semanticscholar.org/3256/63203c2c9e566d08cd6edf7fbb22f5ae3956.pdf> (дата звернення : 12.08.2019).

230. Kenna P. Land law, property, housing and the environment. *The European Court of Human Rights and Irish law*. 2009. P. 169-195.

231. Khalikova v. Azerbaijan: Court (First Section) Judgment. App. 42883/11. 22.10.2015. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-157964> (дата звернення : 12.08.2019).

232. Khamidov v. Russia: Court (Fifth Section) Judgment. 15.11.2007. App. № 72118/01. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-83273> (дата звернення : 12.08.2019).

233. Khodorkovskiy and Lebedev v. Russia: Court (First Section) Judgment 25.07.2013. App. №(s). 11082/06, 13772/05. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-122697> (дата звернення : 12.08.2019).

234. Khoniakina v. Georgia: Court (Third Section) Judgment. App. 17767/08. 19.06.2012. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-111521> (дата звернення : 12.08.2019).

235. Kirchner S., Geler-Noch K. Compensation under the European Convention on Human Rights for Expropriations Enforced prior to the Applicability of the Convention. URL : https://www.mruni.eu/upload/iblock/c07/2_Kirchner.pdf (дата звернення : 12.08.2019).

236. Kirilova and Others v. Bulgaria: Court (First Section) Judgment. App. 42908/98, 44038/98, 44816/98, 7319/02. 09.06.2005. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-69311> (дата звернення : 12.08.2019).

237. Klass and Others v. Germany: Court (Plenary) Judgment. App. 5029/71. 06.09.1978. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-5981> (дата звернення : 12.08.2019).

238. Klatt Matthias. Positive Obligations under the European Convention on Human Rights. URL : http://www.zaoerv.de/71_2011/71_2011_4_a_691_718.pdf (дата звернення : 12.08.2019).

239. Klein v. Austria: Court (First Section) Judgment. App. 57028/00. 03.03.2011. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-103647> (дата звернення : 12.08.2019).

240. Knox H. John. Horizontal Human Rights Law. URL : https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1014381 (дата звернення : 12.08.2019).

241. Koch A. The Legitimacy of the European Court of Human Rights: the View from the Ground. URL : <https://ecthrproject.files.wordpress.com/2011/04/ecthrlegitimacyreport.pdf> (дата звернення : 12.08.2019).

242. Kohlhofer and Minarik v. Czech Republic: Court (Fourth Section) Judgment (Merits and Just Satisfaction). 15.10.2009. App. №№ 32921/03, 28464/04, 5344/05. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-95099> (дата звернення : 12.08.2019).

243. Komnatskyu v. Ukraine: Court (Fifth Section) Judgment. App. 40753/07. 15.10.2009. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-95083> (дата звернення : 12.08.2019).

244. Konstantin Stefanov v. Bulgaria: Court (Fourth Section) Judgment. App. 35399/05. 27.10.2015. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-158155> (дата звернення : 12.08.2019).

245. Kopecky v. Slovakia: Court (Grand Chamber) Judgment. App. 44912/98. 28.09.2004. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-66758> (дата звернення : 12.08.2019).

246. Kovalenko T., Sarkisova T., Kolomiitseva D., Marchenko S., Siuiva I. Legal Regulation of Agricultural Land Circulation in Ukraine: Problems and Prospects. Amazonia Investiga. 2020. № 9(25). P. 302-309.

247. Kozacioglu v. Turkey: Court (Grand Chamber) Judgment. App. 2334/03. 19.02.2009. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-91413> (дата звернення : 12.08.2019).

248. Krasteva and Others v. Bulgaria: Court (Fifth Section) Judgment. App. 5334/11. 01.06.2017. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-173774> (дата звернення : 12.08.2019).

249. Kratochvil J. The inflation of the margin of appreciation by the European court of human rights. URL : <http://www.corteidh.or.cr/tablas/r26992.pdf> (дата звернення : 12.08.2019).

250. Kriebaum U. Nationality and the Protection of Property under the European Convention on Human Rights. URL : <https://www.transnational-dispute-management.com/article.asp?key=1435> (дата звернення : 12.08.2019).

251. Kriebaum U., Schreuer C. The Concept of Property in Human Rights Law and International Investment Law. URL : https://www.univie.ac.at/intlaw/concept_property.pdf (дата звернення : 12.08.2019).

252. Kuczynska v. Poland: Court (Second Chamber) Decision. App. 25696/94. 10.039.1997. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-3834> (дата звернення : 12.08.2019).

253. Kudrevicius and Others v. Lithuania: Court (Grand Chamber) Judgment. App. 37553/05. 15.10.2015. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-158200> (дата звернення : 12.08.2019).

254. Kulyk and Others v. Ukraine: Court (Fifth Section Committee) Judgment. App. 6747/04, 38832/07, 7828/08, 10879/08, 11888/08, 26043/08, 50512/08, 51146/08, 41732/09, 54472/12. 24.11.2016. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-175601> (дата звернення : 12.08.2019).

255. Kwiecień Roman. The Primacy of European Union Law over National Law Under the Constitutional Treaty. URL : <https://iuristebi.files.wordpress.com/2012/12/the-primacy-of-european-union-law-over-national-law1.pdf> (дата звернення : 12.08.2019).

256. Lambert H. The position of aliens in relation to the European Convention on Human Rights. URL : [https://www.echr.coe.int/LibraryDocs/DG2/HRFILES/DG2-EN-HRFILES-08\(2007\).pdf](https://www.echr.coe.int/LibraryDocs/DG2/HRFILES/DG2-EN-HRFILES-08(2007).pdf) (дата звернення : 12.08.2019).

257. Larkos v. Cyprus: Court (Grand Chamber) Judgment. App. 29515/95. 18.02.1999. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58914> (дата звернення : 12.08.2019).

258. Leach Philip, Hardman Helen, Stephenson Svetlana. Can the European Court's Pilot Judgment Procedure Help Resolve Systemic Human Rights Violations? *Human Rights Law Review*, Volume 10, Issue 2, 1 June 2010, Pages 346–359. URL : <https://academic.oup.com/hrlr/article-abstract/10/2/346/692838> (дата звернення : 12.08.2019).

259. Lederer v. Germany: Court (Fifth Section) Decision. 22.05.2006. App. № 6213/03. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-83568> (дата звернення : 12.08.2019).

260. Lekić v. Slovenia: Court (Fourth Section) Judgment. App. 36480/07. 14.02.2017. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-171087> (дата звернення : 12.08.2019).

261. Lenzing AG v. the United Kingdom: Commission Decision. 09.09.1998. App. 38817/97. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-4408> (дата звернення : 12.08.2019).

262. Letsas G. Evolutive Interpretation and the ECHR. URL : http://www.jus.uio.no/english/research/areas/intrel/projects/should-states-ratify-project/working-groups/european-court-human-rights/documents/Letsas,%20%20Evolutive%20Interpretation%20and%20Strasbourg_s%20Legitimacy1710.pdf (дата звернення : 12.08.2019).

263. Leyla Sahin v. Turkey: Court (Grand Chamber) Judgment. App. 44774/98. 10.11.2005. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-70956> (дата звернення : 12.08.2019).

264. Lisnyy v. Ukraine: Court (Fifth Section) Judgment. App. 4204/03. 25.10.2007. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-82953> (дата звернення : 12.08.2019).

265. Lithgow and Others v. the United Kingdom: Court (Plenary) Judgment. App. 9006/80, 9262/81, 9263/81, 9265/81, 9266/81, 9313/81, 9405/81. 08.07.1986. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57526> (дата звернення : 12.08.2019).

266. Lock Tobias. Relationship of the Charter to the ECHR and national human rights provisions. URL : <http://www.era->

comm.eu/charter_of_fundamental_rights/kiosk/pdf/413DT59_Barcelona/Lock_EU_C
HR_EN.pdf (дата звернення : 12.08.2019).

267. Lohuis and Others v. the Netherlands: Court (Third Section) Judgment. App. 37265/10. 30.04.2013. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-120080> (дата звернення : 12.08.2019).

268. Loizidou v. Turkey: Court (Grand Chamber) Judgment. App. 15318/89. 18.12.1996. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58007> (дата звернення : 12.08.2019).

269. Luordo v. Italy: Court (First Section) Judgment. App. 32190/96. 17.07.2003. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61231> (дата звернення : 12.08.2019).

270. Lyubchenko M. Are Judgments of the European Court of Human Rights the Source of the Civil Procedural Law of Russia? URL : <http://www.zurnalai.vu.lt/teise/article/download/1243/671> (дата звернення : 12.08.2019).

271. M.N. v. Bulgaria: Court (Fourth Section) Judgment. App. 3832/06. 27.11.2012. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-114780> (дата звернення : 12.08.2019).

272. Maharramov v. Azerbaijan: Court (Fifth Section) Judgment. App. 5046/07. 30.03.2017. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-172360> (дата звернення : 12.08.2019).

273. Makara and Others v. Ukraine: Court (Fifth Section Committee) Judgment. App. 40934/06, 1912/08, 36173/08... 238 more. 12.12.2013. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-138918> (дата звернення : 12.08.2019).

274. Makaratzis v. Greece: Court (Grand Chamber) Judgment. App. 50385/99. 20.12.2004. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-67820> (дата звернення : 12.08.2019).

275. Makarovy and Others v. Ukraine: Court (Fifth Section Committee) Decision. App. 32545/12, 32586/12, 32588/12, 32597/12, 32628/12, 32894/12, 32969/12, 32995/12, 32998/12, 33047/12, 33140/12, 33150/12, 33168/12, 33176/12,

33183/12, 33194/12, 33208/12. 29.08.2017. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-177315> (дата звернення : 12.08.2019).

276. Malik v. The United Kingdom: Court (Fourth Section) Judgment (Merits and Just Satisfaction). 13.03.2012. App. 23780/08. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-109541> (дата звернення : 12.08.2019).

277. Marckx v. Belgium: Court (Plenary) Judgment. App. 6833/74. 13.06.1979. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57534> (дата звернення : 12.08.2019).

278. Mardikian L. The right to property as regional custom in Europe. *Transnational Legal Theory*. 9:1. P. 56-84. URL : DOI: 10.1080/20414005.2018.1474605 (дата звернення : 12.08.2019).

279. Marochini M. The Interpretation of the European Convention on Human Rights. URL : <https://hrcak.srce.hr/file/171985> (дата звернення : 12.08.2019).

280. Martinico G. Is the European Convention Going to Be «Supreme»? A Comparative-Constitutional Overview of ECHR and EU Law before National Courts. URL : <http://www.ejil.org/pdfs/23/2/2288.pdf> (дата звернення : 12.08.2019).

281. Grobelny v. Poland: Court (First Section) Judgment. App. 60477/12. 05.03.2020. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-201526> (дата звернення : 01.05.2020).

282. Maurice v. France: Court (Grand Chamber) Judgment. App. 11810/03. 21.06.2006. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-70445> (дата звернення : 12.08.2019).

283. Mazurek v. France: Court Judgment. 01.02.2000. App. 34406/97. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58456> (дата звернення : 12.08.2019).

284. McCarthy F. Article One of the First Protocol to the European Convention on Human Rights: the evolution of a right in Europe and the United Kingdom. PhD thesis. 2010. URL : <http://theses.gla.ac.uk/2153/1/2010mccarthyphd.pdf.pdf> (дата звернення : 12.08.2019).

285. McCrudden C., Prechal S. The Concepts of Equality and Non-Discrimination in Europe: a Practical Approach. URL : <http://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=4553> (дата звернення : 12.08.2019).

286. Melkonyan Davit. Concept of the Rule of Law in the Case-Law of the European Court of Human Rights. URL : http://ysu.am/files/Davit_Melkonyan-1415702096-.pdf (дата звернення : 12.08.2019).

287. Mellacher and Others v. Austria: Court (Plenary) Judgment. App. 10522/83, 11011/84, 11070/84. 19.12.1989. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57616> (дата звернення : 12.08.2019).

288. Melnychuk v. Ukraine: Court Decision. 05.07.2005. App. 28743/03. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-70089> (дата звернення : 12.08.2019).

289. Merger and Cros v. France: Court (First Section) Judgment. App. 68864/01. 22.12.2004. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-67906> (дата звернення : 12.08.2019).

290. Metaxas v. Greece: Court (First Section) Judgment. App. 8415/02. 27.05.2004. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=002-4396> (дата звернення : 12.08.2019).

291. Meyer v. Germany: Court (Fifth Section) Decision. App. 16722/10. 22.03.2016. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-162482> (дата звернення : 12.08.2019).

292. Mikhaïlenki and Others v. Ukraine: Court (Second Section) Judgment. App. № 35091/02, 35196/02, 35201/02. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-67580> (дата звернення : 12.08.2019).

293. Mitzinger v. Germany: Court (Fifth Section) Judgment. App. 29762/10. 09.05.2017. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-170836> (дата звернення : 12.08.2019).

294. Mokallal v. Ukraine: Court (Fifth Section) Judgment. App. 19246/10. 10.11.2011. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-107421> (дата звернення : 12.08.2019).

295. Morari and Spiridonov v. the Republic of Moldova: Court (Third Section Committee) Judgment. App. 4771/09, 7170/09. 07.07.2015. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-155812> (дата звернення : 12.08.2019).

296. Moreira Ferreira v. Portugal: Court (Second Section) Judgment. App. 19808/08. 05.07.2011. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-175646> (дата звернення : 12.08.2019).

297. Moskalenko K. The right of publicity in the USA, the EU, and Ukraine. *International Comparative Jurisprudence*. 2015. № 1. P. 113-120.

298. Muller and Others V. Switzerland: Court Judgment. 24.05.1988. App. 10737/84. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57487> (дата звернення : 12.08.2019).

299. Murtić and Ćerimović v. Bosnia and Herzegovina: Court (Fourth Section) Judgment (Merits and Just Satisfaction). 19.06.2012. App. № 6495/09. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-111518> (дата звернення : 12.08.2019).

300. N.A. and Others v. Turkey: Court (Second Section) Judgment. App. 37451/97. 11.10.2005. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-70562> (дата звернення : 12.08.2019).

301. Nacaryan and Deryan v. Turkey: Court (Fourth Section) Judgment. App. 19558/02. 24.05.2009. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-84216> (дата звернення : 12.08.2019).

302. Navalnyye v. Russia: Court (Third Section) Judgment. App. 101/15. 17.10.2017. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-177665> (дата звернення : 12.08.2019).

303. Négrépontis-Giannisis v. Greece: Court (First Section) Judgment. 03.05.2011. App. 56759/08. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=002-535> (дата звернення : 12.08.2019).

304. Neij and Sunde Kolmisoppi v. Sweden: Court (Fifth Section) Decision. App. 40397/12. 19.02.2013. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-117513> (дата звернення : 12.08.2019).

305. Nesterenko P. Some issues concerning application of the practice of the European Court of Human Rights in Ukraine. URL : <http://eis.ktu.lt/index.php/EIS/article/view/1082> (дата звернення : 12.08.2019).

306. Niemietz v. Germany: Court (Chamber) Judgment (Merits and Just Satisfaction). 16.12.1992. App. № 13710/88. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57887> (дата звернення : 12.08.2019).

307. Norman Nine Karlsson, Kaf Yasmine. Enforcing the European Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms through Positive Obligations A Study of Domestic Violence and Human Trafficking. URL : <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:861262/FULLTEXT01.pdf> (дата звернення : 12.08.2019).

308. Norms on the Responsibilities of Transnational Corporations and Other Business Enterprises with Regard to Human Rights. URL : <http://hrlibrary.umn.edu/links/norms-Aug2003.html> (дата звернення : 12.08.2019).

309. Nosov v. Russia: Court (First Section) Decision. App. 30877/02. 20.10.2005. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-140910> (дата звернення : 12.08.2019).

310. O.N. v. Bulgaria: Court (Fourth Section) Decision. App. 35221/97. 06.04.2000. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-5188> (дата звернення : 12.08.2019).

311. OAO Neftyanaya Kompaniya Yukos v. Russia: Court (First Section) Judgment. 20.09.2011. App. № 14902/04. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-106308> (дата звернення : 12.08.2019).

312. Offerhaus and Offerhaus v. the Netherlands: Court (First Section) Decision. 16.01.2001. App. № 35730/97. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-5672> (дата звернення : 12.08.2019).

313. Oklešen and Pokopališko Pogrebne Storitve Leopold Oklešen S.P. v. Slovenia: Court (Third Section) Judgment (Merits and Just Satisfaction). 30.11.2010. App. № 35264/04. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-101988> (дата звернення : 12.08.2019).

314. Oleksandr Volkov v. Ukraine: Court (Fifth Section) Judgment. App. 21722/11. 09.01.2013. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-115871> (дата звернення : 12.08.2019).

315. Öneriyildiz v. Turkey: Court (Grand Chamber) Judgment. App. 48939/99. 30.11.2004. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-67614> (дата звернення : 12.08.2019).

316. Osman v. the United Kingdom: Court (Grand Chamber) Judgment. App. 23452/94. 28.10.1998. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58257> (дата звернення : 12.08.2019).

317. Österreichische Schutzgemeinschaft für Nichtraucher and Robert Rockenbauer v. Austria: Commission (Plenary) Decision. App. 17200/90. 02.12.1991. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-124510> (дата звернення : 12.08.2019).

318. Paeffgen GMBH v. Germany: Court (Fifth Section) Judgment. App. 25379/04, 21688/05, 21722/05, 21770/05. 18.09.2007. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-82671> (дата звернення : 12.08.2019).

319. Palomo Sánchez and Others v. Spain. App. №№ 28955/06, 28957/06, 28959/06. Judgment, 12/09/2011. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-117716> (дата звернення : 12.08.2019).

320. Papachelas v. Greece: Court (Grand Chamber) Judgment. App. 31423/96. 25.03.1999. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58291> (дата звернення : 12.08.2019).

321. Papamichalopoulos and Others v. Greece: Court (Chamber) Judgment. App. 14556/89. 24.06.1993. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57836> (дата звернення : 12.08.2019).

322. Pasculli v. Italy: Court (Fourth Section) Judgment. App. 36818/97. 17.05.2005. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-69051> (дата звернення : 12.08.2019).

323. Paudicio v. Italy: Court (Second Section) Judgment. App. 77606/01. 24.05.2007. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-80617> (дата звернення : 12.08.2019).

324. *Perdigao v. Portugal*: Court (Third Section) Judgment. App. 24768/06. 16.11.2010. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-101740> (дата звернення : 12.08.2019).

325. *Perinelli and Others v. Italy*: Legal Summary. App. 7718/03. 26.06.2007. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=002-2617> (дата звернення : 12.08.2019).

326. *Pers N. V. v. the Netherlands*: Committee of Ministers. 17.02.1977. App. 5178/71. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-49221> (дата звернення : 12.08.2019).

327. *Petar Matas v. Croatia*: Court (Second Section) Judgment. App. 40581/12. 04.10.2016. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-166932> (дата звернення : 12.08.2019).

328. Pilot Judgments. URL : http://www.echr.coe.int/Documents/FS_Pilot_judgments_ENG.pdf (дата звернення : 12.08.2019).

329. *Pine Valley Developments Ltd v. Ireland*: Court (Chamber) Judgment. App. 12742/87. 29.11.1991. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57711> (дата звернення : 12.08.2019).

330. *Piras v. San Marino*: Court (First Section) Decision. App. 27803/16. 27.06.2017. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-175968> (дата звернення : 12.08.2019).

331. *Piven v. Ukraine*: Court (Second Section) Judgment. App. 56849/00. 29.06.2004. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-66416> (дата звернення : 12.08.2019).

332. *Pla and Puncernau v. Andorra*: Court (Fourth Section) Judgment. App. № 69498/01. 13.07.2004. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61900> (дата звернення : 12.08.2019).

333. *Plakhteyev and Plakhteyeva v. Ukraine*: Court (Fifth Section) Judgment. App. 20347/03. 12.03.2009. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-91730> (дата звернення : 12.08.2019).

334. Plechanow v. Poland: Court (Fourth Section) Judgment. App. 22279/04. 07.07.2009. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-93302> (дата звернення : 12.08.2019).

335. Portugal's Constitution of 1976. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Portugal_2005.pdf.

336. Potomska and Potomski v. Poland: Court (Fourth Section) Judgment. App. 33949/05. 29.03.2011. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-104145> (дата звернення : 12.08.2019).

337. Pravednaya v. Russia: Court (First Section) Judgment. App. 69529/01. 18.11.2004. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-67506> (дата звернення : 12.08.2019).

338. Pressos Compania Naviera S.A. and Others v. Belgium: Court (Chamber) Judgment. App. 17849/91. 20.11.1995. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58056> (дата звернення : 12.08.2019).

339. R & L, S.R.O. and Others v. the Czech Republic: Court (Fifth Section) Judgment. App. 37926/05, 25784/09, 36002/09, 44410/09, 65546/09. 03.07.2014. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-145226> (дата звернення : 12.08.2019).

340. R. v. Sweden: Court (Third Section) Judgment. App. 41827/07. 09.03.2010. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-496> (дата звернення : 12.08.2019).

341. Radomilja and Others v. Croatia: Court (Grand Chamber) Judgment. App. 37685/10, 22768/12. 20.03.2018. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-181591> (дата звернення : 12.08.2019).

342. Radovici and Stanescu v. Romania: Court (Third Section) Judgment. App. 68479/01, 71351/01, 71352/01. 02.11.2006. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-77789> (дата звернення : 12.08.2019).

343. Recommendation N Rec (2004) 6 of the Committee of Ministers to member states on the improvement of domestic remedies. URL : <https://www.regjeringen.no/globalassets/upload/kilde/ud/bro/2006/0020/ddd/word/271437-retten.doc> (дата звернення : 12.08.2019).

344. Regent Company v. Ukraine: Court Judgment. 03.04.2008. App. 773/03. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-85681> (дата звернення : 12.08.2019).

345. Regionale De Credit Agricole Mutuel Nord De France v. France: Court (Second Section) Decision. App. 58867/00. 19.10.2004. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-67229> (дата звернення : 12.08.2019).

346. Reisner v. Turkey: Court (Second Section). Judgment (Just Satisfaction) 01.12.2016. App. № 46815/09. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-168932> (дата звернення : 12.08.2019).

347. Religious Community of Jehovah's Witnesses of Kryvyi Rih's Ternivsky District v. Ukraine: Court (Fourth Section). Judgment (Merits and Just Satisfaction). 03.09.2019. App. 21477/10. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-200909> (дата звернення : 01.05.2020).

348. Resolution Res(2004)3 of the Committee of Ministers on judgments revealing an underlying systemic problem (adopted by the Committee of Ministers on 12 May 2004, at its 114th Session). URL : https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805dd190 (дата звернення : 12.08.2019).

349. Reynbakh v. Russia: Court (First Section) Judgment. App. 23405/03. 29.09.2005. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-70333> (дата звернення : 12.08.2019).

350. Rikon M. Property rights as defined and protected by international courts. *Property Rights Conference Journal*. 2017. Vol. 6. P. 329-340.

351. Robertson M. Property and Ideology. *Canadian Journal of Law & Jurisprudence*. 1995. Vol. 8, Issue 2. P. 275-296.

352. Rosa Lee Ka Yee. Expansive interpretation of the European Convention on Human Rights and the creative jurisprudence of the Strasbourg's Court. URL : http://www.artsfac.hku.hk/mercury/wp-content/uploads/Rosa_Lee1.pdf (дата звернення : 12.08.2019).

353. Rudzinska v. Poland: Court (Fourth Section) Decision. App. 45223/99. 07.09.1999. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-4716> (дата звернення : 12.08.2019).

354. Rules of Court. 1 January 2020. URL : https://www.echr.coe.int/Documents/Rules_Court_ENG.pdf (дата звернення : 01.05.2020).

355. S. v. the United Kingdom: Commission. Decision. 13.12.1984. App 10741/84. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-73818> (дата звернення : 12.08.2019).

356. Sakine Erözdemir and Others v. Turkey: Court (Second Section) Judgment. App. 26589/06. 01.12.2015. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-158945> (дата звернення : 12.08.2019).

357. Sakskoburggotski and Others v. Bulgaria: Court (Fifth Section) Judgment. App. 38948/10, 8954/17. 20.03.2018. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-182381> (дата звернення : 12.08.2019).

358. Sandra Janković v. Croatia: Court (First Section) Judgment. App. 38478/05. 05.03.2009. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-91608> (дата звернення : 12.08.2019).

359. Sandvig Jenny. Retroactivity of changes in the case-law of the European Court of Human Rights. URL : https://www.salzburgglobal.org/fileadmin/user_upload/Documents/Jenny_Sandvig__Retroactivity_of_Changes_in_the_Case-Law_of_the_European_Court_of__Human_Rights.pdf (дата звернення : 12.08.2019).

360. Sargsyan v. Azerbaijan: Court (Grand Chamber) Judgment. App. 40167/06. 16.06.2015. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-155662> (дата звернення : 12.08.2019).

361. Sayın Y., Lehavi A., Oder B., Onok M. and Others. *Land Law and Limits on the Right to Property: Historical, Comparative and International Analysis*. *EPLJ*. 2017. 6(1). P. 4-52.

362. SC Parmalat Spa and SC Parmalat Romania SA v. Romania: Court Judgment. 21.02.2008. App. 37442/03. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-85194> (дата звернення : 12.08.2019).

363. Scordino v. Italy: Court (Grand Chamber) Judgment. App. 36813/97. 29.03.2006. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-72925> (дата звернення : 12.08.2019).

364. Senator Lines Gmbh against Austria, Belgium, Denmark, Finland, France, Germany, Greece, Ireland, Italy, Luxembourg, The Netherlands, Portugal, Spain, Sweden and The United Kingdom: Court (Grand Chamber) Decision. App. 56672/00. 10.03.2004. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-23765> (дата звернення : 12.08.2019).

365. Serkov v. Ukraine: Court (Fifth Section) Judgment. App. 39766/05. 07.07.2011. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-105536> (дата звернення : 12.08.2019).

366. Sermet Laurent. The European Convention on Human Rights and property rights. URL : [https://www.echr.coe.int/LibraryDocs/DG2/HRFILES/DG2-EN-HRFILES-11\(1998\).pdf](https://www.echr.coe.int/LibraryDocs/DG2/HRFILES/DG2-EN-HRFILES-11(1998).pdf) (дата звернення : 12.08.2019).

367. Sharenok v. Ukraine: Court Judgment. 22.02.2005. App. 35087/02. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-68368> (дата звернення : 12.08.2019).

368. Pendov v. Bulgaria: Court (Fifth Section) Judgment. App. 44229/11. 26.03.2020. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-201890> (дата звернення : 01.05.2020).

369. Shiratsuka S. Is there a Desirable Rate of Inflation? A Theoretical and Empirical Survey. URL : <https://www.imes.boj.or.jp/research/papers/english/me19-2-3.pdf> (дата звернення : 12.08.2019).

370. Sildedzis v. Poland: Court (Fourth Section) Judgment. App. 45214/99. 24.05.2005. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-69136> (дата звернення : 12.08.2019).

371. Simunek, Hastings, Tuzilova and Prochazka v. The Czech Republic, Communication № 516/1992. URL : <http://hrlibrary.umn.edu/undocs/html/dec516.htm> (дата звернення : 12.08.2019).

372. Skollo v. Italy: Court (Chamber) Judgment. App. 19133/91. 28.09.1995. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57936> (дата звернення : 12.08.2019).

373. Sloot van der B. Privacy as Personality Right: Why the ECtHR's Focus on Ulterior Interests Might Prove Indispensable in the Age of «Big Data». *Utrecht Journal of International and European Law*. 2015. № 31(80). P. 25-50. URL : <https://www.ivir.nl/publicaties/download/1555.pdf> (дата звернення : 12.08.2019).

374. Smirnov v. Russia: Court (First Section) Judgment. App. 71362/01. 07.06.2007. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-80953> (дата звернення : 12.08.2019).

375. Smith and Grady v. The United Kingdom (Article 41): Court (Third Section) Judgment (Just Satisfaction). 25.07.2000. App. 33985/96, 33986/96. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59023> (дата звернення : 12.08.2019).

376. Smith Kline and French Laboratories Ltd v. the Netherlands: Decision. 04.10.1990. App. 12633/87. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-738> (дата звернення : 12.08.2019).

377. Soering v. the United Kingdom: Court (Plenary) Judgment. App. 14038/88. 07.07.1989. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-57619> (дата звернення : 12.08.2019).

378. Sokur v. Ukraine: Court Judgment. App. № 29439/02. 26.04.2005. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-68886> (дата звернення : 12.08.2019).

379. Solomun v. Croatia: Court (First Section) Judgment. App. 679/11. 02.04.2015. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-153317> (дата звернення : 12.08.2019).

380. Sovtransavto Holding v. Ukraine: Court (Fourth Section) Judgment. App. 48553/99. 25.07.2002. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60634> (дата звернення : 12.08.2019).

381. Spadea and Scalabrino v. Italy: Court (Chamber) Judgment. App. 12868/87. 28.09.1995. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57937> (дата звернення : 12.08.2019).

382. Sporrong and Lonnroth v. Sweden: Court (Plenary) Judgment. App. 7151/75, 7152/75. 23.09.1982. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57580> (дата звернення : 12.08.2019).

383. Stanislav Volkov v. Russia: Court (First Section) Judgment. App. 8564/02. 15.03.2007. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-79800> (дата звернення : 12.08.2019).

384. Statileo v. Croatia: Court Judgment 10.07.2014. App. 12027/10. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-145360> (дата звернення : 12.08.2019).

385. Statute of the Council of Europe. URL : <https://rm.coe.int/1680306052> (дата звернення : 12.08.2019).

386. Statute of the International Court of Justice. URL : http://legal.un.org/avl/pdf/ha/sicj/icj_statute_e.pdf (дата звернення : 12.08.2019).

387. Stiernstrom Martin. The Relationship Between Community Law and National Law. Jean Monnet/Robert Schuman Paper Series. Vol. 5. № 33. October 2005. URL : <http://aei.pitt.edu/8162/1/Stiermstromfinal.pdf> (дата звернення : 12.08.2019).

388. Stran Greek Refineries and Stratis Andreadis v. Greece: Court (Chamber) Judgment. App. 13427/87. 09.12.1994. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57913> (дата звернення : 12.08.2019).

389. Strekalev v. Russia: Court (Third Section) Judgment. App. 21363/09. 11.04.2017. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-172652> (дата звернення : 12.08.2019).

390. Stretch v. the United Kingdom: Court (Fourth Section) Judgment. App. 44277/98. 03.12.2003. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61173> (дата звернення : 12.08.2019).

391. Sud Fondi SRL and Others v. Italy: Court (Second Section) Judgment. App. 75909/01. 20.01.2009. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-90753> (дата звернення : 12.08.2019).

392. Sukhanov and Ilchenko v. Ukraine: Court (Fifth Section) Judgment. App. 68385/10, 71378/10. 26.06.2014. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-145014> (дата звернення : 12.08.2019).

393. Sukhovetskyu v. Ukraine: Court (Second Section) Judgment. App. 13716/02. 28.03.2006. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-72893> (дата звернення : 12.08.2019).

394. Sürek v. Turkey: Court (Grand Chamber) Judgment. App. 26682/95. 08.07.1999. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58279> (дата звернення : 12.08.2019).

395. Svit Rozvag, TOV and others v. Ukraine: Court (Fifth Section) Judgment. Apps. 13290/11, 62600/12, 49432/16. 27.06.2019. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-198297> (дата звернення : 01.05.2020).

396. Svitlana Ilchenko v. Ukraine: Court (Fifth Section) Judgment. App. 47166/09. 04/07/2019. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-198525> (дата звернення : 01.05.2020).

397. Sychev v. Ukraine: Court (Second Section) Judgment. App. 4773/02. 11.10.2005. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-70532> (дата звернення : 12.08.2019).

398. Synodinou T. Image Right and Copyright Law in Europe: Divergences and Convergences. *Laws*. 2014. Vol. 3. № 2. P. 181-207.

399. Tanasov v. Romania: Court (Fourth Section Committee) Judgment. App. 65910/09. 31.10.2017. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-178176> (дата звернення : 12.08.2019).

400. Tendam v. Spain: Court (Third Section) Judgment. App. 25720/05. 13.07.2010. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-99896> (дата звернення : 12.08.2019).

401. Terem Ltd, Chechetkin and Olius v. Ukraine: Court (Second Section) Judgment. App. 70297/01. 18.10.2005. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-70638> (дата звернення : 12.08.2019).

402. Teteriny v. Russia: Court Judgment. 30.06.2005. App. 11931/03. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-69579> (дата звернення : 12.08.2019).

403. The Association of Real Property Owners in Łódź, decision of 08.03.2011. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-104329> (дата звернення : 12.08.2019).

404. The Constitution of the United States of America. URL : <https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/CDOC-110hdoc50/pdf/CDOC-110hdoc50.pdf> (дата звернення : 12.08.2019).

405. The Elastic Jurisprudence of the European Court of Human Rights. URL : http://www.oxcis.ac.uk/lectures/The_Elastic_Jurisdiction_of_the_ECHR_2012.02.14_Oxford.pdf (дата звернення : 12.08.2019).

406. The European Court of Human Rights: Questions and Answers for Lawyers. URL : http://www.ccbe.eu/fileadmin/speciality_distribution/public/documents/PD_STRAS/PDS_Guides___recommendations/EN_PDS_20161021_The-European-Court-of-Human-Rights-Questions-Answers-for-Lawyers.pdf (дата звернення : 12.08.2019).

407. The Former King of Greece and Others v. Greece: Court (Grand Chamber) Judgment. App. 25701/94. 23.11.2000. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59051> (дата звернення : 12.08.2019).

408. The National & Provincial Building Society, the Leeds Permanent Building Society and the Yorkshire Building Society v. the United Kingdom: Court (Chamber) Judgment. App. 21319/93, 21449/93, 21675/93. 23.10.1997. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58109> (дата звернення : 12.08.2019).

409. The Pilot-Judgment Procedure. URL : http://www.echr.coe.int/Documents/Pilot_judgment_procedure_ENG.pdf (дата звернення : 12.08.2019).

410. *The Sunday Times v. the United Kingdom*: Court (Plenary) Judgment. App. 6538/74. 06.11.1980. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57583> (дата звернення : 12.08.2019).

411. Tishler S. A new approach to shareholder standing before the European Court of Human Rights. *Duke Journal of Comparative & International Law*. 2014. Vol 25. P. 259-287.

412. *Topallaj v. Albania*: Court (First Section) Judgment. App. 32913/03. 21.04.2016. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-162114> (дата звернення : 12.08.2019).

413. *Tre Traktörer Aktiebolag v. Sweden*: Court (Chamber) Judgment (Merits and Just Satisfaction). 07.07.1989. App. № 10873/84. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57586> (дата звернення : 12.08.2019).

414. *Treska v. Albania and Italy*: Court (Third Section) Decision. App. 26937/04. 29.06.2006. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-76581> (дата звернення : 12.08.2019).

415. *Trykhlib v. Ukraine*: Court (Second Section) Judgment. 20.09.2005. App. 58312/00. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-70181> (дата звернення : 12.08.2019).

416. *Tsomtsos and Others v. Greece*: Court (Chamber) Judgment. App. 20680/92. 15.11.1996. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58064> (дата звернення : 12.08.2019).

417. *Tuleshov and Others v. Russia*: Court (Fifth Section) Judgment. App. 32718/02. 24.15.2007. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-80619> (дата звернення : 12.08.2019).

418. *Tunaitis v. Lithuania*: Court (Fourth Section) Judgment. App. 42927/08. 24.11.2015. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-158884> (дата звернення : 12.08.2019).

419. Universal Declaration of Human Rights. URL : <http://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/> (дата звернення : 12.08.2019).

420. Vallianatos and Others v. Greece: Court (Grand Chamber) Judgment. 07.11.2013. App. №(s). 29381/09, 32684/09. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-128294> (дата звернення : 12.08.2019).

421. Van Marle and Others v. The Netherlands: Court (Plenary) Judgment (Merits). 26.06.1986. App. №№ 8543/79, 8674/79, 8675/79. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57590> (дата звернення : 12.08.2019).

422. Vardanyan and Nanushyan v. Armenia: Court (First Section) Judgment. App. 8001/07. 27.10.2016. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-167760> (дата звернення : 12.08.2019).

423. Varella M.D., Stival M.M. Urban environment in European international jurisprudence. *Veredas do Direito, Belo Horizonte*. 2017. Vol. 14. № 29. P. 373-395.

424. Vékony v. Hungary: Court (Second Section) Judgment. App. 65681/13. 13.01.2015. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-149201> (дата звернення : 12.08.2019).

425. Vijatović v. Croatia: Court (First Section) Judgment. App. 50200/13. 21.09.2017. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-160629> (дата звернення : 12.08.2019).

426. Villiger E. Mark. Implementation of the ECHR case-law in the national systems, comparison and experience. URL : https://www.cak.cz/assets/pro-advokaty/mezinarodni-vztahy/the-european-court-of-human-rights--_yesterday--today-and-tomorrow_mark-villiger.pdf (дата звернення : 12.08.2019).

427. Vira Dovzhenko v. Ukraine: Court (Fourth Section). Judgment (Merits and Just Satisfaction). App. 26646/07. 15.01.2019. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-193538> (дата звернення : 01.05.2020).

428. Vistins and Perepjolkins v. Latvia: Court (Just Satisfaction) Judgment. App. 71243/01. 25.03.2014. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-114277> (дата звернення : 12.08.2019).

429. Von Hannover v. Germany (No. 2): Court (Grand Chamber) Judgment (Merits and Just Satisfaction). 07.02.2012. App. №№ 40660/08, 60641/08. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-109029> (дата звернення : 12.08.2019).

430. Von Hannover v. Germany: Court (Third Section) Judgment (Merits). 24.06.2004. App. № 59320/00. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61853> (дата звернення : 12.08.2019).

431. Von Maltzan and Others v. Germany: Court (Grand Chamber) Judgment. App. 71916/01, 71917/01, 10260/02. 02.03.2005. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-68660> (дата звернення : 12.08.2019).

432. Vorsina and Vogralik v. Russia: Court (Third Section) Decision. 05.02.2004. App. № 66801/01. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-23736> (дата звернення : 12.08.2019).

433. Vrzić v. Croatia: Court (Second Section) Judgment. App. 43777/13. 12.07.2016. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-164681> (дата звернення : 12.08.2019).

434. Vukušić v. Croatia: Court (Second Section) Judgment. App. 69735/11. 31.05.2016. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-163347> (дата звернення : 12.08.2019).

435. Welkowitz D. Privatizing Human Rights? Creating Intellectual Property Rights From Human Rights Principles. *Akron Law Review*. 2013. Vol. 46 : Iss. 3 , Article 3. P. 675-726.

436. Wendenburg and Others v. Germany: Court (Third Section) Decision. 06.02.2003. App. № 71630/01. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-23337> (дата звернення : 12.08.2019).

437. What is the Rule of Law? URL : <https://www.un.org/ruleoflaw/what-is-the-rule-of-law/> (дата звернення : 12.08.2019).

438. Wildhaber L. The European Court of Human Rights in Action. *Ritsumeikan Law Review*. 2004. № 21. P. 83-92. URL : <http://www.ritsumei.ac.jp/acd/cg/law/lex/rlr21/wildhaber.pdf> (дата звернення : 12.08.2019).

439. Wittek v. Germany: Court (Third Section) Judgment. App. 37290/97. 12.12.2002. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60815> (дата звернення : 12.08.2019).

440. X and Y v. The Netherlands: Court (Chamber) Judgment (Merits and Just Satisfaction). 26.03.1985. App. № 8978/80. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57603> (дата звернення : 12.08.2019).

441. Yavorivskaya v. Russia: Court (First Section) Judgment. App. 34687/02. 21.07.2005. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-69831> (дата звернення : 12.08.2019).

442. Yavuz Mehmet. The Pilot Judgement Procedure: A Breakthrough To Overcome The Workload Of The European Court Of Human Rights? URL : <http://www.taa.gov.tr/indir/the-pilot-judgement-procedure-a-breakthrough-to-overcome-the-workload-of-the-european-court-of-human-rights-bWFrYWxlfDBkMWZILWViNTU4LWE3ZWNkLWU0ZjI0LnBkZnw3NjI/> (дата звернення : 12.08.2019).

443. Yefimenko v. Russia: Court (First Section) Judgment. App. 152/04. 12.02.2013. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-116369> (дата звернення : 12.08.2019).

444. Yildirim v. Romania: Legal Summery. App. 21186/02. 20.09.2007. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=002-2545> (дата звернення : 12.08.2019).

445. Yonatan Lupu, Erik Voeten. The Role of Precedent at the European Court of Human Rights: A Network Analysis of Case Citations. URL : https://www.researchgate.net/publication/43787686_The_Role_of_Precedent_at_the_European_Court_of_Human_Rights_A_Network_Analysis_of_Case_Citations (дата звернення : 12.08.2019).

446. Yuriy Nikolayevich Ivanov v. Ukraine: Court (Fifth Section) Judgment. App. 40450/04. 15.10.2009. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-95032> (дата звернення : 12.08.2019).

447. Zelenchuk and Tsytysyura v. Ukraine: Court (Fourth Section) Judgment. App. 846/16, 1075/16. 22.05.2018. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-183128> (дата звернення : 12.08.2019).

448. Zheltyakov v. Ukraine: Court (Fifth Section) Judgment. App. 4994/04. 09.06.2011. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-104903> (дата звернення : 12.08.2019).

449. Zhovner v. Ukraine: Court (Second Section) Judgment. App. 56848/00. 29.06.2004. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-66417> (дата звернення : 12.08.2019).

450. Zlinsat, spol. s.r.o. v. Bulgaria: Court (Fifth Section) Judgment. App. 57785/00. 15.06.2006. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-75819> (дата звернення : 12.08.2019).

451. Zosymov v. Ukraine: Court (Fifth Section) Judgment. App. 4322/06. 07.07.2016. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-164467> (дата звернення : 12.08.2019).

452. Алексеев С. С. Право собственности: проблемы теории : собрание сочинений. В 10 т. М. : Статут, 2010. Т. 4. 495 с.

453. Алексеев С. С. Теория права. М. : Издательство «БЕК», 1995. 320 с.

454. Беяневич О. Стабільність, безпека цивільного обороту і розумні очікування. *Право власності: європейський досвід та українські реалії* : збірник доповідей і матеріалів Міжнародної конференції (м. Київ, 22-23 жовтня 2015 р.). Київ : ВАІТЕ, 2015. С. 143-155.

455. Беяневич О.А. Поняття легітимних очікувань та проблеми його застосування судами України. *Приватне право і підприємництво*. 2016. Вип. 16. С. 41-45.

456. Берестова І. Е. Захист публічних інтересів учасників цивільних відносин: взаємозв'язок цивільного судочинства та конституційного провадження: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02, 12.00.03 / Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України. Київ, 2019. 43 с.

457. Берестова И. Проблемы исполнения судебных решений, по которым предоставлена гарантия государства Украина. *Leges si Viata*. 2017. № 11/2. С. 24-28.

458. Бержель Жан-Луи. Общая теория права. пер. с фран. М. : ИНФРА-М. 576 с.

459. Белкін М. Л. Проблеми судового захисту майнових прав акціонерів в світлі рішень Європейського суду з прав людини. *Часопис Академії адвокатури України*. 2012. № 17 (4'2012). URL : <http://e-pub.aau.edu.ua/index.php/chasopys/article/view/199/220> (дата звернення : 12.08.2019).

460. Блаживская Н. Е. Содержание принципа законности в соответствии со статьей 1 Первого Протокола к Конвенции о защите прав человека и основных свобод. *Leges si Viata*. 2018. № 1. С. 7-10.

461. Блаживская Н. Е. Юридическая сила решений Европейского суда по правам человека. *Теоретико-прикладные проблемы реализации и защиты субъективных прав в контексте инновационного социально-экономического развития общества* : тез. докл. междунар. науч.-практ. конф., посвящ. памяти Н. Г. Юркевича, Минск, 20-21 апр. 2018 г. / Белорус. гос. ун-т ; О.Н. Здрок (отв. ред.) [и др.]. Минск: БГУ, 2018. С. 433-436.

462. Блажівська Н. Виконання рішень Європейського суду з прав людини. Порівняльний аспект. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2010. № 2. С. 83-89.

463. Блажівська Н. Вплив тлумачення змісту фундаментальних прав людини на практику розгляду податкових спорів. *Вісник Вищого адміністративного суду України*. 2013. № 4. С. 41-45.

464. Блажівська Н. Є. «Пропорційність» як підстава обмеження права власності відповідно до практики Європейського суду з прав людини. *Науково-практичний фаховий збірник наукових праць «Прикарпатський юридичний вісник»*. 2017. № 5 (20). С. 51-55.

465. Блажівська Н. Є. Вплив інфляції на захист майнових прав у контексті практики Європейського суду з прав людини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2018. № 34. С. 54-57.

466. Блажівська Н. Є. Вплив рішень Європейського суду з прав людини на нормотворчу та правозастосовну практику національних органів.

Particularitățile adaptării legislației Republicii Moldova și Ucrainei la legislația Uniunii Europene : conferința internațională științifico-practică, 23-24 martie, 2018 / com. org.: V. Vujor (președinte) [et al.]. Chișinău : Iulian, 2018. С. 320-323.

467. Блажівська Н. Є. До питання про експропріацію в практиці Європейського суду з прав людини. *Місце юридичних наук у формуванні правової культури сучасної людини* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 22-23 грудня 2017 р. Ч. 1. Запоріжжя : Істина, 2017. С. 125-129.

468. Блажівська Н. Є. До питання про місце рішень Європейського суду з прав людини у національній правовій системі. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 4. С. 218-222.

469. Блажівська Н. Є. Загальна характеристика застосування практики Європейського суду з прав людини під час захисту зобов'язального права вимоги. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. Том. 2. 2018. № 35. С. 7-11.

470. Блажівська Н. Є. Загальна характеристика захисту прав інтелектуальної власності в практиці Європейського суду з прав людини. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2018. № 5. С. 83-92.

471. Блажівська Н. Є. Захист гудвілу та клієнтури відповідно до практики ЄСПЛ. *Право України*. 2018. № 5. С. 224-238.

472. Блажівська Н. Є. Зняття корпоративної вуалі в практиці ЄСПЛ. *Eurasian Academic Research Journal*. 2017. № 12. С. 21-28.

473. Блажівська Н. Є. Критерії пропорційності мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення як обмеження права власності в практиці Європейського суду з прав людини. *Право України*. 2018. № 7. С. 219-231.

474. Блажівська Н. Є. Межі інтерпретаційної діяльності Європейського суду з прав людини. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2018. № 3 (31). С. 144-148.

475. Блажівська Н. Є. Механізм реалізації позитивної юридичної відповідальності держави на підставі статті 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2017. № 6. С. 14-19.

476. Блажівська Н. Є. Мораторій на звернення стягнення на майно боржника в законодавстві України та в практиці ЄСПЛ. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 12. С. 5-9.

477. Блажівська Н. Є. Обмеження права власності відповідно до статті 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2017. № 29. Том 1. С. 120-123.

478. Блажівська Н. Є. Особливості застосування компенсації та реституції Європейським судом з прав людини з метою захисту права власності. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 3. С. 267-271.

479. Блажівська Н. Є. Підстави та способи захисту корпоративних прав в практиці ЄСПЛ. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2018 № 6. С. 27-33.

480. Блажівська Н. Є. Пілотні рішення Європейського суду з прав людини: поняття та процедура прийняття. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2018. Том 21. С. 20-26.

481. Блажівська Н. Є. Поняття «справедливий баланс» у практиці Європейського суду з прав людини. *Актуальні проблеми правознавства*. 2018. № 1. С. 55-62.

482. Блажівська Н. Є. Поняття «суспільні інтереси» в контексті практики Європейського суду з прав людини. *Тенденції розвитку юридичної науки в інформаційному суспільстві* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 29-30 грудня 2017 року) / за ред. Г. О. Ульянової; уклад.: О. В. Дикий, Ю. Д. Батан. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 67-71.

483. Блажівська Н. Є. Права на чуже майно в практиці Європейського суду з прав людини. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 5. С. 107-111.

484. Блажівська Н. Є. Правова природа рішень Європейського суду з прав людини. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2018. № 2. С. 131-136.

485. Блажівська Н. Є. Правові підстави позбавлення права власності відповідно до практики Європейського суду з прав людини. *Проблеми подальшого вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав* : матеріали круглого столу, присвяченого пам'яті проф. Азімова Ч. Н. (м. Харків, 21 грудня 2017 року). Х.: Право, 2017. С. 76-81.

486. Блажівська Н. Є. Практика ЄСПЛ щодо вирішення спадкових спорів. *Eurasian Academic Research Journal*. 2018. № 8. С. 67-77.

487. Блажівська Н. Є. Практика ЄСПЛ щодо захисту майнових інтересів фізичної особи у разі використання зображення, імені, інших ознак, які її індивідуалізують. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2018. № 53. С. 76-80.

488. Блажівська Н. Є. Прецедентний характер рішень Європейського суду з прав людини. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2018. № 2. С. 156-159.

489. Блажівська Н. Є. Принципи тлумачення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. *Eurasian Academic Research Journal*. 2018. № 1. С. 55-62.

490. Блажівська Н. Є. Суб'єкти права власності та захист їхніх прав відповідно до практики Європейського суду з прав людини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2017. № 47. Том. 1. С. 104-107.

491. Блажівська Н. Є. Теорія «горизонтальної дії» прав людини у практиці Європейського суду з прав людини. *Modern Jurisprudence of the European Union: the interaction of law, rulemaking and practice: International scientific conference* (April, 17, 2018). Lublin, 2018. P. 192-197.

492. Блажівська Н. Є. Тлумачення поняття майна у практиці Європейського суду з прав людини. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 10. С. 219-223.

493. Блажівська Н. Європейська конвенція з прав людини та основоположних свобод і практика Європейського суду з прав людини як обмежувальний інструмент для парламенту (вступ до проблематики). *Вісник Вищого адміністративного суду України*. 2014. № 4. С. 21-25.

494. Блажівська Н. Межі допустимої критики судді в демократичному суспільстві: позиція Європейського суду з прав людини. *Юридичний вісник України*. 2015. № 36 (12-18 вересня). С. 9.

495. Блажівська Н. Обмеження прав інтелектуальної власності відповідно до практики Європейського суду з прав людини. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2018. № 6. С. 133-141.

496. Блажівська Н. Обмежувальний інструмент для парламенту. Ним має стати Європейська конвенція з прав людини та основоположних свобод і практика Європейського суду з прав людини. *Юридичний вісник України*. 2015. № 1/2 (3-23 січня). С. 10.

497. Блажівська Н. Оподаткування і права людини. Деяко про практику розгляду податкових спорів. *Юридичний вісник України*. 2014. № 5 (1-7 лютого). С. 12.

498. Блажівська Н. Права на торговельну марку у практиці Європейського суду з прав людини. *Вісник Вищого адміністративного суду України*. 2008. № 3. С. 99-107.

499. Блажівська Н. Проблема тотожності торговельних марок та ймовірності введення в оману споживачів в європейському праві. *Юридичний журнал*. 2008. № 1. С. 66-72.

500. Блажівська Н. Щодо деяких аспектів права на справедливий суд у контексті статті 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод і практики Європейського суду з прав людини. *Вісник Вищого адміністративного суду України*. 2010. № 3. С. 47-52.

501. Блажівська Н.Є. «Три норми» статті 1 Першого Протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. *Актуальні проблеми приватного права* : матеріали наук.-практ. конф., присвяч. 96-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В.П. Маслова (Харків, 14 лют. 2018 р). Харків: Право, 2018. С. 130-134.

502. Блажівська Н.Є. Застосування практики Європейського суду з прав людини при захисті майнових прав : монографія. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2018. 532 с.

503. Бондарь Н. С. Конвенционная юрисдикция Европейского суда по правам человека в соотношении с компетенцией Конституционного Суда РФ. *Журнал российского права*. 2006. № 6. С. 113-127. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/konventsionnaya-yurisdiksiya-evropeyskogo-suda-po-pravam-cheloveka-v-sootnoshenii-s-kompetentsiey-konstitutsionnogo-suda-rf.pdf> (дата звернення : 12.08.2019).

504. Буряковська К. Вимога послідовності: зміст і роль у правовому регулюванні. *Філософія права і загальна теорія права*. 2019. № 2. С. 110-127.

505. Висновок щодо відповідності проекту вимогам антикорупційного законодавства від 16.05.2018. URL : <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=60724&pf35401=455004> (дата звернення : 12.08.2019).

506. Віденська конвенція про право міжнародних договорів : міжнародний документ від 23 травня 1969 року. URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_118 (дата звернення : 12.08.2019).

507. Вірченко В. Історія розвитку теоретичних уявлень про зміст та джерела права інтелектуальної власності. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія : Економіка. 03/2013. Вип.146. С. 15-18.

508. Власов Ю. Л. Проблеми тлумачення норм права : монографія. Київ : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. 180 с.

509. Галянтич М., Коваленко Г. Честь, гідність і ділова репутация. Цивільно-правові проблеми захисту немайнових прав. *Закон і бізнес*. 2000. № 20 (442). С. 10.

510. Гелецька І. О. Правова природа володіння за цивільним правом України. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2016. Вип. 1. Т. 1. С. 102-104.

511. Голубовська І. О., Шовковий В. М., Лефтерова О. М. та ін. Багатомовний юридичний словник-довідник. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2012. 543 с.

512. Горбатюк В. Л. Багатоаспектна процедура тлумачення правових норм. *Інформація і право*. 2016. № 1 (16). С. 79-84.

513. Господарський кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 року. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15> (дата звернення : 12.08.2019).

514. Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 6 листопада 1991 року. URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1798-12> (дата звернення : 12.08.2019).

515. Грабован Л. І. Погашення вимог кредиторів у процедурі банкрутства : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04. Одеса, 2017. 247 с.

516. Гуйван П. Значення темпоральних чинників у практиці Європейського Суду з прав людини. Своєчасність виконання судового рішення – обов'язковий елемент правової ідеї щодо розумного строку розгляду справи (частина 5). *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 10. С. 26-31.

517. Гук П. А. Судебный прецедент как источник права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Саратов, 2002. 205 с.

518. Гультай М. Роль європейських стандартів правозахисту у конституційному судочинстві України. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2012. № 3. С. 54-66.

519. Гусь А.В. Нематеріальні активи: господарсько-правовий аспект. Ужгород: ПП «АУТДОР-ШАРК», 2015. 248 с.

520. Данелія О. С. Правосуб'єктність юридичної особи як суб'єкта Європейського суду з прав людини : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / Ін-т законодавства Верховної Ради України. Київ, 2017. 202 с.

521. Добрянська Н. Л., Мелешевич А. А. Верховенство права та судова практика Європейського суду з прав людини стосовно України із забезпечення виконання судових рішень. *Наукові записки НаУКМА*. Юридичні науки. 2008. № 77. С. 37-43.

522. Дюги Л. Конституционное право. Общая теория государства : монография. М. : НИЦ ИНФРА-М, 2013. 427 с.

523. Еннан Р. Є. Сутність права інтелектуальної власності. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 38. С. 46-55.

524. Жуйков В. М. Судебная реформа: проблемы доступа к правосудию. М. , 2006. 156 с.

525. Завгородній В. А. Правова природа рішень Європейського суду з прав людини. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. 2015. № 15. Том 1. С. 19-22. URL : http://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc15/part_1/7.pdf (дата звернення : 12.08.2019).

526. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року. URL : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення : 12.08.2019).

527. Зверев Є. О. Тлумачення міжнародних договорів національними судами: європейський досвід та українська практика : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2015. 227 с.

528. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 року № 2768-III. URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2768-14> (дата звернення : 12.08.2019).

529. История политических и правовых учений : учебник для вузов / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. 4-е изд., перераб. и доп. М. : Норма, 2004. 944 с. URL : <http://library.khpg.org/files/docs/1380635715.pdf> (дата звернення : 12.08.2019).

530. Карнаух Б. П. Поняття майна в контексті статті 1 Протоколу № 1 до Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. *Проблеми законності*. 2016. Вип. 132. С. 205-214.

531. Карсс-Фріск М. Право на власність: питання імплементації статті 1 Першого протоколу до Європейської конвенції з прав людини. *Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст* / за ред. О.Л. Жуковської. Київ : ЗАТ «ВІПОЛ», 2004. С. 685-722.

532. Кашанин А. В. О проблеме распоряжения личными неимущественными правами автора. *Вестник гражданского права*. 2009. № 4. С. 44-98.

533. Кисельова Л. В. Рішення Європейського суду з прав людини, Конституційного Суду України та Верховного Суду України у системі права України: застосування та виконання. *Вісник Академії адвокатури України*. 2013. № 2 (27). С. 156-159.

534. Коваль І. Ф. Право на ділову репутацію суб'єктів господарювання і його позасудовий захист від неправомірного використання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04 / Ін-т економіко-правових досліджень НАН України. Донецьк, 2005. 24 с.

535. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 6 липня 2005 року. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (дата звернення : 12.08.2019).

536. Кодекс України з процедур банкрутства : Закон України від 18 жовтня 2018 року № 2597-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#Text> (дата звернення : 01.05.2020).

537. Кологойда О., Стафійчук В. Захист прав міноритарних акціонерів у процедурі примусового продажу акцій (Squeeze-Out). *Право України*. 2018. №7. С. 143-176.

538. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції : міжнародний документ від 31 жовтня 2003 року. URL : http://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_c16 (дата звернення : 12.08.2019).

539. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : міжнародний документ від 4 листопада 1950 року. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення : 12.08.2019).

540. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 року. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення : 12.08.2019).

541. Коруч У. З. Окремі питання виконання рішень Європейського суду з прав людини. *Актуальні проблеми правознавства*. 2016. Вип. 1. С. 49-53. URL : <http://appj.tneu.edu.ua/index.php/appj/article/viewFile/10/10> (дата звернення : 12.08.2019).

542. Коэн-Элия М., Порат И. Американский метод взвешивания интересов и неметкий тест на пропорциональность: исторические корни. *Сравнительное конституционное обозрение*. 2011. № 3. С. 59-81.

543. Крижна В. Захист прав інтелектуальної власності за статтею 1 Першого протоколу Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2013. № 3. С. 3-9.

544. Крижна В. М., Яркіна Н. Є. Право інтелектуальної власності України : конспект лекцій / за ред. В. І. Борисової. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2008. 112 с.

545. Кузнєцова Н. Власність і право на мирне володіння майном відповідно до статті 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (поняття об'єктів права власності та нетипові об'єкти права власності у розумінні статті 1 Першого протоколу). *Право власності: європейський досвід та українські реалії*: збірник доповідей і матеріалів Міжнародної конференції (м. Київ, 22–23 жовтня 2015 року). Київ : ВАІТЕ, 2015. С. 24-33.

546. Кулинич П. Ф. Суд «над земельним мораторієм»: два рішення – два правових світогляди. *Судова апеляція*. 2018. № 3. С. 125-139.

547. Кулініч О. О. Теоретичні проблеми реалізації та захисту права фізичної особи на власне зображення: дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса : [б. в.], 2017. 488 с.

548. Ландо Д., Стефанчук Р. Проблеми гармонізації та кодифікації договірного права Європи. Проблеми систематизації приватного права України та Європи : монографія / за наук. ред. Ю. В. Білоусова. Київ, 2009. С. 128-169.

549. Ліщина І. Проблема невиконання судових рішень як порушення права власності у практиці Європейського суду з прав людини. Український аспект. Від Hornsby до Ivanov. *Право України*. 2020. № 3. С. 233–255.

550. Мазур М. В. Прецеденти Європейського суду з прав людини у системі джерел конституційного права України. *Держава і право* : зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. 2008. Вип. 39. С. 226-232.

551. Мальцев Г. В. Социальные основания права. М. , 2007. 723 с.

552. Манзюк В. В., Заборовський В. В. Динаміка становлення гравального бізнесу в Україні. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 1. С. 237-240.

553. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення : 12.08.2019).

554. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 року. URL : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_042 (дата звернення : 12.08.2019).

555. Мірошніченко А. М. Європейський Суд з прав людини як важіль для зміни вітчизняного земельного законодавства. *Право та управління*. 2012. № 2. С. 509–517.

556. Мірошніченко А. М. Суддівський розсуд, судова помилка та суддівське свавілля (через призму юридичної відповідальності суддів). Київ: Юрінком Інтер, 2020. 120 с.

557. Мірошниченко А. М., Юрченко А. Д. Соціально-економічні та правові аспекти мораторію на відчуження приватних земель сільськогосподарського призначення. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2006. № 12. С. 59-75.

558. Монастырский Ю. Э. Убытки вследствие умаления корпоративных прав. *Закон*. 2017. № 7. С. 66-77.

559. Мороз М. В. Право найму (оренди) нерухомості як речове право на чуже майно. *Форум права*. 2014. № 3. С. 249-253.

560. Науменко А. В. Правові аспекти визначення та класифікації нематеріальних активів як об'єктів оцінки. *Актуальні питання публічного та приватного права*. 2013. № 3. С. 52-55.

561. Новіков Д. В. Захист права власності ЄСПЛ з прав людини: досвід для правової системи та судової практики України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2018. 18 с.

562. Нор Ж. В. Право на ділову репутацію ОВС як особисте немайнове право. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2010. № 2 (49). URL : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vkhnuvs/2010_49/49/34.pdf (дата звернення : 12.08.2019).

563. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 року № 2755-VI. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (дата звернення : 12.08.2019).

564. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 19 «Об'єднання підприємств», затверджений наказом Міністерства фінансів України від 07.07.1999 № 163. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0499-99> (дата звернення : 12.08.2019).

565. Попович Д. Немає експропріації без компенсації (крім як за виняткових обставин). *Право власності: європейський досвід та українські реалії* : збірник доповідей і матеріалів Міжнародної конференції (м. Київ, 22-23 жовтня 2015 року). Київ : ВАІТЕ, 2015. С. 43-58.

566. Посикалюк О. О. Баланс між правом на інформацію та правом інтелектуальної власності в практиці ЄСПЛ. *Міжнародний конгрес європейського права* : зб. наук. праць (м. Одеса, 21-22 квітня 2017 р.). Одеса : Фенікс, 2017. С. 328-332.

567. Посикалюк О. О. Захист особистих немайнових прав фізичної особи Європейським Судом з прав людини. *Університетські наукові записки*. 2008. № 3 (27). С. 124-128.

568. Посикалюк О. О. Механізм примусового продажу акцій squeeze-out: досвід ЄС та перспективи впровадження в законодавство України. *Проблеми модернізації приватного права в умовах євроінтеграції* : збірник наукових праць / за ред. Ю. В. Білоусова). Хмельницький : ФОП Мельник А. А., 2015. С. 94–102.

569. Посикалюк О. О. Особисті немайнові права фізичних осіб в романській, германській, англо-американській системах приватного права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Науково-дослідний ін-т приватного права і підприємництва Нац. ак. прав. наук Укр. Київ : 2012. 228 с.

570. Посикалюк О. О. Статика та динаміка права комерційного використання ознак індивідуальності: порівняльно-правовий аспект. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2014/1. № 5. С. 79-86.

571. Постанова Великої палати Верховного Суду від 15.05.2019 у справі № 227/1506/18. URL : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82568415> (дата звернення : 01.05.2020).

572. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 15 травня 2018 року у справі № 372/2180/15-ц. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/75287005> (дата звернення : 01.05.2020).

573. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 21 серпня 2019 року у справі № 569/4373/16-ц. URL : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84153043> (дата звернення : 01.05.2020).

574. Постанова Великої палати Верховного Суду від 4 вересня 2019 року у справі № 265/6582/16-ц. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/86310215> (дата звернення : 01.05.2020).

575. Постанова Верховного Суду від 2 березня 2018 року у справі № 814/1743/17. URL : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72551817> (дата звернення : 12.08.2019).

576. Постанова Верховного Суду України від 12 жовтня 2016 року у справі № 6-464цс16. URL : [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/9e31f8b5c9ad7fcfc225805900445e50/\\$FILE/6-464%D1%86%D1%8116.doc](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/9e31f8b5c9ad7fcfc225805900445e50/$FILE/6-464%D1%86%D1%8116.doc) (дата звернення : 12.08.2019).

577. Постанова Верховного Суду України від 3 лютого 2016 року у справі № 6-2947цс15. URL : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/55609670> (дата звернення : 12.08.2019).

578. Постанова Верховного Суду України від 4 лютого 2015 року у справі № 3-216гс14. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/42708922> (дата звернення : 01.01.2018).

579. Постанова Верховного Суду України від 9 вересня 2015 року у справі № 6-483цс15. URL : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/50239397> (дата звернення : 12.08.2019).

580. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо виконання судових рішень». URL : <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=45896&pf35401=251776> (дата звернення : 12.08.2019).

581. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо заборони звернення стягнення та накладення арешту на кошти суб'єктів господарювання у сферах тепло-, водопостачання та водовідведення, отриманих від міжнародних фінансових організацій на реалізацію інвестиційних проектів (заходів) в Україні». URL : <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=62005&pf35401=426407> (дата звернення : 12.08.2019).

582. Примак В. Д. Допустимість відшкодування моральної шкоди, завданої у зв'язку з вчиненням або порушенням корпоративного правочину. *Корпоративні правочини* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (27-28 вересня 2013 р.). Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2013. С. 154-158.

583. Про введення мораторію на примусову реалізацію майна : Закон України від 29 листопада 2001 року, № 2864-III. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2864-14> (дата звернення : 12.08.2019).

584. Про виконавче провадження : Закон України від 2 червня 2016 року, № 1404-VIII. URL : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1404-19> (дата звернення : 12.08.2019).

585. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лютого 2006 року. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3477-15> (дата звернення : 12.08.2019).

586. Про внесення змін до деяких законів України щодо заборони звернення стягнення та накладення арешту на кошти суб'єктів господарювання у сферах тепло-, водопостачання та водовідведення, отриманих від міжнародних фінансових організацій на реалізацію інвестиційних проектів (заходів) в Україні : Закон України від 15 травня 2018 року, № 2417-VIII. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2417-19> (дата звернення : 12.08.2019).

587. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності пов'язаних із банком осіб : Закон від 2 березня 2015 року № 218-VIII. База даних Законодавство України / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/218-19#Text> (дата звернення : 12.08.2019).

588. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення: Закон України від 31 березня 2020 року № 552-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/552-IX#Text> (дата звернення : 01.05.2020).

589. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України: Закон України від 3 червня 2008 року № 309-VI. URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/309-17> (дата звернення : 12.08.2019).

590. Про внесення зміни до Земельного кодексу України : Закон України від 9 лютого 2006 року № 3415-IV. URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3415-15> (дата звернення : 12.08.2019).

591. Про встановлення додаткових гарантій щодо захисту прав громадян, які проживають на територіях проведення антитерористичної операції, та обмеження відповідальності підприємств – виконавців/виробників житлово-комунальних послуг у разі несвоєчасного здійснення платежів за спожиті енергетичні ресурси : Закон України від 13 січня 2015 року № 85-VIII. URL : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/en/85-19> (дата звернення : 12.08.2019).

592. Про гарантії держави щодо виконання судових рішень : Закон України від 5 червня 2012 року № 4901-VI. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4901-17> (дата звернення : 12.08.2019).

593. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень : Закон України від 1 липня 2004 року № 1952-IV. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15> (дата звернення : 12.08.2019).

594. Про деякі питання практики вирішення спорів, що виникають з корпоративних правовідносин : постанова Пленуму Вищого господарського суду України від 25.02.2016 № 4. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0004600-16> (дата звернення : 12.08.2019).

595. Про деякі питання практики застосування господарськими судами законодавства про інформацію : інформаційний лист Вищого господарського суду України від 28.03.2007 № 01-8/184. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v_184600-07 (дата звернення : 12.08.2019).

596. Про заборону грального бізнесу в Україні : Закон України від 15 травня 2009 року № 1334-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1334-17#Text> (дата звернення : 01.05.2020).

597. Про заходи, спрямовані на забезпечення сталого функціонування підприємств паливно-енергетичного комплексу : Закон України від 23 червня 2005 року № 2711-IV. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2711-15> (дата звернення : 12.08.2019).

598. Про міжнародні договори України : Закон України від 29 червня 2004 року. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1906-15> (дата звернення : 12.08.2019).

599. Про мораторій на стягнення майна громадян України, наданого як забезпечення кредитів в іноземній валюті : Закон України від 3 червня 2014 року № 1304-VII. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1304-18> (дата звернення : 12.08.2019).

600. Про оренду землі : Закон України від 6 жовтня 1998 року № 161-XIV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-14#Text> (дата звернення : 12.08.2019).

601. Про особливості утворення акціонерного товариства залізничного транспорту загального користування : Закон України від 23 лютого 2012 року № 4442-VI. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4442-17> (дата звернення : 12.08.2019).

602. Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні і: Закон України від 12 липня 2001 року. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2658-14> (дата звернення : 12.08.2019).

603. Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв) : Закон України від 5 червня 2003 року № 899-IV. URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/899-15> (дата звернення : 12.08.2019).

604. Про посилення захисту майна редакцій засобів масової інформації, видавництв, книгарень, підприємств книгорозповсюдження, творчих спілок : Закон України від 20 травня 2010 року, № 2274-VI. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2274-17> (дата звернення : 12.08.2019).

605. Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи : Закон України від 27 лютого 1991 року, № 791а-ХІІ. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/791%D0%B0-12> (дата звернення : 12.08.2019).

606. Про систему гарантування вкладів фізичних осіб : Закон від 23 лютого 2012 року № 4452-VІ. База даних Законодавство України / ВР України. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4452-17> (дата звернення : 12.08.2019).

607. Про угоди щодо відчуження земельної частки (паю) : Закон України від 18 січня 2001 року № 2242-ІІІ. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2242-14> (дата звернення : 12.08.2019).

608. Проект Закону про обіг земель сільськогосподарського призначення від 13.12.2016 № 5535. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60724 (дата звернення : 12.08.2019).

609. Проект Закону про обіг земель сільськогосподарського призначення від 28.12.2016 № 5535-1. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60829 (дата звернення : 12.08.2019).

610. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод : міжнародний документ від 20 березня 1952 року. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_535 (дата звернення : 12.08.2019).

611. Рахнянська Т. Сім способів законно купити землю с/г призначення. *Юридична Газета*. URL : <http://yur-gazeta.com/publications/practice/zemelne-agrarne-pravo/sim-sposobiv-zakonno-kupiti-zemlyu-sg-priznachennya-.html> (дата звернення : 12.08.2019).

612. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про введення мораторію на примусову реалізацію майна» (справа про мораторій на примусову реалізацію

майна) від 10 червня 2003 року № 1-11/2003. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-03> (дата звернення : 12.08.2019).

613. Романюк Я. Втручання в право власності з точки зору його відповідності статті 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: критерії Європейського суду з прав людини та досвід України на окремих прикладах судової практики. *Право власності: європейський досвід та українські реалії*: збірник доповідей і матеріалів Міжнародної конференції (м. Київ, 22-23 жовтня 2015 р.). Київ: «ВАІТЕ», 2015. С. 7-23.

614. Сімсон О. Е. Правова модель державно-приватного партнерства як інструмент гармонізації публічних і приватних інтересів в інноваційній стратегії України: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03, 12.00.04 / Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків, 2015. 44 с.

615. Слипченко С. А. Оборотоспособность объектов личных неимущественных прав, обеспечивающих социальное бытие физического лица : монография. Харьков : ФОП Мічурина Н. А., 2011. 336 с.

616. Спасибо-Фатєєва І. Об'єкти права власності: напрями модернізації права України. *Право власності: європейський досвід та українські реалії*: збірник доповідей і матеріалів Міжнародної конференції (м. Київ, 22-23 жовтня 2015 р.). Київ: «ВАІТЕ», 2015. С. 79-87.

617. Стефанчук Р. О. Відновлювальні способи захисту особистих немайнових прав. Охорона і захист прав та інтересів фізичних та юридичних осіб в цивільних правовідносинах / за заг. ред. Я. М. Шевченко. Київ, 2011. С. 81-94.

618. Стефанчук Р. О. Відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди. Енциклопедія цивільного права України / відп. ред. Я. М. Шевченко. Київ, 2009. С. 141-142.

619. Стефанчук Р. О. Відшкодування шкоди. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України. У 2 т. 4-е вид., перероб. і доп. / за

відповід. ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. Том 2. Київ : Юрінком Інтер, 2011. С. 888-908.

620. Стефанчук Р. О. До питання про європейський вибір розвитку цивільного права в Україні. *Приватне право і підприємництво*. 2012. Вип. 11. С. 27-29.

621. Стефанчук Р. О. До питання формування правової політики в сфері приватного права. 2014. *Правова політика в Україні: питання теорії та практики* : збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 24 жовтня 2014 року). К. : Національна академія прокуратури України, 2014. С. 36-46.

622. Стефанчук Р. О. Загальні передумови адаптації цивільного законодавства України до законодавства Європейського Союзу. Механізм забезпечення майнових прав та інтересів в Україні та Європейському Союзі в контексті концепції сталого розвитку : монографія / за ред. О. Д. Крупчана. Київ, 2009. С. 22-27.

623. Стефанчук Р. О. Захист честі, гідності та репутації в цивільному праві : монографія / Хмельницький ін-т регіонального управління та права. Київ: Науковий світ, 2001. 306 с.

624. Стефанчук Р. О. Методика компенсації моральної шкоди: *Unus Passus ad Creationem*. Право України. 2019. № 1. С. 237-255.

625. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту) : монографія / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Хмельницький : «Видавництво ХУУП», 2007. 626 с.

626. Стефанчук Р. О. Поняття та форми адаптації законодавства України про захист майнових прав до законодавства Європейського Союзу. Механізм забезпечення майнових прав та інтересів в Україні та Європейському Союзі в контексті концепції сталого розвитку : монографія / за ред. О. Д. Крупчана. Київ, 2009. С. 22-27.

627. Стефанчук Р. О. Цивільне право України : навч. посібник. Київ : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2009. 536 с.

628. Стефанчук Р. О. Шляхи реформування цивільного законодавства. *Університетські наукові записки*. 2009. № 3. С. 43-50.

629. Стефанчук Р. О., Білоусов Ю. В., Бондаренко-Зелінська Н. Л. та ін. Цивільне законодавство України в контексті розвитку європейського приватного права : монографія / за заг. ред. Ю. В. Білоусова. Київ : Ред. журн. «Право України», 2013. 296 с.

630. Стефанчук Р. Сучасні проблеми приватного права (до 10-ї річниці прийняття Цивільного кодексу України). *Приватне право*. 2013. № 1. С. 94-105.

631. Стефанчук Р., Білоусов Ю. Новітнє видання з перегляду судових рішень у порядку цивільного судочинства. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2011. № 3. С. 114-116.

632. Стефанчук Р. О. Проблеми у застосуванні спеціальних способів захисту особистих немайнових прав фізичних осіб. *Вісник Верховного Суду України*. 2007. № 7. С. 36-42.

633. Стефанчук Р. О. Спеціальні способи захисту особистих немайнових прав фізичних осіб у цивільному законодавстві України. *Правова держава*. 2007. С. 337-345.

634. Тертишник В. М. Право на волю та землю: гарантії захисту в національних і міжнародно-правових інституційних механізмах. Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти. 2019. Випуск 4. С. 141-155.

635. Ус М. В. Колізії суб'єктивних цивільних прав: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Харків, 2011. 20 с.

636. Ухвала Колегії суддів судової палати у цивільних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 10 травня 2017 року у справі № 753/23222/15-ц. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/66467065> (дата звернення: 02.10.2017).

637. Ухвала Конституційного Суду України про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним поданням 55 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пунктів 14, 15 розділу Х «Перехідні положення» Земельного кодексу України від 14 лютого 2018 року у справі № 2-1/2018. URL : http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/4-u_2018.pdf (дата звернення : 12.08.2019).

638. Фулей Т. І. Застосування практики Європейського суду з прав людини в адміністративному судочинстві : науково-методичний посібник для суддів. 2-ге вид. випр., допов. Київ, 2015. 128 с.

639. Харитонов Є. О., Санахметова Н. О. Цивільне право України : підручник. Київ: Істина, 2003. 776 с.

640. Харитонova О. І. Правова природа права інтелектуальної власності. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії*. Одеса, 2008. Т. VII. С. 144-151.

641. Харитонova Т. Є. Дослідження та з'ясування сутності прав на чужі земельні ділянки. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2015. № 2. С. 117-128.

642. Хартія основних прав Європейського Союзу від 7 грудня 2000 року. URL : http://zakon.rada.gov.ua/go/994_524 (дата звернення : 12.08.2019).

643. Ходико Ю. Є. Підприємство як єдиний майновий комплекс та особливості його іпотеки. *Університетські наукові записки*. 2010. № 1 (33). С. 59-66.

644. Христова Г. О. Доктрина позитивних зобов'язань держави щодо прав людини: основні етапи формування. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2013. Вип. 26. С. 16-32.

645. Христова Г. О. Доктрина позитивних зобов'язань держави у сфері прав людини: основні аспекти розуміння. *Право України*. 2019. № 6. С. 100–118.

646. Христова Г.О. Впровадження доктрини позитивних зобов'язань держави щодо прав людини в національний правопорядок. URL : <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/9593/Khrystova%20426-437.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення : 12.08.2019).

647. Христова Г.О. Позитивні зобов'язання держави в системі доктринальних підходів до тлумачення і застосування Європейської конвенції з прав людини. *Теорія і практика правознавства*. 2014. Вип. 2 (6). С. 1-13.

648. Цвік М. В., Петришин О. В., Авраменко Л. В. та ін. Загальна теорія держави і права : підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с.

649. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 року. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення : 12.08.2019).

650. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18 березня 2004 року. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення : 12.08.2019).

651. Червяцова А. О. Свобода вираження поглядів та інтернет: аналіз практики Європейського суду з прав людини. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія : Право. 2014. № 1106, Вип. 17. С. 44-48.

652. Черновол К. А. Гудвилл, клиентура и деловая репутация в практике толкования Европейским Судом по правам человека статьи 1 Протокола № 1 к Конвенции о защите прав человека и основных свобод. *Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки*. 2017. № 8-9. С. 257-261.

653. Шевчук С. Концепція позитивних обов'язків держави у практиці ЄСПЛ. *Право України*. 2010. № 2. С. 55-64.

654. Шевчук С. Узгодженість практики Європейського суду з прав людини та Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2011. № 4-5. С. 122-130.

655. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права. М. : Фирма «СПАРК», 1995. 556 с.

656. Шимон С. І. Теорія майнових прав як об'єктів цивільних правовідносин. Київ : Юрінком Інтер, 2014. 664 с.

657. Якубівський І. Виключність майнових прав інтелектуальної власності крізь призму цивільно-правової доктрини. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2013. № 3. С. 3-9.

Додаток 1

Список публікацій і відомості про апробацію результатів дисертації

1. Блажівська Н.Є. Застосування практики Європейського суду з прав людини при захисті майнових прав : монографія. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2018. 532 с.

2. Блажівська Н. Права на торговельну марку у практиці Європейського суду з прав людини. *Вісник Вищого адміністративного суду України*. 2008. № 3. С. 99-107.

3. Блажівська Н. Проблематика тотожності торговельних марок та ймовірності введення в оману споживачів в європейському праві. *Юридичний журнал*. 2008. № 1. С. 66-72.

4. Блажівська Н. Щодо деяких аспектів права на справедливий суд у контексті статті 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод і практики Європейського суду з прав людини. *Вісник Вищого адміністративного суду України*. 2010. № 3. С. 47-52.

5. Блажівська Н. Виконання рішень Європейського суду з прав людини. Порівняльний аспект. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2010. № 2. С. 83-89.

6. Блажівська Н. Вплив тлумачення змісту фундаментальних прав людини на практику розгляду податкових спорів. *Вісник Вищого адміністративного суду України*. 2013. № 4. С. 41-45.

7. Блажівська Н. Оподаткування і права людини. Дещо про практику розгляду податкових спорів. *Юридичний вісник України*. 2014. № 5 (1-7 лютого). С. 12.

8. Блажівська Н. Європейська конвенція з прав людини та основоположних свобод і практика Європейського суду з прав людини як обмежувальний інструмент для парламенту (вступ до проблематики). *Вісник Вищого адміністративного суду України*. 2014. № 4. С. 21-25.

9. Блажівська Н. Межі допустимої критики судді в демократичному суспільстві: позиція Європейського суду з прав людини. *Юридичний вісник України*. 2015. № 36 (12-18 вересня). С. 9.

10. Блажівська Н. Обмежувальний інструмент для парламенту. Ним має стати Європейська конвенція з прав людини та основоположних свобод і практика Європейського суду з прав людини. *Юридичний вісник України*. 2015. № 1/2 (3-23 січня). С. 10.

11. Блажівська Н. Є. «Пропорційність» як підстава обмеження права власності відповідно до практики Європейського суду з прав людини. *Науково-практичний фаховий збірник наукових праць «Прикарпатський юридичний вісник»*. 2017. № 5 (20). С. 51-55.

12. Блажівська Н. Є. Обмеження права власності відповідно до статті 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2017. № 29. Том 1. С. 120-123.

13. Блажівська Н. Є. Особливості застосування компенсації та реституції Європейським судом з прав людини з метою захисту права власності. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 3. С. 267-271.

14. Блажівська Н. Є. Суб'єкти права власності та захист їхніх прав відповідно до практики Європейського суду з прав людини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2017. № 47. Том 1. С. 104-107.

15. Блажівська Н. Є. Вплив інфляції на захист майнових прав у контексті практики Європейського суду з прав людини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2018. № 34. С. 54-57.

16. Блажівська Н. Є. До питання про місце рішень Європейського суду з прав людини у національній правовій системі. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 4. С. 218-222.

17. Блажівська Н. Є. Загальна характеристика застосування практики Європейського суду з прав людини під час захисту зобов'язального права

вимоги. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. Том. 2. 2018. № 35. С. 7-11.

18. Блажівська Н. Є. Загальна характеристика захисту прав інтелектуальної власності в практиці Європейського суду з прав людини. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2018. № 5. С. 83-92.

19. Блажівська Н. Є. Захист гудвілу та клієнтури відповідно до практики ЄСПЛ. *Право України*. 2018. № 5. С. 224-238.

20. Блажівська Н. Є. Критерії пропорційності мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення як обмеження права власності в практиці Європейського суду з прав людини. *Право України*. 2018. № 7. С. 219-231.

21. Блажівська Н. Є. Мораторій на звернення стягнення на майно боржника в законодавстві України та в практиці ЄСПЛ. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 12. С. 5-9.

22. Блажівська Н. Є. Обмеження прав інтелектуальної власності відповідно до практики Європейського суду з прав людини. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2018. № 6. С. 133-141.

23. Блажівська Н. Є. Підстави та способи захисту корпоративних прав у практиці ЄСПЛ. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2018 № 6. С. 27-33.

24. Блажівська Н. Є. Пілотні рішення Європейського суду з прав людини: поняття та процедура прийняття. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2018. Том 21. С. 20-26.

25. Блажівська Н. Є. Поняття «справедливий баланс» у практиці Європейського суду з прав людини. *Актуальні проблеми правознавства*. 2018. № 1. С. 55-62.

26. Блажівська Н. Є. Права на чуже майно в практиці Європейського суду з прав людини. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 5. С. 107-111.

27. Блажівська Н. Є. Правова природа рішень Європейського суду з прав людини. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2018. № 2. С. 131-136.

28. Блажівська Н. Є. Практика ЄСПЛ щодо захисту майнових інтересів фізичної особи у разі використання зображення, імені, інших ознак, які її індивідуалізують. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2018. № 53. С. 76-80.

29. Блажівська Н. Є. Прецедентний характер рішень Європейського суду з прав людини. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2018. № 2. С. 156-159.

30. Блажівська Н. Є. Тлумачення поняття майна у практиці Європейського суду з прав людини. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 10. С. 219-223.

31. Блажівська Н. Є. Механізм реалізації позитивної юридичної відповідальності держави на підставі статті 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2017. № 6. С. 14-19.

32. Блажівська Н. Є. Зняття корпоративної вуалі в практиці ЄСПЛ. *Eurasian Academic Research Journal*. 2017. № 12. С. 21-28.

33. Блажівська Н. Є. Принципи тлумачення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. *Eurasian Academic Research Journal*. 2018. № 1. С. 55-62.

34. Блажівська Н. Є. Межі інтерпретаційної діяльності Європейського суду з прав людини. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2018. № 3 (31). С. 144-148.

35. Блажівська Н. Є. Практика ЄСПЛ щодо вирішення спадкових спорів. *Eurasian Academic Research Journal*. 2018. № 8. С. 67-77.

36. Блаживская Н. Е. Содержание принципа законности в соответствии со статьей 1 Первого Протокола к Конвенции о защите прав человека и основных свобод. *Leges si Viata*. 2018. № 1. С. 7-10.

37. Блажівська Н. Є. До питання про експропріацію в практиці Європейського суду з прав людини. *Місце юридичних наук у формуванні правової культури сучасної людини* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 22-23 грудня 2017 р. Ч. 1. Запоріжжя : Істина, 2017. С. 125-129 (заочна форма участі).

38. Блажівська Н. Є. Правові підстави позбавлення права власності відповідно до практики Європейського суду з прав людини. *Проблеми подальшого вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав* : матеріали круглого столу, присвяченого пам'яті проф. Азімова Ч. Н. (м. Харків, 21 грудня 2017 року). Х.: Право, 2017. С. 76-81 (заочна форма участі).

39. Блажівська Н. Є. Поняття «суспільні інтереси» в контексті практики Європейського суду з прав людини. *Тенденції розвитку юридичної науки в інформаційному суспільстві* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 29-30 грудня 2017 року) / за ред. Г. О. Ульянової; уклад.: О. В. Дикий, Ю. Д. Батан. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 67-71 (заочна форма участі).

40. Блажівська Н.Є. «Три норми» статті 1 Першого Протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. *Актуальні проблеми приватного права* : матеріали наук.-практ. конф., присвяч. 96-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В.П. Маслова (Харків, 14 лютого 2018 року). Харків: Право, 2018. С. 130-134 (заочна форма участі).

41. Блажівська Н. Є. Вплив рішень Європейського суду з прав людини на нормотворчу та правозастосовну практику національних органів. *Particularitățile adaptării legislației Republicii Moldova și Ucrainei la legislația Uniunii Europene* : conferința internațională științifico-practică, 23-24 martie, 2018 / com. org.: V. Bujor (președinte) [et al.]. Chișinău : Iulian, 2018. С. 320-323 (заочна форма участі).

42. Блажівська Н. Є. Теорія «горизонтальної дії» прав людини у практиці Європейського суду з прав людини. *Modern Jurisprudence of the European Union: the interaction of law, rulemaking and practice: International scientific conference* (April, 17, 2018). Lublin, 2018. P. 192-197 (заочна форма участі).

43. Блаживская Н. Е. Юридическая сила решений Европейского суда по правам человека. *Теоретико-прикладные проблемы реализации и защиты субъективных прав в контексте инновационного социально-экономического развития общества* : тез. докл. междунар. науч.-практ. конф., посвящ. памяти Н. Г. Юркевича, Минск, 20-21 апр. 2018 г. / Белорус. гос. ун-т ; О.Н. Здрок (отв. ред.) [и др.]. Минск: БГУ, 2018. С. 433-436 (заочна форма участі).